

**FRANCISZKANIE
i ZIEMIA ŚWIĘTA
w XIII wieku
(do roku 1291)**

Wojciech
Mruk

**FRANCISZKANIE
i ZIEMIA ŚWIĘTA
w XIII wieku
(do roku 1291)**

Kraków 2010

MEDIUM AEVUM, Vol. 1

Recenzja: dr hab. Krzysztof Stopka

Redakcja: Agnieszka Sieradzka-Mruk

Korekta: Małgorzata Tabaszewska

© Copyright by Uniwersytet Jagielloński

© Copyright by Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”

Publikacja wydana ze środków przeznaczonych na działalność statutową Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

ISBN 978-83-62261-14-7

Projekt okładki

Anna Siermontowska-Czaja

Skład i łamanie

Studio Poligraficzne Dorota Słomińska,

Kraków, tel. 0602 677 488

Druk i oprawa

Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego

ul. Konfederacka 6, 30-306 Kraków, tel. (012) 266-40-00

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”

z siedzibą w Instytucie Historii UJ

ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków

www.iagellonica.com.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
I. Powstanie i rozwój zakonu franciszkańskiego w XIII stuleciu — główne zagadnienia	19
II. Sytuacja polityczna w Ziemi Świętej w XIII stuleciu (ze szczególnym uwzględnieniem relacji między łacinnikami i muzułmanami)	31
III. Sytuacja etniczno-religijna w państwach łacinników w Ziemi Świętej w XIII wieku (wybrane zagadnienia)	61
IV. Święty Franciszek i franciszkanie a Ziemia Święta w okresie przed rokiem 1226	85
Okres przed powołaniem prowincji Ziemi Świętej	85
Powołanie prowincji Ziemi Świętej	89
Podróż świętego Franciszka na Wschód	94
Okres po powrocie Franciszka z Ziemi Świętej	113
V. Regulacje zakonne dotyczące Ziemi Świętej oraz instytucje franciszkańskie w Outremer w okresie 1226–1291	119
Regulacje dotyczące funkcjonowania prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	119
Instytucje	124
Kustodie	124
Domy i związane z nimi instytucje	125
Osoby	136
Ministrowie prowincjalni	136
Wikariusze prowincjalni	138
Kustosze	139
Gwardiani	140
Bracia	140
VI. Działania związane z Ziemią Świętą podejmowane przez franciszkanów w latach 1226–1291	147
Udział franciszkanów w ruchu krucjatowym i działania na polu dyplomatycznym	147
Działalność misyjna i duszpasterska	165
VII. XIII-wieczne piśmiennictwo franciszkańskie dotyczące Ziemi Świętej	179
Dzieła hagiograficzne	179
Dzieła hagiograficzne Tomasza z Celano	180
Julian ze Spiry, <i>Legenda o świętym Franciszku</i>	181
Anonim, <i>Vita S.P. Francisci</i>	182
Pisma św. Bonawentury z Bangoregio	182

Kroniki i roczniki	184
Albert ze Stade, <i>Annales a condito orbe usque ad annum Iesu Christi 1256</i> ..	184
Jordan z Jano, <i>Chronica</i>	186
Tomasz de Eccleston, <i>De Adventu fratrum minorum in Angliam</i>	187
Anonim, <i>Chronica minor; auctore minorita Erphordiensi</i>	187
Anonim, <i>Continuatio I minoritae Erphordiensis</i>	188
Tomasz z Tusci, <i>Gesta imperatorum et pontificum</i>	190
Salimbene de Adam, <i>Cronica</i>	191
Inne dzieła dotyczące Ziemi Świętej stworzone przez franciszkanów	193
Bartłomiej Anglik, <i>De proprietatibus rerum</i>	193
Pisma Adama de Marisco (de Marsh)	194
Benedykt de Alignano, <i>De constructione castri Saphet</i>	196
Maurycy z Bergen, <i>Itinerarium in Terram Sanctam</i>	197
Fidenzio z Padwy, <i>Liber recuperationis Terrae Sanctae</i>	198
Pisma Rogera Bacona dotyczące Ziemi Świętej	200
Anonim, <i>Liber exemplorum Fratrum Minorum saeculi XIII</i>	204
Przypisywane franciszkanom dzieła dotyczące Ziemi Świętej	204
Anonim, <i>De Saracenis et de Ritu ipsorum in oratione et ieiunio, et aliis moribus ipsorum</i>	205
Philippus, <i>Iste sunt peregrinationes Ierusalem et totius terre sancte</i>	205
Anonimowe przewodniki po Ziemi Świętej	207
Zakończenie	209
Summary	217
Aneks	221
Bibliografia	225
Spis map i tablic	247
Indeks osób	249

WYKAZ SKRÓTÓW

- AFH — „Archivum Franciscanum Historicum”.
- BBTS — *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell’Oriente francescano*, a cura di G. Golubovich, t. I–V, Quaracchi 1906–1927.
- BF — *Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora*, ed. J.H. Sbarella, t. I–IV, Romae 1759–1768.
- Celano I — Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Celano II — Tomasz z Celano, *Życiorys drugi świętego Franciszka z Asyżu*, tłum C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Cronica XXIV* — *Cronica XXIV generalium ordinis minorum cum pluribus appendicibus*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*, t. III, Quaracchi 1897.
- Jordan z Jano — *Chronica Fratris Jordani a Iano ord. Fratrum Minorum*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*, t. I, Quaracchi 1885.
- MGH — *Monumenta Germaniae Historica*.
- PL — *Patrologiae Cursus Completus. Patrologia Latina*.
- RHC. Occ. — *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens occidentaux*, t. 1–5, Paris 1844–1895.
- RHC. Orm. — *Recueil des Historiens des Croisades, Documents arméniens*, t. 1–2, Paris 1841–1843.
- Salimbene — *Cronica fratris Salimbene de Adam, ordinis minorum*, ed. O. Holder-Egger, *MGH, Scriptorum*, t. XXXII, Hannoverae et Lipsiae 1905–1913.

WSTĘP

Ziemia Święta była dla łacińskich chrześcijan w XIII stuleciu obszarem szczególnym. Patrzone na nią przez pryzmat Biblii jako na miejsce, w którym Bóg zawarł przymierze z ludźmi, jako na ojczyznę Chrystusa oraz miejsce Jego śmierci i zmartwychwstania. Była środkiem świata i celem pielgrzymek dających możliwość obcowania z bezcennymi relikwiami¹. Jednocześnie toczyły się tu krwawe walki krzyżowców z muzułmanami, a dla frankijskich osadników była ona ojczyzną, w której mimo upływającego czasu stanowili obcą etnicznie i religijnie mniejszość². Europejscy kupcy i żeglarze traktowali ją jako miejsce prowadzenia rozległych i przynoszących krociowe zyski interesów z muzułmanami³. Łacińscy duchowni zabiegali o możliwość sprawowania kultu w świątyniach wzniesionych w najświętszych miejscach chrześcijaństwa⁴. Nawet osobom, których życie nie było bezpośrednio związane z Syrią i Palestyną, trudno było pozostać obojętnymi wobec rozgrywających się tam wydarzeń. Do najdalszych zakątków

¹ Przekonanie o tym, że w Jerozolimie znajduje się środek świata, wywodzono m.in. z dwóch fragmentów Biblii. W Psalmie 73 (wg Biblii Tysiąclecia 74) znajduje się bowiem wers *Deus autem rex noster ante saeculae operatus salutem in medio terre*. J.H. Bernard zwrócił też uwagę na fragment z Księgi Ezechiela, w którym jest mowa o ludzie, który (...) *esse habitator umbilici terrae* (...) Ez. 38.12; *Guide Book to Palestine (circa A.D. 1350)* trans. ed. J.H. Bernard, *Palestine Pilgrims' Text Society*, vol. 26, London 1894, s. 8. Z kolei Tomasz z Akwinu w Sumie Teologicznej zawarł jednoznaczne stwierdzenie: *Jerusalem est in medio terre habitabilis*, Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna* p. III, q. 46, art. 10, wyd. x. St. Piotrowicz, London 1946, vol. XXV; W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Kraków 2001, s. 125–127.

² Wśród prac dotyczących sytuacji politycznej w Ziemi Świętej w XIII stuleciu wymienić należy m.in. fundamentalne dzieła S. Runcimana, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. I–III, Warszawa 1988; *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. I–VI, Madison 1969–1989; *Historia krucjat* pod red. J. Riley-Smitha, Warszawa 2000; H.E. Mayer, *Historia wypraw krzyżowych*, Kraków 2008. Ze starszych, ale ciągle aktualnych prac na uwagę zasługuje m.in. doskonała w warstwie faktograficznej praca W.B. Stevensona, *The Crusaders in the East. A Brief History of the Wars of Islam with the Latins in Syria During the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Cambridge 1907.

³ Obszernie o wymianie gospodarczej między Europą a Lewantem pisali m.in. A.S. Atiya, *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962; E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983; M. Balard, *Łaciński Wschód XI–XV wiek*, Kraków 2010.

⁴ Obecnością i działalnością duchownych łacińskich w Lewancie zajmowali się m.in. L. de Mas Latrie, *Les patriarches latins d'Antioche, Revue de l'Orient latin*, t. II, Paris 1894; idem, *Les patriarches latins de Jérusalem, Revue de l'Orient latin*, t. I, Paris 1893; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusader States*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, t. V, Madison 1985; G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, vol. I–III, Verona 1981.

Europy docierali bowiem kaznodzieje nawołujący do krucjat. W wielu miejscach oddawano także cześć relikwiom sprowadzonym z Ziemi Świętej⁵.

Dla św. Franciszka i jego uczniów region ten miał znaczenie szczególne. Chrystocentryczna duchowość minorytów i realizowany przez nich model życia, w którym bezwzględna wierność Ewangelii łączyła się z działalnością apostołską wśród wierzących i niewierzących, w sposób naturalny kierowały ich zainteresowania ku ziemskiej ojczyźnie Zbawiciela⁶. Również działania podejmowane przez samego Franciszka, łącznie z jego wyprawą misyjną do sułtana al-Kamila Muhammada w roku 1219, nie pozostały bez wpływu na działania podejmowane przez jego następców. Nic więc dziwnego, że Ziemia Święta jako miejsce, w którym w sposób doskonały można było naśladować Chrystusa i jego wiernego ucznia Franciszka, zajmowała ważne miejsce w życiu zakonu franciszkańskiego. Problematyka obecności minorytów w Ziemi Świętej w wiekach średnich oraz ich zaangażowania w rozmaite działania związane z tym rejonem świata niejednokrotnie była podejmowana przez badaczy dziejów zakonu i historyków ruchu krucjatowego.

W latach 1662–1684 archiwum kustodii w Ziemi Świętej opiekował się wywodzący się z Hiszpanii franciszkanin Jan de Calahorra, który przygotował dzieło zatytułowane *Chronica de la provincia de Syria y Tierra Santa de Gerusalen, contiente los progressos, que en ella ha hecho la religion serafica, desde el anno 1219 el de 1632*⁷. Kronika ta, choć w wielu fragmentach nie spełnia wymogów stawianych obecnie przed pracami naukowymi, dowodzi zainteresowania historią obecności minorytów w Ziemi Świętej oraz jest interesującym zapisem tradycji zakonnej. Dopiero na przełomie XIX i XX podjęte zostały rzetelne studia nad dziejami prowincji *Terrae Sanctae*. W okresie tym niezwykle aktywną działalność naukową i wydawniczą prowadził franciszkanin Hieronim Golubovich. Jego rozległe, a jednocześnie niezwykle drobiazgowo badania zaowocowały szeregiem publikacji dotyczących bezpośrednio obecności braci mniejszych w Ziemi Świętej. Wśród licznych książek i artykułów, które autor opublikował, szczególne miejsce zajmuje rozpoczęta przez niego monumentalna seria wydawnicza zatytułowana *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*⁸. W tomach od I do V, które ukazały się w latach 1906–1927, au-

⁵ N. Daniel, *Crusade Propaganda*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, t.VI, Madison 1989; E. Longpré, *La Chapelle de la passion des cordeliers de Troyes*, AFH, a. XXVII, t. XX–VII, 1934; Ch.T. Maier, *Preaching the Crusades. Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, Cambridge studies in medieval life and thought. 4th Series, 28, Cambridge 1998.

⁶ L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998, s. 132; J. Bajowski, *Św. Franciszek z Asyżu — nowość misyjnej drogi*, *W nurcie franciszkańskim* t. 8, Kraków 1999, s. 123, 128.

⁷ Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia de Syria y Tierra Santa de Gerusalen, contiente los progressos, que en ella ha hecho la religion serafica, desde el anno 1219 el de 1632*, Madrid 1683; N.S. Klimas, *The history of the Archive of the Custody of the Holy Land in Jerusalem*, tekst opublikowany w internecie 12.05.2008, www.custodia.fr.

⁸ *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, a cura di G. Golubovich, t. I–V. Quaracchi 1906–1927 (dalej cyt.: BBTS).

tor zebrał ogromną liczbę fragmentów źródeł (dokumentów Stolicy Apostolskiej i władców świeckich, fragmentów kronik, relacji pielgrzymów i wielu innych) dotyczących działalności braci mniejszych w Ziemi Świętej w średniowieczu. Wiele spośród nich opatrzonych zostało obszernymi komentarzami dowodzącymi rozległej wiedzy wydawcy⁹. Mimo iż od ogłoszenia drukiem pierwszych tomów tej serii minął już ponad wiek i niektóre zagadnienia postrzegane są przez dzisiejszych badaczy nieco inaczej, niż przedstawił je H. Golubovich, jego praca jest ciągle niezastąpiona. Tym bardziej, że część źródeł wydanych przez niego na podstawie rękopisów nie doczekała się innych publikacji. Większość przedstawionych przez autora sądów, mimo upływu lat, jest nadal aktualna.

W połowie XX wieku Martiniano Roncaglia opublikował pracę *Storia della Provincia di Terra Santa*, której tom pierwszy zatytułowany był *I Francescani in Oriente durante le Crociate (sec. XIII)*¹⁰. Autor zaprezentował nowe, bardziej krytyczne, w porównaniu z badaczami wcześniejszymi, spojrzenie na dostępne źródła opisujące pierwsze dziesięciolecia działalności minorytów w Ziemi Świętej. W jego przekonaniu niekompletny i rozproszony materiał źródłowy sprawia, że uczony rozpoczynający badania nad dziejami franciszkańskiej prowincji *Terrae Sanctae* i związanymi z nią działaniami podejmowanymi przez minorytów staje wobec poważnych trudności badawczych. Nieliczne i trudne do zweryfikowania informacje nie pozwalają bowiem na stworzenie pełnego obrazu aktywności braci mniejszych. Fragmentaryczność źródeł nakazuje uczonemu zachowanie wielkiej ostrożności, by nie narazić się na ryzyko przywiązywania zbyt wielkiej lub, przeciwnie, niedostatecznej wagi do pojedynczych przekazów. W rezultacie, jak pisał M. Roncaglia, jesteśmy skazani na podejmowanie kolejnych prób zbliżenia do możliwie kompletnego opisu, bez jakiegokolwiek gwarancji, że powiecie się plan stworzenia dzieła ostatecznego i zamykającego naukową dyskusję¹¹. Sceptycyzm uczonego wywarł zapewne spory wpływ na późniejszych badaczy, jako że od czasu opublikowania wspomnianego dzieła nie powstała monografia dotycząca bezpośrednio dziejów franciszkanów w Ziemi Świętej, która zostałaby powszechnie uznana za dzieło mogące zastąpić wspomnianą pracę M. Roncaglii. Nie oznacza to oczywiście, że nie publikowano prac dotyczących historii tej prowincji. Wśród autorów podejmujących ten temat byli m.in. S. De Sandoli¹²,

⁹ H. Golubovich przyczynił się także do utworzenia periodyku poświęconego historii franciszkanów, tj. *Archivum Franciscanum Historicum*, oraz do wznowienia w latach 1931–1933 *Annales minorum* Łukasza Waddinga.

¹⁰ M. Roncaglia, *Storia della Provincia di Terra Santa*, której tom pierwszy zatytułowany był: *I Francescani in Oriente durante le Crociate (sec. XIII)*, [w:] *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, Serie quarta: Studii, Cairo 1954. Praca ta ukazała się także w tłumaczeniu angielskim pt. *St. Francis of Assisi and the Middle East*, Cairo 1957.

¹¹ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 36.

¹² S. De Sandoli, *Il primo convento francescano in Gerusalemme (1230–1244)*, Gerusalemme 1983; idem, *Le fonti storiche del sec. XIII sulla presenza francescana nella provincia di Terra Santa*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae”, a. XXXIX, 1994, N.1.

S. Béraud¹³, I. Mancini¹⁴ i G. Nazzaro¹⁵. Ich prace niewątpliwie przyczyniły się do poszerzenia wiedzy na temat prowincji Ziemi Świętej w XIII stuleciu, nie oznaczały jednak zasadniczego przełomu w badaniach.

Problematyka związana z aktywnością św. Franciszka i franciszkanów w Outremer podejmowana była również w różnorodnych pracach dotyczących dziejów zakonu w wiekach średnich. Podróż Biedaczyny z Asyżu do Syrii i Egiptu oraz późniejsze działania braci mniejszych w Ziemi Świętej były ważnym i przyciągającym uwagę autorów problemem badawczym. Poczynając od Łukasza Waddinga, który w XVII wieku stworzył *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, autorzy opracowujący historie zakonu i biografie św. Franciszka wracali do tego problemu wielokrotnie¹⁶. Pojawiał się on jednak jedynie na marginesie głównego tematu. Tak było we wszystkich mających podstawowe znaczenie pracach, takich jak dzieła P. Sabatiera¹⁷, F. Cuthberta¹⁸, P. Gratiena¹⁹, L. Salvatorellego²⁰, J. Moormana²¹, L. Iriarte²², M. Robsona²³ czy R. Mansellego²⁴.

Problematyka tapojawiała się także w pracach dotyczących wybranych zagadnień z dziejów zakonu, takich jak np. historia działalności misyjnej. W drugiej połowie XIX wieku franciszkanin Marcellino da Civezza opracował obszerną, 11-tomową publikację zatytułowaną *Storia universale delle missioni francescane* (kolejne tomy ukazywały się w latach 1857–1895)²⁵. Fragmenty dotyczące XIII-wiecznych misji w Ziemi Świętej prezentują stan wiedzy i poglądy uczonych z okresu publikacji dzieła. Byli oni skłonni do przeceniania osiągnięć misyjnych braci mniejszych i nie dość krytycznie odczytywali XIV i XV-wieczne teksty hagio-

¹³ S. Béraud, *Présence des Franciscains de Terre Sainte à Chypre. Panorama historique (de 1217 à nos jours)*, „Studia Orientalia Christiana”, Collectanea 22, 1989.

¹⁴ I. Mancini, *Cenni storici sulla Custodia di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983.

¹⁵ G. Nazzaro, *La presenza francescana in Terra Santa*, Gerusalemme 1994.

¹⁶ L. Wadding, *Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno S.T. Lectore Jubilato et Ordinis Chronologo*, t. I–V, Quaracchi 1931–1933.

¹⁷ P. Sabatier, *Life of St. Francis of Assisi*, New York 1894.

¹⁸ F. Cuthbert, *Saint Francis and Poverty*, London 1910.

¹⁹ P. Gratien, *Histoire de la Fondation & de l'Évolution de l'Ordre des Frères Mineurs au XIIIe siècle*, Paris 1928.

²⁰ L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis of Assisi*, New York–London 1928.

²¹ J. Moorman, *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968.

²² L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998.

²³ M. Robson, *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge 2006.

²⁴ R. Manselli, *Pierwsze stulecie historii franciszkanów*, Kraków 2006; idem, *Święty Franciszek z Asyżu. Editio maior*, Kraków 2006 (dalej cyt. *Editio maior*); idem, *Św. Franciszek i jego towarzysze*, Kraków 2009.

²⁵ M. da Civezza, *Storia universale delle missioni francescane*, vol. I–III, Roma–Prato–Firenze 1857–1895,

graficzne oraz kronikarskie. W rezultacie część przedstawionych przez autora sądów została zakwestionowana w kolejnych dziesięcioleciach. W czasach współczesnych aktywność misyjną minorytów badali i opisywali m.in. N. Durigon²⁶, B. Pandžić²⁷, B. Fedele²⁸ i J. Richard²⁹. Działania podejmowane przez franciszkanów w Ziemi Świętej były dla tych uczonych jedynie fragmentem wielkich planów realizowanych przez zakon w Europie i Azji. Dlatego też nie znajdowały się one w centrum ich zainteresowań.

Wśród mających bezpośredni związek z Outremer działań franciszkanów wymienić należy także ich zaangażowanie w kaznodziejstwo krucjatowe. Zagadnienie to zostało drobiazgowo opracowane przez Ch.T. Maiera³⁰.

Mimo mnogości prac dotyczących różnych fragmentów dziejów zakonu franciszkańskiego jak dotąd nikt nie podjął próby całościowego przedstawienia różnych form i obszarów działalności minorytów mającej związek z Ziemią Świętą w okresie poprzedzającym upadek Akki³¹. Ówczesna skomplikowana sytuacja polityczna i etniczno-religijna w Outremer stanowiła poważny problem dla najważniejszych sił ówczesnego świata łacińskiego. Stolica Apostolska, władcy państw krzyżowców i monarchowie europejscy podejmowali desperackie próby powstrzymania ekspansji muzułmanów. Jednocześnie pogłębiały się napięcia pomiędzy poszczególnymi siłami świata łacińskiego. Narastające między nimi konflikty ujawniały się również w Ziemi Świętej. Pojawienie się nowej, dynamicznie rozwijającej się instytucji, którą był zakon franciszkański, nie pozostało bez wpływu na sytuację w Outremer. Jednocześnie samo zgromadzenie planujące działania w Lewancie musiało uwzględniać złożoność panującej tam sytuacji. Był to czas, w którym bracia mniejsi tworzyli struktury organizacyjne zgromadzenia, zakładali domy i związane z nimi miejsca kultu. Wypracowywane były formy działań misyjnych i duszpasterskich. Toczyła się fundamentalna debata na temat przyszłości zakonu oraz jego miejsca w Kościele i w świecie. Zainicjowany przez Franciszka z Asyżu ruch w ciągu kilku dziesięcioleci XIII wieku osiągnął imponujące rozmiary, a minoryci stali się jedną z najważniejszych i najbardziej wpływowych instytucji Kościoła łacińskiego. Dlatego też zasadne jest zadanie pytania o to, czy i w jakim stopniu dokonująca się wówczas ewolucja życia za-

²⁶ N. Durigon, *L' „Instituzione” dei Missionari nell'Ordine dei Frati Minori. (Studio storico-giuridico)*, „Studia Orientalia Christiana”, Collectanea N° 4°, 1959.

²⁷ B. Pandžić, *Historia missionum ordinis fratrum minorum*, vol. IV. *Regiones Proximi Orientis et Paeninsulae Balcanicae*, Romae 1974.

²⁸ B. Fedele, *Missionari francescani. Sintesi storica bio-bibliografica con Sommario Geografico-Cronologico*, Aquila 1966.

²⁹ J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe–XVe siècles)*, *Collection de l'école française de Rome* 33, Roma 1998.

³⁰ Ch.T. Maier, *Preaching the Crusades. Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, *Cambridge studies in medieval life and thought*. 4th Series, 28, Cambridge 1998.

³¹ Jak wynika z rozmowy przeprowadzonej przez autora niniejszej pracy z prof. M. Balardem w dniu 22 V 2010 roku, francuski uczony proponował jednemu ze swych uczniów podjęcie takiego tematu. Zamierzenie to nie zostało jednak zrealizowane.

konnego wywierała wpływ na zaangażowanie się braci mniejszych w działania związane z Ziemią Świętą i na rozwój struktur zgromadzenia w Outremer. Z drugiej strony potrzebna jest też ocena, w jakim stopniu udział minorytów w tych przedsięwzięciach wpływał na przeobrażenia samego zgromadzenia oraz na jego pozycję w ówczesnym świecie. Włączenie się braci mniejszych w realizację planów krucjatowych i misyjnych uczyniło z nich bowiem ważnego partnera Stolicy Apostolskiej i innych liczących się sił politycznych. Jednocześnie złożona sytuacja w Ziemi Świętej skłaniała minorytów do poszukiwania nowych, odpowiadających tamtejszym realiom form aktywności. Uzasadnione jest także zadanie pytania o to, w jakim stopniu cała wspólnota zakonna, a nie tylko bracia z prowincji *Terrae Sanctae*, uczestniczyła w działaniach związanych z Ziemią Świętą. Kwestie te nie były, jak dotąd, przedmiotem odrębnej analizy. Jej przeprowadzenie wydaje się ze wszech miar uzasadnione, tym bardziej, że w części współczesnego piśmiennictwa obecne są echa tezy postawionej ponad pół wieku temu przez wspomnianego wyżej M. Roncaglię. Twierdził on, że wobec braku precyzyjnych planów działania jedynym celem aktywności minorytów w Ziemi Świętej była próba wytrwania połączona z ich gotowością na śmierć męczeńską³².

Dla zrealizowania tak sformułowanego programu badawczego konieczne było przeanalizowanie obszernego i rozproszonego materiału źródłowego. Wykorzystane zostały przede wszystkim teksty stworzone przez samych franciszkanów. Były to m.in. pisma św. Franciszka, tj. *Reguły*, *Listy* i *Testament*. Ich analiza pozwoliła na poznanie poglądów założyciela zakonu na temat m.in. działań misyjnych, stosunku do ludzi i otaczającego świata oraz zalecanych przez niego form działalności³³. Niezbędne było sięgnięcie także po XIII-wieczne kroniki, których autorami byli franciszkanie. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy dzieła Jordana z Jano³⁴, Salimbene de Adama³⁵, anonimowego minoryty z Erfur-

³² *There are no pre-established plans of coordinated action, but each one goes where he thinks he can be of help. On general, their only calculation prior to departure is that of probability of martyrdom. Their success, in my judgment, consists in the fact that before undertaking a missionary journey, they felt no need for human assurance, nor the need to be successful, in order to persevere*, M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 23.

³³ Dysponujemy obecnie kilkoma edycjami pism św. Franciszka tłumaczonych na język polski, w których wykorzystano przekłady opracowane przez Kajetana Ambrożkiewicza. Najnowszą jest monumentalne wydawnictwo *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005. W roku 2009 ukazało się nowe, przygotowane przez zespół tłumaczy wydawnictwo pt. *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, Kraków 2009.

³⁴ *Chronica Fratris Iordani a Iano ord. Fratrum Minorum*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*, t. I, Quaracchi 1885 (dalej cyt. Jordan z Jano).

³⁵ *Cronica fratris Salimbene de Adam, ordinis minorum*, ed. O. Holder-Egger, *MGH, Scriptorum*, t. XXXII, Hannoverae et Lipsiae 1905–1913 (dalej cyt. Salimbene).

tu, i Tomasza de Eccleston³⁶. Kroniki te zawierają nie tylko podstawowe informacje dotyczące działalności braci mniejszych, ale pozwalają również ocenić, w jakim stopniu ówczesni autorzy franciszkańscy interesowali się problematyką związaną z Ziemią Świętą i jak oceniali znaczenie podejmowanych tam działań dla dziejów całego zgromadzenia. Wykorzystane zostały także późniejsze kroniki minoryckie, zwłaszcza XIV-wieczna *Cronica XXIV generalium ordinis minorum cum pluribus appendicibus*³⁷. Cennego materiału badawczego dostarczyły także dzieła hagiograficzne poświęcone św. Franciszkowi, zwłaszcza pisma Tomasza z Celano³⁸ i Bonawentury z Bangoregio³⁹, które miały charakter oficjalnych biografii. Można więc uznać, że zawierały nie tylko informacje o życiu założyciela zakonu, ale i oficjalną interpretację jego działań. W XIII stuleciu autorzy franciszkańscy tworzyli również dzieła poświęcone w całości lub w częściach bezpośrednio Ziemi Świętej. Należą do nich m.in. *Liber recuperationis Terrae Sanctae* Fidenzia z Padwy, *De constructione castris Safed* Benedykta z Alignano, listy Adama de Marisco (de Marsh)⁴⁰ czy fragmenty pism Rogera Bacona. Teksty te ukazują zasięg zainteresowań tą problematyką wśród minorytów w Europie. Informacje o zasadach funkcjonowania instytucji franciszkańskich w Ziemi Świętej znaleźć można m.in. w zakonnych aktach normatywnych tworzonych podczas kapituł generalnych i w komentarzach do Reguły⁴¹. Niezbędne było także sięgnięcie po bulle i inne dokumenty wydawane przez Stolicę Apostolską, których najpełniejszy zbiór zawiera wydane przez J.H. Sbarrellego *Bullarium Franciscanum*⁴². Cennego materiału dostarczyły także dokumenty innych instytucji i osób,

³⁶ Thomas de Eccleston, *De Adventu Fratrum Minorum in Angliam*, ed. J.S. Brewer, [w:] *Monumenta Franciscana, t. 1, Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858.

³⁷ *Cronica XXIV generalium ordinis minorum cum pluribus appendicibus*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*, t. III, Quaracchi 1897 (dalej cyt. Cronica XXIV).

³⁸ Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005 (dalej cyt. Celano I); Tomasz z Celano, *Życiorys drugi świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005 (dalej cyt.: Celano II); Tomasz z Celano, *Żywot świętej Klary z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.

³⁹ Św. Bonawentura, *Życiorys większy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. S. Kafel, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.

⁴⁰ Adam de Marisco, *Epistolae*, ed. J.S. Brewer, [w:] *Monumenta Franciscana, t. 1, Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858.

⁴¹ *Acta capituli generalis Mediolani celebranti an. 1285*, ed. A. Callebaut, AFH, a. et. t. XXII, 1929; *Definitiones capituli generalis argentinae celebrati anno 1282*, ed. G. Fussenegger, AFH, a. et. t. XXVI, 1933; *Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an 1260, Assisi an. 1279 atque Parisiis an 1292. (editio critica et synoptica)*, ed. M. Bihl, AFH, a. et. t. XXXIV, 1941.

⁴² Najpełniejszy zbiór dokumentów papieskich dotyczących działalności franciszkanów znajduje się w wydawnictwie *Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas*,

które utrzymywały kontakty z minorytami. Wśród nich szczególne znaczenie mają m.in. pisma Jakuba de Vitry, które są znakomitym źródłem informującym o pierwszym okresie działalności franciszkanów w Ziemi Świętej⁴³. Wykorzystane zostały także kroniki, których autorzy nie byli bezpośrednio związani z kręgiem minorytów⁴⁴.

Pojęcie *Ziemia Święta* będzie używane w niniejszej pracy w znaczeniu takim, jakie przypisywali mu łańcisci chrześcijanie w pełnym i późnym średniowieczu. Rozumiane było wówczas na sposób biblijny i określano nim obszar obiecany przez Boga Abrahamowi, czyli [kraj] *od Rzeki Egipskiej aż do rzeki wielkiej, rzeki Eufrat* (Rdz. 15:18). Poza uzasadnieniem starotestamentowym znaczenie miał również fakt obecności i aktywności Chrystusa na terenie Egiptu, Palestyny i Syrii⁴⁵. Takie, dość szerokie, rozumienie tego określenia nie jest jednak tożsa-

ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora, ed. J.H. Sbarella, t. I–IV, Romae 1759–1768.

⁴³ Jakub de Vitry, *Iacobi de Vitriaco Primum acconensis, deinde tusculani episcopi, etc. eccl. R. cardinalis, se disque Apostolicae in Terra Sancta, in Imperio, in Francia olim legati. Libri duo quorum prior Orientalis, sive Hierosolimitanae: Alter, Occidentalis Historiae inscribitur*, Duaci 1597, s. 349–354; idem, *Epistola Magni Iacobi Acconensis Episcopi missa ad Religiosos, familiares et notos suos in Lotharingia existens, de captione Damiatiae (febr 1220)*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 7–9.

⁴⁴ Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, monachi sancti Albani, Chronica majora*, ed. H.R. Luard, vol. III–IV, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1876–1877; *Chronicon monasterii Sanctae Catharinae Rotomagensis*, pub. par. De Wailly, Delisle Jourdain [w:], *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, t. XXIII Paris 1894; *Chronicon Normanniae ab anno 1169 ad annum 1259 sive potius 1272*, pub. par. De Wailly, Delisle, Jourdain, [w:] *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, t. XXIII, Paris 1894; Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep, version française d'après texte arabe*, par E. Blochet, *Revue de l'Orient latin*, t. IV–VI, Paris 1896–1898; *Menkonis Chronicon*, ed. L. Weiland, *MGH, Scriptorum*, t. XXIII, Leipzig 1925; Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales regnantibus Henrico Tertio et Edwardo Primo*, ed. H. Thomas Riley, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1865; *Chronica de Mailors*, ed. J. Stevenson, Edinburgi 1835; *Annales Basileenses*, ed. Ph. Jaffé, *MHG, Scriptorum*, t. XVII, Leipzig 1925. Pełne zestawienie zamieszczono w Bibliografii.

⁴⁵ Jak pisał w końcu XIII wieku franciszkański wikariusz prowincji *Terrae Sanctae* Fidenzio z Padwy: *Semini [tuo] dabo hanc terram a fluvio Egypti usque ad fluvium magnum Eufratem etc. Terra lactis et mellis dicta est sive quia ad litteram melle et lacte habundat, sive quia vitam eternam significabat, que spiritualiter, sicut dicit b. Augustinus, fluit lacte in patria, in visione humanitatis Domini nostri Jesu Xpisti nostri Salvatoris. Et fluit melle visione divinitatis nostri Redemptoris. Ideo enim, ut dicit Augustinus, Deus factus est homo ut ubicumque se verteret homo pascua inveniret, pascua exteriori in humanitate Salvatoris, et pascua interius in divinitate Redemptoris. Terra Sancta dicta est per excellenciam, quia a Xpisto Domino sanctificata est nam Xpistus in Nazareth fuit conceptus, in Bethleem natus, in Jerusalem fuit passus, unde merito dicitur Terra Sancta, quia Xpistus eam sanctificavit suo sanguine precioso, sanctificavit eam suo baptismo, sanctificavit eam*

me z franciszkańską prowincją *Terrae Sanctae*, która w chwili jej utworzenia w 1217 roku obejmowała również tereny Małej Azji, Grecji i Cypru⁴⁶. Obszary te, ze względu na swoją przeszłość, zwłaszcza inną rolę w historii Zbawienia oraz ówczesną sytuację polityczną, postrzegane były jednak jako wyraźnie odrębne od *Ziemi Świętej*. W literaturze naukowej poświęconej wyprawom krzyżowym autorzy posługują się także pojęciem *Outremer* na oznaczenie terenów opanowanych przez łacinników w Syrii i Palestynie. W takim też znaczeniu określenie to będzie używane w niniejszej pracy.

Ramy chronologiczne pracy wyznacza z jednej strony powstanie zakonu franciszkańskiego u schyłku pierwszego dziesięciolecia XIII wieku, a z drugiej zamyka je upadek panowania Franków w Lewancie w roku 1291. Załamanie państw krzyżowców w Ziemi Świętej oznaczało koniec dotychczasowej działalności prowadzonej w Outremer przez łacińskich duchownych, w tym i przez franciszkanów. Nie było to oczywiście wydarzenie o fundamentalnym znaczeniu dla życia samego zgromadzenia. Oznaczało jednak konieczność przeanalizowania dotychczasowych doświadczeń i stworzenia nowych form działalności w samej Ziemi Świętej, jak i związanych z tym regionem. W XIV i XV stuleciu franciszkanie byli wyjątkowo aktywni na tej płaszczyźnie. Swoje zainteresowania i niekwestionowane sukcesy, które wówczas odnieśli, zawdzięczali, w znacznej mierze, doświadczeniom zdobytym w XIII stuleciu.

Dla analizowanego okresu ważnym momentem zwrotnym było odsunięcie się św. Franciszka od bezpośredniego kierowania zakonem i jego śmierć w roku 1226. Do tego momentu plany i działania zgromadzenia można uznać za tożsame z planami jego założyciela, którego charyzmatyczna osobowość wywierała bezpośredni wpływ na aktywność braci. Po jego odejściu zakon ewoluował, a zmiany dotyczyły także działań związanych z Ziemią Świętą. Dlatego też zasadne wydaje się wprowadzenie, jako punktu rozgraniczającego analizowany materiał, daty śmierci św. Franciszka.

Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować osobom, bez których pomocy praca ta nigdy by nie powstała. Dziękuję Pani Profesor Danucie Quirini-Popławskiej — Mistrzowi i Nauczycielowi. Pierwszemu krytycznemu i życzliwemu czytelnikowi moich prac, również tej książki, na którego pomoc i doświadczenie zawsze mogłem liczyć. Słowa zachęty ze strony Pani Profesor wskazywały mi drogę postępowania nie tylko w badaniach naukowych. Dziękuję Panu dr. hab. Krzysztofowi Stopce, którego wnikliwa recenzja wydawnicza i cenne rady pozwoliły nadać tej pracy ostateczny kształt. Słowa wdzięczności kieruję także pod adresem Dziekana Wydziału Historycznego UJ Profesora Andrzeja Banacha i Dyrektora Instytutu Historii UJ Profesora Stanisława Sroki, którzy sfinanso-

per ipsam ambulando, predicando et mirabilia faciendo, Fidentio de Padua, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 10.

⁴⁶ Nawet po zmianach organizacyjnych dokonanych w roku 1263 w skład prowincji *Terrae Sanctae* wchodził również Cypr.

wali wydanie tej publikacji. Pragnę także podziękować moim bliskim — Rodzicom, Żonie i Dzieciom, którzy z cierpliwością i na różne sposoby wspierali mnie w pracy. Jednocześnie przepraszam ich za to, że nie mogłem im ofiarować tyle czasu i uwagi, na ile zasługują.

Uwagi o pisowni imion, pojęć i nazw geograficznych.

W niniejszej pracy w przypadku imion i nazw geograficznych arabskich, tureckich, ormiańskich i mongolskich zastosowano najprostszą spolszczoną pisownię, zgodnie z zasadami, którymi posługiwali się polscy autorzy i tłumacze prac publikowanych w ostatnich latach. W przypadku imion i nazw z łacińskiego kręgu cywilizacyjnego stosowano, o ile to możliwe, ich polskie odpowiedniki. Nazwy geograficzne podawane były w przyjętej w polskim piśmiennictwie formie, a w przypadku jej braku używano nazwy historycznej. Wszystkie cytaty z pism św. Franciszka pochodzą z wydania: *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, Kraków 2009.

I. POWSTANIE I ROZWÓJ ZAKONU FRANCISZKAŃSKIEGO W XIII STULECIU — GŁÓWNE ZAGADNIENIA

Powstanie zakonu franciszkańskiego było konsekwencją przełomu, który dokonał się w życiu Franciszka Bernardone z Asyżu. Młodość tego urodzonego w 1181 lub 1182 roku syna bogatego kupca przypadła na burzliwy okres w dziejach Italii i całej łacińskiej Europy. Szybko rozwijające się miasta odgrywały coraz większą rolę w życiu gospodarczym, a mieszczaństwo szukało dla siebie miejsca w życiu politycznym i religijnym odpowiadającego ich rosnącym aspiracjom. Angażowali się w wielkie przedsięwzięcia polityczne, takie jak ruch krucjaty czy konflikt między papieżem i cesarstwem¹. Rosnące bogactwo otwierało przed nimi szanse na awans społeczny, a jednocześnie stawiało wobec nowych wyzwań ideologicznych². Ich poszukiwania, prowadzone często niezależnie od struktur kościelnych, stanowiły pożywkę dla rozwijających się ruchów religijnych, nierzadko heretyckich³.

Asyż i jego mieszkańcy byli świadomi tych przeobrażeń i brali w nich udział. Tutejsi kupcy, w tym ojciec Franciszka Piotr Bernardone, prowadzili rozległe interesy na arenie międzynarodowej. Ich miasto u schyłku XII wieku było związane ze stronnictwem cesarskim w Italii, a w znajdującym się w pobliżu zamku Rocca stacjonował niemiecki garnizon podległy księciu Spoleto Konradowi ze Szwabii⁴. Położona nieopodal i rywalizująca gospodarczo z Asyżem Perugia była natomiast mocno związana ze stronnictwem papieskim⁵.

Jako syn bogatego kupca posiadającego, oprócz kilku domów w mieście, również wiejską posiadłość, Franciszek mógł sobie pozwolić na szukanie towarzystwa rówieśników wywodzących się ze szlacheckich rodów, takich jak np. Anioł Tankredi. Dorastanie w „rycerskim” gronie niewątpliwie wywarło wpływ na młodzieńca, który, jak wynika ze zgodnego przekazu źródeł, marzył o przyszłości rycerza, a nie kupca⁶. Wyruszenie Franciszka na wojnę z Perugią w roku

¹ R. Manselli, *Editio maior*, s. 88–92.

² L. Iriarte, *Historia...*, s. 22–23; R. Manselli, *Editio maior*, s. 90–93.

³ R. Manselli, *Editio maior*, s. 77–86.

⁴ R. Manselli, *Editio maior*, s. 95–96; idem, *Święty Franciszek z Asyżu*, Niepokalanów 1997, s. 25; L. Chérance, *Saint François d'Assise (1182–1226)*, Paris 1892, s. 15–17.

⁵ R. Manselli, *Editio maior*, s. 96; R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 25; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 17; A. Zajac, *Święty Franciszek*, Kraków 2004, s. 10–11.

⁶ W. Di Fonzo, *Św. Franciszek z Asyżu (1182–1226). Zarys biograficzny. duch i osobowość*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988, s. 10; R. Manselli, *Editio maior*, s. 97–98.

1202, a następnie plan dołączenia do oddziału Waltera z Brienne występującego po stronie papieskiej w wojnie z siłami cesarskimi potwierdzają takie ambicje⁷. Przenikanie bogatych przedstawicieli stanu mieszczańskiego do warstwy rycerskiej nie było w XII/XIII-wiecznej Italii zjawiskiem niezwykłym. Mieszczanin mogący sobie pozwolić na zakup uzbrojenia i dostatecznie zdeterminowany mógł liczyć na taką właśnie karierę⁸. Niezależnie od marzeń o rycerskiej przyszłości Franciszek był przygotowywany do przejścia w przyszłości interesów swego ojca⁹. Zapewne towarzyszył mu w podróżach do Francji, podczas których nauczył się mówić po francusku. Prawdopodobnie pomagał także w prowadzeniu różnorodnej bieżącej działalności gospodarczej. Piotr Bernardone nie tylko handlował tekstyliami, ale także udzielał pożyczek i inwestował w nieruchomości. Pracując razem z ojcem do 20–25 roku życia, Franciszek niewątpliwie zdobył umiejętności i wiedzę niezbędne do wykonywania zawodu kupca i finansisty. Obok pisania i rachowania zapewne dobrze rozumiał otaczający go świat i rządzące nim siły gospodarcze, społeczne i polityczne.

Majątek ojca zapewnił Franciszkowi beztruską młodość i pozwolił na podjęcie próby spełnienia marzeń o rycerskiej przyszłości. Doświadczenia zakończonych niepowodzeniem wypraw wojennych (Franciszek w roku 1202 dostał się do niewoli Perugian i spędził w niej kilka miesięcy) niewątpliwie odegrały rolę w przełomie, który dokonał się w życiu młodego, ale już dojrzałego człowieka¹⁰. Około 25. roku życia Franciszek porzucił swe dotychczasowe plany i wybrał życie ubogiego pokutnika. Doprowadziło to do zerwania więzi z rodziną, którego symbolem stało się publiczne zdjęcie przez Franciszka szat i zrzeczenie się praw do majątku ojca oraz oddanie się pod opiekę biskupa Asyżu Gwidona¹¹. W niedługim czasie do żyjącego w całkowitym ubóstwie i pokorze Franciszka dołączyła grupa naśladowców, wśród których znajdowali się m.in. Bernard z Quintavalle, Piotr Cattani, Idzi z Asyżu i inni, co świadczy o tym, że zaproponowany przez niego sposób służenia Bogu trafiał w oczekiwania części ówczesnych chrześcijan¹². W roku 1209 miał już 11 towarzyszy, wtedy też, jak wynika z *Testamentu*,

⁷ Celano I, s. 446; M. Beaufreton, *Saint François d'Assise*, Paris 1925, s. 10–11, 13; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 11; L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis...*, s. 60; A. Zajac, *Święty Franciszek...*, s. 12.

⁸ R. Manselli, *Editio maior*, s. 92–93; A. Zajac, *Święty Franciszek...*, s. 11.

⁹ R. Manselli, *Editio maior*, s. 109.

¹⁰ O wieku osiągnięcia dojrzałości społecznej w średniowieczu zob. ibidem, s. 109.

¹¹ Ibidem, s. 137–138.

¹² Celano I, s. 443–451, 459–461; *Cronica XXIV*, s. 2–4; E. Renan, *Studies in Religious History*, London 1886, s. 309; J. Moorman, *A History...*, s. 4–10; L. Iriarte, *Historia...*, s. 26–27; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 10–16; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 9–16; L. Hardick, *Zarys historyczny i przestrzeganie Reguły w pierwszych latach*, [w:] L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988, s. 20; A. Macdonell, *Sons of Francis*, London 1902, s. 31, 53; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 2–25; P. Gratien, *Histoire...*, s. 5–6.

spisana została tzw. *pierwotna reguła*¹³. Dzięki wstawiennictwu biskupa Asyżu Gwidona Franciszek dotarł z nią jeszcze w 1209 lub w 1210 roku przed oblicze papieża Innocentego III, który zaakceptował powstanie wspólnoty ubogich pokutujących mężów, którzy wędrowali, głosząc kazania¹⁴.

Mimo iż *pierwotna reguła* opisująca zasady życia braci nie zachowała się, można próbować odtworzyć jej zapisy na podstawie późniejszych tekstów¹⁵. Stworzona przez Biedaczynę z Asyżu wspólnota była instytucją pod wieloma względami nowatorską. Skromne i proste oficjum liturgiczne połączone z pełnym wyrzeczeniem się wszelkiej własności, tak indywidualnej, jak i wspólnotowej, oraz nakazem utrzymywania się z pracy i jałmużny wyróżniało franciszkanów na tle innych ruchów zakonnych. Brak przywiązania do stałych miejsc zamieszkania i braterski charakter wspólnoty, w której przełożeni winni zachowywać się jak słudzy i niewolnicy i w której początkowo nie istniały żadne formalne struktury organizacyjne, uzupełniają obraz braci mniejszych w pierwszych latach istnienia. Od samego początku ważnym elementem życia franciszkańskiego było kaznodziejstwo, połączone z przykładem własnego życia zgodnego z nakazami Ewangelii¹⁶.

W ciągu kolejnych lat wspólnota braci rozrastała się i, jak wynika z listu Jakuba de Vitry, w roku 1216 bracia byli już aktywni w całej Italii od Sycylii po Lombardię. Cieszyli się przy tym szacunkiem kardynałów i samego papieża, a wspomniany Jakub de Vitry podziwiał ich chrześcijańską gorliwość¹⁷. Szybki rozwój wspólnoty sprawił, że dostrzeżono potrzebę nadania jej ram organizacyjnych, którą najpełniej rozumiała część wykształconych braci-kleryków zwanych *fratres sapientes*¹⁸. Franciszek, mimo początkowych wątpliwości, zaakceptował część propozycji i podczas spotkania pierwszej kapituły generalnej w Porcjunkuli 14 V 1217 roku dokonano podziału zakonu na jedenaście prowincji, na których czele postawiono ministrów prowincjalnych. Decyzja ta oznaczała, że bracia zachowują dotychczasowy sposób życia ubogich wędrownych kaznodziejów,

¹³ R. Manselli, *Editio maior*, s. 181.

¹⁴ L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 68–70; R. Manselli, *Editio maior*, s. 190–198; idem, *Pierwsze stulecie...*, s. 47; J. Le Goff, *Święty Franciszek z Asyżu*, Warszawa 2001, s. 15; A.S. Atiya, *Crusade, Commerce...*, s. 123; A. Gemelli, *Franciszkanizm*, Warszawa 1988, s. 17–20.

¹⁵ Celano I, s. 465–467; *Cronica XXIV*, s. 6–7; J. Moorman, *A History...*, s. 15–19; L. Iriarte, *Historia...*, s. 28–29; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 16–17; W. Di Fonzo, *Franciszkanie, Konwentualni, Obserwanci i reformy mniejsze w okresie średniowiecza 1209–1517*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988, s. 33.

¹⁶ J. Moorman, *A History...*, s. 23–25; L. Iriarte, *Historia...*, s. 32–34; L. Hardick, *Zarys...*, s. 20–21; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 18–21, 38–40; R. Manselli, *Editio maior*, s. 199–213; idem, *Pierwsze stulecie...*, s. 48; D. Mazurek, *Św. Franciszek z Asyżu a misje wśród niewiernych*, W nurcie franciszkańskim, 8, Kraków 1999, s. 109.

¹⁷ Jakub de Vitry, *Briefve des Jacobus de Vitriaco (1216–1221)*, herausg. von R. Röhrich, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, Bd. XIV, 1894, s. 103–104; R. Manselli, *Editio maior*, s. 257–258.

¹⁸ L. Iriarte, *Historia...*, s. 36–37.

ale ich aktywność będzie ograniczona do mniejszego obszaru jednej prowincji. Dzięki temu możliwa była bardziej skuteczna kontrola poszczególnych ministrów prowincjalnych nad działaniami pojedynczych minorytów¹⁹. Utworzenie prowincji oznaczało także rozpoczęcie zakrojonego na szeroką skalę programu misyjnego obejmującego rozległe tereny poza Italią²⁰. Po wspomnianej kapitule generalnej Franciszek postanowił wyruszyć w podróż misyjną do Francji. Po drodze, we Florencji, spotkał kardynała Hugolina z Segni, późniejszego papieża Grzegorza IX, który odradził mu opuszczanie Italii w chwili, gdy stworzone przez zeń zgromadzenie znajduje się w okresie tak poważnych przeobrażeń organizacyjnych²¹.

Spotkanie z Hugolinem było jednym z przełomowych momentów w dziejach zakonu franciszkańskiego. Kardynał, który był jednym ze zwolenników programu odnowy Kościoła i widział go jako ważną siłę, aktywną nie tylko na scenie religijnej, ale także politycznej, dostrzegł we Franciszku i jego ruchu potencjalnego sojusznika. Dlatego też uważał, że minorytom należy udzielić daleko idącego wsparcia ze strony instytucji kościelnych. Jednym z pierwszych rezultatów zaangażowania się kardynała w pomoc franciszkanom było wystąpienie do Kurii o bullę *Cum dilecti filii* z 11 VI 1219 roku, w której papież przedstawił wszystkim arcybiskupom, biskupom, opatom, diakonom i innym przełożonym instytucji kościelnych braci mniejszych jako dobrych katolików i zachęcał do ich przyjmowania²². Bodźcem do wystawienia tego dokumentu były zapewne m.in. doświadczenia franciszkanów, którzy w 1217 roku udali się m.in. do Francji, Niemiec i na Węgry, gdzie zostali źle potraktowani²³.

Po kapitule generalnej odbytej 26 V 1219 roku Franciszek postanowił wyruszyć w podróż do Ziemi Świętej. Podczas jego nieobecności zakonem kierować mieli dwaj wikariusze, tj. Mateusz z Narnii i Grzegorz z Neapolu²⁴. Podjęli oni szereg decyzji, które nie były zgodne z planami Franciszka. Dotyczyły one m.in.

¹⁹ Sześć prowincji w Italii, cztery poza Alpami i prowincja Ziemi Świętej. L. Iriarte, *Historia...*, s. 37–38, 99; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 24, 95–96; K. Esser, *Melius catholice observemus. Objaśnienia Reguły w świetle pism i wypowiedzi św. Franciszka*, [w:] L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988, s. 147; P. Gratiën, *Histoire...*, s. 41; B. Pandžić, *Historia...*, s. 7; I. Mancini, *Cenni storici...*, s. 16; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 49.

²⁰ L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 159–160; R. Manselli, *Editio maior*, s. 278.

²¹ Celano I, s. 493; *Cronica XXIV*, s. 14–15; J. Moorman, *A History...*, s. 46–47; L. Iriarte, *Historia...*, s. 38; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 26; C. Guzzo, *Il Libro d'Oro dei Francescani di Terra Santa*, Venezia 1939, s. 4; P. A. Callebaut, *Autour de la rencontre à Florence de S. François et du Cardinal Hugolin (en été 1217)* AFH, a. et t. XIX, 1926, s. 535–536; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 161; J. Jörgensen, *Saint Francis of Assisi. A Biography*, New York. London 1926, s. 184; L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis...*, s. 222; R. Manselli, *Editio maior*, s. 281–282.

²² BF, t. I, s. 2; J. Jörgensen, *Saint Francis...*, s. 196.

²³ J. Moorman, *A History...*, s. 65, 67; L. Iriarte, *Historia...*, s. 38–39; R. Manselli, *Editio maior*, s. 292–293.

²⁴ Jordan z Jano, s. 4; L. Iriarte, *Historia...*, s. 41; R. Manselli, *Editio maior*, s. 308.

wprowadzenia praktyk ascetycznych, które miały upodobnić braci mniejszych do innych zgromadzeń zakonnych. Równocześnie minister prowincji bolońskiej przystąpił do tworzenia ośrodka studiów w Bolonii, a w Porcunkuli wzniesiono dom, który miał się stać siedzibą władz zakonu²⁵. Zmiany te wzbudziły poważny niepokój Franciszka, który powrócił z Ziemi Świętej i uzyskał u Honoriusza III mianowanie kardynała Hugolina protektorem i korektorem zgromadzenia. Odwołane zostały też zmiany narzucone przez wikariuszy. Wprowadzono jednak pewne postanowienia dyscyplinujące braci, m.in. roczny nowicjat²⁶. Do tego bowiem momentu chętni do rozpoczęcia życia minoryckiego nie byli poddawani takiemu okresowi próby. Sam Franciszek postanowił przekazać administrowanie zakonem Piotrowi Cattaniemu, a po jego rychłej śmierci, Eliaszowi z Cortony²⁷. Wobec narastających napięć dotyczących formy życia braci stało się jasne, że niezbędne jest doprecyzowanie *Reguły*. Dlatego też podczas kapituły w roku 1221 uzupełniono dotychczasowe postanowienia, i przy znaczącym udziale Cezarego ze Spiry, sformułowano tekst znany obecnie jako *Reguła niezatwierdzona*²⁸. Niebawem jednak, w dość niejasnych okolicznościach nadano mu nową redakcję i w takiej formie został zatwierdzony bullą *Solet annuere* z 29 XI 1223 roku²⁹. Fakt, że papieżowi nie przedstawiono pierwszego tekstu, a dokonano jego poważnego przeredagowania, wyraźnie wskazuje na napięcia istniejące w samym

²⁵ Jordan z Jano, s. 4; J. Moorman, *A History...*, s. 51; L. Iriarte, *Historia...*, s. 41; R. Manselli, *Editio maior*, s. 314–315.

²⁶ Papież Honoriusz III wydał 22 IX 1220 r. bullę *Cum secundum consilium*, w której m.in. wprowadzono obowiązkowy roczny nowicjat i zakaz opuszczania zgromadzenia po profesji *Auctoritate itaque vobis praesentium inhiibemus, ne aliquem ad professionem vestri Ordinis nisi per annum in probatione fuerit, admittatis. Post sanctam vero Professionem nullus Frater Ordinem vestrum relinquere audeat, nec relinquentem alicui sit licitum retinere*. BF, t. I, s. 6; L. Iriarte, *Historia...*, s. 42; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 69; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 108. Co ciekawe, odrzucenie zmian wprowadzonych przez wikariuszy nie spowodowało powszechnej niechęci do nich samych. Tomasz z Pawii przedstawił Mateusza z Narnii jako brata poważanego w zgromadzeniu. Thomas de Pavia, *Dialogus de gestis sanctorum fratrum minorum*, ed. F.M. Delorme (*A Dialogue on the Deeds of some holy Friars Minor*, trans. C. Murray), *Bibliotheca franciscana ascetica medii aevi*, vol. V, Quaracchi 1923, s. 83; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 51.

²⁷ *Cronica XXIV*, s. 30–31; *Analecta de S. Francisco Assisiensi saeculo XIV ante medium collecta (e cod. Florentino C.9.2878)*, ed. B. Bughetti, AFH, a. et t. XX, 1927, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 51; L. Iriarte, *Historia...*, s. 42; R. Manselli, *Editio maior*, s. 322–323, 349.

²⁸ J. Moorman, *A History...*, s. 51–52; L. Iriarte, *Historia...*, s. 43; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 15; idem, *Franciszkanie...*, s. 33, 46; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 17–18; L. Hardick, *Zarys...*, s. 23–25; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentalni. Geneza i ewolucja od w. XIII do 1517 oraz historia nowożytna (1517–1976)*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentalni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988, s. 106; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 94.

²⁹ BF, t. I, s. 15–19; Jordan z Jano, s. 11; J. Moorman, *A History...*, s. 57–58; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 15; L. Iriarte, *Historia...*, s. 44; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 17–18; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentalni...*, s. 106; L. Hardick, *Zarys...*, s. 32–33.

zakonie i wokół niego³⁰. Zdaniem R. Mansellego tekst *Reguły zatwierdzonej* ma znacznie bardziej normatywny charakter i przy jego ostatecznej redakcji musiał uczestniczyć ktoś z rozległą wiedzą prawniczą³¹. Jednym z najpoważniejszych zagadnień, budzących spory wśród braci i zaangażowanych w życie wspólnoty duchownych, była kwestia interpretacji zaleceń dotyczących ubóstwa i prostoty życia. Tym bardziej, że minoryci coraz częściej użytkowali przekazywane im domy i kościoły³². Sam Franciszek zabrał głos w dyskusji o przyszłości zgromadzenia przez swój *Testament*, w którym wyznaczył granice kompromisów, jakie jest skłonny zaakceptować³³.

Śmierć Franciszka w 1226 roku, którego niekwestionowany autorytet sprzyjał utrzymaniu jedności zgromadzenia, groziła wzrostem napięć między braćmi *uczonymi* dostrzegającymi zasadność wprowadzania kolejnych zmian dostosowujących wspólnotę do nowych wyzwań, a *gorliwymi*, domagającymi się zachowania bezwzględnej wierności *Regule zatwierdzonej* i *Testamentowi* jako jej jedynej interpretacji³⁴. Proces przekształcania się pierwotnej *fraternitas* w *ordo* oznaczał bowiem stopniowe odchodzenie od pierwotnego, nieco anarchicznego modelu życia³⁵. Konflikty nie udało się zażegnać ministrowi Eliaszowi, który zajmował to stanowisko do roku 1227, ani jego następcy Janowi Parentiemu (1227–1232)³⁶. W dyskusji rozpoczętej przez generała uczestniczyli m.in. Anioł z Pizy, Jan di Piano Carpini, Haymon z Faversham i Antoni z Padwy³⁷. Wobec niemożności wypracowania akceptowanego przez wszystkich minorytów stanowiska w tak trudnej, a jednocześnie mającej fundamentalne znaczenie sprawie spór postanowił rozstrzygnąć papież Grzegorz IX. W bulli *Quo elongati* z 28 IX 1230 przedstawił on własną interpretację zapisów zawartych w *Regule* i *Testamencie*, sprzeczną z oczekiwaniami braci *gorliwych*³⁸. Papież, powołując się na osobistą zażyłość ze św. Franciszkiem i znajomość jego poglądów, wyraził przekonanie, że *Testament* nie ma mocy wiążącej, a uzyskiwanie przez minorytów zabudowań, a nawet pieniędzy umożliwia im lepsze wypełnianie ich misji³⁹. Niespełna rok później, 21 VIII 1231 roku w bulli *Nimis iniqua* papież przyznał braciom

³⁰ R. Manselli, *Editio maior*, s. 352–358.

³¹ Ibidem, s. 361.

³² BF, t. I, s. 9; L. Iriarte, *Historia...*, s. 47; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 120–121; L. Hardick, *Zarys...*, s. 29–30.

³³ L. Iriarte, *Historia...*, s. 48–49; L. Hardick, *Zarys...*, s. 50; R. Manselli, *Editio maior*, s. 437.

³⁴ A. Gemelli, *Franciszkanizm...*, s. 45–46; L. Iriarte, *Historia...*, s. 52.

³⁵ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 53–57, 71.

³⁶ *Cronica XXIV*, s. 210–215; J. Moorman, *A History...*, s. 83–85; L. Iriarte, *Historia...*, s. 52–53.

³⁷ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 81–82.

³⁸ BF, t. I, s. 68–70; J. Moorman, *A History...*, s. 90–91; L. Iriarte, *Historia...*, s. 52; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 41, 100; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 47; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 120–121, 125; L. Hardick, *Zarys...*, s. 58–59; J. Terschlüsen, *Regula franciszkańska w świetle prawomocnych orzeczeń papieskich*, [w:] L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988, s. 73.

³⁹ BF, t. I, s. 68–70; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 82.

mniejszym szeregu swobód dotyczących m.in. udzielania przez nich sakramentów i sprawowania kultu. Jednocześnie wskazał niestosowność ograniczeń, które próbowali nakładać na franciszkanów biskupi i członkowie kleru diecezjalnego⁴⁰. Jan Parenti inspirował też aktywność minorytów na polu naukowym, widząc w studiach jedno z powołań franciszkanów⁴¹. W tym też czasie bracia mniejsi dali się poznać jako kaznodzieje nie tylko nawołujący do pokuty, ale również angażujący się w demaskowanie i zwalczanie ruchów heretyckich⁴².

Podczas kapituły w roku 1232 urząd ministra generalnego powierzono ponownie bratu Eliaszowi. Był on sprawnym organizatorem, za jego staraniem wzniesiono w Asyżu wspaniałą świątynię dedykowaną św. Franciszkowi. Jednocześnie utrzymywał bliskie kontakty zarówno z Grzegorzem IX, jak i z cesarzem Fryderykiem II. Dążył także do utrzymania przez braci laików ich pozycji w zgromadzeniu, w którym w miarę upływu czasu coraz większą rolę odgrywali bracia klerycy⁴³. Wprowadził on także poważne zmiany w sposobie kierowania zakonem. Sprawował władzę niemal absolutną i nie zwoływał kapituł generalnych. Zwiększył liczbę prowincji do siedemdziesięciu dwóch, a ich ministrów poddał drobiazgowej kontroli wizytatorów. Wspierał także działania Stolicy Apostolskiej w Ziemi Świętej⁴⁴. Autorytaryzm Eliasza sprawił, że w zakonie wyrosła poważna opozycja, skupiająca wielu ministrów prowincjonalnych, którzy w 1239 r. skłonili Grzegorza IX do zwołania kapituły, na której pozbawiono Eliasza władzy⁴⁵. Nowym ministrem został dotychczasowy prowincjał Anglii Albert z Pizy⁴⁶. Podczas kapituły przyjęte zostały konstytucje, w których sprecyzowano relacje pomiędzy poszczególnymi instytucjami zakonu, podkreślono zwierzchność kapituł i nakazano ministrom generalnym ich bezwzględne zwoływanie raz na trzy lata. Zredukowano też liczbę prowincji do trzydziestu dwóch⁴⁷. Po rychłej śmierci Alberta z Pizy ministrem wybrany został Haymon z Faversham (1240–1243)⁴⁸.

⁴⁰ BF, t. I, s. 74; L. Iriarte, *Historia...*, s. 53.

⁴¹ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 84.

⁴² Jednym z aktywnych na tym polu kaznodziejów był wspomniany wyżej Antoni z Padwy, R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 86.

⁴³ *Ibidem*, s. 90, 96–97.

⁴⁴ *Cronica XXIV*, s. 216–217; Jordan z Jano, s. 18; P. de Magliano, *Geschichte des heil. Franziskus und der Franziskaner*, I Bd. *Von St. Franziskus bis St. Bonaventura (1181–1274)*, München 1883, s. 388–389, 422; J. Moorman, *A History...*, s. 96–99; L. Iriarte, *Historia...*, s. 53–55.

⁴⁵ *Cronica XXIV*, s. 230–231; A. Macdonell, *Sons...*, s. 175–176; J. Moorman, *A History...*, s. 100–101; L. Iriarte, *Historia...*, s. 55; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 46.

⁴⁶ *Analecta De S. Francisco...*, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 105; L. Iriarte, *Historia...*, s. 55.

⁴⁷ Szesnaście cismontańskich i szesnaście ultramontańskich, P. de Magliano, *Geschichte...*, s. 422; L. Iriarte, *Historia...*, s. 55–56, 100.

⁴⁸ *Cronica XXIV*, s. 246–247; *Analecta De S. Francisco...*, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 107; L. Iriarte, *Historia...*, s. 56; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 27; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 46; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 104.

Na przestrzeni kilkunastu lat, które upłynęły od śmierci Franciszka, zakon bardzo się zmienił. Bracia przestali być wędrownymi kaznodziejami nie mającymi własnego dachu nad głową. Powstały okazałe klasztory, z domami i kościołami otwartymi dla kultu publicznego, w znacznej mierze niezależnego od kleru diecezjalnego. Ograniczona została pozycja braci laików, zmniejszyła się rola pracy, a głównym źródłem utrzymania stały się jałmużny. Następowaly też zmiany praktyki życia zakonnego, które stopniowo zbliżały franciszkanów do stylu życia starych zgromadzeń mniszych⁴⁹. Prowadziło to do pogłębienia napięć wśród braci, których można już było podzielić na zwolenników trzech nurtów: od konserwatywnych zwolenników pierwotnej surowości życia, przez umiarkowanych szukających kompromisu po opowiadających się za dalszym modernizowaniem zakonu⁵⁰. Problemom tym, mimo starań, nie potrafił zaradzić także kolejny minister generalny Krescenty z Jesi (1244–1247). Poleciał on Tomaszowi z Celano spisanie nowego *Żywotu* św. Franciszka, który miał załagodzić spory poprzez ukazanie wzoru życia Ojca Serafickiego⁵¹. Jednocześnie po raz drugi poproszono papieża o przedstawienie wykładni *Reguły*⁵². Ani wydana przez Innocentego IV bulla *Ordinem vestrum* z 14 XI 1245 r., ani *Żywot II* Tomasza z Celano nie doprowadziły do usunięcia sporów, a napięcie między konserwatystami, nazywanymi spirytualami, a braćmi akceptującymi dokonujące się zmiany stale rosło⁵³. Generał Krescenty próbował zaradzić sytuacji m.in. poprzez represje stosowane wobec spirytualów⁵⁴. W takiej atmosferze na kapitule w Lyonie w 1247 roku odsunięto ministra Krescentego, a na jego miejsce wybrano Jana z Parmy (1247–1257). Był on zwolennikiem odejścia od przywilejów przyznawanych minorytom przez Stolicę Apostolską i powrotu do zawartej w *Testamencie* św. Franciszka interpretacji *Reguły*. Jednocześnie jako uczonego, który wykladał m.in. w Bolonii i Paryżu, uważał, że możliwe jest pogodzenie pierwotnych ideałów franciszkańskich z aktywnością naukową⁵⁵. W latach 1249–1250 na polecenie Innocentego IV Jan uczestniczył w rozmowach na temat unii z Kościołem greckim⁵⁶. Próba powstrzymania

⁴⁹ L. Iriarte, *Historia...*, s. 56–57; L. Hardick, *Zarys...*, s. 52; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 105–106.

⁵⁰ J. Moorman, *A History...*, s. 108–109; L. Iriarte, *Historia...*, s. 57; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 49; L. Hardick, *Zarys...*, s. 56–57.

⁵¹ *Cronica XXIV*, s. 262; J. Moorman, *A History...*, s. 103; L. Iriarte, *Historia...*, s. 59; F.C. Burkitt, *The Study of the Sources of the Life of S. Francis*, [w:] *St. Francis of Assisi: 1226–1926: Essays in Commemoration With a Preface by Professor Paul Sabatier*, ed. Walter Seton, London 1926, s. 19.

⁵² L. Iriarte, *Historia...*, s. 57.

⁵³ BF, t. I, s. 400–402; J. Moorman, *A History...*, s. 110–111, 117; L. Iriarte, *Historia...*, s. 57–58; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 47; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 120–121; L. Hardick, *Zarys...*, s. 62; A.L. Maycock, *The Inquisition. From Its Establishment to the Great Schism*. New York–London 1927, s. 243–245.

⁵⁴ L. Iriarte, *Historia...*, s. 59; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 116.

⁵⁵ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 119; L. Iriarte, *Historia...*, s. 59–60.

⁵⁶ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 120.

dokonywanej się modernizacji zakonu sprawiła, że przeciw Janowi, i to mimo wielkiego szacunku, jakim się cieszył wśród wielu braci, zawiązała się opozycja. Jego sytuację dodatkowo skomplikował wielki konflikt, jaki wybuchł na uniwersytecie w Paryżu, gdzie wykładał minoryta Gerard z Borgo San Domino. Oskarżono go o sympatyzowanie z poglądami Joachima z Fiore i jednocześnie krytykowano zakon, do którego należał. Coraz częściej dochodziło też do sporów z klerem diecezjalnym, który patrzył na rozwijającą się działalność duszpasterską minorytów jak na swoich konkurentów. W takiej atmosferze podczas kapituly w Rzymie w 1257 roku generała Jana z Parmy pozbawiono urzędu⁵⁷.

Kolejnym ministrem generalnym wybrano Bonawenturę z Bangoregio (1257–1274). Postawił on sobie za zadanie z jednej strony przywrócenie jedności w zakonie, a z drugiej obronę zgromadzenia przed coraz liczniejszymi atakami z zewnątrz. Zakon krytykowany był bardzo gwałtownie przez biskupów odmawiających minorytom prawa do prowadzenia działalności duszpasterskiej oraz przez środowiska uniwersyteckie zarzucające mendykantom m.in. łamanie solidarności akademickiej⁵⁸. Odbudowie jedności służyć miała m.in. podjęta przez Bonawenturę próba wykazania, że zaproponowane przez papieża interpretacje *Reguły*, przyznawane zakonowi przywileje oraz nowe elementy pojawiające się w życiu zgromadzenia, takie jak studia podejmowane przez braci, są zgodne z planem św. Franciszka i *Regułą*⁵⁹. Podobną funkcję miał spełnić kolejny *Żywoł* św. Franciszka przygotowany na polecenie kapituly z 1260 roku przez samego ministra generalnego. Zatwierdzony na kapitule w 1263 roku *Żywoł* większy przedstawiał oficjalną wersję biografii i poglądów Biedaczyny z Asyżu, która miała zastąpić wszystkie dotychczasowe⁶⁰. Pod rządami Bonawentury, zapewne w roku 1263, dokonano drobnej korekty administracyjnej polegającej m.in. na wydzieleniu z prowincji *Terrae Sanctae* odrębnej prowincji *Romanii* obejmującej Grecję kontynentalną i wyspy⁶¹. Umiejętność, z jaką Bonawentura przedstawiał swoje argumenty, oraz takt, z jakim traktował zwolenników różnych dróg postępowania w zakonie, sprawiły, że cieszył się powszechnym uznaniem. Jednocześnie zalecał minorytom wielką ostrożność i unikanie konfliktów z klerem

⁵⁷ *Cronica XXIV*, s. 270, 323; *Analecta De S. Francisco...*, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 112–116; L. Iriarte, *Historia...*, s. 59–60; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 85. O Janie z Parmy wiadomo, że popierał część poglądów Joachima z Fiore. R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 120–121.

⁵⁸ J. Moorman, *A History...*, s. 126–128, 177–178; A. Gemelli, *Franciszkanizm...*, s. 46–49; L. Iriarte, *Historia...*, s. 62–63; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 66–67, 84.

⁵⁹ J. Moorman, *A History...*, s. 141–145; L. Iriarte, *Historia...*, s. 64–65; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 84; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 49; L. Hardick, *Zarys...*, s. 66–67; J. Terschlüsen, *Reguła...*, s. 75.

⁶⁰ J. Moorman, *A History...*, s. 151–152; L. Iriarte, *Historia...*, s. 64; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 88–90; F.C. Burkitt, *The Study...*, s. 15.

⁶¹ *Cronica XXIV*, s. 350, 354; L. Iriarte, *Historia...*, s. 100.

diecezjalnym⁶². W roku 1274 Bonawentura jako pierwszy minoryta-kardynał uczestniczył w obradach soboru lyońskiego II, podczas którego biskupi gwałtownie zaatakowali oba zgromadzenia mendykanckie, tj. franciszkanów i dominikanów⁶³. Zasługi obu zgromadzeń i ich rola w bieżącej działalności Stolicy Apostolskiej i całego Kościoła Rzymskiego były wówczas już tak wielkie, że plany likwidacji obu zgromadzeń spełzły na niczym. Niedługo potem, w połowie lipca 1274 r. Bonawentura zmarł⁶⁴. W zgodnej opinii badaczy okres jego rządów uznawany jest za decydujący o dalszych losach zgromadzenia, które na skutek zmian, które dokonały się po śmierci św. Franciszka, musiało na nowo zdefiniować swoje miejsce w Kościele i w świecie. Sam Bonawentura bywa nazywany drugim założycielem zakonu braci mniejszych⁶⁵. Po jego śmierci ministrem wybrano Hieronima z Ascoli (1274–1279), który umiejętnie kontynuował politykę swego wielkiego poprzednika, podtrzymywał bliski kontakt ze Stolicą Apostolską i jednocześnie starał się unikać konfliktów z klerem⁶⁶. W roku 1278 został kardynałem i w związku z nowymi obowiązkami podczas kapituły w roku 1279 złożył urząd generała⁶⁷. Po nim nastąpił Bonagracja z San Giovanni w Persiceto (1279–1283). Za jego staraniem papież Mikołaj III, niegdyś kardynał protektor zakonu, 14 VIII 1279 roku wydał bullę *Exiit qui seminat*, która była kolejną wykładnią *Reguły*. Powtórzona w niej została większość poglądów Bonawentury, którego politykę również minister Bonagracja starał się kontynuować⁶⁸. Nie było to łatwe, tym bardziej że kolejne przywileje, którymi obdarzyli zakon papieże Marcin IV (1281–1285) i Honoriusz IV (1285–1287), obudziły gwałtowne reakcje ze strony biskupów. Szczególne oburzenie wzbudziła bulla *Ad fructus uberes* z 13 XII 1281 roku, która pozwalała minorytom na głoszenie kazań i spowiadanie wiernych wszędzie, bez jakiegokolwiek akceptacji ze strony kleru diecezjalnego⁶⁹. Trudności powodowało również radykalizowanie się poglądów spirytuałów, wobec których kolejni generałowie nie potrafili stosować jednolitej polityki. Tym bardziej, że przez kilka lat zakon przeżywał swoisty kryzys władzy. Po śmierci

⁶² L. Iriarte, *Historia...*, s. 66; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 85–86; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentalni...*, s. 126–127.

⁶³ C. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalium ecclesiarum antistitem series ab anno 1198 ad annum 1431 perducta*, t. I, Monasteri 1913, s. 9; L. Iriarte, *Historia...*, s. 61–63; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 133–134.

⁶⁴ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 134.

⁶⁵ J. Moorman, *A History...*, s. 154; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 140–145; L. Iriarte, *Historia...*, s. 66.

⁶⁶ *Cronica XXIV*, s. 355; J. Moorman, *A History...*, s. 178; L. Iriarte, *Historia...*, s. 67; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 146.

⁶⁷ C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 10; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 147.

⁶⁸ BF, t. III, s. 404–416; *Cronica XXIV*, s. 367, 369; J. Moorman, *A History...*, s. 179–181; L. Iriarte, *Historia...*, s. 67; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 98–99; J. Terschläsen, *Regula...*, s. 75–77; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 147–148.

⁶⁹ BF, t. III, s. 480; J. Moorman, *A History...*, s. 181–184; L. Iriarte, *Historia...*, s. 68; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 99; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 156.

generała Bonagracji, która nastąpiła jesienią 1283 roku, zgodnie z obowiązującymi zasadami czekano z wyborem nowego przełożonego aż do następnej kapituły generalnej, czyli do 13 maja 1285 roku. Wybrany wówczas generał Arlott z Prato zmarł już na początku roku 1286. Funkcję wikariusza administrującego bieżącymi sprawami zakonu powierzono Wilhelmowi z Falguières. Dopiero 25 V 1287 roku podczas kapituły w Montpellier wybrano kolejnego generała Mateusza z Aquasparty (1287–1289)⁷⁰. Objął on urząd w trudnej sytuacji. W zgromadzeniu dochodziło do różnego rodzaju nadużyć wynikających przede wszystkim z odchodzenia części braci od ubóstwa stroju i życia oraz skromności świątyń i zabudowań⁷¹. Szybko poprawiająca się sytuacja materialna poszczególnych konwentów była niewątpliwie miarą sukcesu, jaki minoryci odnosili w ówczesnym świecie. Jednocześnie radykalizowały się środowiska spirytuałów skupiających się m.in. w prowincjach Umbrii, Toskanii i Marchii, gdzie żywsza niż w innych częściach Europy była pamięć o pierwotnych ideałach ubogiej *fraternitas*⁷². Nowy generał podejmował wobec braci gorliwych bardzo ostre kroki i wielu spośród nich umieścił w więzieniach, podkreślając jednocześnie wielkie znaczenie jedności i dyscypliny zakonnej⁷³. W roku 1288 Mateusz, jako kolejny już generał zakonu, uzyskał nominację kardynalską i doprowadził do wybrania na nowego ministra generalnego Rajmunda Gaufrediego (1289–1295)⁷⁴.

Doskonałą ilustracją napięć, jakie targały wówczas zakonem, może być historia grupy spirytuałów z Piotrem z Maceraty i Piotrem z Fossombrone. Bracia ci, których wcześniej uwięził Mateusz z Aquasparty, zostali zwolnieni przez Rajmunda i wysłani jako misjonarze do Armenii. Ich pojawienie się tam wywołało gwałtowną reakcję braci z prowincji Romanii nie akceptujących przybycia na Wschód grupy spirytuałów. Zmuszeni do powrotu do Europy szukali pomocy u ministra generalnego. Bezradny Rajmund skierował ich do papieża Celestyna V, który nie mogąc znaleźć innego rozwiązania utworzył z nich odrębną wspólnotę zakonną zwaną *Pauperes Heremite domini Celestini*. Mieli oni dosłownie przestrzegać *Reguły* i *Testamentu* św. Franciszka. Dokonany został tym samym formalny rozłam w zakonie, którego jedność była coraz bardziej zagrożona i ani minister generalny, ani nawet papież nie mogli jej utrzymać⁷⁵. Tym

⁷⁰ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 159–160.

⁷¹ Ibidem, s. 160–161.

⁷² L. Iriarte, *Historia...*, s. 73–74; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 162–166.

⁷³ *Analecta De S. Francisco...*, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 188–194; L. Iriarte, *Historia...*, s. 74; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 50–51; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 101–102; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 122–123; J.D. Ryan, *Missionary Saints of the High Middle Ages: Martyrdom, Popular Veneration, and Canonization*, „The Catholic Historical Review”, vol. XC, № 1, 2004, s. 15–16.

⁷⁴ C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 11; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 171.

⁷⁵ *Analecta De S. Francisco...*, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 188–196; L. Iriarte, *Historia...*, s. 74; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 50–51; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 101–102; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 122–123; J.D. Ryan, *Missionary Saints...*, s. 15–16; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 173–174.

bardziej, że wybrany po abdykacji Celestyna V Bonifacy VIII unieważnił wszystkie decyzje swego poprzednika, doprowadził do usunięcia generała Rajmunda i podporządkował spirytuałów na powrót ministrom ich macierzystych prowincji. Wywołało to gwałtowne reakcje wśród minorytów, których część kwestionowała dobrowolność abdykacji Celestyna V i kanoniczność wyboru Bonifacego VIII. Tym samym pod znakiem zapytania stawała konieczność dochowania wierności papieżowi. *Regula* nakazywała bowiem posłuszeństwo *kanoniczne obranym* następcom Honoriusza III⁷⁶. U schyłku XIII stulecia zakon stanął więc wobec poważnych problemów wewnętrznych, których nie potrafiiono wówczas rozwiązać.

Na przestrzeni XIII stulecia zakon franciszkański szybko się rozwijał i w ciągu kilkudziesięciu lat stworzona przez Franciszka wspólnota osiągnęła imponujące rozmiary. Bracia obecni byli niemal w całej Europie, podejmowali także wyprawy misyjne do Afryki i Azji⁷⁷. Stali się ważną instytucją życia religijnego XIII-wiecznej Europy. Spośród nich wybierano biskupów (było ich 250 w XIII stuleciu), kardynałów, a nawet papieża Mikołaja IV. Byli obecni na dworach monarchów jako kaznodzieje i spowiednicy władców. Pojawili się również na uniwersytetach⁷⁸. Fragmentaryczne dane statystyczne pozwoliły H. Golubovichowi oszacować liczbę wszystkich braci ok. roku 1260 na 35 000⁷⁹. W końcu tego stulecia liczba zakonników miała wynosić ok. 40 000⁸⁰. W roku 1263 zakon liczył 34 prowincje i liczba ta utrzymała się do końca XIII stulecia, a Mikołaj IV w bulli *Quia Provinciarum Ordinis vestri* z 13 V 1288 roku zakazał tworzenia nowych prowincji bez zgody Stolicy Apostolskiej⁸¹. Sporządzone podczas kapituły generalnej w roku 1282 zestawienie podaje liczbę 1583 domów w 34 prowincjach⁸².

⁷⁶ *Frater Franciscus promittit obedientiam et reverentiam domino pape Honorio ac successoribus eius canonice intrantibus* (...), *Regula zatwierdzona*, [w:] *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, Kraków 2009, s. 392; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 176.

⁷⁷ L. Iriarte, *Historia...*, s. 155–168; J. Moorman, *A History...*, s. 226–239; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 185–189.

⁷⁸ L. Iriarte, *Historia...*, s. 144–145, 147–148, 177–180; J. Moorman, *A History...*, s. 123–139, 240–255; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 189–193.

⁷⁹ Szacunki te zostały przeprowadzone na podstawie informacji o liczbie braci zmarłych w okresie 1257–1260. Władze zakonu postanowiły, że poszczególni ministrowie prowincjalni mieli na zwoływanych co trzy lata kapitułach przedstawiać informacje o braciach zmarłych od czasu poprzedniej kapituły. Dla okresu 1257–1260 było to 708 braci, dla okresu 1282–1285 — 780 braci. G. Golubovich założył, że prawdopodobną liczbą jest 2 zmarłych na każdych 100 zakonników, co dało mu wynik ok. 35 000 w roku 1260. BBTS, t. II, s. 214–274; L. Iriarte, *Historia...*, s. 101; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 65.

⁸⁰ L. Iriarte, *Historia...*, s. 103.

⁸¹ BF, t. IV, s. 19–20; L. Iriarte, *Historia...*, s. 100.

⁸² *Series Gen. capituli Argentinae 1282*, ed. G. Golubovich BBTS, t. II, s. 243; L. Iriarte, *Historia...*, s. 102.

II. SYTUACJA POLITYCZNA W ZIEMI ŚWIĘTEJ W XIII STULECIU (ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM RELACJI MIĘDZY ŁACINNIKAMI I MUZUŁMANAMI)¹

Z czterech utworzonych po pierwszej krucjacie państw krzyżowców w pierwszych latach XIII wieku istniały już tylko trzy. Pierwszym było znacznie okrojone po sukcesach Saladyna Królestwo Jerozolimskie, którego stolicą, po utracie Jerozolimy w 1187 roku, była Akka. Na jego tronie w latach 1197–1205 zasiadał Amalryk II Lusignan, który otrzymał koronę jako mąż Izabeli, córki Amalryka I. Po śmierci Amalryka II, a niebawem także Izabeli, prawa do korony przeszły na Marię, córkę Izabeli i jej drugiego męża Konrada z Montferratu, która w roku 1210 poślubiła Jana z Brienne². Drugim organizmem politycznym było Księstwo Antiochii, którym w latach 1201–1216 rządził Boemund IV z rodu Hautevillów³. Od roku 1187 był on również władcą trzeciego państwa krzyżowców, czyli Hrabstwa Trypolisu⁴. Sąsiadem łacinników w Outremer było imperium stworzone przez Saladyna, rozciągające się od Egiptu przez Transjordanie aż po północną Syrię. Formalnie tworzyło ono jeden organizm polityczny, w praktyce poszczególnymi prowincjami władali różni członkowie rodu Ajjubidów, niejednokrotnie rywalizujący ze sobą. W latach 1200–1218 dominującą pozycję zajmował brat Saladyna Al-Adil Sajf ad-Din. Cztery jego synowie sprawowali władzę w Egipcie (Al-Malik al-Kamil Muhammad) w Damaszku (Al-Mu'azzam

¹ Dzieje polityczne Bliskiego Wschodu w wiekach średnich są doskonale zbadane i opisane, dlatego też w rozdziale poniższym przedstawione zostaną jedynie podstawowe informacje niezbędne dla ukazania uwarunkowań politycznych, w których prowadzili działalność bracia mniejsi w Outremer w XIII wieku.

² *Annales de Terre Sainte 1095–1291*, pub. par R. Röhrich, G. Raynaud, Paris 1884, s. 12; E. Georges, *Jean de Brienne, empereur de Constantinople et roi de Jérusalem*, Troyes 1858, s. 20–21; Ch. Fracinet, *Les rois de Jérusalem et de Chypre de la maison de Lusignan*, Fontenay-le-Comte, 1900, s. 2–3; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 297; P.M. Holt, *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, Warszawa 1993, s. 45; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 106–107; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 97, 107, 241; C.R. Conder, *The Latin Kingdom of Jerusalem. 1099 to 1291 A.D.*, London 1897, s. 295; Ch. Mills, *The History of The Crusades for the Recovery And Possession of the Holy Land*, vol. II, London 1822, s. 156–157; A.C. Bloss, *Heroines of The Crusades*, Auburn 1857, s. 316; A. Mertens, *Latin Emperors in Constantinople (1204–1261) and Latin Kings in Acre (1191–1291)*, Jerusalem bd, s. 22.

³ P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 44; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 298; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 103; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 239–240.

⁴ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 298; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 44; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 90–91; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 93; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 201–202.

Isa), w Al-Dżazirze (Al-Aszraf Musa) i w mieście Busra w Hauranie (As-Salih Isma'il)⁵.

Przez niemal całe XIII stulecie sytuacja polityczna w Ziemi Świątej była bardzo dynamiczna. Miał na nią wpływ szereg czynników, wśród których jednym z najważniejszych były realizowane przez chrześcijan z łacińskiej Europy plany kolejnych wypraw krzyżowych. Połowiczny sukces III krucjaty z jednej strony nie zaspokoił ambicji łacinników, którym nie udało się odzyskać kontroli nad Jerozolimą. Z drugiej wszakże sukcesy chrześcijańskich rycerzy i dyplomatów podtrzymały nadzieje na odbudowanie Królestwa Jerozolimskiego, pod warunkiem zaangażowania odpowiednich sił i środków⁶. W takiej atmosferze nowo wybrany papież Innocenty III (1198–1216) przystąpił do organizowania kolejnej wyprawy krzyżowej⁷. Rozpoczęte wówczas przygotowania zaowocowały IV wyprawą krzyżową, która co prawda nie dotarła do Ziemi Świątej, ale pokazała, że idea krucjaty jest ciągle żywa w społeczeństwie zachodnich chrześcijan. Krucjata przeciw albigensom, walki chrześcijan z muzułmanami na Półwyspie Iberyjskim i, na swój sposób, krucjata dziecięca pokazały, że mieszkańcy Europy wywodzący się z różnych stanów i warstw społecznych gotowi są odpowiedzieć na apel Stolicy Apostolskiej wzywającej do walki z wrogami Krzyża i prawdziwej wiary⁸. Uwagę Europejczyków zwróciła ku Ziemi Świątej również koronacja Jana z Brienne na nowego króla jerozolimskiego w roku 1210⁹.

Innocenty III był świadomy drżającego w chrześcijanach zapału wojenno-religijnego i jednocześnie musiał mieć w pamięci konsekwencje krucjaty IV i krucjaty dziecięcej, które toczyły się praktycznie poza kontrolą Stolicy Apostolskiej. Dlatego też chciał uzyskać szerszy wpływ na przebieg kolejnej wyprawy. W roku 1213 ogłosił bullę *Quia maior* i rozpoczął intensywne przygotowania¹⁰.

⁵ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 293–294; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 76–77; J. Hauziński, *Bliski Wschód i Azja Środkowa od końca XII do połowy XV w.*, [w:] *Wielka Historia Świata*, t. V, *Późne średniowiecze* pod red. K. Baczkowskiego, Kraków 2005, s. 575.

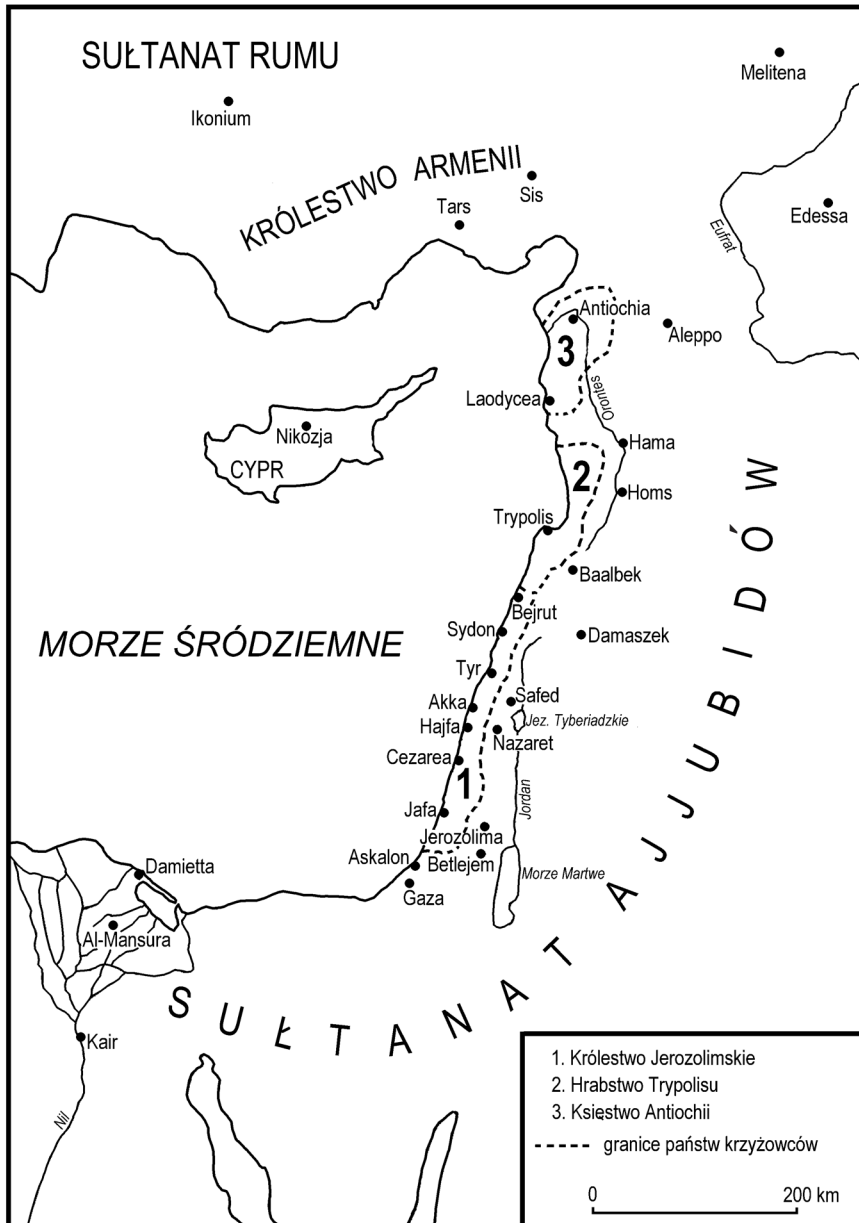
⁶ Tym bardziej, że w 1197 roku krzyżowcom udało się zdobyć Sydon i Bejrut. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 78.

⁷ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 296; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 317; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 79.

⁸ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 343, 347–348. G.Z. Gray, *The Children's Crusade. An Episode of the Thirteenth Century*, Boston–New York, 1898, s. 14; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 214; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 301; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 306; A. Lagarde, *The Latin Church in The Middle Ages*, New York 1915, s. 487–488.

⁹ G.Z. Gray, *The Children's Crusade...*, s. 7; J.L. Lamonte, *The Lords of Caesarea in the Period of the Crusades*, „Speculum”, vol. 22, No. 2, 1947, s. 153; J.M. Buckley, *The Problematical Octogenarianism of John of Brienne*, „Speculum”, vol. 32, No. 2, 1957, s. 315–316, 319–320; H.E. Mayer, *Das Pontifikale von Tyrus und die Krönung der Lateinischen Könige von Jerusalem: Zugleich ein Beitrag zur Forschung über Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 21 (1967), s. 194–195.

¹⁰ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 351; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 301–302; N. Housley, *The Crusades and Islam*, „Medieval Encounters” 13, 2007, s. 201–202. Zarówno Innocenty III, jak i wielu spośród jego następców nie tylko podejmowało działania polityczne, ale i militarne,

Ziemia Święta u progu XIII wieku

Toczyły się one na szeroką skalę i przynosiły oczekiwany oddźwięk społeczny¹¹. Część badaczy zwraca uwagę, że jednym z czynników, który mógł wspomagać zapał krucjatowy w początku XIII stulecia, były krążące wówczas przepowiednie, że właśnie w tym stuleciu załame się potęga islamu. Wywodzono to z apokaliptycznej liczby 666 — według wspomnianych przepowiedni właśnie po tylu latach od swego powstania miało upaść państwo muzułmanów. Końca islamu należało się więc spodziewać nie później niż w roku 1288¹².

Podczas obrad soboru laterańskiego IV w roku 1215 problem wyprawy krzyżowej był jedną z najważniejszych omawianych wówczas kwestii i wyznaczono termin zebrania się sił krzyżowców na czerwiec roku 1217¹³. Papież Innocenty III nie doczekał się wyruszenia krzyżowców, zmarł bowiem 16 lipca 1216 roku. Jego następcą Honoriusz III kontynuował przygotowania do wyprawy¹⁴.

Rozpoczęta przez Stolicę Apostolską akcja propagandowa przyniosła rezultaty i latem 1217 roku siły węgierskie z królem Andrzejem i austriackie z księciem Leopoldem wyruszyły ze Splitu do Akki, gdzie doszło do spotkania z Boemundem IV, księciem Antiochii, oraz królem Cypru Hugonem i królem Jerozolimy Janem z Brienne, a także z mistrzami zakonów rycerskich. Przeciagające się dyskusje pomiędzy wodzami nie doprowadziły ani do wyłonienia przywódcy, ani do ustalenia wspólnego planu działań militarnych¹⁵. Dopiero wiosną roku 1218

zaciągając armie itp. D.P. Waley, *Papal Armies in the Thirteenth Century*, „The English Historical Review”, vol. 72, No. 282, 1957, s. 1–15; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 215; J.M. Powell, *Church And Crusade: Frederick II and Louis IX*, „The Catholic Historical Review”, vol. XCIII, № 2, 2007, s. 253–254; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 27; N. Housley, *The Thirteenth-century Crusades in the Mediterranean*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, vol. V. ed. by D. Abulafia, Cambridge 2006, s. 572; J.A. Watt, *The Papacy*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, vol. V. ed. by D. Abulafia., Cambridge 2006, s. 120.

¹¹ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 352.

¹² Taką datę uzyskiwano po dodaniu liczby 666 do daty hidzry, czyli roku 622. H.E. Mayer, *Historia...*, s. 352. W kaznodziejstwie przed V krucjatą było wiele elementów wizji i prorocत्व. Ch.T. Maier, *Crusade and rethoric against the Muslim colony of Lucera: Eudes of Châteauroux's Sermones de Rebellione Sarracenorum Lucherie in Apulia*, „Journal of Medieval History”, 21 (1995), s. 357–358; N. Housley, *The Crusades...*, s. 203.

¹³ W. Busk, *Mediaeval Popes, Emperors, Kings and Crusaders or Germany, Italy and Palestine from A.D. 1125 to A.D. 1268*, vol. III, London 1856, s. 217–218; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 301–302; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 353; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 216; J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, Paris 1975, vol. II, s. 128.

¹⁴ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 355.

¹⁵ *Annales de Terre Sainte...*, s. 12; Oliver Scholastyk, *Relatio magistri Oliveri, Coloniensis scolastici, de expeditione Jherosolimitana, Die Briefe des Kölner Scholasticus Oliver*, heraus. von R. Röhrich, „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst”, t. X, 1891, s. 171. Przybycie sił krzyżowców zostało odnotowane także w Historii Aleppa Kamala-ad-Dina; Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep...*, t. V, s. 39; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 356; E. Georges, *Jean de Brienne...*, s. 29–30; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 217; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 302; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 308–309; T.L. Kington, *History of Frederic the Second Emperor of the Romans*, vol. I, Cambridge–London 1862, s. 166; W. Busk, *Mediaeval Popes...*, s. 240; A.S. Atiya, *Crusade, Commerce...*, s. 86; S. Lloyd, *Ruch krucjatowy 1096–1274*, [w:] *Historia krucjat*

postanowiono uderzyć na Damiettę, podejmując tym samym plan, który miał być zrealizowany podczas IV krucjaty¹⁶.

Wybór celu ataku należy uznać za uzasadniony. Egipt i jego miasta portowe były ważnym centrum strategicznym i gospodarczym państwa Ajjubidów. Ich utrata mogłaby mieć więc dla nich poważne konsekwencje. Tym bardziej, że konflikt z krzyżowcami nie był jedynym problemem, któremu musiał sprostać brat i sukcesor Saladyna sułtan Al-Adil¹⁷. Krzyżowcy byli świadomi sytuacji, w której znajdował się ich przeciwnik i przed uderzeniem na Damiettę nawiązali kontakty z seldżuckim sułtanem Rumu Kajkawusem I, który uderzył na Aleppo¹⁸. W takiej sytuacji rozpoczęte w maju 1218 r. oblężenie Damietty dawało nadzieje na powodzenie. Tym bardziej, że jesienią przybyły kolejne posiłki krzyżowców wraz z legatami Robertem z Courçon i Pelagiuszem z Albano¹⁹. Co więcej, śmierć sułtana Al-Adila w sierpniu 1218 roku dodatkowo skomplikowała sytuację Ajjubidów. Syn i następca zmarłego sułtana Al-Malik al-Kamil musiał bowiem sprostać nie tylko zagrożeniu ze strony krzyżowców, ale i zmierzyć się z ambicjami politycznymi swoich braci²⁰. W takiej sytuacji nie zdołał on zapobiec zamknięciu pierścienia oblężenia wokół Damietty, co nastąpiło w lutym 1219 roku²¹. Wobec groźby utraty tego ważnego portu al-Kamil zaproponował krzyżowcom zawarcie długoterminowego rozejmu, zwrot znacznej części terenów Królestwa Jerozolimskiego, ale bez Transjordanii, i znaczną sumę pieniędzy za wycofanie się z Egiptu²². Przedstawione propozycje doprowadziły do podziałów wśród chrześcijan. Część z nich, z królem Janem z Brienne, chciała je przyjąć, pozostali,

pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000, s. 51; Ł. Burkiewicz, *Na styku chrześcijaństwa i islamu. Krucjaty i Cypr w latach 1191–1291*, Kraków 2008, s. 78.

¹⁶ *Annales de Terre Sainte...*, s. 13; Iohannes de Tulbia, *De Domino Iohanne Rege Ierusalem*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879, s. 119; *Gesta crucigerorum rhenanorum*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879, s. 40; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 303; *Liber dueli christiani in obsidione Damiate exacti*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879, s. 143; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 356. J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 147–151.

¹⁷ Wśród jego rywali politycznych poza łacińskimi Frankami byli także chrześcijanie z Armenii i Gruzji oraz muzułmańscy Artukidzi, Zankidzi i Seldżuci z sułtanatu Rumu. Co więcej, jego władzy nie akceptowali wszyscy Ajjubidzi, a Al-Afdal Ali związał się z Seldżukami. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 78–79; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 303.

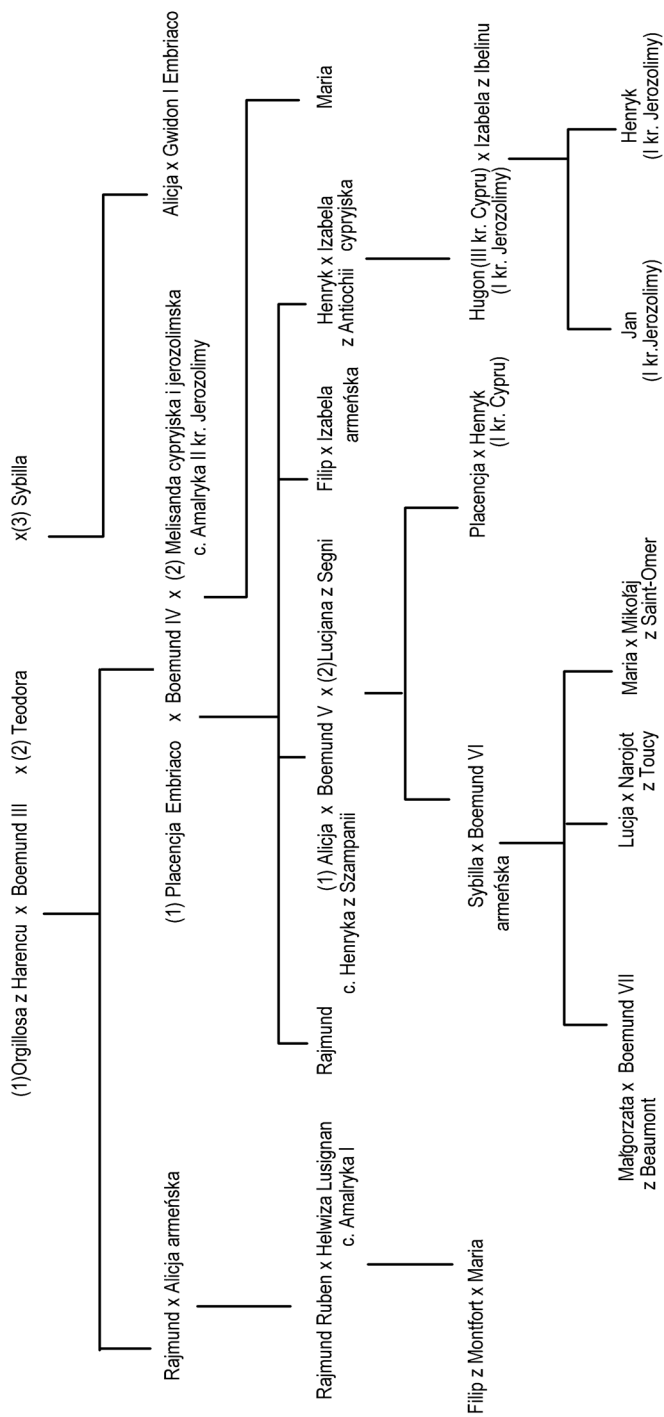
¹⁸ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 357; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 79.

¹⁹ *Gesta obsidionis Damiatæ*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879, s. 74; Iohannes de Tulbia, *De Domino Iohanne...*, s. 121; Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep...*, t. V, s. 55; *Emonis Chronico De itinere Frisonum*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879, s. 70; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 359; T.L. Kington, *History...*, s. 170–171.

²⁰ Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep...*, t. V, s. 39; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 79; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 575.

²¹ *Gesta obsidionis...*, s. 84; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 360.

²² J.M. Powell, *Church...*, s. 255; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 360. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 218.

Książęta Antiochii i ich związki rodzinne

z legatem Pelagiuszem, byli temu zdecydowanie przeciwni²³. W końcu sierpnia roku 1219 sułtan ponowił propozycje rozejmu, obiecując dodatkowo zwrot relikwii Krzyża Świętego zdobytych przez Saladyna pod Hittin w 1187 roku oraz pokrycie kosztów odbudowy twierdz w Palestynie i wzniesienia murów wokół Jerozolimy, która miała oczywiście wrócić w ręce krzyżowców. Oferta ta, pod wpływem legata Pelagiusza, również została odrzucona²⁴. Ponawiane przez sułtana propozycje zdaniem niektórych badaczy były jedynie grą polityczną obliczoną na rozbięcie jedności w obozie przeciwnika. Jeżeli rzeczywiście Al-Malik al-Kamil miał takie zamiary, to niewątpliwie osiągnął zamierzony cel. Nieustęppliwe stanowisko legata i jego stronników, przynajmniej w krótkiej perspektywie, wydawało się uzasadnione. 5 listopada 1219 roku krzyżowcy w zasadzie bez walki zajęli Damiettę, której wyczerpana załoga i mieszkańcy nie byli zdolni do jakiegokolwiek oporu²⁵. Sukces ten nie został jednak wykorzystany. Łacinnicy spędzili cały rok 1220 i połowę roku 1221 na jałowych sporach i daremnym wyczekiwaniu na przybycie kolejnych oddziałów z zachodu, które miał przyprrowadzić Fryderyk II, który już w roku 1215 złożył śluby krucjatowe. Co prawda ani Innocenty III, ani Honoriusz III początkowo nie oczekiwali od niego wywiązania się ze złożonych ślubów. Tym bardziej, że obydwaj papieże, po przykrych doświadczeniach wyprawy z 1202 roku, planowali krucjatę jako przedsięwzięcie zorganizowane i bezpośrednio nadzorowane wyłącznie przez Stolicę Apostolską. Dopiero gdy król węgierski Andrzej opuścił siły krzyżowców i brak było wyrazistego przywódcy, Honoriusz III zwrócił swoje myśli ku młodemu Sztaufowi²⁶. W tym czasie krzyżowcy nie podjęli żadnych poważniejszych działań ani militarnych, ani politycznych. Konflikty między legatem Pelagiuszem a Janem z Brienne doprowadziły do wyjazdu tego ostatniego z Damietty wiosną 1220 roku²⁷.

Tymczasem Al-Malik al-Kamil wykorzystał czas bezczynności chrześcijan i nie tylko umocnił się w twierdzy Al-Mansura położonej na południe od Damiet-

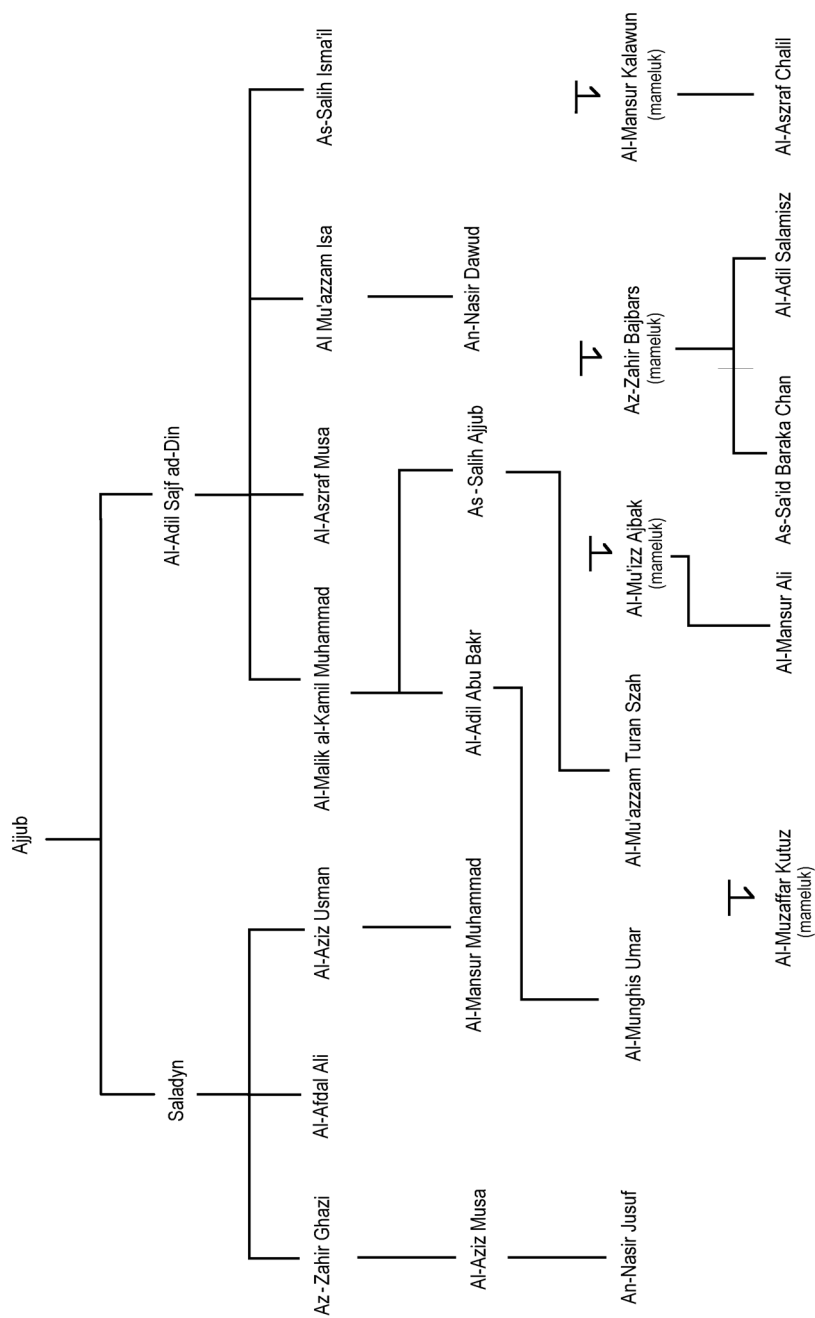
²³ Wskazywali oni na ogromną szansę, która stoi przed krzyżowcami, jeśli zdobędą kontrolę nad Egiptem, oraz na trudności przyszłej obrony Jerozolimy bez uzyskania twierdz Zajordanii. H.E. Mayer, *Historia...*, s. 360; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 79. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 218. E. Georges, *Jean de Brienne...*, s. 36–37; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 310.

²⁴ *Gesta obsidionis...*, s. 101–103; *Gesta crucigerorum...*, s. 52; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 361. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 218; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 158.

²⁵ *Gesta obsidionis...*, s. 111–112; *Chronica de Mailors...*, s. 136; *Liber dueli...*, s. 162–163; *Gesta crucigerorum...*, s. 54; Iohannes de Tulbia, *De Domino Iohanne...*, s. 135; *De captione Damiatiae*, ed. R. Röhrich, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhrich, Genevae 1879, s. 197–198; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 304; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 79; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 362; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 158–159.

²⁶ Obszerniej o zmieniających się planach Stolicy Apostolskiej wobec kolejnych krucjat na przestrzeni XIII w. zob. J.M. Powell, *Church...*, s. 252–255; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 372; J. Hauziński, *Imperator „końca świata”*. *Fryderyk II Hohenstauf (1194–1250)*, Gdańsk 2000, s. 63.

²⁷ Skłoniło go do tego kroku m.in. zagrożenie północnych rubieży królestwa akcjami podejmowanymi przez brata Al-Malika al-Kamila Al-Mu'azzama z Damaszku. H.E. Mayer, *Historia...*, s. 363. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 219; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 305; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 80.

Ajjubidzi i mamelucy w XIII wieku

ty, ale również zażegnał tymczasowo spory ze swymi braćmi. W lipcu 1221 roku krzyżowcy po odrzuceniu kolejnych propozycji pokojowych al-Kamila rozpoczęli marsz w stronę Kairu²⁸. Nieznajomość lokalnych warunków, a zwłaszcza konsekwencji wylewów Nilu sprawiła, że wojsko chrześcijan w krótkim czasie znalazło się w pułapce, odcięte rozlewiskami od Damietty i otoczone przez armię al-Kamila. Po nieudanej próbie przebicia się przez siły muzułmańskie, którą podjęto 26 VIII 1221 r., krzyżowcy musieli poprosić o rozejm. Za cenę zwrotu Damietty udało się uzyskać prawo bezpiecznego wycofania się z Egiptu i osiem lat rozejmu²⁹.

Niepowodzenie wyprawy i zmarnowanie szansy, którą dało krzyżowcom opanowanie Damietty, uruchomiło lawinę krytyki, zwłaszcza wobec legata papieskiego Pelagiusza. Obarczano go winą za klęskę i odrzucenie pokojowych propozycji sułtana, uznawanych obecnie, w obliczu przegranej, za bardzo atrakcyjne³⁰. W tak zmienionej sytuacji politycznej Stolica Apostolska wzmogła nacisk na Fryderyka II, od którego zaczęto oczekiwać wypełnienia złożonych ślubów krucjatowych³¹. W roku 1225 zawarto układ w San Germano, w którym cesarz obiecał, że bez względu na okoliczności wyruszy na Wschód osobiście w sierpniu 1227 roku³². Wpływ na usztywnienie stanowiska Stolicy Apostolskiej mógł mieć ślub Fryderyka z Izabelą/Joanną, córką króla Jerozolimy Jana z Brienne i Marii z Montferratu. Małżeństwo zostało zawarte w roku 1225, a cesarz natychmiast przyjął tytuł króla jerozolimskiego³³. Układ w San Germano oznaczał co prawda

²⁸ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 305; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 364. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 218; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 165–167.

²⁹ *Annales de Terre Sainte...*, s. 13; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 306–307; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 365; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 79. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 218.

³⁰ P. A. Throop, *Criticism of Papal Crusade Policy in Old French and Provençal*, „Speculum”, vol. 13, No. 4, 1938, s. 384–385; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 366.

³¹ Do tej pory Honoriusz III zbytnio nie nalegał, a zarówno kardynał Tomasz z Capui, jak i mistrz zakonu krzyżackiego Hermann von Salza podtrzymywali papieża w przekonaniu, iż nakłanianie Fryderyka II do przyspieszenia terminu wyprawy nie jest uzasadnione. H.E. Mayer, *Historia...*, s. 373. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 219; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 307; T.L. Kington, *History...*, s. 155; J.M. Powell, *Church...*, s. 254; Ł. Burkiewicz, *Polityka wschodnia Fryderyka II Hohenstaufa ze szczególnym uwzględnieniem jego stosunku do królestwa Cypru (w świetle Kroniki Filipa z Novary)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCCLXXXIV, 2006, Prace Historyczne 133, s. 9–12.

³² Zawarty w San Germano układ przewidywał wysłanie kontyngentu rycerzy jeszcze przed wyruszeniem głównych sił cesarza. Wśród sankcji za niewywiązanie się ze zobowiązań przewidywał on m.in. ekskomunikowanie cesarza. F. von Raumer, *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*, III bd., Leipzig 1824, s. 385–386; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 373. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 220; T.L. Kington, *History...*, s. 250; J.M. Powell, *Church...*, s. 256; J. Phillips, *Łaciński Wschód 1098–1291*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000, s. 148.

³³ E. Georges, *Jean de Brienne...*, s. 53–54; G. Dodu, *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem 1099–1291*, Paris 1894, s. 321; W. Busk, *Mediaeval Popes...*, s. 271; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 307; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 80; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 374; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 220; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, s. 55.

ograniczenie roli papieża jako instytucji bezpośrednio kierującej kolejną wyprawą krzyżową, pozwalał jednak w sposób bezwzględny wymagać dotrzymania terminu wyruszenia wyprawy, a jednocześnie zdejmował z papieża ewentualną odpowiedzialność w przypadku kolejnego niepowodzenia, które tym razem spadłoby wyłącznie na barki cesarza³⁴.

Sytuacja polityczna zmieniała się nie tylko na Zachodzie, ale i na Wschodzie. Waśnie rodowe Ajjubidów, przerwane w obliczu działań chrześcijan w Egipcie, po klęsce krzyżowców wybuchły na nowo³⁵. W takiej sytuacji kolejny atak krzyżowców mógłby zagrozić pozycji Al-Malika al-Kamila. Dlatego też sułtan w roku 1226, a więc już po układzie z San Germano, a przed wyznaczonym terminem wyruszenia kolejnej krucjaty, wysłał poselstwo do cesarza Fryderyka II z propozycją zwrotu chrześcijanom ziem zdobytych przez Saladyna. Było to w zasadzie powtórzenie oferty przedstawionej krzyżowcom oblegającym Damiettę³⁶. Trudno jednoznacznie ocenić propozycję sułtana. Z jednej strony być może rzeczywiście, jak pisał P.M. Holt, było to „wykalkulowane posunięcie polityczne” mające zapewnić mu „poparcie Fryderyka przeciw Al-Mu’azzamowi”, a jednocześnie zapobiec planowanej krucjacie³⁷. Z drugiej wszakże strony trudno wyobrazić sobie, że sułtan liczył na zapobieżenie od dawna przygotowywanej ekspedycji. Prawdopodobne wydaje się natomiast, że przedstawione w przededniu wyruszenia wyprawy propozycje miały doprowadzić do różnicy zdań i napięć w obozie krzyżowców, podobnie jak miało to miejsce w latach 1219–20. Propozycja sułtana skłoniła Fryderyka II do podjęcia negocjacji i jego poselstwo udało się na dwór sułtana³⁸. Rozpoczęcie rozmów nie zatrzymało wyprawy i mimo zarazy, która wybuchła wśród krzyżowców, część sił w 1227 roku wyruszyła na Wschód³⁹. Choroba dotknęła również cesarza, który za namową wielkiego mistrza krzyżaków Hermanna von Salzy zdecydował się zawrócić z drogi. Ściągnęło to na niego klątwę Grzegorza IX, który uznał powrót władcy za złamanie układu z San Germano⁴⁰.

³⁴ F. von Raumer, *Geschichte...*, s. 386; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 374.

³⁵ J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 575.

³⁶ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 310; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 80; Ł. Burkiewicz, *Polityka...*, s. 11.

³⁷ P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 80; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 220.

³⁸ J. Hauziński, *Imperator...*, s. 64–65; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 80; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 310; Ł. Burkiewicz, *Polityka...*, s. 11.

³⁹ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 307–308; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 375.

⁴⁰ Gwałtowny krok papieża można uznać za uzasadniony, Fryderyk od ośmiu lat zwał na wyruszeniem na krucjatę, jednocześnie jego imperialne ambicje budziły coraz większy niepokój Stolicy Apostolskiej. W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się natomiast oddziały, które w 1227 roku dotarły do Ziemi Świętej. Ich chory wódz przebywał w Europie i obłożony został ekskomuniką, a termin rozejmu zawartego z al-Kamilem w Egipcie upływał dopiero w roku 1229. W takiej sytuacji nikt z obecnych w Outremer krzyżowców nie był skłonny do podjęcia samodzielnej decyzji o zerwaniu rozejmu i rozpoczęciu walk z Saracenami. H.E. Mayer, *Historia...*, s. 375; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 80; K. Molin, *The non-military functions of crusader fortifications, 1187–circa*

Latem roku 1228 obłożony klątwą Fryderyk II wyruszył do Ziemi Świętej. Publiczna polemika między papieżem i cesarzem trwająca od roku 1227 doprowadziła do sytuacji, w której Fryderyk, by zachować prestiż i władzę, musiał doprowadzić krucjatę do końca i odnieść w niej sukces. We wrześniu 1228 roku cesarz dotarł do Akki, gdzie miał okazję się przekonać, że jego przybycie budzi bardzo różne emocje — od entuzjazmu krzyżaków, Genuńczyków i Pizańczyków do wrogości patriarchy jerozolimskiego Geralda z Valence oraz joannitów i templariuszy⁴¹. Sytuację Fryderyka komplikował nie tylko opór części łacinników, którzy nie akceptowali obecności w Ziemi Świętej obłożonego klątwą cesarza, ale również usztywnienie stanowiska sułtana⁴². Władcy osiągnęli jednak porozumienie i 18 lutego 1229 roku w Jafie zaprzysiężony został układ rozejmowy na ponad 10 lat. Na jego mocy w ręce chrześcijan powróciły Jerozolima (bez meczetów na Skale i Al-Aksa), Lydda, Betlejem, a zapewne także Nazaret, Sydon i dominium Toronu⁴³. Do odzyskanych miejsc mogli powrócić łacini duchow-

1380, „Journal of Medieval History”, vol. 23, No. 4, 1997, s. 388; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 69; F. Laurent, *La Papauté et l'Empire*, Paris 1860, s. 267; A. Lagarde, *The Latin Church...*, s. 489; M. Russell, *Palestine...*, s. 373; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie. Dzieje świata śródziemnomorskiego w drugiej połowie XIII w.*, Katowice 2007, s. 31; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 177; J.A. Watt, *The Papacy...*, s. 134.

⁴¹ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 308; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 376–377; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 221; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 71–74; T.L. Kington, *History...*, s. 307–315; Ch. Mills, *The History...*, s. 196; L. Allshorn, *Stupor Mundi. The Life & Times of Frederick II Emperor Of The Romans King Of Sicily And Jerusalem 1194–1250*, London 1912, s. 90; A.S. Atiya, *Crusade, Commerce...*, s. 88–89; P. Crépon, *Religie a wojna*, Gdańsk 1994, s. 99.

⁴² W roku 1227 zmarł bowiem al-Mu'azzam i władza al-Kamila nie była zagrożona pretensjami jego brata. Co więcej, siły, jakimi dysponował na Wschodzie Fryderyk II, nie były na tyle duże, by móc poważnie myśleć o podejmowaniu zakrojonych na szeroką skalę akcji militarnych. W rezultacie negocjacje cesarza z sułtanem nie były łatwe, a Fryderyk musiał nawet podejmować ograniczone działania zbrojne, by skłonić al-Kamila do ustępstw. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 80; W. Busk, *Mediaeval Popes...*, s. 305; L. Allshorn, *Stupor Mundi...*, s. 89; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 184.

⁴³ Niestety nie zachował się żaden kompletny odpis zawartego wówczas porozumienia i jego warunki możemy odtwarzać jedynie na podstawie zdarzeń, które były jego konsekwencją. Kamalad-Din, *L'histoire d'Alep...*, t. V, s. 74–76; *Annales de Terre Sainte...*, s. 14; Roger de Wendover, *Flores historiarum*, ed. H.G. Hewlett, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1887, s. 364–373; W. Köhler, *Emperor Frederick II The Hohenstaufe*, „The American Journal of Theology”, vol. 7, No. 2, 1903, s. 246; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 378–379; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 77, 221; P. Baldi, *La questione dei Luoghi Santi in generale*, Torino 1919, s. 11.

Postanowienia układu spotkały się z krytyką zarówno środowisk muzułmańskich, jak i chrześcijańskich. Saraceni zarzucali swemu władcy oddanie niewiernym terytoriów, o których zdobycie Saladyń musiał toczyć ciężkie walki. Chrześcijanie byli oburzeni podjęciem negocjacji z muzułmanami i pozostawieniem w ich ręku serca Jerozolimy. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 81; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 311–312; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 78–79; F. Laurent, *La Papauté...*, s. 269; T.L. Kington, *History...*, s. 321; L. Allshorn, *Stupor Mundi...*, s. 94–95; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 31; R. Irwin, *Islam a ruch krucjaty 1096–1699*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000, s. 255.

ni. Nawet niechętni cesarzowi papież i patriarcha, którzy głośno wyrażali swe oburzenie, nie mogli nie dostrzec, że ekskomunikowany władca osiągnął więcej niż uczestnicy trzech poprzednich krucjat⁴⁴. Mimo podjętych przez patriarchę działań i oblężenia Jerozolimy interdyktem cesarz odwiedził Święte Miasto, a 18 III 1229 r. w bazylice Grobu Pańskiego miała miejsce koronacja Sztaufa na króla Jerozolimy⁴⁵. Po koronacji Fryderyk II przebywał w Ziemi Świętej tylko przez około 6 tygodni i to w atmosferze narastającej niechęci miejscowych łacinników. Był to m.in. rezultat prowadzonej przez stronników papieża, w tym patriarchę Geralda, akcji propagandowej oraz rosnącej niechęci baronów Królestwa Jerozolimskiego, w których ambicje i centralistyczne plany cesarza budziły niezadowolenie⁴⁶. Jaskrawym przejawem absolutystycznej polityki Fryderyka II stało się odebranie Janowi z Ibelinu dóbr na Cyprze. Spowodowało to wybuch tzw. wojny langobardzkiej (1228–1242) między zaciężnymi oddziałami przysłannymi przez Fryderyka II, które miały wsparcie krzyżaków i Pizańczyków, a siłami Jana z Ibelinu i innych wielkich baronów Ziemi Świętej⁴⁷. Doprowadziła ona do wyraźnej polaryzacji stanowisk i przekreśliła szanse na ustabilizowanie sytuacji w Ziemi Świętej pod berłem Sztaufów⁴⁸. W rezultacie królestwo przez szereg lat

⁴⁴ To, że podjął wyprawę, będąc ekskomunikowanym, wypomniano mu jeszcze w bulli ponownie go ekskomunikującej w 1239 roku, *Les registres de Grégoire IX; Recueil des bulles de ce Pape; publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican*, par L. Auvray, t. III, Paris 1910., col. 203; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 379; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 81.

⁴⁵ Okoliczności i przebieg ceremonii zasługują na uwagę. Fryderyk II już od ślubu z Izabelą, jako mąż dziedziczki tronu, posługiwał się tytułem króla Jerozolimy. 5 V 1228 r. Izabela zmarła w pogoju po urodzeniu syna Konrada i to właśnie jemu od tej chwili przysługiwał tytuł królewski, a Fryderyk, jako ojciec monarchy, mógł być jedynie regentem. Co więcej, w oblężonym interdyktem mieście ekskomunikowany władca koronował się samodzielnie podczas uroczystości mającej na poły świecki charakter, w czasie której nie została odprawiona msza święta. Roger de Wendover, *Flores historiarum...*, s. 373; F. von Raumer, *Geschichte...*, s. 440; W. Köhler, *Emperor...*, s. 239; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 380; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 81; H.E. Mayer, *Das Pontifikale von Tyrus...*, s. 200, 202; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 221; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 80–81; M. Proctor, *History of the Crusades: Their Rise, Progress and Results*, Philadelphia 1856, s. 377; A.S. Atiya, *Crusade, Commerce...*, s. 89.

⁴⁶ W takiej atmosferze Fryderyk o świcie 1 maja 1229 roku opuścił Akkę obrzucany nieczystościami i żegnany wrogimi okrzykami mieszkańców miasta. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 81; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 381. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 222; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 314; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 83–84; L. Allshorn, *Stupor Mundi...*, s. 101; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 95.

⁴⁷ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 407–408; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 315; G.N. Bromiley, *Philippe de Novare: Another Epic Historian?*, „Neophilologus” 82, 1998, s. 527–528; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 95–102; J. Phillips, *Łaciński Wschód...*, s. 149–150; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 242–251; Ł. Burkiewicz, *Polityka...*, s. 22–26.

⁴⁸ Nie nastąpiło to mimo tego, że baronowie Królestwa, rygorystycznie przestrzegając praw sukcesji tronu, respektowali uroczystości Fryderyka i jego syna Konrada do korony jerozolimskiej i opierali się propozycjom uznania praw władców Cypru. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 189–198; J.L. Lamonte, *The Lords...*, s. 157; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 227–239.

pozbawione było sprawującego faktyczną władzę monarchy⁴⁹. W takiej sytuacji trwający od 1229 roku rozejm zapewnił bezpieczeństwo pogrążonym w wojnie domowej chrześcijanom. Był on potrzebny również stronie muzułmańskiej, jako że al-Kamilowi nie udało się w pełni poskromić ambicji członków rodu Ajjubidów⁵⁰. Po jego śmierci w roku 1238 doszło do walk między krewnymi⁵¹. Najstarszy syn zmarłego sultana As-Salih Ajjub zdobył władzę w Damaszku, a jego młodszy brat Al-Adil II Abu Bekr opanował Egipt. Podczas wyprawy, którą As-Salih Ajjub podjął przeciw młodszemu bratu, utracił co prawda Damaszek, ale w czerwcu 1240 roku przejął kontrolę nad Egiptem⁵².

W sierpniu 1239 roku, w czasie trwania wspomnianych wyżej walk między Ajjubidami, upłynął termin rozejmu zawartego przez Fryderyka II i al-Kamila. Po raz kolejny Stolica Apostolska zaangażowała się w organizację wyprawy krzyżowej. Wysłani przez Grzegorza IX kaznodzieje zachęcali rycerzy do wyruszenia do Ziemi Świętej. Ich apele przyniosły skutek i latem 1239 roku udało się zgromadzić spore siły, na czele których stanął Tybald, król Nawarry. Towarzyszyło mu wielu możnych, wśród nich m.in. książę Burgundii Hugon IV⁵³. Krzyżowcy dotarli do Akki w pierwszych dniach września 1239 roku, kiedy rozejm z muzułmanami już nie obowiązywał. W mieście zebrali się przybysze z Zachodu, miej-

⁴⁹ W Tyrze sprawował rządy Filangieri reprezentujący Fryderyka, ale jego pozycja była poważnie osłabiona z powodu silnej opozycji, która koncentrowała się początkowo wokół Jana z Ibelinu, a po jego śmierci w roku 1236 wokół jego synów i innych członków potężnego rodu. J.L. Lamonte, *The Lords...*, s. 155; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 199.

⁵⁰ Jeszcze w czasie pobytu Fryderyka II w Ziemi Świętej trwał konflikt między sultanem a jego bratankiem, synem zmarłego w 1227 r. Al-Mu'azzama — An Nasirem, który do czerwca 1229 roku utrzymywał kontrolę nad Damaszkiem. Po złamaniu oporu bratanka i przeniesieniu go do Transjordanii sultan stanął wobec konfliktu z władcą Chorezmu Dżalal ad-Dinem, który co prawda zginął w roku 1231, ale jego klęska otworzyła drogę do ekspansji zarówno Mongołów, jak i Seldżuków, którzy w latach 1233–1235 toczyli nad środkowym Eufratem wojnę z Ajjubidami, S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 202–204.

⁵¹ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 316–317; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 204; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 410; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 82; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 576; S. Painter, *The Crusade of Theobald of Champagne and Richard of Cornwall, 1239–1241*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, Madison, 1969, vol. II, s. 465.

⁵² J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 577; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 82; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 204.

⁵³ J.M. Powell, *Church...*, s. 258; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 410; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 205. W.C. Jordan, *The representation of the crusades in the songs attributed to Thibaud, Count Palatine of Champagne*, „Journal of Medieval History”, vol. 25, No. 1, 1999, s. 28; M. Lower, *The burning at Mont-Aime: Thibaut of Champagne's preparations for the Barons' Crusade of 1239*, „Journal of Medieval History”, vol. 29, 2003, s. 95, 98; M. Balard, *Laciński Wschód...*, s. 222–223. Krzyżowcy utrzymywali kontakt z Fryderykiem II i formalnie respektowali jego prawa. *Historia Diplomatica Friderici Secundi sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus*. ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, T. V, P. II, Paris 1859, s. 645–646; M. Russell, *Palestine or The Holy Land from the Earliest Period to The Present Time*, Edinburgh 1831, s. 375.

scowi baronowie oraz przedstawiciele zakonów rycerskich i Kościoła⁵⁴. Mimo iż wspomniany wyżej konflikt między Ajjubidami stwarzał dogodny klimat do podjęcia nacisków dyplomatycznych na muzułmanów, przybysze z Europy chcieli nie negocjować, a walczyć⁵⁵. Postanowiono, że pierwszym celem krzyżowców będą twierdze Askalon i Gaza na pograniczu z Egiptem. Po ich opanowaniu planowano atak na posiadłości władcy Damaszku⁵⁶. Wyprawa na południe zakończyła się niepowodzeniem i znacznymi stratami w ludziach, co więcej, w ramach odwetu ajjubidzki pan Keraku An-Nasir Dawud zajął Jerozolimę w listopadzie 1239 roku⁵⁷. W atmosferze wzajemnych oskarżeń i narastających konfliktów we wrześniu 1240 roku Tybald zdecydował się wrócić do Europy⁵⁸.

Wkrótce po wyjeździe króla Nawarry do Ziemi Świętej przybył Ryszard z Kornwalii, brat króla Henryka III Angielskiego i szwagier Fryderyka II, który dał mu wszelkie pełnomocnictwa do podejmowania działań w jego imieniu⁵⁹. Po przyjeździe do Outremer Ryszard przystąpił do negocjacji z przedstawicielami As-Saliha Ajjuba, w czasie których uzyskał nie tylko potwierdzenie przekazania chrześcijanom Askalonu, ale również znacznej części Galilei z twierdzą Belvoir, Górą Tabor i Tyberiadą. Podjęte przez niego działania zapewniły Królestwu nie tylko znaczne nabytki terytorialne, ale mogły również przyczynić się do ustabilizowania sytuacji wewnętrznej, jako że Ryszard był dobrze przyjmowany przez miejscową społeczność łacińską, która, jak napisał S. Runciman, „widziała w nim tymczasowego wicekróla państwa frankijskiego”⁶⁰. W efekcie tych dzia-

⁵⁴ J.L. Lamonte, *The Lords...*, s. 158.

⁵⁵ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 206; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 270.

⁵⁶ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 206.

⁵⁷ Broniąca jedyne ufortyfikowanego miejsca, którym była Wieża Dawida, załoga musiała skapitulować po wyczerpaniu zapasów 7 XII 1239 r., S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 206–208. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 223.

⁵⁸ Wspomniane wyżej konflikty w rodzie Ajjubidów sprzyjały krzyżowcom. Po objęciu przez As-Saliha Ajjuba władzy w Egipcie kontrolujący wówczas Damaszek As-Salih Isma' il zaproponował chrześcijanom sojusz wymierzony przeciw władcy Egiptu oraz wydanie dwóch ważnych twierdz, tj. Beaufortu i Safedu. W tym czasie prowadzący własną grę polityczną szpitalnicy rozpoczęli rozmowy z As-Salihem Ajjubem, który postanowił rozzerwać sojusz Tybalda z As-Salihem Isma' ilem, proponując krzyżowcom uwolnienie jeńców oraz wydanie Askalonu. Oferta została przyjęta, co doprowadziło do rozłamu wśród łacinników, z których część postanowiła dochować sojuszu zawartego z władcą Damaszku. Niebawem, w końcu września 1240 roku, Tybald zdecydował się powrócić do Europy, tym bardziej, że wiarołomstwo, którego dopuścił się wobec Ajjubidy z Damaszku, popsuło mu opinię na Wschodzie nie tylko wśród muzułmanów, ale i wśród miejscowych chrześcijan tradycyjnie uznających panów Damaszku za naturalnych sojuszników w walkach z Egiptem. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 209. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 223; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 283; S. Painter, *The Crusade of Theobald...*, s. 463.

⁵⁹ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 411; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 209; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 283.

⁶⁰ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 210.

łań królestwo Jerozolimskie osiągnęło rozmiary największe od czasów podbojów Saladyna⁶¹.

Wyjazd Ryszarda w maju 1241 r. oznaczał jednak koniec chwilowej stabilizacji. Waśnie między templariuszami a joannitami odżyły na nowo, wybuchiły też kolejne konflikty z muzułmanami⁶². Największy wpływ na zmianę sytuacji w Ziemi Świętej miało jednak osiągnięcie pełnoletności, czyli wieku 15 lat, przez Konrada, syna Fryderyka II i Izabeli. Oczekiwano od niego, że osobiście przybędzie do Ziemi Świętej, by objąć władzę w swym królestwie. Ponieważ monarcha nie miał zamiaru pojawić się w Akce, zgodnie z obowiązującym prawem baronowie powinni wyznaczyć regenta. Najbliższą krewną Konrada uprawnioną do objęcia regencji była Alicja, królowa wdowa Cypru. W roku 1243 jej mężem był Radulf hrabia Soissons. I to im, jako regentom, złożyli przysięgę wierności baronowie Królestwa formalnie oczekujący na przyjazd króla Konrada⁶³. Radulf dość szybko przekonał się, że przysięga wierności złożona jemu i jego małżonce była jedynie pustym gestem, a baronowie nie mieli zamiaru okazywać im posłuszeństwa. Zniechęcony regent wyjechał do Europy, a w Ziemi Świętej pozostała jego małżonka Alicja, która sprawowała tytułarną regencję do swej śmierci w roku 1246⁶⁴. W konsekwencji tych zmian ster polityki zagranicznej Królestwa Jerozolimskiego znalazł się na powrót w ręku tej części baronów Outremer, która opowiadała się za sojuszem z władcami Damaszku. Prowadzone przez templariuszy negocjacje doprowadziły do usunięcia w 1243 roku muzułmanów z terenu Świątyni w Jerozolimie, co zostało uznane za wielki sukces strony chrześcijańskiej. Po raz kolejny skłonność muzułmanów do ustępstw była rezultatem rywalizacji poróżnionych ze sobą ajjubidzkich panów Egiptu i Damaszku. Ich wzajemne animozje Frankowie nauczyli się wykorzystywać⁶⁵.

Sukces chrześcijan był jednak krótkotrwały. Zbliżenie polityczne Franków z As-Salihem Isma'ilem z Damaszku skłoniło As-Saliha Ajjuba z Egiptu do nawiązania kontaktu z Chorezmijczykami, którzy pustoszyli tereny północnej Syrii i gotowi byli służyć każdemu, kto zapłaci za ich usługi⁶⁶. Dlatego też przyjęli propozycję As-Saliha Ajjuba i w czerwcu 1244 roku zaatakowali terytoria kontrolowane przez Ajjubidów z Damaszku, a następnie ruszyli na Jerozolimę nie mającą realnych możliwości obrony. 11 VII 1244 r. siły Turków chorezmijskich

⁶¹ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 320; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 411; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 283–285; S. Painter, *The Crusade of Theobald...*, s. 464.

⁶² S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 210–211; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 320.

⁶³ Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 6–7; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 211–212; idem, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 40; L. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 103; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 298; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 204.

⁶⁴ *Annales de Terre Sainte...*, s. 17–18; Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 6; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 212–213.

⁶⁵ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 213; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 412.

⁶⁶ Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep...*, t. VI, s. 17; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 213; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 82.

wtargnęły do miasta, gdzie dopuściły się ogromnych zniszczeń⁶⁷. Wydarzenia te zmobilizowały chrześcijan z Outremer do wystawienia licznej armii, która po połączeniu się z siłami Ajjubidów z Himsu i Damaszku, jesienią 1244 roku ruszyła w stronę Gazy, gdzie znajdowały się wojska egipskie i Chorezmijczyków. 17 X 1244 roku pod wioską Al Harbija (La Forbie) w pobliżu Gazy siły chrześcijan i sprzymierzonych z nimi Ajjubidów poniosły druzgocącą klęskę⁶⁸. Dla Franków była ona tym groźniejsza, że w bitwie uczestniczyły niemal wszystkie siły, jakie chrześcijanie byli w stanie zmobilizować⁶⁹. Po ich klęsce niemal całkowicie utraciono zdolność do podejmowania jakichkolwiek działań ofensywnych. Garstka niedobitków schroniła się w Askalonie, który zdołano obronić⁷⁰.

Klęska pod Gazą spowodowała nie tylko ogromne straty w ludziach, ale również otwarła muzułmanom drogę do odzyskania terytoriów i twierdz, które Frankom udało się uzyskać w minionych latach. Ostateczny upadek chrześcijan odsuwał w czasie jedynie trwający wciąż konflikt pomiędzy członkami rodu Ajjubidów⁷¹. Dopiero w roku 1246 As-Salih Ajjub z Egiptu pokonał swych rywali i mógł zwrócić swe siły przeciw niedobitkom państw chrześcijańskich⁷².

Więści o utracie Jerozolimy i okrucieństwach Chorezmijczyków oraz o klęsce pod Gazą dotarły do Europy w momencie, w którym chrześcijanie z Zachodu nie byli zdolni do podjęcia szybkich działań mogących zaradzić niebezpieczeństwu. Papież próbował wprowadzić zmobilizować łacinników do szybkiej akcji, ale nawet jego zaangażowanie nie wykroczyło poza rozesłanie listów⁷³. Konflikt pomiędzy Fryderykiem II a Innocentym IV wchodził w swą kulminacyjną fazę. Italia ogarnięta była wojną pomiędzy gwelfami i gibellinami, a papież szukał

⁶⁷ W rękę chrześcijan pozostała jedynie cytadela, którą utrzymano aż do 23 VIII, gdy po interwencji sprzymierzonego z chrześcijanami An-Nasira Dawuda z Keraku napastnicy zgodzili się zapewnić bezpieczną drogę do wybrzeża w zamian za kapitulację fortecy. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 213–214; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 322; *Annales de Terre Sainte...*, s. 17; *Chronica de Mailors...*, s. 156–162; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 412; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 77, 224; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 103; R. Pernoud, *Kobieta w czasach wypraw krzyżowych*, Gdańsk 1996, s. 197–198; F. Cardini, *Europa a Islam. Historia nieporozumienia*, Kraków 2006, s. 69.

⁶⁸ P. Jackson, *The Crisis in the Holy Land in 1260*, „The English Historical Review”, vol. 95, No. 376, 1980, s. 488; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 577; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 323; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 106; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 312.

⁶⁹ Było to zaledwie około 2000 rycerzy. K. Molin, *The non-military functions...*, s. 368. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 323; P. Edbury, *The Crusader States*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, vol. V. ed. by D. Abulafia, Cambridge 2006, s. 595.

⁷⁰ P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 82; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 215–216; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 412.

⁷¹ J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 577; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 324; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 216; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 83.

⁷² S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 217; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 83. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 325.

⁷³ *Documents inédits concernant l'Orient latin et les croisades*, pub. par C. Kohler, *Revue de l'Orient latin*, t. VII, Paris 1899, s. 23–27; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 321–323.

schronienia w Lyonie, gdzie przygotowywał sobór, na którym w 1245 roku ogłoszono detronizację cesarza⁷⁴. Poglądy Joachima z Fiore, głoszącego, iż krucjata podjęta bez wcześniejszego „oczyszczenia chrześcijaństwa” skazana jest na niepowodzenie, znajdowały wielu zwolenników⁷⁵. Konflikt króla Anglii Henryka III z jego poddanymi skutecznie uniemożliwiał mu podjęcie jakichkolwiek planów krucjatowych⁷⁶. Najazd mongolski, który spadł na Węgry w roku 1241, nie tylko przekreślił jakiegokolwiek nadzieje na udział Beli IV w krucjacie, ale wzbudził przerażenie wśród mieszkańców Europy, wstrząśniętych okrucieństwem nieznanym najeźdźców⁷⁷. W rezultacie jedynym, który mógł udzielić pomocy chrześcijanom w Ziemi Świętej, był król Francji Ludwik IX Święty. Władca *wziął krzyż* w grudniu 1244 roku, ale przygotowania do wyruszenia trwały jeszcze przez szereg miesięcy⁷⁸. Łacinnicy w Outremer znajdowali się więc w wyjątkowo trudnej sytuacji. Mający prawa do korony jerozolimskiej syn wyklętego cesarza Konrad przebywał w Europie i nie wybierał się na Wschód, podobnie jak Radulf z Soissons, mąż regentki Alicji, która była co prawda w Ziemi Świętej, ale nie potrafiła skoordynować działań poszczególnych baronów Królestwa. Zwłaszcza, że po klęsce pod Gazą pozabawione zostało większości swych sił militarnych. Alicja zmarła w roku 1246, a nowym regentem został król Cypru Henryk, który mianował swoim bajlifem Jana z Arsufu⁷⁹.

W czasie, w którym Ludwik IX przygotowywał się do wyruszenia na krucjatę, wojska As-Saliha Ajjuba latem 1247 roku zdobyły kolejno: Tyberiade, górę Tabor, twierdzę Belvoir i, mimo pomocy przysłanej z Cypru przez regenta Henryka, Askalon⁸⁰. W końcu sierpnia 1248 roku Ludwik IX wypłynął z portu Aigues-Mortes i udał się na Cypr, gdzie spędził zimę i wiosnę. Dopiero w końcu maja 1249 roku udało się zgromadzić na Cyprze dostateczną liczbę statków, aby przetransportować siły krzyżowców do Egiptu, który uznano za dogodny cel krucjaty. Trudności ze zorganizowaniem transportu były rezultatem niechęci Wenecjan,

⁷⁴ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 413.

⁷⁵ Ibidem, s. 413.

⁷⁶ A. Waśko, *Anglia i Francja od połowy XIII w. do połowy XV w.*, [w:] *Wielka Historia Świata*, t. V, *Późne średniowiecze*, pod red. K. Baczkowskiego, Kraków 2005, s. 293.

⁷⁷ W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław 1983, s. 45; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 237.

⁷⁸ Jean de Joinville, *Czyny Ludwika Świętego króla Francji*, tłum. M. Głodek, Warszawa 2002, s. 42. Wśród aktywnych propagatorów nawołujących do krucjaty był m.in. spokrewniony z rodziną królewską Odo de Châteauroux. Ch.T. Maier, *Crusade...*, s. 355; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 325; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 414; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 225–226; Ch.-V. Langlois, *Saint Louis, Philippe le Bel: les derniers Capétiens directs (1226–1328)*, Paris 1978, s. 101; J. Le Goff, *Święty Ludwik*, Warszawa 2001, s. 126–134; J.M. Powell, *Church...*, s. 259; R. Pernoud, *Kobieta...*, s. 201–203; E. Barcena, *La Spagna in Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 98.

⁷⁹ Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 7; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 218, 255; Ł. Burkie-wicz, *Na styku...*, s. 107.

⁸⁰ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 217.

k którzy słusznie obawiali się, że walki w Egipcie mogą zaszkodzić ich działalności handlowej. Co więcej, od marca 1249 roku u brzegów Syrii trwała regularna wojna między flotami Pizy i Genui. Dopiero jej zawieszenie pozwoliło na przerzucenie wojsk chrześcijańskich z Cypru do Egiptu⁸¹. 5 czerwca 1249 roku siły Ludwika IX dotarły w poblizę Damietty. Po ciężkich walkach udało im się uchwycić przyczółek i wylądować. Dowodzący siłami muzułmańskimi w Fachr ad-Din jeszcze tego samego dnia postanowił wycofać wojska z miasta, które na zajutrz zostało bez walki zajęte przez siły krzyżowców⁸².

Mając w pamięci doświadczenia uczestników V krucjaty, Ludwik postanowił przeczekać wylew Nilu i całe lato spędził w Damietcie⁸³. W tym czasie As-Salih Ajjub przystąpił do działania. Przedstawił krzyżowcom propozycję zwrotu Jerozolimy w zamian za wydanie Damietty, którą to ofertę Ludwik kategorycznie odrzucił. Jednocześnie sułtan wzmocnił garnizon w Al-Mansurze, a niewielkim oddziałom beduinów polecił bezustannie niepokoić siły Franków⁸⁴. Jesienią 20 listopada 1249 armia krzyżowców wyruszyła w kierunku Kairu⁸⁵. Marsz sił chrześcijańskich na południe trwał do 21 grudnia, kiedy krzyżowcy rozłożyli obóz w pobliżu Al-Mansury. W lutym 1250 r. doszło do kilku bardzo zaciętych starć między obiema armiami, które nie doprowadziły jednak do decydujących rozstrzygnięć, a czas pracował na korzyść muzułmanów⁸⁶. Nowy sułtan Turan Szah, który objął władzę po śmierci As-Saliha Ajjuba, nakazał zablokowanie komunikacji pomiędzy armią Ludwika IX a Damiettą i krzyżowcy zostali pozbawieni dostaw⁸⁷. Na początku kwietnia 1250 roku król Francji podjął próbę negocjacji, proponując sułtanowi zwrot Damietty w zamian za Jerozolimę. W zaistniałej sy-

⁸¹ *Annales de Terre Sainte...*, s. 18; Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 47–48, 52–53; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 243–244. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 226–227; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 325; M. Russell, *Palestine...*, s. 378; Ch.-V. Langlois, *Saint Louis...*, s. 101; J.M. Powell, *Church...*, s. 260; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 109–110; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 326–327, 330. Wenecjanie w roku 1238 uzyskali liczne przywileje handlowe w Aleksandrii; G. Bissoli, *La Repubblica di Venezia e la Custodia di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 84.

⁸² *Chronicon Normanniae...*, s. 214; Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 56–57; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 417–418; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 244. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 325; Ch. Mills, *The History...*, s. 227; J. Le Goff, *Święty Ludwik...*, s. 153–156.

⁸³ W mieście osiedlili się zarówno przedstawiciele zakonów rycerskich i innych łacińskich instytucji kościelnych, jak i kupcy z miast włoskich. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 246; H.E. Mayer, *Historia...*, s. 418. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 326.

⁸⁴ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 246–247. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 227.

⁸⁵ *Annales de Terre Sainte...*, s. 20; Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 60–63; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 247. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 326.

⁸⁶ *Annales de Terre Sainte...*, s. 20; Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 66–79; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 249–250. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 326.

⁸⁷ *Annales de Terre Sainte...*, s. 20; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 327; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 250.

tuacji oferta ta nie wzbudziła żadnego zainteresowania muzułmanów⁸⁸. 5 kwietnia rozpoczął się odwrót, a następnego dnia osaczona armia krzyżowców musiała skapitulować. Król i wszyscy baronowie dostali się do niewoli Saracenów. Ceną za ich uwolnienie miał być zwrot Damietty i ogromny okup⁸⁹. Po raz kolejny chrześcijanie, podejmując wyprawę na Kair, stracili szansę na dyplomatyczne wykorzystanie sukcesu militarnego, którym było zdobycie ważnego strategicznie egipskiego portu.

Jeszcze przed wydaniem muzułmanom Damietty, co nastąpiło 6 maja 1250 roku, Turan Szah został zamordowany przez mameluków, którym przewodził Az-Zahir Bajbars⁹⁰. Otworło to kolejny etap walk między członkami rodu Ajjubidów i zyskującymi coraz większe wpływy mamelukami⁹¹. Walki wewnętrzne zawieszono dopiero w obliczu najazdu Mongołów dowodzonych przez Hulagu-chana, którzy w 1260 r. wtargnęli do Syrii. W styczniu 1260 r. zdobyli Aleppo, następnie opanowali Damaszek i dotarli aż pod Hebron i Gazę. Zatrzymani zostali dopiero w bitwie pod Ajn Dżalut 3 IX 1260 roku⁹². Klęskę zadały im wojska

⁸⁸ *Annales de Terre Sainte...*, s. 20; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 250.

⁸⁹ Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 93; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 328; *Chronicon Normanniae...*, s. 214; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 252–253. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 227; J. Le Goff, *Święty Ludwik...*, s. 156–157; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 11.

⁹⁰ Mamelucy z gwardii Bahrytów byli niezadowoleni z tego, że nowy sułtan otaczał się faworytami sprowadzonymi z Al-Dżaziry, gdzie wcześniej sprawował rządy, odsuwając egipskich mameluków od wpływu na sprawy państwowe. Kierowani przez Az-Zahira Bajbarsa buntownicy 2 maja 1250 r. podczas uczty zabili sułtana, a władzę formalnie przejęła Szadzhar ad-Durr, wdowa po As-Salihu Ajjubie. Objęcie tronu przez kobietę, jako samodzielną władczynię, a nie regentkę, było wydarzeniem nie mającym precedensu. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 102–103; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 254; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 579; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 332.

⁹¹ Na wieść o przewrocie pałacowym w Egipcie władzę nad Damaszkiem przejął An-Nasir Jusuf, który natychmiast pozbawił wpływów miejscowych Bahrytów i wyraźnie dawał do zrozumienia, że interesuje go również opanowanie Egiptu. W tej sytuacji w Egipcie wyniesiono na tron jako samodzielnego władcę jednego z mameluków, Izz ad-Dina Ajbaka. Utrzymał się przy władzy przez pięć dni, a ustąpił pod naciskiem grupy skupionej wokół Farisa ad-Dina Aktaja al-Dżamadara i Bajbarsa, którzy wprowadzili na tron mającego zaledwie 10 lat Al-Aszrafa Musę. Chłopiec był prawnikiem al-Kamila, a jego wyniesienie na tron miało być może powstrzymać Ajjubidów z Syrii przed interwencją w Egipcie. Niewiele to jednak dało, a muzułmanie znów rozpoczęli wojnę domową. Siły An-Nasira Jusufa ruszyły z Damaszku na Kair i 3 lutego 1251 roku doszło do bitwy pod Al-Abbasą w Egipcie, w której siły dowodzone przez Izz ad-Dina Ajbaka pokonały wojska Ajjubidów syryjskich. Załamanie się panowania ajjubidzkiego w Egipcie (Al-Aszraf Musa był jedynie marionetką w rękach frakcji Ajbaka i Aktaja) otworło drogę do trwającej przez blisko dziesięć lat rywalizacji o władzę nad dawnym sułtanatem As-Saliha Ajjuba, którą toczyli między sobą członkowie rodu Ajjubidów oraz przywódca frakcji mameluków i Bahrytów. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 103; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 579.

⁹² *Annales de Terre Sainte...*, s. 25; Kirakos Ganjakets'i, *History of the Armenians*, trans. R. Bedrosian, New York 1986, maszynopis na podstawie wydania *History of the Armenians* ed. K.A. Melik'Ohanjanyan 1961, chap. 323–325; Grigor of Akner, *History of the Nation of Archers*, trans. R. Bedrosian, Long Branch 2003, maszynopis na podstawie *History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akants'*, ed. R.P. Blake, R.N. Frye, Cambridge, Mass. 1954,

egipskie dowodzone przez wpływowego wicekróla Kutuz. Pojawienie się Mongołów doprowadziło do załamania się panowania Ajjubidów w Syrii i oddania tych terenów pod dominację egipskich mameluków. Zwycięski Kutuz pozwolił Ajjubidom zatrzymać nie mające wielkiego znaczenia posiadłości Hamę, Hims i Al Kerak, podczas gdy do Damaszku i Aleppo wprowadził swoich przedstawicieli⁹³. Niezadowolony z takiego przebiegu zdarzeń był wspomniany wyżej Bajbars, który liczył na objęcie władzy w Aleppo. 24 X 1260 roku zamordował Kutuz i przejął władzę, a 25 listopada został wyniesiony do godności sułtana, którą zachował przez kolejnych 17 lat⁹⁴.

Konflikty i walki pomiędzy muzułmanami po raz kolejny dały chrześcijanom w Outremer kilka lat względnego spokoju. Król Ludwik IX, mimo klęski poniesionej w Egipcie, udał się do Akki, a w lipcu 1250 roku podjął decyzję o pozostaniu w Ziemi Świętej jeszcze przez pewien czas. Autorytet francuskiego monarchy sprawił, że powszechnie uznano go za osobę faktycznie kierującą poczynaniami łacinników na Wschodzie. Nikt bowiem nie wierzył już w przyjazd i objęcie władzy przez króla Konrada, zaś bajlif Jan z Arsufu chętnie uznał faktyczną supremację Ludwika IX⁹⁵. Król Francji wykorzystał konflikt, który wybuchł w świecie muzułmańskim po obaleniu Turan Szaha, i negocjował zarówno z panującymi w Egipcie mamelukami, jak i z Ajjubidą An-Nasirem II Jusufem z Damaszku. Jednocześnie umocnił fortyfikacje Akki, Hajfy, Cezarei i Jafy⁹⁶. Władca prowadził również negocjacje z asasynami. Członkowie tej ismailickiej sekty, którzy tworzyli rodzaj zakonu, kontrolowali wówczas terytoria położone na południe od Hamy. Jako fanatyczni szyici z niechęcią odnosili się do sunnickich Ajjubi-

chap. 13; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 333–334; P. Jackson, *The Crisis...*, s. 481–485; H.F. Delaborde, *Lettre des chrétiens de Terre-Sainte a Charles d'Anjou (22 avril 1260)*, *Revue de l'Orient latin* t. II, Paris 1894, s. 207–208; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 243–244; J. Richard, *La papauté...*, s. 259; S. Schein, *Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a Non-Event*, „*The English Historical Review*”, vol. 94, N° 373, 1979, s. 808; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 79; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 423–437; K.M. Setton, *The Papacy...*, s. 97; J.D. Ryan, *Preaching Christianity Along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar „Middle Kingdom” in the Fourteenth Century*, „*Journal of Early Modern History*”, vol. 2, N° 4, 1998, s. 353–354.

⁹³ P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 104–108; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 334; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 291–294; R. Irwin, *Islam...*, s. 256.

⁹⁴ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 334; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 108–110; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 294; P. Jackson, *The Crisis...*, s. 508.

⁹⁵ Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 124–126; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 329; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 255; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 87; Ch.-V. Langlois, *Saint Louis...*, s. 101; P. Edbury, *The Crusader States...*, s. 592.

⁹⁶ Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 137, 144, 146, 150, 159, 162, 176; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 330–331; *Chronicon Normanniae...*, s. 215; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 256–257. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 228; Ch.-V. Langlois, *Saint Louis...*, s. 101; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 25; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 111; R. Pernoud, *Kobieta...*, s. 210–211; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 347–349.

dów⁹⁷. Kolejnym wielkim planem politycznym Ludwika IX było doprowadzenie do zbliżenia z Mongołami, których potęga mogła mieć rozstrzygające znaczenie w starciu z muzułmanami z Syrii i Egiptu⁹⁸. Autorytet Ludwika wśród chrześcijan na Wschodzie pozwolił mu również na przeprowadzenie kilku operacji politycznych, które ustabilizowały sytuację wśród mieszkańców Outremer⁹⁹. W lutym 1254 święty król zawarł jeszcze rozejm z An-Nasirem II Jusufem z Damaszku, a 24 IV 1254 roku wyruszył w drogę powrotną do Francji¹⁰⁰.

Wyjazd Ludwika IX nastąpił w bardzo trudnym momencie. W Outremer rosło napięcie i wybuchały drobne starcia pomiędzy kupcami weneckimi i genueńskimi. W 1256 roku rozpoczęła się między nimi regularna wojna, do której przyłączyli się senior Toronu i Tyru Filip z Montfortu, Pizańczycy, Marsylczycy, Katalończycy, trzy zakony rycerskie i wielu baronów¹⁰¹. Sytuację dodatkowo skomplikowała śmierć króla Konrada w maju 1254 roku. Co prawda, początkowo uznawano prawa do korony jego dwuletniego syna Konradyna, już jednak w 1258 roku, w obliczu trwającej wojny, sprawująca władzę regencyjną na Cyprze wdowa po

⁹⁷ Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 132–133; Ch.E. Nowell, *The Old Man of the Mountain*, „Speculum”, vol. 22, No 4, 1947, s. 512–513; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. I, s. 114–115, t. III, s. 259. Obszernie o asasynach zob. J. Hauziński, *Muzułmańska sekta asasynów w europejskim piśmiennictwie wieków średnich*, Poznań 1978; A. Bieniek, *Bezwzględni zabójcy czy typowy produkt epoki? Czarna legenda muzułmańskiej sekty asasynów w XII wieku w świetle dzieła Ibn al-Atīra*, [w:] *Portolana, Studia Mediterranea*, vol. 2. *Religie świata śródziemnomorskiego*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, Kraków 2006, s. 103–114.

⁹⁸ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 259; P. Jackson, *The Crisis...*, s. 483.

⁹⁹ Po śmierci księcia Antiochii i hrabiego Trypolisu Boemunda V w styczniu 1252 roku Ludwikowi udało się doprowadzić do przejścia władzy przez jego małoletniego syna Boemunda VI, a pominięcia niepopularnej wdowy Lucjany Segni. Niedługo później, z inicjatywy świętego króla doszło do zawarcia sojuszu ks. Antiochii i Hetuma, króla Armenii, przypieczętowanego małżeństwem Boemunda VI z Sybillą, córką Hetuma. Obecność Ludwika w Ziemi Świętej przyczyniła się również do uniknięcia zawirowań politycznych w Królestwie Jerozolimskim po śmierci Henryka króla Cypru i regenta jerozolimskiego w styczniu 1253 roku. Jego syn Hugon II był wówczas niemowlęciem i regentką na Cyprze uznana została królowa wdowa Placencja, córka Boemunda V z Antiochii. Zgłosiła ona pretensje również do regencji w Królestwie Jerozolimskim. Nie zamierzała jednak pojawić się osobiście w Akce, czego zażądali od niej baronowie syryjscy. Sprawa była o tyle skomplikowana, że na Zachodzie po śmierci Fryderyka II w roku 1250 żył ciągle król Konrad, którego nie pozabawiono praw do korony. W takiej sytuacji obecność Ludwika IX zapewniła stabilność polityczną i godność bajlifa nadal pozostała w rękach Jana z Arsufu, który w żaden sposób nie próbował ograniczać swobody działań faktycznie rządzącego w Outremer króla Francji, Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 8; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 258–259; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades. The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, New York, b.d, s. 409.

¹⁰⁰ Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 177; *Chronicon Normanniae...*, s. 215; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 260–262; M. Balard, *Laciński Wschód...*, s. 228.

¹⁰¹ *Annales de Terre Sainte...*, s. 22; W.C. Hazlitt, *History of the Venetian Republic: Her Rise, Her Greatness And Civilization*, vol. II, London 1860, s. 202; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 332; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 263–264; S. Rose, *Islam Versus Christendom: The Naval Dimension, 1000–1600*, „The Journal of Military History”, vol. 63, № 3, 1999, s. 564; M. Balard, *Laciński Wschód...*, s. 233, 244–246; R. Pernoud, *Kobieta...*, s. 195–196; J. Phillips, *Laciński Wschód...*, s. 148–149; J. Praver, *Histoire...*, vol. II, s. 365–373.

królu Henryku Placencja postanowiła opanować sytuację w Outremer, podnosząc prawa swego małego syna Hugona, jako najbliższego, wobec nieobecności Konradyna, kandydata do korony jerozolimskiej. Mimo poparcia, którego udzielił jej brat Boemund VI z Antiochii, nie udało się osiągnąć jednomyslności baronów, a regentka Placencja i bajlif Jan z Arsufu musieli stawiać czoła silnej opozycji, której przewodzili szpitalnicy, Filip z Montfortu i Genuieńczycy¹⁰². Konflikt rozgorzał również w Hrabstwie Trypolisu, a jego przyczyną były wzajemne animozje Boemunda VI i jego wasala Henryka z Dżubajlu¹⁰³. Przetrwanie władztwa łacińskiego w tym trudnym okresie zapewniły jedynie wspomniane wyżej konflikty pomiędzy muzułmanami, które sprawiły, że w 1256 roku zarówno mamelucy, jak i Ajjubidzi zawarli z chrześcijanami dziesięcioletnie rozejmy¹⁰⁴.

Zaniepokojony tymi wydarzeniami papież wiosną 1259 roku wysłał na Wschód Tomasza Agni, tytularnego biskupa Betlejem jako swego legata i nakazał mu skłonienie zwaśnionych stron do pojednania. Mimo iż w styczniu 1261 roku udało się doprowadzić do ugody, to walki ustały na bardzo krótko¹⁰⁵. We wrześniu 1261 roku zmarła regentka Placencja i należało rozwiązać problem władzy zarówno na Cyprze, jak i w Królestwie Jerozolimskim, jako że jej syn Hugon miał dopiero osiem lat. Potencjalnymi kandydatami do tytułu regenta byli Hugon syn Waltera z Brienne i Marii, siostry Henryka I, króla Cypru, oraz jego kuzyn, również Hugon, syn Izabeli, drugiej siostry Henryka I Cypryjskiego, i Henryka z Antiochii, brata Boemunda V. Regencję na Cyprze otrzymał Hugon, syn Izabeli. Baronowie w Ziemi Świętej uznali regencję Izabeli, która w 1263 roku wyznaczyła jako bajlifa swojego męża Henryka¹⁰⁶. Po śmierci Izabeli w roku 1264 regentem został jej syn Hugon, mimo że swoje prawa zgłosił także jego kuzyn Hugon, syn Waltera z Brienne¹⁰⁷.

Opisane wyżej zmiany polityczne w państwach łacinników zbiegły się w czasie z poważnymi przeobrażeniami wśród muzułmanów. Po zażegnaniu zagrożenia mongolskiego i przejęciu władzy przez Bajbarsa rozpoczął się nowy rozdział w dziejach Egiptu, Palestyny i Syrii¹⁰⁸. Ambitny, konsekwentny i bezwzględny sułtan w krótkim czasie podporządkował sobie Damaszek, Kerak i Aleppo. W 1262 roku siły Bajbarsa zaczęły nękać tereny frankijskie, zniszczony został Nazaret, siły muzułmańskie podeszły pod Akkę, bezpieczne nie były również te-

¹⁰² *Annales de Terre Sainte...*, s. 23–24; Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 8; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 264–265; P. Jackson, *The Crisis...*, s. 504; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades...*, s. 409; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 43.

¹⁰³ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 267–268.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 262.

¹⁰⁵ *Ibidem*, t. III, s. 266; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades...*, s. 411.

¹⁰⁶ Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 9; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 268; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 115.

¹⁰⁷ G. Dodu, *Histoire...*, s. 108; Ch. Fracinet, *Les rois...*, s. 9; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 268–269; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 204.

¹⁰⁸ P. Jackson, *The Crisis...*, s. 481–513.

reny Księstwa Antiochii¹⁰⁹. Ofensywne akcje militarne, choć na niewielką skalę, podejmowali również chrześcijanie. Uczestniczyli w nich zarówno członkowie zakonów rycerskich, jak i oddziały utrzymywane w Ziemi Świętej przez Ludwika IX¹¹⁰. W rezultacie strony muzułmańska i chrześcijańska znalazły się w stanie permanentnej wojny. W roku 1265 sułtan Bajbars rozpoczął wielką ofensywę i zdobył Cezareę, Hajfę i Arsuf oraz oblegał *Castrum Peregrinorum*, czyli Aslis broniony przez templariuszy¹¹¹. Muzułmanie ruszyli również na Akkę, lecz na wieść o zmobilizowaniu znacznych sił przez regenta Hugona zawrócili¹¹². Kolejna kampania rozpoczęta w roku 1266 oddała w ręce Bajbarsa m.in. twierdzę templariuszy Safed oraz Toron, a siły muzułmańskie podeszły w pobliże Akki¹¹³. Równocześnie druga część sił sułtana operowała w Cylicji, gdzie rozgromiła wojska króla Armenii Hetuma, a następnie ruszyła przeciw jego zięciowi Boemundowi ks. Antiochii, któremu tym razem udało się przekupić agresorów i nakłonić ich do odwrotu¹¹⁴. Wiosną roku 1267 siły Bajbarsa ponownie podeszły pod Akkę i spustoszyły jej najbliższą okolicę, na domiar złego w samym mieście doszło do walk między Wenecjanami i Genueńczykami¹¹⁵. Szczególnie dotkliwe straty ponieśli chrześcijanie w roku 1268, kiedy to muzułmanie zajęli m.in. Jafę, zamek templariuszy Beaufort, a 18 maja zdobyli szturmem Antiochię, gdzie doszło do straszliwej masakry mieszkańców¹¹⁶. Łacinnicy utracili kontrolę nad niemal całym terytorium dawnego Księstwa Antiochii, a w rękach Boemunda pozostało jedynie Hrabstwo Trypolis¹¹⁷.

Dopiero rok 1269 przyniósł chwilowe zawieszenie broni, które pozwoliło chrześcijanom odetchnąć po kilku latach klęsk¹¹⁸. Było to bardzo potrzebne m.in. ze względu na to, że w roku 1267 dotychczasowy regent Królestwa Jerozolimskiego Hugon objął samodzielnie tron na Cyprze jako Hugon III. W 1268 roku na polecenie Karola Andegaweńskiego stracono w Neapolu syna Konrada, Kon-

¹⁰⁹ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 336–337; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 296–297; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 229.

¹¹⁰ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 297.

¹¹¹ K. Molin, *The non-military functions...*, s. 87–88; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 229; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 338; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 462–467.

¹¹² S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 298.

¹¹³ *Annales de Terre Sainte...*, s. 28–29; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 339; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 580; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 300; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 117.

¹¹⁴ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 301–302; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 246–247.

¹¹⁵ *Annales de Terre Sainte...*, s. 29; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 302.

¹¹⁶ Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales...*, s. 58; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 340; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 302–303; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 246–247; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades...*, s. 414; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 118–119; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 482–483.

¹¹⁷ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 304; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 118.

¹¹⁸ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 304–305.

radyna¹¹⁹. Oznaczało to konieczność wyłonienia nowego monarchy. Swoje pretensje zgłosiła Maria, córka Melisandy Lusignan i Boemunda IV ks. Antiochii, która jako wnuczka królowej Izabeli uważała, że ma większe prawo do korony niż drugi kandydat, Hugon III Cypryjski, który był prawnukiem Izabeli. Spór toczył się przed Sądem Najwyższym w Akce, którego werdykt przyznał prawa do korony Hugonowi III¹²⁰. Koronowany w Tyrze w 1269 roku król Hugon podjął próbę ustabilizowania sytuacji wewnętrznej w Królestwie i wygaszenia sporów pomiędzy wasalami, komuną akkańską, zakonami rycerskimi i kupcami miast włoskich. Zamierzenie to powiodło się jedynie w części¹²¹. Sytuacja nowego monarchy była więc niezmiernie trudna. Doskonale rozumiano, że w każdej chwili należy się spodziewać rozpoczęcia przez Bajbarsa kolejnych najazdów. Jednocześnie znikome rezultaty krucjaty podjętej w 1269 roku przez króla Aragonii Jakuba I oraz śmierć Ludwika IX w Tunisie w roku następnym stanowiły wyraźny dowód na to, że na realną pomoc, która mogłaby zmienić sytuację w Outremer, liczyć nie można¹²². Tragicznie zakończona wyprawa podjęta przez Ludwika IX do północnej Afryki przyniosła jednak pewną wymierną korzyść chrześcijanom w Ziemi Świętej. Zaniepokojony działaniami krzyżowców w Tunisie Bajbars nie podjął w roku 1270 żadnych poważniejszych działań zbrojnych¹²³.

Klęska krucjaty w Afryce uwolniła sułtana od jakichkolwiek obaw i w roku 1271 mógł podjąć kolejne wyprawy przeciw Frankom. Pierwszą poważną zdobyczą w tej kampanii był należący do templariuszy Biały Zamek. Następnie w ręce muzułmanów wpadły m.in. Krak des Chevaliers szpitalników i Montfort krzyżaków, co oznaczało utratę przez chrześcijan wszystkich twierdz w głębi lądu¹²⁴. Od dalszych działań przeciw chrześcijanom powstrzymało Bajbarsa przybycie

¹¹⁹ *Chronique de la principauté française d'Achaïe*, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, pub. par J.A.C. Buchon, Paris 1840, s. 164; Ramon Muntaner, *Chronique d'Aragon, de Sicile et de Grèce*, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, pub. par J.A.C. Buchon, Paris 1840, s. 247; J. Hauziński, *Imperator...*, s. 199; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 27; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 119; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 127–128.

¹²⁰ Uznano, że jest on lepszym kandydatem do korony niż niemłoda i niezamężna Maria. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 305–306. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 247; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 342; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 27; G. Dodu, *Histoire...*, s. 116; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 119–120.

¹²¹ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 307–308. H.E. Mayer, *Das Pontifikale von Tyrus...*, s. 211; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 342.

¹²² Jean de Joinville, *Czyny Ludwika...*, s. 208–209, 214; *Chronicon monasterii Sanctae Catharinae...*, s. 405; *Annales de Terre Sainte...*, s. 30; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 308–309; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 230–231; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 343; Ch.-V. Langlois, *Saint Louis...*, s. 103–104.

¹²³ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 310; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 343.

¹²⁴ M. Ehrlich, *Crusaders' castles — the fourth generation: reflections on Frankish castle-building policy during the 13th century*, „Journal of Medieval History” vol. 29, 2, 2003, s. 90–91; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 310–311. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 247; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 27–28; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 122.

na wschód krucjaty dowodzonej przez Edwarda, syna Henryka III angielskiego. Podjął on próbę zjednoczenia sił chrześcijan i zawarcia wymierzonego przeciw Bajbarsowi sojuszu z Mongołami¹²⁵. Starania te nie przyniosły wielkich rezultatów i zawiedziony Edward wiosną 1272 roku postanowił zawrzeć rozejm gwarantujący Outremer kilka lat spokoju i wrócić do Anglii. Jego oczekiwania okazały się zbieżne z doraźnym interesem politycznym Bajbarsa, dla którego w tym czasie ważniejsze były akcje militarne i dyplomatyczne przeciw Mongołom niż likwidacja resztek władztwa chrześcijańskiego. Sułtan liczył również na to, że zawarcie rozejmu odsunie groźbę pojawienia się na Wschodzie kolejnych grup krzyżowców. Dlatego też 22 maja 1272 w Cezarei podpisany został traktat gwarantujący na 10 lat i 10 miesięcy nienaruszalność granic Królestwa oraz przyznający swobody chrześcijańskim pielgrzymom¹²⁶. Zapewne obydwie strony traktowały układ jako tymczasowy. Przypuszcza się, że Edward planował powrót na Wschód z silniejszą armią, zaś sułtan stał za nieudanym zamachem na życie Anglika, przeprowadzonym niespełna miesiąc po podpisaniu układu, w czerwcu 1272 roku¹²⁷. Układ z Bajbarsiem nie oznaczał odsunięcia wszystkich problemów króla Hugona, a porażki dyplomatyczne, których doświadczył, osłabiły jego autorytet i pozycję w Outremer¹²⁸.

Nadzieje na zorganizowanie kolejnej krucjaty, które wiązano z obradami soboru w Lyonie w 1274 r., spetzły na niczym, mimo wielkiego osobistego zaangażowania papieża Grzegorza X, który doskonale znał sytuację na Wschodzie¹²⁹. Papież ten wsparł plany sprzedania przez Marię z Antiochii swych praw do koro-

¹²⁵ *Chronica de Mailors...*, s. 217–219; Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales...*, s. 64; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 311–313; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 344–345; Do planu sojuszu z Mongołami wracano w późniejszych latach, S. Schein, *Gesta...*, s. 809; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 123.

¹²⁶ *Annales de Terre Sainte...*, s. 31; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 345; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 312–314; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 123; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 503–504.

¹²⁷ Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales...*, s. 69–70; A.C. Bloss, *Heroines...*, s. 389; Ch. Mills, *The History...*, s. 265–266; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 580; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 314; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 345.

¹²⁸ Popadł on m.in. w konflikt z Izabelą, córką i dziedziczką Jana II z Ibelinu, i na blisko dziesięć lat utracił faktyczną kontrolę nad Bejrutem, w którym pojawiła się nawet muzułmańska straż przysłana przez Bajbarsa do ochrony praw Izabeli. Kolejne niepowodzenie spotkało monarchę w roku 1275, gdy po śmierci Boemunda VI próbował, jako krewny zmarłego, objąć władzę regenta w Hrabstwie Trypolisu. Ubiegła go jednak wdowa po zmarłym Sybilla, która została regentką, a w roku 1277 władzę objął jej syn Boemund VII. Król popadł również w konflikty z komuną w Akce oraz z templariuszami. Co więcej, po upadku Krak des Chevaliers nie mógł już liczyć na wsparcie ze strony szpitalników, którzy chętnie wystąpiliby przeciw templariuszom, ale po utracie swej najważniejszej twierdzy mogli utrzymywać w Ziemi Świętej zaledwie 300 rycerzy. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 318–320.

¹²⁹ Wiadomość o wybraniu go na Stolicę Piotrową zastała go właśnie w Ziemi Świętej. S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 314, 317; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 310; A. Lagarde, *The Latin Church...*, s. 492; J.M. Powell, *Church...*, s. 262; N. Housley, *Ruch krucjatowy 1274–1700*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000, s. 276.

ny jerozolimskiej Karolowi Andegaweńskimu, który był nie tylko władcą Sycylii, ale zgłaszał również swoje pretensje do tytułu łacińskiego cesarza Konstantynopola. Pertraktacje dotyczące tej transakcji przeciągnęły się co prawda aż do roku 1277, ale sprawiły one, że na scenie politycznej pojawił się kolejny, ambitny polityk pragnący zrealizować w Ziemi Świętej swoje własne cele¹³⁰. Król Hugon postanowił opuścić Ziemię Świętą i w końcu roku 1276 przeniósł się na Cypr. Niebawem do Akki przybył Roger z San Severino przysłany jako nowy bajlif przez tytułującego się królem Jerozolimy Karola Andegaweńskiego. Udzielili mu poparcia templariusze i Wenecjanie. Po okresie wahań baronowie Królestwa również zdecydowali się złożyć przysięgę wasalną nowemu bajlifowi. Podobnie postąpił Boemund VII z Trypolisu. Chrześcijanie w Outremer podzielili się na dwa wrogie ugrupowania. Akka, Sydon i templariusze stanowili trzon frakcji popierającej prawa Andegawena do korony jerozolimskiej, z kolei w Tyrze i Bejrucie uznawano prawa Hugona Lusignana z Cypru¹³¹.

1 lipca 1277 roku, w dość niejasnych okolicznościach, zmarł w Damaszku Bajbars. Jego śmierć oddaliła na pewien czas groźbę ostatecznego upadku Outremer¹³². Władzę przejął jego syn Baraka Chan, który już od 1264 roku był współsułtanem¹³³. Młody władca nie zdołał opanować konfliktów narastających pomiędzy poszczególnymi frakcjami wśród mameluków i w roku 1279 został zmuszony do abdykacji, a nowym sułtanem został jego siedmioletni przyrodni brat Salamisz, którego trzy miesiące później odsunął od władzy przywódca jednej z frakcji mameluckich Kalawun al-Alfi¹³⁴. Uzurpacja, której się dopuścił, ujawniła natychmiast napięcia i ambicje tłumione dotąd potęgą Bajbarsa¹³⁵. Dopiero po ich zdławieniu nowy sułtan mógł przystąpić do walk z chrześcijanami i w kwietniu 1285 roku zdobył twierdzę Margat należącą do joannitów¹³⁶.

¹³⁰ G. Dodu, *Histoire...*, s. 117; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 306, 321; Ch. Mills, *The History...*, s. 270–271; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 120–121; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 180–182.

¹³¹ *Annales de Terre Sainte...*, s. 32; J. Richard, *Un partage de seigneurie entre Francs et Mamelouks: les «Casaus de Sur», „Syria”*, t. 30, fasc. 1–2, 1953, s. 72; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 123; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 321–322; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 28–29; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 125; J. Prawer, *Histoire...*, vol. II, s. 517.

¹³² W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 346; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 116–117; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 323; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 247; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades...*, s. 414.

¹³³ P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 119; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 346.

¹³⁴ J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 580; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 346; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 121.

¹³⁵ Namiestnik Damaszku Sunkur al-Aszkar odmówił uznania władzy i zdołał opanować kilka twierdz w Syrii, potencjalnym zagrożeniem była też obecność synów Bajbarsa w Transjordanii. Nowy sułtan okazał się zręcznym politykiem i sprawnym dowódcą. Zdołał zawrzeć kompromis z Sunkurem z Damaszku, który uznał jego władzę, a w październiku 1281 r. pokonał wojska ilchana mongolskiego Abaki planującego inwazję na Syrię, po którego stronie walczyły wojska Leona III z Armenii i joannici. P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 121–122.

¹³⁶ P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 123; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 368.

Okres zawirowań politycznych po śmierci Bajbarsa nie został wykorzystany przez poróżnionych chrześcijan. Cały czas trwał spór o koronę Jerozolimy pomiędzy zwolennikami Andegawena i Lusignana. W roku 1282 wybuchło na Sycylii powstanie przeciw panowaniu andegaweńskiemu, co spowodowało daleko idące zmiany sytuacji politycznej we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Zmuszony do walki o utrzymanie Sycylii i południa Italii Karol Andegaweński porzucił plany związane z Jerozolimą i Konstantynopolem¹³⁷. Powstańcom sycylijskim udzielił wsparcia Piotr Aragoński, który jako mąż Konstancji, córki Manfreda, czyli wnuczki Fryderyka II, zgłosił swoje prawa do spadku po Szaufach¹³⁸. Wojna aragońsko-andegaweńska ciągnęła się aż do roku 1302 i skutecznie uniemożliwiła Karolowi Andegaweńskiemu jakiegokolwiek działania w Outremer.

Latem roku 1283 król Hugon Lusignan przybył do Ziemi Świętej z zamiarem odzyskania faktycznej kontroli nad Królestwem i pozostał w Tyrze aż do swej śmierci w marcu 1284 roku¹³⁹. Korony Cypru i Jerozolimy odziedziczył po nim syn Jan, a uroczystych koronacji dokonano w Nikozji i w Tyrze. Młody monarcha, który panował faktycznie jedynie nad Tyrem i Bejrutem, zmarł w roku 1285. Oba trony odziedziczył jego młodszy brat Henryk, który przeprowadził koronację na Cyprze, zaś przyjazd do Ziemi Świętej odłożył na później¹⁴⁰. Dopiero w roku 1286 zdecydował się przybyć do Akki. 15 sierpnia 1286 roku odbyła się w Tyrze uroczysta koronacja, po której nastąpiły trwające wiele dni wspaniałe uroczystości w Akce¹⁴¹. Po ich zakończeniu król Henryk ustanowił swym bajlifem Baldwina z Ibelinu, a sam powrócił na Cypr¹⁴². Po jego wyjeździe sytuacja w Ziemi Świętej znacznie się skomplikowała. Doszło do otwartej wojny między flotą pizańską a genueńską, która ogarnęła znaczną część wybrzeża syryjskiego i przeciągnęła się aż do roku 1287¹⁴³. Wiosną tego samego roku wojska sultana Kalawuna zdobyły Laodyceę, ostatnie miasto dawnego Księstwa Antiochii¹⁴⁴. W październiku 1287 r. zmarł bezpotomnie Boemund VII hrabia

¹³⁷ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 366; idem, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 212–227; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 235; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 125–126.

¹³⁸ Manfred był nieślubnym synem Fryderyka II i Bianki Lancii z Loreto. Bernat d'Esclot, *Chronique de Pierre III et expédition française de 1285*, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, pub. par J.A.C. Buchon, Paris 1840, s. 606; S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 39–40.

¹³⁹ *Annales de Terre Sainte...*, s. 34; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 348; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 368; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 28.

¹⁴⁰ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 368; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 248; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 348; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 127.

¹⁴¹ *Annales de Terre Sainte...*, s. 34; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 369. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 248.

¹⁴² S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 369.

¹⁴³ M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 248; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 28; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 375.

¹⁴⁴ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 375; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 128; R. Irwin, *Islam...*, s. 258.

Trypolisu. Zamieszanie polityczne po jego śmierci postanowił wykorzystać Kalawun i 26 IV 1289 r. zdobył miasto¹⁴⁵. Wkrótce po upadku Trypolisu doszło do spotkania w Akce króla Henryka II z poselstwem sułtana i zawarty został rozejm na kolejnych 10 lat, 10 miesięcy i 10 dni, ale zapewne niewiele osób wierzyło w trwałość zawartego układu¹⁴⁶.

Na rozpaczliwy apel papieża Mikołaja IV o pomoc dla Ziemi Świętej odpowiedziało niewielu ochotników. Zgodzili się ich przewieźć na Wschód Wenecjanie zainteresowani utrzymaniem w ręku chrześcijan Akki, w której mieli dominującą pozycję gospodarczą¹⁴⁷. Latem 1290 roku słabo uzbrojeni i nierozumiejący warunków politycznych i gospodarczych w Outremer krzyżowcy dotarli do Akki, gdzie niemal natychmiast doszło do zamieszek między nimi a muzułmańskimi kupcami. Miejscowi baronowie udzielili schronienia swym muzułmańskim partnerom gospodarczym i uwięzili krzyżowców winnych napaści. Skierowali także przeprosiny do sułtana. Kalawun jednak uznał te zajścia za dostateczny powód, by rozpocząć przygotowania do wyprawy przeciw Akce¹⁴⁸. W pierwszych dniach listopada 1290 armia muzułmańska wyruszyła z Kairu, ale już 10 listopada sułtan Kalawun zmarł i wyprawa została przerwana. Jego syn i następca Al-Aszraf Chalil postanowił dokończyć dzieło ojca i w marcu 1291 r. ruszył na Akkę¹⁴⁹. 5 IV siły muzułmańskie rozpoczęły oblężenie miasta. Przybycie króla Henryka, który 4 V wylądował z ok. 2000 zbrojnych, nie mogło już zmienić sytuacji i 8 V niemal całe miasto znalazło się w rękach Saracenów. Chrześcijanie utrzymali się jedynie w ufortyfikowanej siedzibie templariuszy, której broniono do 28 maja¹⁵⁰. Równocześnie z walkami w Akce Al-Aszraf Chalil polecił prowadzić operacje przeciw innym chrześcijańskim punktom oporu. W okresie od maja do sierpnia 1291 roku opanowano kolejno Tyr, Sydon, Bejrut, Hajfę, Tortosę i Aslis. Ostatnim, nie mającym żadnego znaczenia strategicznego, punktem kontrolowanym

¹⁴⁵ *Annales de Terre Sainte...*, s. 35; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 349–350; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 377–378; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 29; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 128; M. Melville, *Dzieje Templariuszy*, Warszawa 1991, s. 250–251; R. Pernoud, *Kobieta...*, s. 229–230.

¹⁴⁶ Ch. Mills, *The History...*, s. 271; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 380; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 129.

¹⁴⁷ Ch. Mills, *The History...*, s. 272; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 351; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 381; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 310; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades...*, s. 416.

¹⁴⁸ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 352; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 381; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 129.

¹⁴⁹ M. Russell, *Palestine...*, s. 391; W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 352; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 382; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 29–30; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 129.

¹⁵⁰ *Annales de Terre Sainte...*, s. 36; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 389–390. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 353–354; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 248; J. Hauziński, *Bliski Wschód...*, s. 581; T.A. Archer, Ch.L. Kingsford, *The Crusades...*, s. 416; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 30; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 131.

przez chrześcijan była wysepka Arwad (Ruad), na której templariusze utrzymali się do 1303 roku¹⁵¹.

Doświadczenia XIII stulecia przekonały część chrześcijan, że zasadnicza zmiana sytuacji w Ziemi Świętej poprzez akcję militarną, w ówczesnych warunkach, nie jest możliwa. Ograniczone sukcesy udawało się osiągać jedynie poprzez połączenie działań dyplomatycznych i presji militarnej wywieranej w chwilach trudności wewnętrznych w świecie muzułmańskim. Prowadzenie takiej polityki wymagało jednak stworzenia odpowiednich narzędzi zapewniających przede wszystkim spójność poczynań. Wśród łacińskich chrześcijan w Europie ani w Lewancie nie było wówczas instytucji, która byłaby zdolna do skupienia wokół siebie i koordynowania działań różnorodnych sił politycznych. Nie oznacza to jednak, że takie próby nie były podejmowane np. przez Stolicę Apostolską, która w swych działaniach sięgała m.in. po zakony mendykanckie¹⁵². Wśród łacinników dojrzywało również przekonanie o konieczności szukania innych, nie militarnych, sposobów zmiany sytuacji w Ziemi Świętej.

¹⁵¹ W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 355; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 30; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 391; Ł. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 132; R. Irwin, *Islam...*, s. 258.

¹⁵² W.R.Thomson, *The Image of Mendicants in the Chronicles of Matthew Paris*, AFH, a. et t. 70, 1977, s. 8–11.

III. SYTUACJA ETNICZNO-RELIGIJNA W PAŃSTWACH ŁACINNIKÓW W ZIEMI ŚWIĘTEJ W XIII WIEKU (WYBRANE ZAGADNIENIA)¹

Gwałtowne zmiany sytuacji politycznej, które następowały w Ziemi Świętej w XIII stuleciu, były udziałem społeczności bardzo zróżnicowanej. Przybysze z Europy przynosili do Outremer znane i akceptowane w Europie formy życia i zachowań społecznych². Ich wcześniejsze przyzwyczajenia i wyobrażenia były wystawione na ciężką próbę, jako że w Ziemi Świętej stanowili znikomą mniejszość wśród muzułmanów oraz licznych i bardzo zróżnicowanych chrześcijan obrządków wschodnich. Wszystkie te grupy etniczne i religijne tworzyły własne wspólnoty, często miały odrębną, rozbudowaną hierarchię kościelną, a ich obyczaje niejednokrotnie zaskakiwały przybyszów z zachodniej Europy³. Konieczność wspólnej egzystencji stawiała łacinników wobec poważnych wyzwań. Początkowo przybysze nie mieli własnych doświadczeń pozwalających organizować życie tak zróżnicowanej społeczności. Zachodnia Europa, z której wywodziła się większość z nich, była bowiem, mimo odrębności językowych czy prawnych, obszarem dość jednorodnym⁴. Jak zauważył J. Prawer, krzyżowcy wykorzystali doświadczenia muzułmanów, którzy po dokonaniu w VII wieku podboju wypracowali porządek prawny pozwalający im na zorganizowanie ładu społecznego w Syrii i Palestynie⁵. Muzułmanie, podobnie jak później Franko-

¹ Podobnie jak w przypadku sytuacji politycznej również kwestie dotyczące wspólnej egzystencji różnorodnych grup etnicznych i wyznaniowych w Ziemi Świętej w wiekach średnich są problemem, który wielokrotnie był podejmowany przez badaczy. W niniejszym rozdziale przedstawione zostaną jedynie podstawowe zagadnienia, niezbędne dla ukazania warunków, w których prowadzili swoją działalność bracia mniejsi w XIII wieku.

² U.T. Holmes, *Life among the Europeans in Palestine and Syria in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. IV, Madison 1977, s. 3. O pierwszym okresie osadnictwa w Ziemi Świętej zob. J. Riley-Smith, *The Motives of the Earliest Crusaders and the Settlement of Latin Palestine, 1095–1100*, „The English Historical Review”, vol. 98, No 389, 1983, s. 721–736.

³ U.T. Holmes, *Life...*, s. 4; H.M. Attiya, *Knowledge of Arabic in the Crusader States in the twelfth and thirteenth centuries*, „Journal of Medieval History”, vol. 25, No 3, 1999, s. 207–208; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 123–128; J. Phillips, *Łaciński Wschód...*, s. 124; J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States: the Minorities*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985, s. 60.

⁴ C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 165; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. II, s. 266.

⁵ J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States...*, s. 101; M.A. Boisard, *On the Probable Influence of Islam on Western Public and International Law*, „International Journal of Middle East Studies”, vol. 11, No 4, 1980, s. 432–433.

wie, byli warstwą uprzywilejowaną w społeczeństwie składającym się z wielu wspólnot etnicznych i religijnych, z których każda miała własny, odrębny system sądowniczy regulujący jej wewnętrzne sprawy. Na czele poszczególnych grup stali zazwyczaj ich przywódcy religijni, którzy reprezentowali je w kontaktach ze zdobywcami. Te wypracowane przez muzułmanów zasady krzyżowcy zaadaptowali i wpasowali w budowany w Lewancie ład feudalny⁶.

W XIII stuleciu struktury społeczne, które zbudowali Frankowie w Lewancie, były już dobrze utrwalone. Na obszarach, które pozostawały pod polityczną kontrolą łacinników, podstawowa linia podziału społecznego oddzielała Franków — zdobywców od ludności miejscowej — podbitych i była konsekwencją dokonanego najazdu. Wszyscy chrześcijańscy przybysze z Europy, niezależnie od ich stanu społecznego i wykonywanej pracy, należeli do warstwy uprzywilejowanej. Nawet frankijscy chłopci uzyskali status *burgenses* i prawa, jakich nie mieli w Europie⁷. Imigranci z Zachodu stopniowo stawali się ludźmi *Wschodu*, jak opisał to Fulcher z Chartres w swym dziele zatytułowanym *Historia Hierosolimitana*⁸. Zakładali rodziny i wiązali swoją przyszłość właśnie z terenami Outremer. Przejmowali orientalne stroje i obyczaje, a na relacje z łacińską Europą i światem muzułmańskim patrzyli przez pryzmat własnych interesów gospodarczych i celów politycznych. Proces ten rozpoczął się już w XII wieku i trwał przez kolejne dziesięciolecia⁹. Pojawienie się takiej grupy zorientalizowanych łacinników dostrzegli zarówno ówcześni autorzy chrześcijańscy, jak i muzułmańscy¹⁰.

Sukces pierwszej wyprawy krzyżowej utrwalony dzięki aktywności militarnej i politycznej króla Baldwina I oddał pod polityczne panowanie łacinników dość

⁶ J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States...*, s. 101–102; M. Nader, *Urban Muslims, Latin Laws and Legal Institutions in the Kingdom of Jerusalem*, „Medieval Encounters”, 13, 2007, s. 249–250; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 109–112.

⁷ J. Prawer, *Social Classes in the Latin Kingdom: the Franks*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985, s. 118–121; M. Nader, *Urban Muslims...*, s. 247; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 118–119; H.E. Mayer, *The Latin East 1098–1205*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, ed. by D. Luscombe, J. Riley-Smith, Cambridge 2004, s. 673.

⁸ Fulcher z Chartres, *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, herausg. von H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913, s. 748.

⁹ W. Mruk, *Przemiany etniczno-kulturowe społeczności krzyżowców w Lewancie w XII i XIII w.*, [w:] *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*, pod red. M. Salamona i J. Strzelczyka, Kraków 2010, s. 447–459.

¹⁰ Jakub de Vitry pisał o zaskoczeniu, które go spotkało po przybyciu do Akki i zetknięciu z mieszkającymi tam łacinnikami. Jakub de Vitry, List do Lutgardy z marca 1217 roku, *Briefve des Jacobus de Vitriaco (1216–1221)*, herausg. von R. Röhrich, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, Bd. XIV, 1894, s. 111; idem, *Historia Orientalis...*, cap. 70, fol. 128–129. Podobne spostrzeżenia miał muzułmanin Usama ibn Munkidh, który dostrzegał ogromną różnicę pomiędzy przybywającymi z Europy krzyżowcami a osiadłymi od dłuższego czasu i zasymilowanymi Frankami w Outremer. Usama ibn Munkidh, *Kitab al I'tibar. Księga pouczających przykładów, dzieło Usamy ibn Munkidha, tj. Mujjada ad-Daula abu Muza'ffara Usamy ibn Murszi-da ibn Ali ibn Mukallada ibn Nasra ibn Munkidha asz-Szajzari*, tłum. J. Bielawski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 246–247, 236–237; P.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 541–542.

rozległe obszary, których nigdy nie udało się gęsto zasiedlić przybyszami z Europy. Co więcej, imigranci z Zachodu zazwyczaj osiedlali się w miastach¹¹. Było to możliwe dzięki rozwojowi instytucji lenn pieniężnych wypłacanych przez władców czerpiących dochody z bogatych miast i portów. Doprowadziło to także do wykształcenia się odmiennych niż w Europie form eksploatacji posiadłości wiejskich, które miały dostarczać przede wszystkim dochodów pieniężnych przekazywanych przez zarządców mieszkającym w miastach, a nie w wiejskich dworach czy zameczkach, panom feudalnym. Ufortyfikowane miasta oferowały również większe bezpieczeństwo niż wiejskie posiadłości¹². Stało się to szczególnie ważne w XIII stuleciu, zwłaszcza po akcjach militarnych podjętych przez Bajbarsa. W ich rezultacie właściwie wszyscy Frankowie przenieśli się do miast¹³.

Syryjskie i palestyńskie miasta były w XIII stuleciu prawdziwymi mozaikami społecznymi. Zamieszkiwali je przedstawiciele rozmaitych grup etnicznych i religijnych, które żyły w Ziemi Świętej. Krzyżowcy dość szybko zarzucili bowiem zamiar wysiedlenia z miast wszystkich niechrześcijańskich mieszkańców¹⁴. Tym bardziej, że zorientowali się, że wspólne działania ekonomiczne mogą przynieść znaczne korzyści finansowe. Szeroki strumień kosztownych towarów przepływających przez miasta lewantyńskie był podstawą bogactwa ich mieszkańców, którzy byli w pewnej mierze skazani na współpracę ponad podziałami etnicznymi i religijnymi¹⁵. Obok siebie żyli więc zachodni i wschodni chrześcijanie, muzułmanie i żydzi¹⁶.

¹¹ Nie oznacza to oczywiście, że nie było osadników wiejskich, zob. R. Ellenblum, *Colonization Activities in the Frankish East: The Example of Castellum Reis (Mi'ilya)*, „English Historical Review”, CXI, 1996, s. 105–106, 113; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 63.

¹² P.K. Hitti, *The Impact of the Crusades on Moslem Lands*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985, s. 41; J. Praver, *Social Classes in the Latin Kingdom...*, s. 129–132, 136; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 206–207; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. II, s. 280, t. III, s. 336; P. Edbury, *The Crusader States...*, s. 596.

¹³ J. Praver, *Social Classes in the Latin Kingdom...*, s. 139.

¹⁴ Jak zauważył J. Praver, za moment przełomowy w polityce krzyżowców wobec mieszkańców zdobywanych miast można uznać zdobycie Sydonu w roku 1110, po którym to nie nastąpiło wymordowanie lub wysiedlenie mieszkańców, a pozwolono im pozostać. J. Praver, *The Settlement of the Latins in Jerusalem*, „Speculum”, vol. 27, No. 4, 1952, s. 490–491; idem, *Social Classes in the Crusader States...*, s. 105; M. Nader, *Urban Muslims...*, s. 245–246; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 115.

¹⁵ Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades...*, s. 128–129; P.K. Hitti, *The Impact...*, s. 38; R.B. Patterson, *The Early Existence of the Funda and Catena in the Twelfth-Century Latin Kingdom of Jerusalem*, „Speculum”, vol. 39, N° 3, 1964, s. 474; N. Housley, *The Crusades...*, s. 190–191; M. Nader, *Urban Muslims...*, s. 243–245; J. Phillips, *Łaciński Wschód...*, s. 124–127.

¹⁶ J. Praver, *The Settlement...*, s. 497. Tolerowanie obecności muzułmanów i żydów miało uzasadnienie w wypracowanej i żywej w XIII stuleciu praktyce tolerancji niektórych grup wyznaniowych, których obecność w państwach chrześcijańskich można było zaakceptować. Obszerne studium na ten temat zob. I. Bejczy, *Tolerantia: A Medieval Concept*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 58, N° 3, 1997, s. 365–384; H.M. Attiya, *Knowledge...*, s. 209–210; N. Housley, *The Crusades...*, s. 192; M. Nader, *Urban Muslims...*, s. 256; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 115.

Sytuacja etniczna i polityczna w miastach Ziemi Świętej była znacznie bardziej złożona od tej, którą można było spotkać w miastach zachodniej Europy. Do wspomnianego wyżej zróżnicowania etniczno-religijnego dochodziła bowiem wyjątkowa specyfika społeczności łacinników. Skupienie się niemal wszystkich Franków i prawie całej klasy politycznej w miastach sprawiło, że to właśnie w obrębie ich murów rozgrywało się wielkie życie polityczne. W konsekwencji w przypadku miast w Syrii i Palestynie trudno jest mówić o podobnym do znanego z Europy życiu politycznym czy aktywności samorządowej ich mieszkańców. Działania powstających w XIII stuleciu na wschodzie bractw miejskich i komun daleko wykraczały poza lokalne sprawy poszczególnych ośrodków, a komuna akkańska, wokół której koncentrowały się środowiska wrogie Sztaufom, była jednym z najaktywniejszych uczestników wielkich działań politycznych w drugiej połowie XIII stulecia¹⁷.

Ważnym czynnikiem wpływającym na sytuację w miastach w Outremer była stała obecność kolonii zakładanych przez kupców z miast zachodniej Europy. Wenecjanie, Pizańczycy, Genueńczycy czy Marsylczycy tworzyli w nich odrębne społeczności, zamieszkiwali wydzielone kwartały ulic, a nawet całe dzielnice, mieli własne kościoły, targi, piekarnie, fortyfikacje i cieszyli się szeroką autonomią¹⁸. Początków istnienia takich uprzywilejowanych grup należy szukać już w pierwszym okresie powstawania państw łacinników w Ziemi Świętej. Pomoc, jakiej floty miast włoskich, takich jak Piza czy Genua, mogły udzielić podczas walk z Saracenami, a później przy utrzymywaniu kontaktu z Europą, była dla krzyżowców bezcenna, stąd kupcy europejscy mogli liczyć na szczególną pozycję w nowo zdobywanych krajach i miastach¹⁹. W roku 1123 działający w imieniu króla patriarcha Jerozolimy Gormond z Picquigny zawarł z Wenecjanami układ znany jako *Pactum Warmundi*, na mocy którego w zamian za pomoc w zdobyciu Tyru kupcy z Republiki mieli otrzymać 1/3 miasta, liczne przywileje handlowe oraz szeroką autonomię w ich dzielnicy²⁰. Tym sposobem społeczność wenecka

¹⁷ Podobną aktywność przejawiała komuna, która powstała w Trypolisie. J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 217; J. Prawer, *Social Classes in the Latin Kingdom...*, s. 168.

¹⁸ *Processus formatus per Thomam, Episcopum Bethleem, de fortaliis in Accon inter Januenses, Venetos ac Pisanos*, [w:] *Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, heraus. von G.L.Fr. Tafel, G.M. Thomas, III t. (1256–1299), Wien 1857, s. 39–44; W.C. Hazlitt, *History...*, s. 202–203; J. Prawer, *The Settlement...*, s. 499; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 117; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 162; J. Phillips, *Łaciński Wschód...*, s. 129–131.

¹⁹ E.H. Byrne, *Genoese Trade with Syria in the Twelfth Century*, „The American Historical Review”, vol. 25, № 2, 1920, s. 195.

²⁰ Fulcher z Chartres, *Fulcheri Carnotensis Historia hierosolymitana...*, col. 924 d; *Historia Regum Hierusalem Latinorum ad deplorationem perditionis Terrae Sanctae accommodata*, ed. Ch. Kohler, *Mélanges pour servir à l'histoire de l'Orient latin et des croisades*, fasc 1, Paris 1900, s. 84; Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1169–1199)*, ed. trad. par J.-B. Chabot t. III, Paris, s. 222; J. Prawer, *Social Classes in the Latin Kingdom...*

w Tyrze stała się wspólnotą administracyjnie bardzo luźno związaną z pozostałą częścią miasta i jego mieszkańcami. W kolejnych dziesięcioleciach podobne przywileje uzyskiwali kupcy europejscy i w innych miastach w Outremer. Kolonie kupieckie utrzymywały stały kontakt z ich macierzystymi metropoliami w Europie i swoje działania podporządkowywały ich interesom, a nie planom łacinników panujących w Ziemi Świętej. W rezultacie ich dzielnice stanowiły ciało obce w miastach krzyżowców²¹.

Kolejną grupą wyraźnie podkreślającą swoją odrębność byli członkowie zakonów rycerskich. Ich zgromadzenia odgrywały kluczową rolę w dziejach politycznych Outremer w XIII stuleciu. Podporządkowani formalnie jedynie Stolicy Apostolskiej mnisi-rycerze stanowili istotną część potencjału militarnego chrześcijan w Lewancie. Jednocześnie każde ze zgromadzeń próbowało realizować własne cele polityczne, niekiedy zbieżne z interesami władców państw łacinników. Zakony utrzymywały twierdze w różnych częściach Syrii i Palestyny. Do najważniejszych należały *Castrum Peregrinorum* (Aslis/Atlit) i Safed templariuszy, Montfort i Judyn krzyżaków oraz Belvoir i Krak des Chevaliers joannitów²². Rycerze mnisi mieli też swoje ufortyfikowane siedziby w miastach, które podobnie jak dzielnice kupców europejskich burzyły ich jedność społeczną i administracyjną²³.

Przez cały okres swego istnienia państwa łacinników w Outremer przyciągały obok osadników i prowadzących tam, nieraz przez wiele lat, swe interesy

s. 177; M. Mack, *The Italian quarters of Frankish Tyre: mapping a medieval city*, „Journal of Medieval History”, 33, 2007, s. 149–151; G. Dodu, *Histoire...*, s. 336; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 94; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 63; W.B. Stevenson, *The Crusades...*, s. 114–116; W. Szyszkowski, *Wenecja. Dzieje Republiki 726–1797*, Toruń 1994, s. 64; L.B. Robbert, *Venice and the Crusades*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985, s. 391.

²¹ Pisali o nich tak m.in. Olivier Scholastyk w liście do arcybiskupa kolońskiego Engelberta z 5 listopada 1219 roku, *Die Briefe des Kölner Scholasticus Oliver*, heraus. von R. Röhrich, „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst”, t. X, 1891, s. 186; Jakub de Vitry w swym liście z końca marca 1217 roku do Lutgardy, *Briefe des Jacobus de Vitriaco...*, s. 110; oraz w *Historia Orientalis: Ex varijs autem generibus hominum, et diversis linguis et nationibus, (...) Jakub de Vitry, Jacobi de Vitriaco Primum acconensis, deinde tusculani episcopi, etc. eccl. R. cardinalis, se disque Apostolicae in Terra Sancta, in Imperio, in Francia olim legati. Libri duo quorum prior Orientalis, sive Hierosolimitanae; Alter, Occidentalis Historiae inscribitur*, Duaci 1597, Lib. I, cap. 67, fol. 123–124; oraz Ambroży w *Historii Wojny Świętej*, Ambrose, *The History of the Holy War (L'Estoire de la Guerre Sainte)*, [w:] *Three Old French Chronicles of the Crusades*, trans., ed. by E.N. Stone, Washington 1939, s. 73, 112; Fidenio de Padua, *Liber...*, s. 15; Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 211; P.K. Hitti, *The Impact...*, s. 40; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 224, 230–231, 244; J. Phillips, *Łaciński Wschód...*, s. 129; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. II, s. 266, t. III, s. 336; J. Prawer, *Social Classes in the Latin Kingdom...*, s. 122, 145, 171–172, 176, 188; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 120, 160–163; F. Cardini, *Europa...*, s. 66.

²² A. Forey, *Zakony rycerskie 1120–1312*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Riley-Smitha, Warszawa 2000, s. 208–211.

²³ Jakub de Vitry, *Historia Orientalis...*, cap. 66, fol. 121; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 162; M. Melville, *Dzieje...*, s. 35–39; F. Cardini, *Europa...*, s. 66; A. Forey, *Zakony rycerskie...*, s. 207–224.

kupców również rzesze pielgrzymów i krzyżowców, którzy przybywali do Ziemi Świętej jedynie na krótki czas z zamiarem odwiedzenia miejsc świętych czy walki z Saracenami (często łącząc oba te plany). Obok wielkich, liczących tysiące uczestników, wypraw, w których zorganizowanie angażowali się papieże i władcy europejscy, do Ziemi Świętej docierali każdego roku indywidualni przybysze z Zachodu. Wielu spośród nich podczas swego pobytu w Outremer zapewne nie integrowało się z miejscową społecznością, wiedząc, że prawdopodobnie w niedługim czasie powrócą do ojczyzny. Obecność tych Europejczyków mogła dodatkowo komplikować sytuację społeczną w miastach na Wschodzie. Wyobrażenia o życiu w Ziemi Świętej, z jakimi ci przybysze lądowali w Antiochii, Akce czy Tyrze, zazwyczaj nie przystawały do rzeczywistości, a ich zachowanie niejednokrotnie było źródłem dodatkowych konfliktów. Nie rozumieli złożonych relacji pomiędzy poszczególnymi grupami tworzącymi społeczność państw łacińskich w Ziemi Świętej²⁴.

Opisane wcześniej gwałtowne zmiany polityczne, które dokonywały się w Syrii i Palestynie w XIII stuleciu, wywarły znaczny wpływ na, i tak bardzo złożoną, sytuację etniczną. Utrata przez chrześcijan kolejnych obszarów i miast powodowała przesiedlenia ludności łacińskiej, która przenosiła się do ośrodków pozostających jeszcze pod władzą Franków. W drugiej połowie XIII stulecia wielu łacinników zdecydowało się na opuszczenie swych posiadłości położonych w okolicach zagrożonych najazdem muzułmanów i przeprowadzkę do bezpieczniejszych, ich zdaniem, miast i okolic. Migracje te w znacznym stopniu spowodowały zatarcie się różnic pomiędzy Normanami, Prowansalczykami i Lotaryńczykami, którzy w początku XII stulecia osiedlali się w państwach założonych na Wschodzie przez poszczególnych wodzów I krucjaty²⁵. Jednocześnie przyczyniły się one do znacznego wzrostu zaludnienia w poszczególnych miastach, zwłaszcza w drugiej połowie XIII stulecia, gdy opisane powyżej akcje militarne sultana Bajbarsa spowodowały utratę przez Franków większości ich posiadłości na Wschodzie. Względne przeludnienie i związane z tym trudności lokalowe, aprowizacyjne i sanitarne narastały w okresach ożywionej aktywności militarnej muzułmanów, gdy gwałtownie rosła liczba uchodźców, oraz w momentach pojawienia się większych grup krzyżowców, dla których frankijskie miasta w Ziemi Świętej były naturalnym, a z czasem jedynym zapleczem²⁶.

²⁴ Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades...*, s. 168; Usama ibn Munkidh, *Kitab al l'tibar...*, s. 236–237; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 168.

²⁵ J. Prawer, *Social Classes in the Latin Kingdom...*, s. 128, 167; idem, *Histoire...*, vol. I, s. 249; P.K. Hitti, *History of Syria including Lebanon and Palestine*, New York 1951, s. 591; R.A. Brown, *Historia Normanów*, Gdańsk 1996, s. 135–136; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. II, s. 266.

²⁶ Jean de Joinville, *Czynny Ludwika...*, s. 121–123; U.T. Holmes, *Life...*, s. 10–12.

Sytuacja religijna w Ziemi Świętej była równie skomplikowana, jak panujące tam stosunki etniczne. Tereny te wchodziły w skład trzech starych patriarchatów, tj. Aleksandrii, Jerozolimy i Antiochii. Spory dogmatyczne i dyscyplinarne sięgające swymi korzeniami pierwszych wieków chrześcijaństwa, a później najazd muzułmański, schizma wschodnia oraz przybycie krzyżowców sprawiły, że chrześcijanie na Wschodzie byli bardzo podzieleni. Obok utrzymujących jedność doktrynalną z Konstantynopolem chrześcijan melkitów, nazywanych tak od ich związku z cesarzem, w Syrii, Palestynie i Egipcie liczni byli wyznawcy Kościołów odrzucających postanowienia soboru chalcedońskiego. Największe ich skupiska stanowili monoteleccy maronici w okolicach Trypolisu na Libanie, monofizycy jakobici w Księstwie Antiochii, Koptowie w Egipcie oraz nestorianie²⁷.

Kontakty utrzymywane przez melkitów ze wszystkich trzech patriarchatów z Konstantynopolem wielokrotnie w okresie przed przybyciem krzyżowców budziły podejrzliwość muzułmanów wobec tej grupy religijnej. Jednocześnie czyniły z cesarza ich niejako naturalnego protektora i opiekuna. W rezultacie po odzyskaniu przez cesarstwo Antiochii w roku 969 to właśnie patriarcha i synod w Konstantynopolu (a *de facto* zazwyczaj cesarz) decydowali o obsadzie stanowiska melkickiego patriarchy w Antiochii²⁸. Kandydaci wyłanianiani byli zazwyczaj spośród duchownych z Konstantynopola, co prowadziło do stopniowego upowszechniania się greckich praktyk i rytu liturgicznego. Stan taki utrzymał się po przybyciu krzyżowców i trwał aż do utraty Antiochii przez łacinników w roku 1268²⁹. Tylko jeden raz w tym okresie melkici antiocheńscy dokonali wolnego wyboru patriarchy. Miało to miejsce w roku 1206, kiedy to po zdobyciu przez łacinników Konstantynopola i poważnym załamaniu się znaczenia cesarzy bizantyjskich możliwy był swobodny wybór Symeona II Abū Hayba, który, mając poparcie księcia Boemunda IV, przez pewien czas rezydował w Antio-

²⁷ G. Troupeau, *Kościoły i chrześcijanie na obszarze Wschodu muzułmańskiego*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vauchez, M. Venarda, t. 4, Warszawa 1999, s. 319–320; K. Kościelniak, *Grecy i Arabowie. Historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634–1516)*, Kraków 2004, s. 261, 272–273; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 169, 217; M. Parisse, *Pielgrzymi i krzyżowcy w Ziemi Świętej w XII wieku*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vauchez, M. Venarda, t. 5, Warszawa 2001, s. 258; J. Richard, *La Papauté...*, s. 3–5; F. Micheau, *Eastern Christianities (eleventh to fourteenth century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites*, [w:] *The Cambridge History of Christianity*, vol. V, *Eastern Christianity*, ed. M. Angold, Cambridge 2008, s. 375–378; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 138.

²⁸ Constantinus, *Memoires of the Patriarchs of Antioch*, trans., ed. G. Williams, [w:] J.M. Neale, *A History of the Holy Eastern Church. The Patriarchate of Antioch*, London 1873, s. 170–171; G. Troupeau, *Kościoły...*, s. 330; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 20, 217; D. Thomas, *Arab Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007, s. 10; J. Harris, *Bizancjum i wyprawy krzyżowe*, Warszawa 2005, s. 16.

²⁹ G. Troupeau, *Kościoły...*, s. 330; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 210.

chii³⁰. Mimo tak bliskich związków z Konstantynopolem melkicy patriarchowie Antiochii nie zerwali formalnej jedności z Rzymem, informowali Stolicę Apostolską o swoim wyborze, a imiona kolejnych papieży wymieniane były w dypłomatach patriarchalnych³¹. Wzajemne stosunki skomplikowało dopiero powołanie przez łacinników własnego patriarchy Bernarda z Walencji, co nastąpiło po rezygnacji Jana IV Oksyty w roku 1100³². Od tej pory melkicy patriarchowie Antiochii rezydowali w Konstantynopolu, a po roku 1204 przenieśli się do Bitynii. Spore napięcie spowodowała też dokonana przez Baldwina I Jerozolimskiego zmiana granic patriarchatu i podporządkowanie Jerozolimie kilku diecezji, m.in. Tyru, Bejrutu, Sydonu, Akki i Paneas³³. Nawet jednak dla tego okresu, jak wynika z ustaleń K. Kościelniaka, nie można mówić o całkowitym zerwaniu kontaktów z Rzymem³⁴. W części diecezji patriarchatu antiocheńskiego nigdy nie zostali ustanowieni łacini biskupi, zaś ekspansja muzułmańska już w połowie XII wieku spowodowała wyłączenie znacznej części patriarchatu spod władzy krzyżowców³⁵.

Omówione wcześniej przesilenia polityczne XIII stulecia spowodowały wiele zmian w patriarchacie antiocheńskim. Stopniowo rozwiewały się nadzieje związane z planami chrystianizacji Mongołów, które pojawiły się po okresie przerażenia spowodowanego ich najazdem. Co więcej, prowadzonej przez muzułmanów ekspansji towarzyszyły niespotykane wcześniej represje wobec wszystkich wspólnot chrześcijańskich. W rezultacie pozycja patriarchów melkickich uległa poważnemu osłabieniu, co dodatkowo pogłębiło ich podporządkowanie patriarchom Konstantynopola³⁶.

W okresie bezpośrednio poprzedzającym przybycie krzyżowców związku melkickiego patriarchatu Jerozolimy z Konstantynopolem były znacznie luźniejsze niż w przypadku patriarchatu Antiochii. Tutejsi chrześcijanie uznawali oczywiście rodzaj protektoratu cesarskiego, zwłaszcza, że to dzięki staraniom Konstantyna VIII, a później Konstantyna IX Monomacha możliwe było odbudowanie świątyń zniszczonych w początku XI wieku na polecenie kalifa al-Hakima. Pomoc cesarska ułatwiła także stworzenie w mieście odrębnej dzielnicy

³⁰ J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 234; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 244–245.

³¹ K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 216.

³² Michel Le Syrien, *Chronique...*, s. 191; Constantinus, *Memoires...*, s. 173; J. Richard, *La Papauté...*, s. 9; idem, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 233; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 239; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 383; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 138; J. Harris, *Bizancjum...*, s. 116.

³³ Michel le Syrien, *Chronique...*, s. 191; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 383; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 271.

³⁴ K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 242–243.

³⁵ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 383; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 247–248.

³⁶ K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 319–324; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 387.

chrześcijańskiej i uzyskanie potwierdzenia jurysdykcji patriarchy nad wspólnotą melkicką³⁷.

Zdobycie przez krzyżowców Jerozolimy nastąpiło w bardzo trudnym dla melkitów momencie. Patriarcha Symeon II, z obawy przed represjami ze strony Seldżuków, przebywał na Cyprze, skąd wspomagał działania przybyłych z Zachodu chrześcijan. Jego śmierć w roku 1099, jeszcze przed zdobyciem Jerozolimy pozwoliła łacinnikom na powołanie, bez uwzględnienia opinii miejscowych melkitów, własnego patriarchy, Arnulfa z Rohes³⁸. Jednocześnie patriarcha w Konstantynopolu mianował Jana VIII. Praktyka powoływania przez Konstantynopol melkickich patriarchów Jerozolimy została utrwalona po roku 1142, kiedy to zawarty został układ pomiędzy cesarzem Manuelem I a panującymi w Jerozolimie Melisandą i Baldwinem III. Uzgodniono w nim m.in. taką właśnie procedurę wyłaniania kolejnych patriarchów i uznano, że melkicki Kościół jerozolimski *de facto* utracił swoją samodzielność. Jego zwierzchnicy byli w pełni podporządkowani cesarstwu i aż do roku 1187 rezydowali w Konstantynopolu³⁹. Dopiero po sukcesach Saladyna melkicy patriarchowie mogli powrócić do swej stolicy. Nie udało się im jednak zrzucić zależności od Konstantynopola, a cesarz Izaak II Angelos uzyskał zgodę Saladyna na przekazanie w ich ręce kościoła Grobu Pańskiego⁴⁰. Przywrócenie obecności Franków w Jerozolimie w roku 1229 nie zmieniło zasadniczo sytuacji melkitów, dysponowali oni nadal kluczami do kościoła Grobu, zaś osłabione struktury Kościoła łacińskiego nie stanowiły zagrożenia dla ich pozycji⁴¹. Po zajęciu Jerozolimy przez siły Chorezmijczyków w roku 1244 melkicy podzielili los Franków, wielu duchownych i świeckich zostało zabitych, a pozostałych wygnano z miasta⁴².

Osłabienie politycznego panowania łacinników w Ziemi Świętej w drugiej połowie XIII wieku miało poważne konsekwencje również dla melkitów z patriarchatu jerozolimskiego. Wielu spośród ich duchownych opuściło swe świątynie, a represje spadały na wszystkich wiernych, zwłaszcza że egipcscy mamelucy podejrzliwie traktowali chrześcijan utrzymujących związki z Konstantynopolem⁴³. O słabości struktur i niewielkiej aktywności melkickiego patriarchatu Jerozolimy w drugiej połowie XIII stulecia świadczą m.in. ogromne trudności z ustaleniem

³⁷ W Jerozolimie rezydował jedynie patriarcha melkicki, jako że żaden z Kościołów nie uznających soboru chalcedońskiego nie miał tu swojego patriarchy, F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 224–225; M. Parisse, *Pielgrzymi...*, s. 258; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 124.

³⁸ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 383; J. Richard, *La Papauté...*, s. 9; idem, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 234; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 263; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 138; H.E. Mayer, *The Latin East...*, s. 646.

³⁹ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 383.

⁴⁰ K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 265–267, 272–273, 287.

⁴¹ M.C. Lyons, D.E.P. Jackson, *Saladyn*, Warszawa 2006, s. 313–314; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 283.

⁴² K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 284.

⁴³ Ibidem, s. 335–336.

listy patriarchów i chronologii sprawowania przez nich urzędów. We wszystkich działaniach byli oni bowiem uzależnieni od sił zewnętrznych. Sprawa ich nominacji pozostawała w ręku Konstantynopola, zaś bieżąca aktywność była uzależniona od przychylności muzułmanów⁴⁴.

Trzeci z melkickich patriarchatów — aleksandryjski (od końca X stulecia patriarchowie melkicy rezydowali w Kairze) — nie został co prawda opanowany przez krzyżowców, ale ich pojawienie się w Ziemi Świętej nie pozostało bez wpływu na jego losy⁴⁵. Frankowie wielokrotnie podejmowali plany podboju muzułmańskiego Egiptu, co budziło zrozumiałą nieufność Fatymidów, Ajjubidów, a w końcu mameluków, wobec ich chrześcijańskich poddanych⁴⁶. Fale prześladowań nastąpiły m.in. po krucjacie z lat 1218–1221. Obejmowały one nie tylko melkitów, ale także licznych w Egipcie Koptów i łacińskich kupców osiedlających się w miastach portowych⁴⁷. W XIII stuleciu zarówno liczebność melkitów, jak i znaczenie ich patriarchy systematycznie malało. Widoczne jest również zbliżanie się słabnącego patriarchatu do Konstantynopola, zwłaszcza w drugiej połowie tego stulecia⁴⁸.

Poza melkitami w Ziemi Świętej byli również obecni wspomniani wyżej wierni Kościołów odrzucających postanowienia chalcedońskie. Na terenach Księstwa Antiochii szczególnie liczni byli monofizyccy jakobici, którzy od VI wieku utrzymywali własną linię patriarchów⁴⁹. Wielkie zasługi dla utrzymania ich odrębności kościelnej położył żyjący w VI wieku Jakub Baradeusz, od którego imienia powstało określenie jakobici⁵⁰. Siedzibą jakobickich patriarchów Antiochii przez cały okres wypraw krzyżowych, aż do połowy XIV wieku, był klasztor Mar Bar-

⁴⁴ Ibidem, s. 336–337.

⁴⁵ G. Troupeau, *Kościół...*, s. 340.

⁴⁶ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 386; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 255–260.

⁴⁷ D. Thomas, *Arab Christianity...*, s. 19; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 260–262; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 386; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 291; E. Ashtor, *Levant Trade...*, s. 12.

⁴⁸ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 328–329. Melkicki patriarchat Aleksandrii przeżył poważne załamanie organizacyjne po podboju arabskim, kiedy to wyparcie Bizantyńczyków zaowocowało rozwojem struktur Kościoła koptyjskiego, zaś liczebność melkitów dramatycznie spadła. W niektórych okresach w całym patriarchacie nie było nawet trzech biskupów niezbędnych do wyświęcenia kolejnego, w rezultacie patriarchowie niejednokrotnie musieli być wyświęceni w Konstantynopolu. G. Troupeau, *Kościół...*, s. 340.

⁴⁹ Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades...*, s. 149–153. Do powstania dwóch linii patriarchów doszło, gdy w roku 536 synod konstantynopolitański wyklął monofizyckiego patriarchę Sewera, który opuścił Antiochię i udał się do Aleksandrii. Po jego śmierci w roku 538 wybrano kolejnego monofizyckiego patriarchę, niezależnego od patriarchy melkickiego urzędującego w Antiochii. A.S. Atiya, *Historia Kościołów Wschodnich*, Warszawa 1978, s. 156; H. Murre-van den Berg, *Syriac Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007, s. 252; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 125; H.E. Mayer, *The Latin East...*, s. 646.

⁵⁰ G. Troupeau, *Kościół...*, s. 345; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377; H. Murre-van den Berg, *Syriac Christianity...*, s. 252; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 156–160.

sauma położony między Samostatą a Melitene (Malatija)⁵¹. W szczególnie nas interesującym okresie XII i XIII wieku Kościół jakobicki przeżywał okres wielkiego ożywienia intelektualnego i organizacyjnego. Władzę patriarchy uznawało wówczas dwudziestu metropolitów i około stu biskupów⁵². Kościół ten nie był jednak wolny od sporów wewnętrznych. Dotyczyły one m.in. stosunku do łacinników. Patriarcha Ignatios (Ignacy) II (1222–1252) był jednym ze zwolenników zbliżenia z Kościołem Rzymskim. W roku 1237 Ignatios przebywał w Jerozolimie, gdzie złożył wyznanie wiary i otrzymał habit dominikański. Jego postawa nie była akceptowana przez wszystkich jakobitów. Do zaognienia sporu doszło w latach 1252–1263, kiedy to po śmierci Ignatiosa II nastąpiła podwójna elekcja i schizma. Jan z Aleppo był zwolennikiem unii, a Dionizy chciał utrzymania odrębności. Obydwaj kandydaci szukali poparcia m.in. u muzułmańskich władców Ikonium i Damaszku⁵³.

W Księstwie Antiochii wpływową grupą byli również chrześcijanie ormiańscy⁵⁴. Doktrynalnie opowiadali się oni za monofizytyzmem, zaś instytucjonalnie dążyli do zachowania niezależności od patriarchów Konstantynopola i Antiochii oraz utrzymywali organizacyjną odrębność swojego Kościoła⁵⁵. Pozycję tej wspólnoty w państwach Franków wzmacniało istnienie państwa ormiańskiego, które było ważnym partnerem politycznym krzyżowców. Związki dynastyczne między książętami Antiochii a władcami Małej Armenii z dynastii Rubenidów, a następnie Hetumidów, były istotnym czynnikiem kształtującym sytuację polityczną w Syrii w XII i XIII stuleciu⁵⁶. Związki polityczne Ormian z Frankami spowodowały pojawienie się planów unii kościelnej i romanizacji kościoła or-

⁵¹ C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 220; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 165; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377.

⁵² A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 181.

⁵³ C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 219; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 380; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 220–221.

⁵⁴ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 185; Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades...*, s. 158–161; S.P. Cowe, *The Armenians in the era of the crusades 1050–1350*, [w:] *The Cambridge History of Christianity*, vol. V, *Eastern Christianity*, ed. M. Angold, Cambridge 2008, s. 405; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 263, 272–274; V.N. Nersessian, *Armenian Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007, s. 23–24; J.-P. Mahé, *Kościół armeński w latach 611–1066*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vaucheza, M. Venarda, t. 4, Warszawa 1999, s. 385; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 25; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 220.

⁵⁵ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 209; V.N. Nersessian, *Armenian Christianity...*, s. 31, 43; E. Patlagean, *Chrześcijaństwo greckie: rozpad cesarstwa i panowanie łacińskie (1204–1274)*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vaucheza, M. Venarda, t. 5, Warszawa 2001, s. 574; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 265–267, 280–281; J.-P. Mahé, *Kościół armeński...*, s. 404, 425–426, 441–442; K. Stopka, *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, t. 96, Kraków 2002, s. 49–73.

⁵⁶ Kirakos Ganjakets'i, *History...*, chap. 151; S.P. Cowe, *The Armenians...*, s. 410; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 284; K. Stopka, *Armenia...*, s. 105–110, 115, 135–136.

miańskiego. Były one szczególnie żywe w latach 1221–1261, gdy katolikosem był Konstantyn I. Przywiązanie wiernych i znacznej części duchowieństwa do rodzimej tradycji było jednak bardzo silne i na tle stosunku do unii doszło nawet do przejściowej schizmy w Kościele ormiańskim⁵⁷. Wpływ na relacje między Kościołem ormiańskim a rzymskim wywarło pojawienie się Mongołów. Sukcesy tych, początkowo nie okazujących wrogości chrześcijanom, najeźdźców sprawiły, że władcy ormiańscy uznawali, iż sojusz z nimi może przynieść więcej korzyści niż układy z łacinnikami i Rzymem⁵⁸.

Kolejną nieortodoksyjną wspólnotą chrześcijańską w państwach łacinników byli monoteleccy maronici. Nazwa tej wspólnoty pochodzi od imienia Maro lub Maron noszonego przez mnicha aktywnego w IV/V wieku, który wraz z uczniami szerzył wiarę w Chrystusa wśród mieszkańców gór Libanu i położonej między nimi Kotliny Syryjskiej. W VII wieku tutejsi chrześcijanie, którzy dotąd skłaniali się ku monofizytyzmowi, przyjęli zaproponowaną przez cesarza Herakliusza doktrynę monotelecką. Około połowy VIII wieku wybrali oni własnego patriarchę związanego z klasztorem św. Marona⁵⁹. Jego następcy posługiwali się tytułem „Patriarchów Antiochii i Wschodu”. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że uznający ich władzę mieszkańcy gór Libanu podkreślali w ten sposób swą odrębność religijną i polityczną⁶⁰. Po przybyciu krzyżowców maronici dość szybko nawiązali z nimi przyjazne kontakty. Zbliżenie zaowocowało nie tylko współpracą militarną, ale i romanizacją duchowieństwa maronickiego, a w roku 1182 uznaniem zwierzchnictwa Rzymu i unią kościelną⁶¹. Nie oznaczała ona jednak wyrzeczenia się przez nich swej odrębności obyczajowej i instytucjonalnej.

⁵⁷ V.N. Nersessian, *Armenian Christianity...*, s. 33; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 285; S.P. Cowe, *The Armenians...*, s. 415–416, 418; K. Stopka, *Armenia...*, s. 136–142, 144–145, 153–154, 165–168.

⁵⁸ K. Stopka, *Armenia...*, s. 156–158.

⁵⁹ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 339–341; G. Troupeau, *Kościół...*, s. 343–344; R.W. Crawford, *William of Tyre and the Maronites*, „Speculum”, vol. 30, N° 2, 1955, s. 224–226; M. Moosa, *The Relation of the Maronites of Lebanon to the Mardaites and Al-Jarājima*, „Speculum”, vol. 44, N° 4, 1969, s. 606; K.S. Salibi, *The Maronites of Lebanon Under Frankish And Mamluk Rule (1099–1516)*, „Arabica”, IV 1957, s. 288–291; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 126.

⁶⁰ A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 341.

⁶¹ (...) *ad unitatem Ecclesiae Catholicae reversi sunt, fidem orthodoxam suscipientes, parati Romanae Ecclesiae traditiones cum omni veneratione amplecti et observare*. Guillelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum Domini MCLXXXIV*, Lib. XXII, cap. VIII, ed. J.P. Migne, PL t. 201, Paris 1855, col 856; Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades...*, s. 156–158; J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States...*, s. 93; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 343; R.W. Crawford, *William...*, s. 222; K.S. Salibi, *The Maronites...*, s. 295; M. Nader, *Urban Muslims...*, s. 247; J. Richard, *La Papauté...*, s. 47; P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 18; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 142; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 219; H.E. Mayer, *The Latin East...*, s. 646.

Patriarchat maronicki nadal istniał, a patriarcha Jeremiasz uczestniczył w obradach soboru laterańskiego IV⁶².

Ważną grupą chrześcijan monofizycznych byli Koptowie. Wspólnota ta wywodziła się z Egiptu i z dumą podkreślała swój bezpośredni związek ze św. Marciem⁶³. Potęgą i samodzielność kościoła aleksandryjskiego pozwoliły mu utrzymać szczególną pozycję w świecie chrześcijańskim, mimo potępienia go przez sobór chalcedoński. Jedną z konsekwencji postanowień soborowych była interwencja wojskowa cesarza i wprowadzenie w roku 452 na stolicę patriarszą Prote riusza. W odpowiedzi na to społeczność koptyjska wybrała własnego kandydata Tymoteusza Ailurosa, co dało początek istnieniu dwóch linii patriarchów aleksandryjskich⁶⁴. Podbój arabski przyniósł zasadniczą zmianę w sytuacji chrześcijan koptyjskich, z jednej strony zakończyły się prześladowania, jakich doznawali ze strony cesarstwa i jego melkickich urzędników, z drugiej — otworzyła się przed nimi droga do kariery w strukturach administracyjnych, które organizowali zdobywcy⁶⁵. Począwszy od VIII wieku patriarchowie koptyjscy coraz rzadziej przebywali w Aleksandrii, a w wieku XI ich siedzibą stał się Kair⁶⁶. Względnie dobra sytuacja Koptów zmieniła się po pojawieniu się krzyżowców na Wschodzie. Plan podboju Egiptu, który mieli łacinnicy, rozbudził podejrzliwość fatymidzkich kalifów wobec ich chrześcijańskich poddanych. Po objęciu władzy przez Saladyna Koptowie zostali usunięci ze stanowisk zajmowanych przez nich w administracji i narzucono im szereg ograniczeń⁶⁷. Po zwycięstwie muzułmanów pod Hittin i zajęciu Jerozolimy Saladyn zmienił swą politykę wobec chrześcijan koptyjskich. Powrócili oni na wiele ważnych stanowisk administracyjnych, a sułtan przyznał im klasztor przy kościele Grobu Pańskiego w Jerozolimie⁶⁸. Wiedza i doświadczenie chrześcijan koptyjskich były kolejnym sułtanom niezbędne do sprawnego administrowania państwem. Dlatego też nawet po okresach usuwania ich ze stanowisk dość szybko odzyskiwali dawną pozycję i znaczenie⁶⁹. W cza-

⁶² Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades...*, s. 156–158; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 343–344; J. Richard, *La Papauté...*, s. 47.

⁶³ C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 221–222; J.A. Timbie, *Coptic Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007, s. 94, 96; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 22–24.

⁶⁴ Początkowo wydawało się, że rozłam nie ma charakteru ostatecznego i podejmowano próby zjednoczenia, ale działania Justyniana I doprowadziły do utrwalenia podziałów. A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 61–64; J.A. Timbie, *Coptic Christianity...*, s. 98; G. Troupeau, *Kościół...*, s. 353.

⁶⁵ Największe wpływy uzyskali chrześcijanie koptyjscy w czasach panowania dynastii fatymidzkiej, mimo krótkiego okresu prześladowań, który miał miejsce pod rządami kalifa al-Hakima. A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 71–78; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 376; J.A. Timbie, *Coptic Christianity...*, s. 99; G. Troupeau, *Kościół...*, s. 359–360.

⁶⁶ Stało się to za patriarchy Cyryla II (1078–1092), F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 375.

⁶⁷ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 386; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 80–81.

⁶⁸ A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 82; J.A. Timbie, *Coptic Christianity...*, s. 99.

⁶⁹ J.A. Timbie, *Coptic Christianity...*, s. 99; A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 84.

sie obu krucjat egipskich w XIII wieku Koptowie padali ofiarą agresji ze strony wojsk łacinników. Sprawilo to, ze choc w poprzednim okresie starali sie zachowac calkowita neutralnosc wobec walk Frankow z muzułmanami, tym razem sklonni byli wspolpracowac z Ajjubidami⁷⁰.

Na terenie panstw krzyzowcow mieszkali rowniez wierni Kościoła nestoriańskiego, zwanego takze wschodniosyryjskim. Początkow istnienia tej wspólnoty chrześcijańskiej można sie dopatrywac juz w II wieku n.e., choc jej legendarne początki siegaja czasow apostołskich. Jednym z centrów życia chrześcijańskiego we wschodniej Syrii byla Edessa, która w miare uplywu czasu coraz wyrazniej podkreślala swą odrębność od podlegajacej wpływow hellenistycznym Antiochii. W roku 435 biskupem Edessy zostal Ibas, który sklanial sie ku pogladom chrystologicznym Nestoriusza potepionego przez sobor w Efezie w 431 roku. Po smierci biskupa Ibasa w roku 457 przywodca zwolennikow koncepcji nestoriańskich udal sie do Nisibis w Persji, gdzie nie musial sie obawiac naciskow monofizytow i ortodoksow. Od tego czasu można mówic o wyodrębnianiu sie wspólnoty chrześcijan wschodniosyryjskich. Od konca V wieku ich przywodcy poslugiwali sie tytulom *Patriarchow Wschodu*, podkreślajac swą niezaleźność od patriarchatu antiocheńskiego⁷¹. Siedziba patriarchy, nazywanego takze katolikosem, byla Seleucja-Ktezyfon, a po roku 780 Bagdad⁷². Kościół nestoriański prowadzil ozywioną działalność misyjną, a jego wyslannicy aktywni byli w Persji, Arabii, Azji Środkowej, Indiach i Chinach. Po podbojach arabskich pojawili sie takze w Syrii i Egipcie. Choc na terenach tych nie powiodlo sie zbudowanie stabilnych struktur kościelnych, to w Damaszku, Jerozolimie, a nawet w Egipcie rezydowali okresowo nestoriańscy biskupi i przebywali tam tez ich wierni⁷³.

Na tle mozaiki religijnej w Ziemi Świętej wierni Kościoła łacińskiego byli przez muzułmanow i chrześcijan wschodnich uznawani za grupe dość homogeniczną. Uzywali tego samego języka liturgicznego, przestrzegali takich samych obyczajow i byli przybyłymi z Zachodu najeźdźcami tworzącymi uprzywilejowaną warstwę zdobywcow⁷⁴. W rzeczywistości rowniez oni tworzyli społeczność

⁷⁰ W jednej z prac F. Micheau postawiona jest nawet teza o otwartej wrogości Koptow wobec krzyzowcow podczas I krucjaty, F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 384, 386; A.S. Atiya, *Historia Kościołow...*, s. 82–83. Dodatkową trudnością, której musieli sproscac wówczas koptyjscy chrześcijanie, byl trwajacy blisko dwadzieścia lat wakans na stolicy patriarszej. Nastapil on po smierci Jana VI w roku 1216. Koptowie podzielili sie wówczas na dwa rywalizujace stronnictwa, które skoncentrowaly sie w dwóch dzielnicach Kairu. Spór między nimi zakonczyl sie dopiero w roku 1235 wraz z objęciem stolca patriarszego przez Cyryla III. F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 379.

⁷¹ A.S. Atiya, *Historia Kościołow...*, s. 207–219; J.R. Lyman, *Heresiology: The invention of „heresy” and „schism”*, [w:] *Cambridge History of Christianity*, vol 2, ed. A. Casiday, F.W. Norris, Cambridge 2007, s. 306; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 377–378.

⁷² A.S. Atiya, *Historia Kościołow...*, s. 220; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 378.

⁷³ A.S. Atiya, *Historia Kościołow...*, s. 228; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 378.

⁷⁴ Znajdowalo to wyrazne odzwierciedlenie m.in. w tym, ze muzułmanie wyraznie odróżniali ich od miejscowych chrześcijan, nazywali ich wspólnym określeniem *Ifranji* i nie uznawali ich

wewnętrznie dość zróżnicowaną. Mimo iż niemal natychmiast po opanowaniu terenów w Ziemi Świętej łacinnicy przystąpili do budowania własnych instytucji kościelnych, nie udało im się stworzenie jednolitej i w pełni spójnej struktury organizacyjnej.

Wspomniane wyżej powołanie łacińskich patriarchów w Antiochii i Jerozolimie otwarło co prawda drogę do takiego działania, ale już sama procedura i okoliczności wyłonienia łacińskich patriarchów zwiastowały przyszłe konflikty. Poważne wątpliwości budziło m.in. to, kto powinien wskazywać kandydatów na stolice patriarsze, tym bardziej, że powołanie pierwszych łacińskich patriarchów nastąpiło jeszcze przed uformowaniem się lokalnych struktur kościelnych i powstaniem kapituł, które zgodnie z łacińskim obyczajem mogły dokonywać takiego wyboru. W przypadku Jerozolimy dopiero od roku 1112 ustaliła się praktyka wskazywania kandydatów przez kanoników kapituły Grobu Świętego⁷⁵. W Antiochii pojawił się również poważny problem natury politycznej. Cesarze Konstantynopola rościli sobie bowiem prawo do zwierzchnictwa nad opanowanym przez Boemunda miastem, co więcej, utrwalona była wspomniana wyżej praktyka wybierania patriarchów przez cesarza⁷⁶. Wątpliwości budziło również to, czy łacincy patriarchowie muszą być zatwierdzani przez papieża, jako że ich stolice miały długą tradycję pełnej samodzielności kościelnej. Dotyczyło to zwłaszcza Antiochii, która wedle tradycji była pierwszą siedzibą św. Piotra, który dopiero po zorganizowaniu Kościoła antiocheńskiego udał się do Rzymu⁷⁷. W XIII stuleciu papież dwukrotnie odmówił zatwierdzenia patriarchów jerozolimskich wybranych przez kanoników. Pierwszy taki przypadek miał miejsce w roku 1225 po śmierci patriarchy Rudolfa z Mérencourt, gdy kanonicy wybrali Tomasza z Capui, a papież przeforsował kandydaturę Gerolda z Lozanny⁷⁸. Podobny przypadek miał miejsce w roku 1254, gdy Innocenty IV nie zatwierdził wyboru Opizona z Fieschi, ówczesnego patriarchy antiocheńskiego, a wprowadził swojego kandydata Jakuba Pantaleona (późniejszego papieża Urbana IV)⁷⁹.

Dochodziło też do napięć pomiędzy poszczególnymi przedstawicielami miejscowej łacińskiej hierarchii kościelnej. Pierwsi frankijscy biskupi na terenie pa-

za *dhimmi*, tj. cieszących się ochroną wyznawców religii tolerowanych przez islam. F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 385; U.T. Holmes, *Life...*, s. 3; J. Prawer, *Social Classes in the Latin Kingdom...*, s. 120; idem, *Histoire...*, vol. 1, s. 245.

⁷⁵ J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 237; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 139.

⁷⁶ J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 234.

⁷⁷ Constantinus, *Memoires...*, s. 153; J.M. Neale, *A History of the Holy Eastern Church. The Patriarchate of Antioch*, London 1873, s. 3; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 236, 238.

⁷⁸ L. de Mas Latrie, *Les patriarches latins de Jérusalem...*, s. 21–22; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 266; G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. I, s. 138–139; M. Parisse, *Pielgrzymi...*, s. 256; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 3.

⁷⁹ G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. 1, s. 143; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 266; L. de Mas Latrie, *Les patriarches latins d'Antioche...*, s. 23; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 3.

triarchatu antiocheńskiego pojawili się jeszcze przed wyłonieniem łacińskiego patriarchy. Krzyżowcy uznali bowiem, że mają prawo do budowania struktur kościelnych na zdobywanych terenach bez uzyskania akceptacji ze strony patriarchy melkickiego Jana V⁸⁰. Tworzenie nowych jednostek organizacyjnych bez uwzględnienia opinii patriarchów otwierało drogę do konfliktów natury administracyjnej. Do pierwszego poważnego sporu doszło już na początku istnienia Królestwa Jerozolimskiego, kiedy to Baldwin I doprowadził do wyłączenia z patriarchatu antiocheńskiego kilku biskupstw i podporządkowania ich patriarsze Jerozolimy⁸¹. Konflikt, w który zaangażowała się nawet Stolica Apostolska, udało się zażegnać, ale nie był to ostatni spór o granice patriarchatów i biskupstw. Kontrowersje pojawiały się przy zmianach granic politycznych, co w Ziemi Świętej w XIII stuleciu zdarzało się często⁸².

Konflikty występowały i przy innych okazjach. Po zajęciu Jerozolimy przez Saladyna w 1187 roku patriarchowie łacińscy przenieśli swoją rezydencję do Akki i, poza krótkim epizodem z lat 1229–1244, pozostawali tam aż do 1291 roku. Pobyt patriarchy w mieście, które miało swojego biskupa, prowadził do napięć pomiędzy hierarchami. Dopiero gdy w roku 1261 na Stolicę Apostolską powołano ówczesnego patriarchę jerozolimskiego Jakuba Pantaleona, połączył on patriarchat z biskupstwem Akki i powód napięć został usunięty⁸³.

Jedność instytucjonalną Kościoła łacińskiego w Ziemi Świętej burzyło również to, że część spośród jego wiernych funkcjonowała w ramach struktur kościelnych niezależnych od zbudowanej wokół frankijskich patriarchów hierarchii. Do takich społeczności należeli m.in. kupcy europejscy zamieszkujący autonomiczne enklawy w miastach. Organizowali oni swe życie religijne w powiązaniu z instytucjami kościelnymi w ich miastach macierzystych. Duchowni pracujący w tych społecznościach często znajdowali się w stanie niejako podwójnej zależności, uznając zwierzchność lokalnego biskupa łacińskiego w Ziemi Świętej i jednocześnie utrzymując stały kontakt z hierarchią kościelną w Europie⁸⁴.

Z lokalnym Kościołem luźno związane były też zakony rycerskie. Instytucje te, zwłaszcza w XIII stuleciu, odgrywały wielką rolę w życiu państw łacinników. W ich rękach znajdowały się najważniejsze twierdze i to one dysponowały najliczniejszymi siłami zbrojnymi stacjonującymi na stałe w Ziemi Świętej.

⁸⁰ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 191; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 233; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 140–141; H.E. Mayer, *The Latin East...*, s. 644.

⁸¹ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 191; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 271; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 239–240; M. Parisse, *Pielgrzymi...*, s. 257; G. Dodu, *Histoire...*, s. 310.

⁸² J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 241.

⁸³ Jakub Pantaleon był patriarchą w latach 1255–1261, a papieżem w latach 1261–1264. Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales...*, s. 9; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 237; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 266.

⁸⁴ J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 244.

Podporządkowane były wyłącznie Stolicy Apostolskiej i, mimo swego religijnego charakteru, pozostawały całkowicie niezależne od struktur kościelnych na Wschodzie⁸⁵. Zarówno kupcy z miast europejskich, jak i zakony rycerskie prowadziły własną politykę kościelną, a ich stanowisko wobec wielu problemów nurtujących ówczesnych chrześcijan często nie było zgodne z oczekiwaniami łacińskich patriarchów. Widać to wyraźnie na przykładzie stosunku do ekskomunikowanego przez papieża Fryderyka II, który, mimo nałożonych na niego sankcji kościelnych mógł liczyć na przychyłność i poparcie krzyżaków⁸⁶.

Brak jedności, który można dostrzec w działaniach rozmaitych instytucji kościelnych, zwłaszcza w XIII wieku, nie był wyłącznie rezultatem krótkowzroczności czy nadmiernych ambicji poszczególnych hierarchów. Straty terytorialne i załamywanie się struktur państw krzyżowców w XIII stuleciu uzależniły ich egzystencję od stałej pomocy politycznej, militarnej i ekonomicznej z Zachodu. Wszystko to sprawiło, że wiele spośród działających w Ziemi Świętej instytucji widziało w daleko posuniętej autonomii szansę na skuteczniejsze zrealizowanie własnych celów⁸⁷.

Zmuszeni do ciągłego dostosowywania się do niestabilnej sytuacji politycznej łacini duchowni i ich frankijscy wierni nie mogli osiągnąć stanu całkowitego uporządkowania własnych struktur kościelnych. Jeszcze trudniejszym, a w ówczesnych warunkach niemal niemożliwym, zadaniem było wypracowanie wspólnej polityki Franków wobec Kościołów wschodnich i ich wyznawców, i to niezależnie od ich stosunku do postanowień chalcedońskich. Niemal przez cały czas istnienia państw łacińskich stolice patriarsze w Antiochii i Jerozolimie miały zarówno łacińskich, jak i melkickich pasterzy⁸⁸. Wzajemne relacje pomiędzy dostojnikami, kapłanami i wiernymi tych Kościołów zmieniały się na przestrzeni czasu. Były one uzależnione od wielu niestabilnych czynników, takich jak wizje polityczne królów Jerozolimy i książąt Antiochii, ich relacje z cesarzami w Konstantynopolu oraz poczynania Stolicy Apostolskiej⁸⁹. Początkowo wydawać się mogło, że z chrześcijanami melkitami stosunkowo łatwo uda się ułożyć poprawne relacje. Formalna jedność kościelna obu grup nie była rozerwana, co więcej,

⁸⁵ G. Dodu, *Histoire...*, s. 318; A. Forey, *Zakony...*, s. 224; H.E. Mayer, *The Latin East...*, s. 666.

⁸⁶ K. Militzer, *Historia zakonu krzyżackiego*, Kraków 2007, s. 27–31.

⁸⁷ Szerzej o dyskusji na temat roli, którą odegrały instytucje Kościoła łacińskiego w funkcjonowaniu słabnących państw krzyżowców w XIII stuleciu, pisał Jean Richard, który częściowo zakwestionował tezy m.in. Gastona Dodu o destrukcyjnej roli struktur kościelnych, które nie chciały podporządkować swych partykularnych interesów wspólnym celom Franków na Wschodzie. J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 246–250. Podobne samodzielne działania polityczne prowadzili kupcy np. weneccy, układając się z sultanami egipskimi L.B. Robert, *Venice...*, s. 441–444.

⁸⁸ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 226; J. Richard, *La papauté et les missions catholiques en Orient au moyen âge*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire”, t. 58, 1941, s. 255; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 241, 263–267; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 142.

⁸⁹ J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 369.

melkicy patriarchowie Antiochii i Jerozolimy w okresie 1098–1099 cieszyli się szacunkiem łacinników i nic nie wskazuje na to, że krzyżowcy dążyli do ich usunięcia⁹⁰. Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z wprowadzaniem na stolice biskupie na zdobytych przez Franków terenach łacińskich duchownych. Doprowadziło to do powstania wspomnianych wyżej napięć i jednocześnie oznaczało to *de facto* podporządkowanie miejscowych melkitów, zarówno świeckich, jak i duchownych, łacińskiej hierarchii⁹¹. Co godne podkreślenia, nie oczekiwano od nich natychmiastowego przyjęcia łacińskiego rytu. W liście napisanym w marcu 1217 r. biskup Akki Jakub de Vitry pisał, że ma w swej diecezji kapłanów i wiernych przestrzegających swych tradycyjnych praktyk religijnych⁹². Krzyżowcy godzili się na obecność nie tylko melkickich księży, ale i biskupów, którym w przypadku powołania biskupa łacińskiego powierzano urząd wikariusza. Dopuszczalność takiej praktyki potwierdził sobór laterański IV w konstytucji 9 zatytułowanej *De diversis ritibus in eadem fide*⁹³. Przestrzegano jednak zasady, aby nigdy nie doszło do powołania dwóch duchownych na jedno stanowisko. W rezultacie w obu łacińskich patriarchatach jeszcze w XIII stuleciu aktywni byli melkicy kapłani i biskupi (będący wikariuszami biskupów łacińskich), którzy przestrzegali swoich tradycyjnych praktyk i obrzędów⁹⁴. Wzajemne relacje pomiędzy duchownymi łacińskimi i melkickimi nie były jednakowe we wszystkich państwach łacinników. W Królestwie Jerozolimskim, po okresie nasilonej latinizacji w pierwszych latach panowania krzyżowców, na przestrzeni XII stulecia relacje te ułożyły się w miarę poprawnie⁹⁵. Inaczej wyglądała sytuacja w Księstwie Antiochii, gdzie na stosunki religijne wyraźny wpływ miały warunki polityczne, a zwłaszcza napięcia utrzymujące się we wzajemnych relacjach między cesarzami bizantyjskimi a księżętami Antiochii. Odbijało się to na losach Kościoła melkickiego, który z racji swych związków z Konstantynopolem mógł być postrzegany jako instytucja potencjalnie nieprzyjazna krzyżowcom⁹⁶. Z drugiej strony łacińscy władcy wykorzystywali obecność melkitów dla realizacji własnych celów politycznych i okresowo, z różnych przyczyn, wspierali samodzielność tych wspólnot. Doskonałym przykładem mogą tu być działania księcia Antiochii Boemunda IV, który w roku 1208 uwięził patriarchę łacińskiego Pio-

⁹⁰ Jak była o tym mowa wyżej, zwolnienie obu stolic dokonało się bez bezpośredniego udziału krzyżowców.

⁹¹ F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 383.

⁹² Jakub de Vitry, *Briefe des Jacobus de Vitriaco...*, s. 110.

⁹³ *Prohibemus autem omnino ne una eadem que civitas sive dioecesis diversos pontifices habeat tanquam unum corpus diversa capita quasi monstrum(...)*, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. J.D. Mansi, t. XXII, Venetiis 1728, col 998; F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 383.

⁹⁴ F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 383; J. Richard, *La Papauté...*, s. 35; K. Stopka, *Armenia...*, s. 143.

⁹⁵ K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 268–273; F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 383.

⁹⁶ D.D. Guettée, *The Papacy. Its Historic Origin and Primitive Relations with the Eastern Churches*, New York 1866, s. 353; F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 383.

tra I z Angoulême i umożliwił objęcie władzy melkickiemu patriarsze Symeonowi II⁹⁷. Papież Innocenty III wziął w obronę patriarchę Piotra i ekskomunikował Symeona II, który musiał opuścić Antiochię. Związał się później z wrogimi papieżowi duchownymi nicejskimi i uczestniczył w synodzie w Nymfajon, podczas którego ekskomunikowano papieża. Rozłam między Kościołami wywołał niepokój wśród części duchowieństwa i obie strony rozpoczęły rozmowy o sposobach zażegnania konfliktu⁹⁸. Nie doprowadziły one wówczas do usunięcia napięć, a część badaczy jest zdania, że to właśnie Boemund IV starał się je zablokować. Postawa taka miała wynikać z tego, że władca wołał mieć w swym państwie dwie odrębne hierarchie kościelne i wykorzystywać ich rywalizację dla własnych celów politycznych⁹⁹. Nie sposób wykluczyć, że działania Boemunda IV rzeczywiście były przebiegłą intrygą księcia przedkładającego doraźną korzyść polityczną ponad unię kościołów. Być może jednak władca, oceniając sytuację w państwie, nie wierzył w powodzenie planu unii, a tym samym chciał uniknąć dodatkowych konfliktów między swymi poddanymi. Niezależnie jednak od motywacji, jakie nim kierowały, działania Boemunda IV przyczyniły się do utrzymania odrębności melkitów. Warunki do ułożenia poprawnych stosunków pomiędzy obydwoma Kościołami pojawiły się w chwili, gdy na tronie papieskim zasiadał Innocenty IV (1243–1254), patriarchą melkickim został Dawid (1242–1248), a władza w Antiochii znajdowała się w ręku Boemunda V (1233–1252). Podjęte wówczas rozmowy doprowadziły do zawarcia kompromisu, w wyniku którego patriarcha Dawid mógł, mimo oporu ze strony patriarchy łacińskiego Alberta z Rizzato, rezydować w Antiochii¹⁰⁰. Zbliżenie nie trwało długo i już następca Dawida Eutymiusz I popadł w konflikt z Rzymem i został wygnany z Antiochii przez łacińskiego patriarchę Opizona z Fieschi¹⁰¹. Tym samym w przededniu utraty Antiochii przez krzyżowców relacje pomiędzy obydwoma nurtami chrześcijaństwa uległy ponownemu ochłodzeniu.

W XIII stuleciu na pozostających pod kontrolą Franków terenach Królestwa Jerozolimskiego melkici nie odgrywali poważniejszej roli politycznej. Był to z całą pewnością rezultat nacisków łatinizacyjnych oraz ograniczenia samodzielności ich patriarchów podporządkowanych cesarstwu. Co więcej, represje ze strony muzułmanów na zdobywanych przez nich terenach doprowadziły do poważnego ograniczenia liczebności i znaczenia wszystkich wspólnot chrześcijańskich, w tym i melkickiej, która nie mogła już stanowić oparcia dla współ-

⁹⁷ Postępowanie takie było podyktowane racją stanu, jako że księciu zależało na zyskaniu przychylności melkickich poddanych w obliczu trwającego wówczas konfliktu z władcami Cylicji. Constantinus, *Memoires...*, s. 176; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 245; J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 239.

⁹⁸ K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 245–246.

⁹⁹ Co więcej, melkicka hierarchia miała być jakoby „bardziej uległa” wobec władcy, ibidem, s. 245.

¹⁰⁰ J. Richard, *La Papauté...*, s. 58; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 246.

¹⁰¹ Constantinus, *Memoires...*, s. 176; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 246.

wyznawców pozostających pod władzą łacinników. Upadek jej znaczenia widać m.in. w tym, że strona łacińska w połowie XIII wieku nie widziała w melkitach jerozolimskich poważnego partnera do rozmów o unii kościelnej¹⁰².

Podobnie jak w przypadku melkitów, tak i w relacjach z chrześcijanami nie uznającymi postanowień chalcedońskich łacinnikom nie udało się wypracować jednolitej strategii działań. Z pozoru sprawa wydawać się mogła znacznie bardziej oczywista. Odrzucający rozstrzygnięcia Chalcedonu jakobici, maronici, Koptowie, Ormianie i nestorianie byli po prostu heretykami i jakiegokolwiek relacje z ich wspólnotami można było budować dopiero po odrzuceniu przez nich ich błędnej nauki. Sytuacja polityczna i demograficzna państw krzyżowców nie pozwalała jednak na tak rygorystyczne podejście. Małżeństwa zawierane przez władców łacińskich z księżniczkami ormiańskimi i kontakty utrzymywane z władcami Cylicji nakazywały daleko posuniętą tolerancję wobec ich współwyznawców zamieszkujących państwa łacińskie. Tym bardziej, że stanowili oni liczącą się demograficznie grupę poddanych w Księstwie Antiochii i Królestwie Jerozolimy. Jak wynika ze świadectwa jacobickiego patriarchy Antiochii Michała Syryjczyka w drugiej połowie XII stulecia łacinnicy w zasadzie nie ingerowali w życie wspólnot monofizyckich¹⁰³. Pewnym ułatwieniem w relacjach z wiernymi kościołów nie-chalcedońskich mogło być również to, że ich patriarchowie mieli swoje siedziby poza państwami łacińskimi i w związku z tym nie dochodziło do bezpośrednich konfliktów personalnych pomiędzy hierarchami. Co więcej, biskupi łacińscy nie rościli sobie pretensji do bezpośredniego zwierzchnictwa nad „heretykimi” wspólnotami i ich duchownymi¹⁰⁴. Nie bez znaczenia był również fakt ich niezależności od cesarstwa bizantyjskiego. Trudne i pełne konfliktów relacje między łacinnikami i grekami sprawiały, że wierni Kościoła rzymskiego gotowi byli patrzeć na nestorian czy monofizytów broniących swej odrębności od „perfidnych greków” jak na potencjalnych sojuszników. Wszystkie te czynniki sprawiły, że Frankowie skłonni byli prowadzić wobec tych wspólnot religijnych dość tolerancyjną i otwartą na kompromis politykę¹⁰⁵. Już w XII wieku pojawiły się pierwsze pomysły unii między kościołami. Warunkiem, który stawiali łacinnicy, było przede wszystkim uznanie prymatu Rzymu. Nie domagano się natomiast porzucenia języka, praktyk czy dotychczasowej hierarchii kościelnej¹⁰⁶. Na takich właśnie warunkach zawarta została wspomniana wyżej unia z maronitami w roku 1182¹⁰⁷. W XIII stuleciu przedstawiciele Rzymu prowadzili rozmowy z jacobic-

¹⁰² K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 280–281; J. Richard, *La Papauté...*, s. 9; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 142.

¹⁰³ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 222; F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 383.

¹⁰⁴ J. Richard, *The Political and Ecclesiastical Organization...*, s. 235.

¹⁰⁵ Michel le Syrien, *Chronique...*, t. III, s. 226.

¹⁰⁶ F. Micheau, *Eastern Christianity...*, s. 384.

¹⁰⁷ Guillelmus Tyrensis, *Historia...*, Lib XXII, cap. VIII, col 856; Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 399; J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States...*, s. 93; J. Richard, *La Papauté...*, s. 11.

kim patriarchą Antiochii Ignatiosem (Ignacym) II, który w roku 1237 podczas pobytu w Jerozolimie złożył wyznanie wiary i obiecał uznać supremację papieża. Podobnie postąpili przebywający wówczas w Jerozolimie duchowni Kościoła koptyjskiego i nestoriańskiego¹⁰⁸. Na wieść o tym Grzegorz IX przesłał do nich listy entuzjastycznie witające ich w gronie prawowiernych chrześcijan. Złożone wówczas deklaracje miały jednak wyłącznie indywidualny charakter i nie doprowadziły do rzeczywistych unii kościelnych¹⁰⁹. Jedyną trwałą okazała się zawarta jeszcze w XII wieku wspomniana unia z maronitami, przypieczętowana w roku 1215 bullą Innocentego III *Quia divinae sapientiae*¹¹⁰. Wierni Kościoła koptyjskiego byli bardzo sceptycznie nastawieni do współpracy z łacinnikami, których akcje militarne w XIII stuleciu ściągnęły na egipskich chrześcijan liczne przesładowania, w tym zniszczenie przez muzułmanów kościoła św. Marka w Aleksandrii¹¹¹. Podobną rezerwę zachowywało wielu jakobitów, wśród których po śmierci Ignatiosa (Ignacego) II doszło do podwójnej elekcji patriarszej i schizmy właśnie na tle unii z łacinnikami¹¹². Najdłużej, bo jeszcze w przededniu upadku Akki, prowadzone były negocjacje w sprawie unii z nestorianami. Miały one jednak obok religijnego bardzo istotny aspekt polityczny. Wiązały się bowiem z nadziejami na konwersję Mongołów i sojusz z nimi wymierzony przeciw muzułmanom. Wiarę w możliwość chrystianizacji tego azjatyckiego ludu podtrzymywały sukcesy odnoszone wśród nich przez chrześcijan nestoriańskich aktywnych w Azji Środkowej od wczesnego średniowiecza. W rezultacie wśród urzędników na dworze chana znajdowali się nestorianie, religię tę wyznawały też żony i matki chanów¹¹³. W roku 1288 do Rzymu przybył jako poseł Ilchana Arguna nestoriański mnich Bar Sauma. Papież Mikołaj IV chciał wykorzystać jego wizytę i podjął próbę porozumienia z nestoriańskim patriarchą Mar Jaballahem III¹¹⁴. Upadek Akki w 1291 roku i islamizacja Ilchanatu, dokonana ostatecznie w XIV stuleciu, położyły kres nadziejom na zawarcie trwałej unii kościelnej z nestorianami¹¹⁵.

Poza różnorodnymi społecznościami chrześcijańskimi na terenie państw łacińskich Ziemi Świętej żyli również muzułmanie i żydzi, nie licząc mniejszych grup, takich jak druzowie czy samarytanie. Wspólnoty te w XIII stuleciu nie były poddawane szczególnie silnym naciskom chrystianizacyjnym, choć zjawiska takie miały wówczas miejsce w Europie. Na przeszkodzie stało nie tylko ich przywiązanie do własnych religii, ale także wspomniane wyżej słabości łacinników,

¹⁰⁸ Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 397; J. Richard, *La Papauté...*, s. 58–60.

¹⁰⁹ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 384; J. Richard, *La Papauté...*, s. 61.

¹¹⁰ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 385.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 386.

¹¹² *Ibidem*, s. 385.

¹¹³ A.S. Atiya, *Historia Kościołów...*, s. 222–228; K. Stopka, *Armenia...*, s. 149; F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 387.

¹¹⁴ F. Micheau, *Eastern Christianities...*, s. 385; K. Stopka, *Armenia...*, s. 165.

¹¹⁵ K. Stopka, *Armenia...*, s. 162–163.

którzy nie mieli realnych możliwości ani chęci wywierania presji na „niewiernych” mieszkańców swych państw. Tym bardziej — że jak była o tym mowa wyżej — poprawne relacje otwierały drogę do przynoszącej korzyści współpracy gospodarczej. Skutecznym naciskom mogli być poddawani jedynie niechrześcijańscy niewolnicy. Podejmowane przez Jakuba de Vitry próby chrystianizowania wykupywanych przez niego młodocianych muzułmanów przyniosły pewne, choć niewielkie, efekty, a biskup nie znalazł wielu naśladowców¹¹⁶. Chrześcijańscy właściciele często nie byli zainteresowani konwersją swych niewolników, jako że prowadziło to do powstania dwuznacznej sytuacji moralnej. Uznawano bowiem, że naturalną konsekwencją przyjęcia chrztu powinno być uwolnienie konwertyty, co było sprzeczne z oczywistym interesem właściciela. Z drugiej strony zdawano sobie sprawę, że konwersja w takiej sytuacji może być jedynie pozorowana¹¹⁷. Problem ten poruszali w swych listach m.in. papież Grzegorz IX i Urban IV¹¹⁸.

XIII stulecie było okresem ożywienia w społecznościach żydów zamieszkujących Ziemię Świętą. Dość liczne gminy funkcjonowały wówczas w miastach, m.in. Akce, Tyrze i Safedzie. Co więcej, w XII i XIII wieku przybywali na Wschód liczni wyznawcy religii mojżeszowej z zachodniej Europy. Migracje te były spowodowane rozwojem studiów kabalistycznych, które kierowały zainteresowania żydów w stronę Ziemi Obiecanej i powstających tam szkół i synagog. Drugim ważnym czynnikiem były przybierające na sile naciski chrystianizacyjne w państwach europejskich¹¹⁹.

Przedstawiona wyżej ogromna złożoność sytuacji etnicznej i religijnej w Lewancie w praktyce uniemożliwiła wypracowanie i zrealizowanie jakiegokolwiek spójnego planu polityki religijnej Franków wobec miejscowych wspólnot wyznaniowych. Poważnych trudności następowało również uporządkowanie stosun-

¹¹⁶ Jakub de Vitry pisał o tym w liście do Lutgardy z marca 1217 roku, *Briefve des Jacobus de Vitriaco...*, s. 112; B.Z. Kedar, *Crusade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, Princeton 1984, s. 118–119.

¹¹⁷ B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 147–153; A. Forey, *The military orders and the conversion of Muslims in the twelfth and thirteenth centuries*, „Journal of Medieval History”, 28, 2002, s. 7–8.

¹¹⁸ Teksty listów Grzegorza IX: *In transmarinis partibus* z 12 VII 1237 r. skierowanego do patriarchy jerozolimskiego oraz mistrzów templariuszy, krzyżaków i szpitalników; *Intelleximus* do patriarchy jerozolimskiego z 9 III 1238 r., a także Urbana IV; *Nonnulli, sicut accepimus* z 26 VII 1264 r. do patriarchy jerozolimskiego, wyd. B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 212–213, 215; M. Nader, *Urban Muslims...*, s. 263.

¹¹⁹ J. Ochman, *Średniowieczna filozofia żydowska*, Kraków 1995, s. 60–200; J.F. O’Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Ithaca and London, 1975, s. 519; W Mruk, *Ziemia Święta w oczach rabina Izaaka Chelo (XIV wiek)*, [w:] *Portolana, Studia Mediterranea*, vol. 2, *Religie świata śródziemnomorskiego*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, Kraków 2006, s. 176; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 126–128; J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States...*, s. 100; idem, *Histoire...*, vol. II, s. 398–418, 510–511, 518, 522–535; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 229, 242–245.

ków kościelnych wśród samych łacinników. Dlatego też Stolica Apostolska z zainteresowaniem przyjęła pojawienie się franciszkanów. Bracia mniejsi z jednej strony podkreślali swą bezwzględną lojalność i posłuszeństwo wobec papieża, a z drugiej podejmowali działania misyjne skierowane do wszystkich ludzi niezależnie od ich wyznania i statusu społecznego. Ich zainteresowanie Ziemią Świętą i gotowość do podejmowania rozmaitych działań wśród mieszkańców Outremer czyniła z nich potencjalnych sojuszników Stolicy Apostolskiej¹²⁰.

¹²⁰ W.R.Thomson, *The Image...*, s. 8–11.

IV. ŚWIĘTY FRANCISZEK I FRANCISZKANIE A ZIEMIA ŚWIĘTA W OKRESIE PRZED ROKIEM 1226

Okres przed powołaniem prowincji Ziemi Świętej

Franciszek dorastał w środowisku, dla którego burzliwe dzieje Ziemi Świętej oraz relacje pomiędzy chrześcijanami z łacińskiej Europy a muzułmanami, nie były obojętne. Życie Italii i jej mieszkańców w XII/XIII wieku toczyło się w cieniu krucjat i ściśle z nimi powiązanej wymiany gospodarczej pomiędzy Europą a krajami Lewantu¹. Na terenie Półwyspu Apenińskiego ścierały się rozliczne interesy Stolicy Apostolskiej, cesarzy niemieckich, Bizancjum i innych ośrodków politycznych, a stałym elementem wielu z tych rozgrywek była w XII i XIII stuleciu Ziemia Święta i plany krucjatowe.

Choć interesy prowadzone przez ojca Franciszka Piotra Bernardone nie były związane bezpośrednio z Lewatem — handlował on tekstyliami na rynkach w Italii i we Francji, a część aktywów przeznaczał na działalność bankierską — to sytuacja w Ziemi Świętej niewątpliwie miała poważny wpływ na jego działalność i zapewne poświęcano jej uwagę jako problemowi istotnemu dla sytuacji materialnej rodziny². O ile można się zastanawiać, na ile świadomie Franciszek (urodzony ok. roku 1182) zapamiętał dotarcie do Italii pierwszych wiadomości o zajęciu Jerozolimy przez Saladyna w roku 1187, to już przygotowania do III krucjaty i sama wyprawa, w której uczestniczyli cesarz i dwaj królowie, musiała zostać w jego pamięci. Tym bardziej, że Asyż był wówczas miastem związanym ze stronnictwem cesarskim w Italii, a mający swe posiadłości w okolicach Asyżu rycerze nie mogli pozostać obojętni zarówno wobec propagandy krucjatowej, jak i złożonych relacji pomiędzy papieżami i cesarzami³. Tym bardziej, że położona nieopodal Perugia była mocno związana ze stronnictwem papieskim⁴. Wyprawy krzyżowe oraz sytuacja w Ziemi Świętej, tak polityczna, jak i gospodarcza, odgrywały pewną rolę w życiu mieszkańców Asyżu i dorastający Franciszek niewątpliwie był tego świadomy⁵.

¹ E. Ashtor, *Levant Trade...*, s. 3–4; L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis...*, s. 12–30.

² L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 4–12; J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 24; L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis...*, s. 40–41.

³ R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 25; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 15–17.

⁴ R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 25; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 17; A. Zając, *Święty Franciszek...*, s. 10–11.

⁵ J. Jörgensen, *Saint Francis...*, s. 18; L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis...*, s. 43.

Nie dysponujemy żadnymi przesłankami pozwalającymi stwierdzić, czy w okresie poprzedzającym moment przełomu religijnego Franciszek miał jakiegokolwiek plany związane z Ziemią Świętą. W przededniu IV wyprawy krzyżowej był dwudziestoletnim młodzieńcem zapewne bez jakiegokolwiek doświadczenia wojennego. Włączenie się we wspomnianą wyżej wyprawę przeciw Perugii, podczas której dostał się do niewoli, skutecznie uniemożliwiło wyruszenie z krzyżowcami na wschód. Z drugiej jednak strony aspirowanie do stanu rycerskiego i przebywanie w towarzystwie rycerzy (m.in. w niewoli u Perugian), z których część zapewne miała osobiste lub rodzinne doświadczenia krucjatowe, z pewnością nie pozostały bez wpływu na marzącego o rycerskiej sławie młodzieńca⁶. Planował przecież walkę pod dowództwem Waltera z Brienne, weterana III krucjaty i syna krzyżowca⁷. Zapewne ambitny młodzieniec nie wykluczał możliwości zaangażowania się w ruch krucjatowy, nie mamy jednak żadnych dowodów na to, że stawiał sobie takie cele.

Podobnie nie potrafimy odpowiedzieć na pytanie, czy w okresie, w którym w życiu Franciszka dokonywał się przełom religijny, towarzyszyły mu jakiegokolwiek plany związane z Ziemią Świętą. Jak wynika z tekstów hagiograficznych Franciszek przez długi czas wahał się między wyborem życia kontemplacyjnego a aktywnością w świecie i wśród ludzi. Ostatecznie zwyciężyło przekonanie, że powinnością braci ma być m.in. działalność kaznodziejska i to prowadzona zarówno wśród chrześcijan, jak i wśród niewiernych — w tym Saracenów. Z zanotowanych w *Relacji Trzech Towarzyszy* i dziele Anonima z Perugii słów Franciszka wynika, że uznawał on szeroko rozumianą działalność misyjną jako jedno z podstawowych zadań tworzonego zgromadzenia⁸. Nie wiemy, czy wśród zatwierdzonych w 1209 lub 1210 roku przez Innocentego III zasad regulujących życie wspólnoty braci pokutujących z Asyżu znajdowały się postanowienia dotyczące bezpośrednio aktywności misyjnej wśród muzułmanów. Możemy jednak z całą pewnością stwierdzić, że rozpoczęcie takiej działalności wśród niewiernych mieściło się w ramach zaakceptowanych przez papieża zasad przewidujących głoszenie pokuty *wszystkim ludziom*. Jak można przeczytać w rozdziale 7 dzieła anonimowego autora z Perugii, „*papież (...) Dał mu władzę głoszenia kazań wszędzie, tak jak natchnie go łaska Ducha Świętego, oraz udzielił pozwolenia głoszenia kazań tym braciom, którym święty Franciszek powierzy obowiązek*

⁶ R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 47; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 20.

⁷ E. Georges, *Jean de Brienne...*, s. 10; J. Jörgensen, *Saint Francis...*, s. 151; F. Morin, *Saint François d'Assise et les Franciscains*, Paris 1853, s. 21.

⁸ Anonim z Perugii, *O początku albo założeniu zakonu i o działalności owych braci mniejszych, którzy byli pierwszymi w zakonie towarzyszami świętego Franciszka*, tłum. C.T. Niezgodna, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1417; P. Sabatier, *Life of st. Francis...*, s. 84; L. Iriarte, *Historia...*, s. 34; C. Aerts, *Les Franciscains au pays de Jésus*, [b.m.] 1932, s. 5; A. Zajac, *Święty Franciszek...*, s. 16–17.

przepowiadania”⁹. Sam Franciszek zapewne nie podjąłby działań sprzecznych z intencjami papieża¹⁰. Z drugiej strony wiadomo, że Innocenty III widział konieczność nawracania muzułmanów i żydów¹¹. Dlatego też plan misji wśród Saracenów zapewne mieścił się w granicach wyznaczonych dla braci przez Stolicę Apostolską.

We wrześniu roku 1212 Franciszek wyruszył, być może w towarzystwie kogoś z braci, w podróż misyjną do Ziemi Świętej. Zdaniem części badaczy rejs rozpoczął się w Ankonie, choć nie ma na to żadnych wiarygodnych dowodów źródłowych. Zakończył się on już u wybrzeży Dalmacji, gdzie statek, którym płynął, został zatrzymany przez przeciwne wiatry¹². Ponieważ w okresie między późną jesienią a wczesną wiosną żegluga między Europą a portami na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego zamierała, Franciszek postanowił wrócić do Italii. Powrotny rejs odbył na statku płynącym do Ankony, co być może skłania niektórych do wskazywania tego portu również jako miejsca wyruszenia w podróż. Franciszek nie porzucił jednak zamiaru prowadzenia działań misyjnych wśród muzułmanów i kilkanaście miesięcy później, po Zielonych Świątkach roku 1214 wyruszył, tym razem drogą lądową, przez Półwysep Iberyjski do Maroka. Również ta wyprawa zakończyła się niepowodzeniem, a złożony ciężką chorobą niedoszły misjonarz musiał zatrzymać się na Półwyspie Iberyjskim, a następnie powrócić do Italii¹³. Podjęcie w stosunkowo krótkim okresie czasu dwóch wypraw misyjnych było zapewne związane z ożywieniem zainteresowania Ziemią

⁹ Anonim z Perugii, *O początku...*, s. 1426; A. Zajac, *Święty Franciszek...*, s. 18; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 45; idem, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 231.

¹⁰ N. Durigon, L' „*Instituzione*”..., s. 19, 35; A. Sepinski, *Conspectus Missionum Ordinis Fratrum Minorum*, Romae 1957, s. 87.

¹¹ B.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation in the West: The Thirteenth-Century Dream of Conversion*, „*The American Historical Review*”, vol. 76, № 5, 1971, s. 1390.

¹² Celano I, s. 481; idem, *Traktat o cudach świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgodna, B. Tuszewska, K. Kościelniak, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 754; Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 913; Julian ze Spiry, *Oficjum rymowane o świętym Franciszku*, tłum. J. Norel, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1188; *Cronica XXIV*, s. 12; M. da Civezza, *Storia universale...*, vol. 1, s. 36; G. Golubovich, *Viaggi di S. Francesco in Oriente. Dissertazione lette nella solenne Accademia tenuta nel Collegio internazionale di S. Antonio in Roma il 5 Gennaio 1919*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919, s. 25.; BBTS, t. I, s. 86; L. Iriarte, *Historia...*, s. 30; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 32; A. House, *Święty Franciszek z Asyżu*, Warszawa 2002, s. 119; J. Tolan, *The Friar and the Sultan: Francis of Assisi's Mission to Egypt*, „*European Review*”, vol. 16, № 1, 2008, s. 116; F. Van Ortroy, *S. François d'Assise et son voyage en Orient*, „*Analecta Bollandiana*”, t. 31, 1912, s. 452.

¹³ Celano I, s. 482; Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 914; Julian ze Spiry, *Oficjum...*, s. 1189; *Cronica XXIV*, s. 12; M. da Civezza, *Storia universale...*, vol. 1, s. 39–41; P. Sabatier, *Life of st. Francis...*, s. 174; G. Golubovich, *Viaggi di S. Francesco...*, s. 25; T. Bellorini, *The Franciscans in Egypt*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919, s. 73; J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 59; L. Iriarte, *Historia...*, s. 30; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 133; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 32; BBTS, t. I, s. 86.

Świątą i problemem relacji z muzułmanami, które można było dostrzec w Europie na początku drugiej dekady XIII stulecia¹⁴. Franciszek, który żył między ludźmi, musiał być tego świadomy i, w pewnym sensie, uczestniczyć w tym wielkim poruszeniu¹⁵. Zdaniem Paula Sabatiera był on już wówczas głęboko przekonany o możliwości masowego nawrócenia muzułmanów, do których dotrzeć muszą jednak nie tylko krzyżowcy, ale i kaznodzieje¹⁶.

Mimo że dwie pierwsze próby prowadzenia misji wśród muzułmanów można uznać za nieudane, to jednak być może nie były one bezowocne. Zwłaszcza pobyt na Półwyspie Iberyjskim mógł wywrzeć wpływ na późniejsze działania podejmowane przez Franciszka i minorytów. Tereny Półwyspu były bowiem obszarem trwającej od kilku stuleci koegzystencji chrześcijan i muzułmanów. Wzajemne relacje wyznawców obu religii w znacznym stopniu zdeterminowane były rywalizacją militarną i ideologiczną, ale to właśnie tu obie społeczności podejmowały próby pokojowego współistnienia. Z jednej strony chrześcijanie zainteresowani byli muzułmańskimi osiągnięciami intelektualnymi i artystycznymi, z których począwszy od XI stulecia czerpano coraz śmielej i chętniej¹⁷. Z drugiej strony podejmowano próby prowadzenia misji wśród muzułmanów. Jednym z interesujących przykładów takich działań był tzw. ruch męczenników, który narodził się w IX stuleciu. Ożywieni zapałem religijnym chrześcijanie wchodzili wówczas do meczetów, w których w obecności muzułmanów głosili wiarę chrześcijańską i nakłaniali wyznawców islamu do przyjmowania chrztu. Liczyli oni przy tym na cud i wynikającą z niego konwersję lub na męczeńską śmierć¹⁸. To drugie zapewne zdarzało się częściej, stąd nazwa ruchu. Obok takich desperackich działań planowano również i inne kroki. Z jednej strony starano się poznać zasady wiary muzułmańskiej by móc skuteczniej dotrzeć z nauką o Chrystusie do wyznawców islamu, czego przykładem mogą być np. tłumaczenia Koranu. Z drugiej natomiast wysyłano dwujęzycznych misjonarzy, którzy mieli podejmować próby nawracania

¹⁴ Wśród powodów, które po raz kolejny poruszyły umysły i sumienia chrześcijan, wymienić należy m.in. rozczarowanie rezultatami IV wyprawy krzyżowej i powtarzające się apele Innocentego III, a także koronacja Jana z Brienne na nowego króla jerozolimskiego w roku 1210 i zakończoną sukcesem bitwę pod Las Navas de Tolosa w roku 1212. Stopień poruszenia umysłów i jego zasięg społeczny doskonale obrazują wydarzenia znane w historiografii jako krucjata dziecięca, G.Z. Gray, *The Children's Crusade...*, s. 26, passim; J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 59; D.C. Munro, *The Children's Crusade*, „The American Historical Review”, vol. 19, № 3, 1914, s. 516–522. W.B. Stevenson, *The Crusaders...*, s. 301; A.S. Atiya, *Crusade, Commerce...*, s. 85–86.

¹⁵ Franciszek mógł bezpośrednio widzieć którąś z grup dzieci niemieckich, które w sierpniu 1212 r. dotarły do Piacenzy, gdzie podzieliły się, by udać się do różnych portów w Italii. D.C. Munro, *The Children's Crusade...*, s. 522; G.Z. Gray, *The Children's Crusade...*, s. 90–94, 103–109.

¹⁶ P. Sabatier, *Life of st. Francis...*, s. 170–171, 173.

¹⁷ G. Minois, *Kościół i nauka. Dzieje pewnego nieporozumienia. Od Augustyna do Galileusza*, Warszawa 1995, s. 148–153, 158–159; M.R. Menocal, *Ozdoba świata. Jak muzułmanie, żydzi i chrześcijanie tworzyli kulturę tolerancji w średniowiecznej Hiszpanii*, Kraków 2006, s. 126–135.

¹⁸ B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 16–17; R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1396.

muzułmańskich mieszkańców Półwyspu Iberyjskiego i Maroka¹⁹. Nie wiadomo w jakim stopniu Franciszek świadom był tych działań przed swoim przybyciem na Półwysep Iberyjski. Niemniej jednak możemy stwierdzić, że w późniejszej praktyce misyjnej samego Franciszka jak i minorytów dostrzec można elementy zbieżne z działaniami podejmowanymi przez chrześcijan z Półwyspu Iberyjskiego.

W roku 1215 miały miejsce obrady IV soboru laterańskiego, ważnego zarówno dla samego zgromadzenia franciszkanów, jak i dla działań chrześcijan wobec Ziemi Świętej, jako że problem pomocy dla państw łacinników w Outremer, konwersji muzułmanów i unii z chrześcijanami wschodnimi były zagadnieniami poruszonymi podczas soboru²⁰. Franciszek był żywo zainteresowany jego przebiegiem i uchwałami. W roku 1216 wybrany został nowy papież Honoriusz III, który z wielką energią przystąpił do propagandy krucjatowej, a na biskupa Akki wyświęcony został Jakub de Vitry. W jednym z napisanych niedługo później listów biskup ten opisał życie braci mniejszych, którzy rozsiani od Sycylii po Lombardię wiodą dobre życie i własnym przykładem pociągają innych na drodze do zbawienia²¹. Powierzenie stolicy biskupiej w Akce duchownemu, który rozumiał i pochwalał działania minorytów, miało wielkie znaczenie dla późniejszej działalności franciszkanów w Ziemi Świętej.

Zapewne po roku 1215, a przed 1217 pielgrzymkę do Ziemi Świętej odbył brat Idzi wraz z towarzyszem. Z lakonicznego przekazu *Kroniki XXIV generałów* wynika, że bracia odwiedzili Grób Pański i inne miejsca święte oraz przebywali przez pewien czas w Akce²². Idzi i jego bezimienny socjusz byli, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, pierwszymi minorytami, którzy odwiedzili Ziemię Świętą.

Powołanie prowincji Ziemi Świętej

Stworzone przez Franciszka zgromadzenie przyciągało coraz więcej nowych członków i dlatego konieczne stało się wprowadzenie ram organizacyjnych²³. Minorycki sposób życia został, co prawda, zaakceptowany przez Stolicę Apostolską, ale rozwiązania możliwe do przyjęcia w przypadku niewielkiej i bezpośrednio nadzorowanej przez Franciszka wspólnoty musiały, wraz ze wzrostem

¹⁹ W roku 1192 papież Celestyn III prosił arcybiskupa Toledo o wysłanie dwujęzycznych kaznodziejów do Maroka, Sewilli i innych miast zamieszkałych przez Saracenów, R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1390.

²⁰ J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 61; J. Bird, *Crusade and Conversion after the Fourth Lateran Council (1215): Oliver of Paderborn's and James of Vitry's Missions to Muslims Reconsidered*, „Essays in Medieval Studies” 21, 2004, s. 24.

²¹ R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 146–147; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 23; M. Beaufreron, *Saint François...*, s. 193.

²² (...) *sepulcrum Domini et alia loca sacra cum devotione maxima visitavit (...)*, *Cronica XXIV*, s. 77.

²³ L. Iriarte, *Historia...*, s. 35.

liczby braci i rozszerzaniem się ich działalności, zostać zmodyfikowane²⁴. Jedną z pierwszych doniosłych zmian było wspomniane wcześniej powołanie podczas posiedzenia pierwszej kapituły generalnej 14 V 1217 roku jedenastu prowincji kierowanych przez ministrów prowincjalnych. Wśród utworzonych wówczas znalazła się także *provincia Terrae Sanctae*. Obejmowała ona swoim zasięgiem bardzo rozległe terytorium. W jej skład wchodziły Konstantynopol i cesarstwo łacińskie, Grecja i wyspy, Mała Azja, Syria i Palestyna, Księstwo Antiochii, Cypr, Egipt i reszta Lewantu. W takim kształcie istniała ona aż do roku 1263²⁵. Na jej czele, jako pierwszego ministra prowincjalnego, postawiono brata Eliasza z Cortony²⁶.

W obrębie poszczególnych prowincji minoryci nadal mieli wieść życie wędrujących pokutników, którzy nie byli przywiązani do jednego miejsca, mieli przestrzegać zasady bezwzględnego ubóstwa i równości wszystkich braci²⁷. Utworzenie prowincji było próbą stworzenia takich struktur wewnętrznych dla rozrastającej się wspólnoty, w ramach których możliwe byłoby realizowanie wielkiego planu Franciszka — dotarcia z ewangelicznym przesłaniem do wszystkich ludzi. Ten *par excellence* misyjny program skierowany był zarówno do chrześcijan, jak i do niewiernych²⁸. Dotychczasowe doświadczenia minorytów, którym, jak wynika z listu Jakuba de Vitry z 1216 roku, udało się rozwinąć aktywną i dobrze przyjmowaną przez chrześcijan działalność kaznodziejską w niemal całej Italii, pozwalały żywić nadzieję na podobne sukcesy i poza Półwyspem

²⁴ Ibidem, s. 37; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 47–51.

²⁵ *Cronica XXIV*, s. 10; Nicolas Glassberger, *Chronica fratris Nicolai Glassberger ordinis minorum observantium*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia*. Edita Patribus Collegii S. Bonaventurae, t. I, Quaracchi 1887, s. 9; *Zbiór asycki. Wydarzenia z życia świętego Franciszka opowiedziane przez jego pierwszych towarzyszy*, tłum. wpraw. P.J. Nowak, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1648; P. de Magliano, *Geschichte...*, s. 81; BBTS, t. II, s. 277; P. Sabatier, *Life of st. Francis...*, s. 204; R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 171; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 29, 32; A. Sepinski, *Conspectus...*, s. 86; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 173; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 44; T. Domenichelli, *I Frati minori e la Terra Santa. Discussioni*, Livorno 1890, s. 11; A. Arce, *De origine Custodiae Terrae Sanctae*, [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. III, por. A. Arce, Jerusalem 1974, s. 77.

²⁶ Jordan z Jano, s. 4; A. Sepinski, *Conspectus...*, s. 87; BBTS, t. I, s. 87–88, t. II, s. 27; P. Sabatier, *Life of St. Francis...*, s. 205; C. Guzzo, *Il Libro...*, s. 4; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 32; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 9; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 14; A. Macdonell, *Sons...*, s. 143; M.W. Baldwin, *Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985, s. 456.

²⁷ L. Iriarte, *Historia...*, s. 37.

²⁸ J.T. Addison, *The Medieval Missionary. A Study of the Conversion of Northern Europe A.D. 500–1300*, „Studies in The World Mission of Christianity”, N° 11, 1936, s. 104; L. Iriarte, *Historia...*, s. 33–34; N. Durigon, *L' „Instituzione”...*, s. 17, 121; D. Mazurek, *Św. Franciszek...*, s. 109.

Apenińskim²⁹. Tym bardziej, że krótki pobyt Franciszka na Półwyspie Iberyjskim przypuszczalnie zaowocował powstaniem kilku wspólnot minoryckich³⁰.

Fakt powołania prowincji *Terrae Sanctae* na samym początku tworzenia struktur organizacyjnych zgromadzenia pozwala przypuszczać, że Franciszek uważał ten region za potencjalnie ważny dla przyszłej działalności zakonu. Przed rokiem 1217 aktywność minorytów koncentrowała się głównie na Półwyspie Apenińskim. Utworzenie prowincji wyznaczało kierunki ekspansji zgromadzenia poza Italię. Ziemia Święta była jednym z pierwszych. Trzeba jednak stwierdzić, że do realizacji tak wielkiego zamierzenia misyjnego w roku 1217 bracia nie byli jeszcze należycie przygotowani. Świadczą o tym m.in. przykre doświadczenia minorytów wysłanych do krajów niemieckich, Francji i na Węgry³¹. Również powołanie tak rozległej prowincji Ziemi Świętej, jak nastąpiło to w roku 1217, pozwala przypuszczać, że wysyłani tam bracia nie byli kierowani z precyzyjnym programem misyjnym adresowanym do poszczególnych grup wyznaniowych. Franciszek, z uwagi na swoje pochodzenie społeczne i doświadczenie życiowe, musiał mieć świadomość ogromnego zróżnicowania religijnego, etnicznego, a także językowego tej tak wielkiej prowincji. Wiele więc wskazuje na to, że w roku 1217 franciszkanie nie mieli jeszcze precyzyjnego planu działań misyjnych, zwłaszcza w prowincjach utworzonych poza Italią³².

Jednak na tle nieprzygotowanych i w rezultacie zakończonych niepowodzeniem pierwszych misji w Europie działania podejmowane w stosunku do Ziemi Świętej sprawiają wrażenie lepiej zaplanowanych. Prowincja *Terrae Sanctae* była, jak wspomniano wyżej, niezwykle rozległa i zróżnicowana. Tymczasem bracia zostali wysłani prawdopodobnie wyłącznie do Akki, co pozwala przypuszczać, że w pierwszym etapie przewidywano rozpoczęcie akcji misyjnej głównie wśród mieszkających tam łacinników. Za wyborem tego miasta przemawiać mogło również to, że arcybiskupem Akki był wspomniany wyżej Jakub de Vitry³³. Duchowny ten zetknął się już wcześniej z ruchem franciszkańskim i miał o mi-

²⁹ A. House, *Święty Franciszek...*, s. 169; W. Di Fonzo, *Bracia Mniejsi. Znaczenie nazwy i stosowanie jej w historii od 1209 do dziś*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988, s. 265.

³⁰ P. Sabatier, *Life of St. Francis...*, s. 207; L. Iriarte, *Historia...*, s. 30; M. Beaufreton, *Saint François...*, s. 202.

³¹ *Hi cum partes Theutoniae introissent et linguam ignorantes (...)*, Jordan z Jano, s. 3. W części zapewne wypada zgodzić się z opinią wyrażoną przez Adriana House'a, który, analizując pierwsze działania misyjne minorytów, napisał: „Franciszek nadal pozostał utopijnym marzycielem; uważał za arogancję czynienie jakichkolwiek przygotowań do następnego dnia (...)", A. House, *Święty Franciszek...*, s. 173.

³² A. House, *Święty Franciszek...*, s. 173.

³³ Jakub de Vitry mianowany został 31 VII 1216 r. przez papieża Honoriusza III. A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 23; C. Eubel *Hierarchia...*, t. I, s. 68; G.M. Montoro, *S. Francisco y sus hijos en Acre*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219-1919*, Gerusalemme 1919, s. 34-35.

norytach bardzo dobre zdanie³⁴. Być może nawet poznał osobiście Franciszka, jako że obaj byli obecni w Perugii, gdy w mieście tym zmarł papież Innocenty III³⁵. Można więc było liczyć na przychylność ze strony lokalnych władz kościelnych, która mogła mieć dla minorytów fundamentalne znaczenie, zwłaszcza że duchowni z innych, poza Akką, miast na Wschodzie, mogli nawet nie słyszeć o franciszkanach i w konsekwencji utrudniać ich działania³⁶. Po wtóre Akka była miastem, którego mieszkańcy pozostawali w stałym kontakcie z kupcami z Europy, a Wenecjanie, Genuńczycy czy Pizańczycy mieli tu nawet swoje dzielnice³⁷. Można było więc żywić nadzieję, że rosnąca sława Franciszka i jego braci dotarła również do tutejszych chrześcijan. Ponadto w mieście portowym, takim jak Akka, w której działało wielu kupców z Italii, nie istniała zapewne bariera językowa i bracia mogli w miarę swobodnie porozumieć się z mieszkańcami³⁸.

Wybór Akki jako miejsca pierwszej placówki minorytów w nowej prowincji sugeruje, że za główny obszar zainteresowania na Wschodzie uznawano początkowo Syrię i Palestynę (może również Egipt) i tamtejsze społeczności, a nie np. Konstantynopol i tereny Cesarstwa Łacińskiego, które również obejmowała ta prowincja. Co godne podkreślenia, Franciszek nie skierował braci np. do Jerozolimy — miasta znacznie ważniejszego dla chrześcijan niż Akka, ale pozostającego w rękach Saracenów, gdzie szanse na powodzenie ich misji byłyby znacznie mniejsze. Wybór ministra prowincji *Terrae Sanctae* również dowodzi szczególnego znaczenia jakie przywiązywano do misji w Outremer. Brat Elias z Cortony był bowiem jedną z najwybitniejszych postaci w otoczeniu Franciszka. Do zgromadzenia przystąpił w roku 1211 jako człowiek dojrzały i dobrze wykształcony. Miał za sobą studia, zapewne na uniwersytecie w Bolonii³⁹. Był jednym z najbliższych towarzyszy Franciszka przez wiele lat jego życia, a zdaniem o Cecyliana Niezgody można przypuszczać, że ich przyjaźń rozpoczęła się w Asyżu, jeszcze przed nawróceniem Franciszka⁴⁰. Skierowanie do Akki jednego z najlepiej wykształconych i zaufanych, a jak wykazała późniejsza działalność, również operatywnych minorytów świadczy o tym, że Franciszkowi wyjątkowo

³⁴ W liście z października 1216 r. Jakub de Vitry pisał m.in.: (...) *unum tamen in partibus illis [tj. w Italii] inveni solacium: multi enim utriusque sexus divites et seculares, omnibus pro Christo relictis, seculum fugiebant, qui fratres minores vocabantur. A domino papa et cardinalibus in magna reverentia habentur*, Jakub de Vitry, *Briefe des Jacobus de Vitriaco...*, s. 103.

³⁵ J. Bird, *Crusade...*, s. 30; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 145.

³⁶ Z taką sytuacją bracia zetknęli się we Francji, gdzie biskupi zatrzymywali ich, nie wiedząc, czy nie są oni przypadkiem członkami którejś z heretyckich sekt praktykujących skrajne ubóstwo. Jordan z Jano, s. 3; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 174.

³⁷ G. Governanti, *I Francescani in Acri*, Gerusalemme 1958, s. 16, 23; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 456.

³⁸ Jak wspomniano wyżej, w Akce żyła spora społeczność kupców włoskich, a poza tym język włoski był powszechnie znany w miastach portowych świata śródziemnomorskiego. B. Bischoff, *The Study of Foreign Languages in the Middle Ages*, „Speculum”, vol. 36, N° 2, 1961, s. 211.

³⁹ Jordan z Jano, s. 4; A. Macdonell, *Sons...*, s. 140; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 174.

⁴⁰ C. Niezgoda, *Naśladowcy św. Franciszka*, Teologia i życie IV, Kraków 1995, s. 58.

zależało na powodzeniu tej misji⁴¹. Na tle innych akcji misyjnych podjętych bezpośrednio po roku 1217 aktywność braci w prowincji Ziemi Świętej jawi się więc jako stosunkowo dobrze zaplanowana i przygotowana. Niewykluczone, że przy podejmowaniu decyzji dotyczących działań w Syrii Franciszek korzystał z doświadczeń zebranych przez brata Idziego podczas jego pielgrzymki⁴².

Co charakterystyczne, we wczesnych źródłach franciszkańskich akcji tej poświęcono niewiele uwagi. Przyczyn tego milczenia źródeł można się doszukiwać zapewne w dalszych losach brata Eliasza, który w roku 1239 został pozbawiony urzędu ministra generalnego, a po tym, jak związał się z cesarzem Fryderykiem II, został obłożony ekskomuniką⁴³. Dlatego też w wielu źródłach powstałych po roku 1239 jego osoba i działania były celowo przemilczane lub fałszywie przedstawiane i oceniane. Wyjątkowo mu niechętny brat Salimbene de Adam napisał o nim: (...) *qui fuit destructor et exterminator et dissipator ordinis fratrum Minorum. Et nota, quod nullus fuit malus generalis minister in ordine fratrum Minorum nisi ipse*⁴⁴.

Brat Eliasz stał na czele prowincji *Terrae Sanctae* od roku 1217 zapewne aż do roku 1221 (choć część badaczy skłania się ku opinii, że przestał pełnić tę funkcję już w roku 1219 lub 1220)⁴⁵. Wiele wskazuje na to, że w okresie tym bracia uzyskali w Akce jakieś w miarę stałe miejsce zamieszkania, o którym zapewne wiedziano w Europie. Przemawia za tym m.in. to, że Franciszek bezpośrednio po swoim, nie zapowiadany przeciw wcześniej, przybyciu na Wschód w roku 1219 w krótkim czasie mógł spotkać się z bratem Eliaszem. Świadczy o tym również to, że brat, który przybył na Wschód, by powiadomić Franciszka o sytuacji, w której znalazło się zgromadzenie podczas nieobecności założyciela w Italii, zdołał go odnaleźć stosunkowo łatwo. Bez stałego i powszechnie znanego miejsca, w którym można było spotkać minorytów dysponujących wiadomościami o działaniach pozostałych braci w Ziemi Świętej, spotkania takie byłyby bardzo trudne, zwłaszcza dla kogoś, kto dopiero co przybył z Europy. Nie wiemy obecnie, gdzie znajdował się i jak wyglądał ten pierwszy konwent minorytów w Akce. O jego lokalizacji nie pisał w swej pracy o Franciszkanach w Akce G. Governanti⁴⁶. Trudności badawcze są m.in. rezultatem tego, że status tego miejsca i prawo, które mieli do niego minoryci, zapewne nie naruszały rygorystycznych wymogów, jakie stawiał przed braćmi w tej materii Franciszek. Należy pamiętać, że był

⁴¹ I. Mancini, *Cenni storici...*, s. 16; A. Zając, *Święty Franciszek...*, s. 25; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 59, 61.

⁴² G. Governanti, *I Francescani...*, s. 18.

⁴³ *Cronica XXIV*, s. 249; L. Iriarte, *Historia...*, s. 54–55.

⁴⁴ Salimbene, s. 159.

⁴⁵ BF, t. I, s. 7; BBTS, t. I, s. 97; też H. Golubovicha powtarza m.in. G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. I, s. 196.

⁴⁶ G. Governanti, *I Francescani...*, passim.

on zdecydowanie przeciwny posiadaniu przez minorytów na własność jakiegokolwiek domu czy miejsca⁴⁷.

Nie znamy również szczegółów działalności minorytów w Akce w pierwszych latach istnienia prowincji Ziemi Świętej. Zapewne adresowana była ona głównie do członków łacińskiej społeczności w tym mieście, do których braciom najłatwiej było dotrzeć. Najważniejszym, z punktu widzenia przyszłości zakonu, rezultatem pierwszych działań minorytów w Akce było przyjęcie do zgromadzenia Cezarego ze Spiry⁴⁸. Ten pochodzący z Niemiec dobrze wykształcony duchowny w roku 1221 udał się z Franciszkiem do Europy i stał się jednym z jego najbliższych współpracowników⁴⁹.

Powierzywszy zadanie prowadzenia misji w Ziemi Świętej bratu Eliaszowi, sam Franciszek w roku 1217 postanowił wyruszyć do Francji. Trasa podróży wiodła przez Bolonię, gdzie doszło do wspomnianego wyżej spotkania i rozmowy z kardynałem Hugolinem⁵⁰. Wydana za sprawą kardynała bulla *Cum dilecti filii* dawała franciszkanom nowe możliwości działania, przynajmniej na terenach, na których istniały struktury Kościoła Łacińskiego, do którego przełożonych bulla była adresowana⁵¹. Choć dokument ten nie powstał w związku ze szczególnymi potrzebami minorytów w Ziemi Świętej, to mógł on w znaczący sposób ułatwić misję franciszkanów również w prowincji *Terrae Sanctae*⁵².

Podróż świętego Franciszka na Wschód

Podczas kolejnej kapituły generalnej, która odbyła się w Zielone Świątki, czyli 26 V 1219 roku, bracia dyskutowali m.in. o nowych przedsięwzięciach misyjnych, którym patronowali zarówno kardynał Hugolin, jak i sam Honoriusz III, który udzielił minorytom specjalnego błogosławieństwa⁵³. Zdaniem części badaczy powołano wówczas także nowego ministra prowincji *Terrae Sanctae*, którym miał zostać brat Łukasz z Apulii (Luca di Puglia). Jego imię wymienione zostało w dwóch listach Honoriusza III z 9 XII 1220 r. i 18 II 1221 r., w których występuje jako *Luca Magister Fratrum Minorum de provincia Romaniae*⁵⁴. Wspomniane listy dotyczą wydarzeń w Konstantynopolu, a są jedynymi dowodami przywoływanymi na potwierdzenie tezy o powołaniu nowego ministra prowincji

⁴⁷ *Regula niezatwierdzona*, rozdz. 7, s. 277; *Regula zatwierdzona*, rozdz. 6, s. 401; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 62–63.

⁴⁸ Jordan z Jano, s. 4; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 61.

⁴⁹ G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. 1, s. 196.

⁵⁰ *Cronica XXIV*, s. 10; Celano I, s. 493–494; P.A. Callebaut, *Autour de la rencontre...*, s. 535–536.

⁵¹ BF, t. I, s. 2; L. Iriarte, *Historia...*, s. 39; I. Fonnesberg-Schmidt, *Papieże i krucjaty bałtyckie 1147–1254*, Warszawa 2009, s. 214; F. Van Ortroy, *S. François...*, s. 454.

⁵² Jordan z Jano, s. 3; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 174.

⁵³ G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. 1, s. 196; P. de Magliano, *Geschichte...*, s. 87; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 179; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 164.

⁵⁴ BF, t. I, s. 6–8.

cialnego. Milczenie innych źródeł w tej kwestii budzi poważne wątpliwości co do poprawności tej koncepcji. Po pierwsze, brak jest jakichkolwiek przesłanek wskazujących na powody odwołania brata Eliasza już w roku 1219, jeszcze przed wyjazdem Franciszka na Wschód. Gdyby jego ówczesna działalność w Ziemi Świętej była źle oceniana, zapewne nie powierzono by mu po powrocie do Italii ważnych funkcji w zgromadzeniu. Co więcej, w nieprzychylnych mu źródłach z okresu po roku 1239 zapewne wypomniano by mu wszystkie popełnione winy. Po wtóre, gdyby brat Łukasz został wówczas nowym ministrem prowincjalnym, zapewne wyruszyłby z Franciszkiem do Akki, a żadne z zachowanych źródeł nie wymienia go jako uczestnika tej podróży, ani nie wspomina o jego działalności w Ziemi Świętej. Nowy minister mógł oczywiście zostać wysłany do Konstantynopola, jako że tereny Cesarstwa Łacińskiego wchodziły w skład bardzo rozległej wówczas prowincji *Terrae Sanctae*. Trudno jednak wyjaśnić, dlaczego Franciszek przed swoim wyjazdem do Ziemi Świętej miałby odwoływać dotychczasowego ministra prowincjalnego, a na siedzibę nowego wybrać Konstantynopol. Wątpliwości budzi również postawiona przez H. Golubovicha teza, że odwołanie Eliasza i powołanie Łukasza nastąpiło w roku 1220, podczas pobytu Franciszka w Ziemi Świętej, tym bardziej, że nie została ona poparta żadnymi przekazami źródłowymi⁵⁵. Źródła milczą również na temat przyczyn i okoliczności odwołania domniemanego ministra prowincjalnego. Już bowiem 30 maja 1221 roku na posiedzeniu kapituły generalnej, w którym uczestniczył Franciszek po powrocie ze Wschodu i na którym obecny był również brat Eliasza, funkcję ministra powierzono bratu Benedyktowi z Arezzo i pełnił on ją aż do roku 1237⁵⁶. Jego życie i działalność są dobrze udokumentowane źródłowo. Prawdopodobnie więc wspomniany w listach Honoriusza III *Luca Magister Fratrum Minorum de Provincia Romaniae* nie był ministrem prowincji *Terrae Sanctae*, a jedynie przełożonym wspólnoty franciszkanów, zapewne w Konstantynopolu⁵⁷. Uzasadnione wydaje się również przypuszczenie, że brat Eliasza pełnił funkcję ministra aż do wspomnianej kapituły w roku 1221, kiedy to Franciszek mianował go wikariuszem i powierzył mu kierowanie zgromadzeniem⁵⁸. Dlatego też konieczne było wyznaczenie nowego ministra — wspomnianego Benedykta.

Po zakończeniu obrad kapituły w roku 1219 Franciszek zrealizował swój zamiar osobistego udania się do Ziemi Świętej, dokąd wyruszył w gronie towarzyszy. Informację o podróży *grupy braci* podał Tomasz z Celano w *Żywocie*

⁵⁵ BF, t. 1, s. 7; BBTS, t. I, s. 97.

⁵⁶ G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. 1, s. 196.

⁵⁷ Za taką koncepcją opowiedziała się ostatnio m.in. C. Pantanella, *I Francescani a Costantinopoli. Gli affreschi con le storie di S. Francesco d'Assisi alla Kalenderhane Camii*, „Studia Orientalia Christiana”, Collectanea 23. Studia — Documenta, 1990, s. 355.

⁵⁸ *Cronica XXIV*, s. 30–31; *Analecta De S. Francisco...*, s. 90; J. Moorman, *A History...*, s. 51; L. Iriarte, *Historia...*, s. 42; G. Golubovich, *Viaggi di S. Francesco...*, s. 26.

*drugim*⁵⁹. Jordan z Jano zanotował, że Franciszkowi towarzyszył Piotr Cattani⁶⁰. Wiadomości o liczbie podróży pochodzą ze znacznie późniejszych tekstów. W anonimowym dziele zatytułowanym *Actus Beati Francisci et Sociorum eius*, które powstało zapewne w XIV wieku, podano liczbę 12 towarzyszy oraz przytoczono szereg nieprawdopodobnych opowieści dotyczących podróży Franciszka, wśród których znalazła się m.in. legenda o skutecznym nawróceniu sułtana na chrześcijaństwo⁶¹. Tę samą liczbę braci powtórzono w spisanej zapewne przed 1369 rokiem *Kronice XXIV generałów*⁶². Około roku 1385 Bartłomiej z Pizy w swym dziele zatytułowanym *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu Redemptoris nostri* napisał o 11 braciach, którzy towarzyszyli Franciszkowi⁶³. W późniejszej o sto lat kronice brata Mariana z Florencji ich liczba ponownie urosła do 12 i wymieniono imiona części z nich. Wśród towarzyszy Franciszka znajdować się mieli m.in. Piotr Cattani, Barbaro, Sabattino, Leonard oraz Illuminat z Rieti⁶⁴. Wspomniane przekazy źródłowe należy traktować z dużą dozą ostrożności. Po pierwsze, zawarte w nich informacje, z niewiadomych przyczyn, nie znalazły się we wcześniejszych źródłach. Po wtóre natomiast, ich autorzy w wielu wypadkach podali w swych dziełach wiadomości nie tylko nieprawdopodobne, ale również absolutnie nieprawdziwe⁶⁵.

Decydując się na opuszczenie Italii, Franciszek poczynił przygotowania, które, w jego przekonaniu, miały zapewnić bezpieczeństwo zakonowi podczas jego nieobecności. Na czele postawił wspomnianych dwóch wikariuszy, tj. Mateusza z Narni i Grzegorza z Neapolu⁶⁶. Mógł również liczyć na przychyłność i opiekę papieża Honoriusza III i wpływowego kardynała Hugolina, którzy okazywali wiele zrozumienia i poparcia dla podejmowanych przez minorytów działań.

⁵⁹ O wyjeździe z grupą braci zob. Celano II, s. 584; P. de Magliano, *Geschichte...*, s. 88; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 175.

⁶⁰ Jordan z Jano, s. 4.

⁶¹ *Dzieje błogosławionego Franciszka i jego towarzyszy*, tłum. wpraw. R. Prejs, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1998–1999.

⁶² (...) *ad partes Syriae cum XII fratribus aliis transferavit (...)*, *Cronica XXIV*, s. 22.

⁶³ Bartholomaeo de Pisa, *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu Redemptoris nostri*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii s. Bonaventurae*, tomus IV, Quaracchi 1907, Fructus XI, s. 534.

⁶⁴ Mariano da Firenze, *Libro delle vite de Sancti Frati Minori*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 77.

⁶⁵ Bartłomiej z Pizy niewątpliwie błędnie przedstawił itinerarium Franciszka w Ziemi Świętej, co więcej, podał jako absolutnie pewny fakt nawrócenia sułtana Al-Malika al-Kamila Muhammada na chrześcijaństwo. Bartholomaeo de Pisa, *De conformitate...*, Fructus IV, ed. G. Golubovich, BBTS, t. 1, s. 74–75. Z kolei Marian z Florencji napisał, że brat Eliasz był podczas podróży Franciszka na Wschód wikariuszem kierującym zakonem w Europie, a nie ministrem w Syrii. Mariano da Firenze, *Libro...*, s. 77, 78.

⁶⁶ Jordan z Jano, s. 4; R. Manselli, *Święty Franciszek...*, s. 187; L. Iriarte, *Historia...*, s. 41; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 180.

Nie znamy obecnie przebiegu podróży Franciszka z Italii do Ziemi Świętej, a fragmentaryczne wzmianki o sposobie wyłonienia braci, którzy mieli wraz z nim wyruszyć na Wschód oraz o wydarzeniach, które miały się rozegrać podczas postoju na Cyprze, mogą być wyłącznie później stworzonymi legendami⁶⁷. W opinii części badaczy Franciszek i jego bracia, wypłynęli z Ankony. Jednak na ten właśnie port wskazuje bezpośrednio dopiero datowane na ostatnią ćwierć XIV stulecia, wspomniane wyżej, mało wiarygodne dzieło Bartłomieja z Pizy, a informacje te powtórzył m.in. Marian z Florencji⁶⁸. Niewykluczone, że jego autor był zainspirowany informacjami dotyczącymi pierwszej próby wyruszenia Franciszka na Wschód, którą wiązali z Ankoną Tomasz z Celano i Bonawentura. Jednak w ich relacjach nie ma mowy o wyruszaniu z Ankony, a jedynie o powrocie do Italii wraz z żeglarzami pochodzącymi z tego właśnie portu⁶⁹. Nie można jednak wykluczyć, że Franciszek wypłynął na Wschód właśnie z Ankony, która była portem położonym stosunkowo niedaleko od Asyżu. Zapewne stamtąd wyruszała część pochodzących z Italii uczestników krucjaty, z którymi być może podróżował Biedaczyna. Zdaniem części badaczy rejs miał się rozpocząć w dzień św. Jana, tj. 24 VI 1219 roku⁷⁰. Wiadomość ta nie ma, co prawda, żadnego potwierdzenia w źródłach, ale data ta jest możliwa. Po odbytej 26 V kapitule Franciszek w ciągu niespełna miesiąca mógł dotrzeć do portu w Ankonie.

Nie możemy również stwierdzić, że trasa rejsu wiodła, jak podają późniejsze przekazy, przez Cypr⁷¹. Taki jej przebieg jest jednak bardzo prawdopodobny, jako że właśnie tą drogą żeglowało wiele statków między Europą a wybrzeżem syryjskim. Niewykluczone, że wymienianie Cypru jako punktu etapowego na trasie podróży Franciszka było skutkiem pojawienia się w *Żywocie drugim* Tomasza z Celano opowieści o niestosownym zachowaniu się brata Barbaro, który nieuprzejmie odezwał się do innego z braci w obecności pewnego szlachcica z Cypru⁷². Co prawda z tekstu *Żywotu* nie wynika, że zdarzenie to miało miejsce

⁶⁷ Bardzo „franciszkańska” jest zwłaszcza opowieść o tym, że na Wschód pragnęło wyruszyć z Franciszkiem tak wielu braci, że nie mógł on nakłonić kapitanów statków w Ankonie, aby zabrali ich wszystkich. Wtedy to Franciszek poprosił dziecko, aby wybrało 11 braci, którzy razem z nim wyruszą do Ziemi Świętej. P. Sabatier, *Life of St. Francis...*, s. 227.

⁶⁸ Bartholomaeo de Pisa, *De conformitate...*, Fructus X, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 75–76; Mariano da Firenze, *Libro...*, s. 77. C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 11; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 151; F. Paul, *Les Frères-Mineurs en Syrie*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919, s. 56.

⁶⁹ Celano I, s. 481, Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 913.

⁷⁰ C. Guzzo, *Il Libro...*, s. 22; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 14; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 175; J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 63; B. Pandžić, *Historia...*, s. 8.

⁷¹ Mariano da Firenze, *Libro...*, s. 77; G. Golubovich, *Viaggi di S. Francesco...*, s. 26.

⁷² (...) brat imieniem Barbarus ubliżył przykrym słowem innemu bratu, w obecności pewnego szlachcica z wyspy Cypru, Celano II, s. 677. C.T. Niezgoda i A. Zajac — wydawcy polskiego tłumaczenia *Żywotu drugiego* Tomasza z Celano wyrazili przypuszczenie, że opisane zdarzenie dotyczyło brata Barbarusa (Barbaro), jednego z pierwszych towarzyszy świętego Franciszka, który rzeczywiście mógł mu towarzyszyć w podróży na Wschód. W ich opinii jednak wspomniany rycerz

na Cyprze, ale późniejsze źródła właśnie tam chciały je widzieć. Być może to jest również powód, dla którego w niektórych późniejszych źródłach brat Barbaro pojawia się jako towarzysz Franciszka w podróży na Wschód.

W Ziemi Świętej bracia pojawili się zapewne w drugiej połowie lipca. Taki termin przybycia Franciszka do Akki podaje m.in. Łukasz Wadding i jest on prawdopodobny, jeżeli uwzględnimy możliwy termin wyruszenia Franciszka z Asyżu oraz przypuszczalny czas trwania rejsu z Italii do Akki⁷³. Do tego wielkiego portu pozostającego w ręku chrześcijan udawało się wiele statków z Europy, zaś Franciszek zapewne chciał się spotkać z przebywającym prawdopodobnie właśnie tam bratem Eliaszem. Wszystko to przemawia za tym, że portem lądowania była Akka. Niedługo potem Franciszek udał się do obozu wojsk krzyżowców pod Damietą. Pojawił się tam zapewne przed 29 sierpnia, kiedy to był świadkiem porażki części sił chrześcijańskich⁷⁴. Pobyt w Akce trwał więc zapewne zaledwie kilka dni. Tam też zapewne pozostali bracia, którzy przybyli z Franciszkiem z Europy, jako że do obozu krzyżowców przybył on tylko z jednym socjuszem — bratem Illuminatem⁷⁵. Następnie obaj bracia udali się do obozu muzułmanów z zamiarem nawrócenia sułtana. Wizyta Franciszka i jego towarzysza w obozie Saracenów oraz kazania wygłaszane przed sułtanem, i to w trakcie krucjaty, niemal dosłownie przy szczęku oręża walczących stron, stały się tematem wielu, żywych nie tylko w środowisku minorytów, opowieści i legend, w których prawda historyczna miesza się z fikcją⁷⁶. Wyprawa obu franciszkanów i ich pobyt w obozie sułtana Al-Malika al-Kamila nie budzą wątpliwości. Prawdopodobnie miała ona miejsce w okresie pierwszych trzech tygodni września roku 1219, a potwierdza ją kilka niezależnych od siebie źródeł chrześcijańskich. Zdaniem części badaczy

nie pochodził z Cypru, ale z położonej w pobliżu Asyżu Isola di Scipio, *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 677.

⁷³ J.K. Hyde, *Navigation in the Eastern Mediterranean in the 14th and 15th centuries according to Italian pilgrims' books*, [w:] *Papers in Italian Archaeology*, vol. I, The Lancaster Seminar, vol. 41 (II) 1978, tabl. 31.1, 31.3; P. Sabatier, *Life of St. Francis...*, s. 228; H.L. Savage, *Pilgrimages and Pilgrims Shrines in Palestine and Syria after 1095*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. IV, Madison 1976, s. 29.

⁷⁴ *Liber dueli...*, s. 158–159; P. de Magliano, *Geschichte...*, s. 88; C. Guzzo, *Il Libro...*, s. 3; M. Rodriguez Sobrino, *Histoire de la Terre Sainte*, t. II, Paris 1857, s. 7; P. Sabatier, *Life of St. Francis...*, s. 228; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 185; L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 175–176; F. Morin, *Saint François...*, s. 69.

⁷⁵ Z *Żywotu pierwszego* Tomasza z Celano dowiadujemy się, że Franciszek do obozu sułtana udał się z jednym socjuszem (Celano I, s. 483). O tym, że był nim Illuminat z Rieti, napisał dopiero Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 915. Informacja o przybyciu dwóch braci, choć bez podania ich imion, znalazła się w *Kronice Ernoula*, *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier*, pub. par M.L. de Mas Latrie, Paris 1871, s. 431–432; J. Richard, *La Papauté...*, s. 37.

⁷⁶ P. de Magliano, *Geschichte...*, s. 88; S.M. Burke, A. Lorenzetti, *The „Martyrdom of the Franciscans” by Ambrogio Lorenzetti*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte”, 65 Bd., H. 4, 2002, s. 470–471; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 14; G.F. MacLear, *A History of Christian Missions During the Middle Ages*, Cambridge 1863, s. 351–352; B. Pardue, *Francis of Assisi Among the Saracens: Orthodox Pacifism in the Middle Ages*, maszynopis, s. 1.

znajduje ona również potwierdzenie w przekazach muzułmańskich, choć te nie są tak jednoznaczne⁷⁷.

Plan nawrócenia sultana znakomicie wpisuje się w stworzony przez Franciszka program głoszenia Ewangelii Chrystusa wszystkim ludziom na świecie, nie tylko chrześcijanom. O zamiarze udania się z misją do obozu Saracenów Franciszek powiadomił przebywającego z krzyżowcami legata papieskiego Pelagiusza i uzyskał jego akceptację dla swego planu⁷⁸. Franciszek ani brat Illuminat nie pozostawili własnych relacji z wyprawy do obozu sultana. Z powstałej ok. 1262 roku kroniki Jordana z Jano dowiadujemy się, że Franciszek opuścił obóz krzyżowców pod Damiettą i udał się w stronę wojsk muzułmańskich. Pochwycony przez ich strażę zaczął krzyżeć *sultan sultan*, jako że nie znał języka arabskiego, a następnie został doprowadzony przed oblicze sultana⁷⁹. Jakub de Vitry, Ernoul, a także Tomasz z Celano w *Żywocie pierwszym* dość zgodnie opisali przychylnie przyjęcie minorytów, którym pozwolono przez kilka dni wygłaszać kazania, a sultan, wbrew sugestiom swych doradców, nie tylko nie skazał misjonarzy na śmierć, ale zyczliwie ich wysłuchał, a na koniec próbował obdarować kosztownościami, po czym z eskortą odesłał do obozu chrześcijan⁸⁰. Jakub de Vitry dwukrotnie

⁷⁷ Jakub de Vitry, *Epistola Magni Iacobi...*, s. 8; H. von Sybel, *The History and Literature of the Crusades*, London 1861, s. 326. Informacje o pobycie i działalności obu minorytów w obozie pod Damiettą znajdujemy m.in. w pismach arcybiskupa Jakuba de Vitry, który towarzyszył siłom krucjatowym. W liście z 20 lutego 1220 roku, czyli napisanym w kilka miesięcy po pobycie Franciszka w Damietcie, opisywał on przybycie Biedaczyny do obozu krzyżowców, a następnie jego wyprawę do muzułmanów; F.Z. Munir, *Sultan al-Malik Muhammad al-Kamil and Saint Francis: interreligious dialogue and meeting at Damietta*, „Journal of Islamic Law and Culture”, vol. 10, № 3, 2008, s. 305; T. Bellorini, *The Franciscans...*, s. 74; J. Tolan, *The Friar...*, s. 116; L. Lemmens, *De Sancto Francisco Christum praedicante coram sultano Aegypti*, AFH, a. et t. XIX, 1926, s. 564; F. Cardini, *Europa...*, s. 101; R. Manselli, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 252; Tym, ostatnio kwestionowanym, dowodem muzułmańskim jest inskrypcja na grobie uczonego muzułmańskiego Fachra ad-Dina al-Farisiego, która mówi o dyskusji, którą odbył z jakimś mnichem — brak jest jednak jakiegokolwiek dowodu, że jest w niej mowa o Franciszku.

⁷⁸ *Il vinrent au cardenal. si disent qu'il voloient aler al soudan preçier, et qu'il n'i voloient mie aler sans congié Et li cardenals lor dist que par son congié ne par son commandement n'iroient il pas, car il ne lor voloit mie doner congié a essient d'aler en tel lin où il fuissent ocis; car il savoit bien s'il i aloient, il n'en revenroient ja. Il disent, s'il i aloient, qu'il n'i areit point de peçie, car il nes i envoioit pas, mais soufrist tant qu'il i alaissent. Moult l'en proierent. Quant li cardenal vit qu'il estoient en si grant [volonté d'aler], si lor dist: „Signor, je ne sai quel vo cuer ne vos pensées soient, ne s'eles sont bonnes ou malvaises, et se vous i alés, gardés que vo cuer et vos pensées soient toujours a Dame Diu” Il disent qu'il n'i voloient aler se por grant bien non, se i pooient exploitier. Dont dist li cardenals que bien i pooient aler, s'il voloient, mais ce n'estoit mie par son congié (...), Chronique d'Ernoul...*, s. 431–432; G. Golubovich, *Viaggi di S. Francesco...*, s. 28; T. Bellorini, *The Franciscans...*, s. 74.

⁷⁹ *videlicet anno conversionis XIII, ad certa maris pericula transiems ad infideles, se ad soldanum contulit. Sed antequam perveniret ad ipsum, multis iniuriis at contumeliis est affectus et linguam ipsorum ignorans inter verbera clamabat: „Soldan, soldan”*, Jordan z Jano, s. 4.

⁸⁰ Jacobus de Vitry, *Historia Orientalis*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 9; Celano I, s. 483; *Chronique d'Ernoul...*, s. 432.

podał informację, że sułtan poprosił Franciszka o modlitwę w jego intencji⁸¹. Tej ostatniej wiadomości nie potwierdził Tomasz z Celano. Znacznie obszerniej wizytę Franciszka i Illuminata w obozie sułtana opisał św. Bonawentura w *Żywocie większym świętego Franciszka z Asyżu*. Z pełnego napięcia i dramatyzmu tekstu Bonawentury dowiadujemy się m.in. o zaproponowanej przez Franciszka próbie ognia, której gotów był się poddać wraz z *muzułmańskimi kapłanami*, by dowieść prawdziwości wiary chrześcijańskiej⁸². W dziele Bonawentury po raz pierwszy znajdujemy imię brata, który towarzyszył Franciszkowi w obozie sułtana. Nie zanotował go w żadnym ze swych dzieł Tomasz z Celano ani inni wcześniejsi autorzy. Jest więc prawdopodobne, że Bonawentura dotarł do informacji, którymi nie dysponował bądź których nie wykorzystał Tomasz z Celano. Wiadomo bowiem, że starannie zbierał dostępne w jego czasach materiały opisujące życie świętego Franciszka⁸³. Mimo skłonności do koloryzowania, jaka cechowała średniowiecznych autorów żywotów świętych, wydaje się mało prawdopodobne, by Bonawentura zmyślił imię socjusza, który uczestniczył w tak ważnym epizodzie życia Franciszka. Tym bardziej, że był twórcą rzetelnym, który pisał ze świadomością wielkiej odpowiedzialności, jaka spoczywa na autorze, którego dzieło winno zaprowadzić spokój w przeżywającym trudny okres zgromadzeniu. Wydaje się więc nieprawdopodobne, by chciał podać nieprawdziwe imię uczestnika najważniejszej wyprawy misyjnej świętego Franciszka. Była to informacja znana wielu braciom, zapewne żyli jeszcze tacy, którzy mogli spotkać brata Illuminata osobiście. Podanie nieprawdziwej tożsamości podważałoby w oczach wielu minorytów wartość dzieła Bonawentury, które w zamierzeniu miało być tekstem służącym odbudowaniu jedności zakonu. Wydaje się więc, że podane przez Bonawenturę imię, a więc i tożsamość socjusza, jest poprawne. Pozostałe informacje należy traktować z większą ostrożnością. Tym bardziej, że sam Bonawentura różnie przedstawiał pobyt Franciszka u sułtana w poszczególnych swoich pismach. Dla przykładu w *Żywocie mniejszym* nie znajdziemy ani słowa o zaproponowanej przez Franciszka próbie ognia, natomiast możemy przeczytać, że sułtan uległ *wplywowi natchnienia Bożego*⁸⁴. Natomiast w jednym z kazań

⁸¹ *Rex Aegypti ab eo in secreto petiit, ut pro se Domino supplicasset, quatenus religioni, quae magis Deo placeret divinitus inspiratus adhaereret*, Jakub de Vitry, *Epistola Magni Iacobi Accensis Episcopi missa ad Religiosos, familiares et notos suos in Lotharingia existens, de captione Damiatæ (febr 1220)*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 8; *Ora pro me, ut Deus legem illam et fidem, quae magis sibi placet, michi dignetur revelare*; Iacobi de Vitriaco, *Lbri duo...*, s. 354.

⁸² Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 914–916; A. Forey, *The military orders and the conversion of Muslims in the twelfth and thirteenth centuries*, „Journal of Medieval History”, 28, 2002, s. 20; J. Tolán, *The Friar...*, s. 118.

⁸³ R.E. Lerner, *A Collection of Sermons Given in Paris c.1267. Including a New Text by Saint Bonaventura on the Life of Saint Francis*, „Speculum”, vol. 49, N° 3, 1974, s. 483.

⁸⁴ *stanął dzięki pomocy Pana, przed obliczem sułtana Babilonu, gdzie głosił Jezusa Chrystusa tak skutecznym okazaniem ducha i mocy, że sam sułtan, pod wpływem natchnienia Bożego, odczuł podziw dla niego i stał się łagodny oraz przyjął go u siebie. Dostrzegając zaś w nim żar ducha, stałość woli, pogardę obecnego życia i skuteczność Bożego słowa, ovladnięty został wobec niego*

o świętym Franciszku Bonawentura nie tylko barwnie opisał planowaną próbę ognia, ale również zasugerował, że zamiar nawrócenia sułtana niemal się powiodł⁸⁵. Wątek rzekomego nawrócenia al-Kamila był rozwijany w późniejszym piśmiennictwie franciszkańskim, zwłaszcza w dziełach związanych z kręgiem spirytualistów, takich jak np. anonimowe *Dzieje błogosławionego Franciszka i jego towarzyszy*⁸⁶.

Uzupełnieniem informacji o pobycie Franciszka w obozie Saracenów mogą być również dwie opowieści zanotowane w zbiorze *Exemplów*, który powstał w końcu XIII stulecia. W pierwszej, pochodzącej z opowieści brata *Illuminata*, ale przekazanej anonimowemu autorowi zbioru przez ministra generalnego Bonawenturę, co zostało wyraźnie podkreślone, znajdujemy opis próby, na którą sułtan miał wystawić Franciszka, rozkładając przed nim na ziemi tkaninę ozdobioną ornamentem z krzyży i czekając, czy przejdzie po symbolach męki Chrystusa. Według relacji Franciszek nie tylko przejrzał zamiary al-Kamila, ale i bez wahania stanął na tkaninie, wyjaśniając, że obok Zbawiciela ukrzyżowanych zostało dwóch łotrów i w rękach Saracenów mogą znajdować się jedynie krzyże łotrów, jako że krzyż Chrystusa jest w posiadaniu chrześcijan⁸⁷. Jak zauważył Ch.T. Maier, historia ta może być związana z przedstawioną przez sułtana propozycją przekazania chrześcijanom relikwii Krzyża Świętego, które dostały się w ręce muzułmanów po klęsce krzyżowców pod Hittin w roku 1187. W obozie chrześcijańskim podważano wówczas prawdziwość relikwii, które miały się jakoby znajdować w ręku al-Kamila⁸⁸. Druga opowieść dotyczy rozmowy, którą sułtan miał odbyć z Franciszkiem, zarzucając mu, że chrześcijanie wbrew nauce, jaka wypływa z Ewangelii zakazującej wyznawcom Chrystusa prowadzenia wojen, napadli na jego ziemie. W odpowiedzi Franciszek miał wyjaśnić, że ta sama Ewangelia pozwala chrześcijanom podejmować działania zbrojne przeciw bluźniercom i gorszycielom⁸⁹. Oceniając wiarygodność obu powyższych opowieści, należy zwrócić uwagę na fakt niezwyklego powiązania ich z ówczesną sytuacją polityczną i militarną. Przedstawione w nich poglądy Franciszka wiążą go jednoznacznie z obozem zwolenników odrzucenia pokojowych propozycji sułtana

takim uczuciem życzliwości, że otoczył go wielkim szacunkiem, ofiarował wiele cennych darów i mocno nalegał, aby z nim pozostał, Św. Bonawentura, Życiorys mniejszy..., s. 1030.

⁸⁵ *Na to sułtan rzekł: „Nie odważyłbym się tego zrobić, ponieważ obawiam się, że moi ukamienowaliby mnie, lecz wierzę, że wiara wasza jest dobra i prawdziwa”. I od tej pory, zawsze miał wiarę chrześcijańską mocno wyrytą w sercu swoim. Św. Bonawentura, Mowy o naszym świętym ojcu Franciszku, tłum. M. Masztalerz, [w:] Źródła Franciszkańskie, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1080.*

⁸⁶ *Dzieje błogosławionego..., s. 1998–1999.*

⁸⁷ *Verba fratris Illuminati socii b. Francisci ad partes Orientis et in conspectu Soldani Aegypti, Liber exemplorum Fratrum Minorum saeculi XIII (Excerpta e cod. Ottob. Lat. 522), ed. L. Oligier, Antonianum, II, 1927, s. 250–251; zob. też Ch.T. Maier, Preaching..., s. 14.*

⁸⁸ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 14.

⁸⁹ *Verba fratris Illuminati socii b. Francisci ad partes Orientis et in conspectu Soldani Aegypti, Liber exemplorum..., s. 251; zob. też Ch.T. Maier, Preaching..., s. 15.*

(który proponuje zwrot chrześcijanom „fałszywych relikwii”) i kontynuowania działań zbrojnych (których zgodność z Ewangelią Franciszek miał wykazać w rozmowie z sułtanem). Opisane rozmowy niewątpliwie mogły mieć miejsce, a niezależnie od tego, czy Franciszek rzeczywiście je odbył, czy też nie, opowieści te są bardzo cennym źródłem do analizy stosunku minorytów do wojny z Saracenami w okresie, gdy generałem był Bonawentura.

Mimo iż przekazy w poszczególnych źródłach nie są jednakowe, a ich autorzy koncentrowali się na różnych aspektach wyprawy minorytów do obozu al-Kamila, to tworzą one dość spójny obraz misji Franciszka i Illuminata. Bracia, w porozumieniu z legatem Pelagiuszem, opuścili obóz chrześcijan i udali się w stronę muzułmanów, zostali pochwyteni przez strażę, być może przy tym ich poturbowano, jako że przybywali z obozu wrogów⁹⁰. Misjonarze zostali zabrani do obozu Saracenów i postawieni przed obliczem al-Kamila, który wysłuchał ich przesłania, a po pewnym czasie bezpiecznie odesłał do obozu krzyżowców.

Analizując motywy postępowania sułtana, należy zwrócić uwagę na to, że znajdował się wówczas w dość trudnej sytuacji militarnej i politycznej. Z jednej strony nie miał możliwości podjęcia skutecznych działań zbrojnych przeciw siłom krzyżowców i zapewne zdawał sobie sprawę z tego, że zajęcie przez nich Damietty jest bardzo prawdopodobne. Zaproponowany wówczas przez sułtana długoterminowy rozejm oraz zwrot znacznej części terytorium Królestwa Jerozolimskiego w zamian za wycofanie się z Egiptu został przez krzyżowców odrzucony. Po jednej z potyczek zakończonych sukcesem Saracenów, która miała miejsce 29 sierpnia 1219 r. al-Kamil ponowił propozycję rozejmu⁹¹. Przedstawiona przez sułtana oferta, jak była o tym mowa wyżej, podzieliła krzyżowców⁹². Właśnie w tym momencie, gdy chrześcijanie debatowali nad propozycjami al-Kamila, do jego obozu przybył Franciszek. Niezależnie od tego, czy uznamy, że wspomniane wyżej propozycje sułtana były taktycznym wybiegiem mającym zasiać ferment w obozie chrześcijan (co rzeczywiście nastąpiło) czy desperacką próbą „uratowania rdzenia państwa Ajjubidów”, jak napisał H. E. Mayer, przychylnie przyjęcie minorytów było uzasadnione bieżącą sytuacją polityczną⁹³. Wysłuchanie, a następnie bezpieczne odesłanie Franciszka do obozu krzyżowców mogło przynieść sułtanowi doraźne korzyści polityczne i to niezależnie od tego, czy pragnął rzeczywistego rozejmu, czy prowadził wobec chrześcijan wyrafinowaną grę dyplomatyczną, której celem było rozbitcie ich jedności.

Nie mamy bezpośrednich dowodów na to, że al-Kamil był rzeczywiście zainteresowany przesłaniem Franciszka. Jego późniejsze kontakty z Fryderykiem II

⁹⁰ A.S. Atiya, *Crusade, Commerce...*, s. 87.

⁹¹ Jego sytuacja była wówczas wyjątkowo trudna, ponieważ nad Egiptem dodatkowo zawisło widmo nieurodzaju, jako że wylew Nilu był znacznie mniejszy niż zazwyczaj. H.E. Mayer, *Historia...*, s. 358–361. Franciszek był świadkiem starcia, które miało miejsce 29 sierpnia, Celano II, s. 584; P. Sabatier, *Life of St. Francis...*, s. 228; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 185.

⁹² Obszerniej na ten temat w rozdziale poświęconym sytuacji politycznej.

⁹³ H.E. Mayer, *Historia...*, s. 361.

pozwalają jednak przypuszczać, że znacznie lepiej niż wielu jego współwyznawców rozumiał konieczność utrzymywania stosunków dyplomatycznych między muzułmanami a chrześcijanami. Nie sposób również nie zauważyć, że Franciszek i Illuminat mogli uchodzić w oczach muzułmanów za ogarniętych wielkim zapalem religijnym *męźów bożych*, których wyznawcy Allacha tradycyjnie przyjmowali życzliwie.

Informacje o kazaniach głoszonych przez Franciszka w obozie al-Kamila są bardzo skromne. Jordan z Jano napisał, że Franciszek nie znał języka arabskiego. Nic nie wskazuje na to, że znał go brat Illuminat⁹⁴. Minoryci musieli więc porozumiewać się z pomocą obcego tłumacza, co niewątpliwie utrudniało ich misję⁹⁵. Źródła ukazują Franciszka jako kaznodzieję obdarzonego wielkim talentem zjednywania sobie słuchaczy m.in. żywym słowem i śpiewem. W przypadku kazań głoszonych za pośrednictwem osoby trzeciej trudno było wykorzystać takie atuty. Dysponujemy dwoma bliskimi chronologicznie przekazami opisującymi treść wystąpień Franciszka w obozie sułtana. W *Żywocie większym św. Bonawentura* napisał, że w swych wystąpieniach koncentrował się on na ukazaniu zasad wiary chrześcijańskiej⁹⁶. Z kolei Henryk z Avranches w swej *Legendzie wierszowanej o świętym Franciszku* ukazał go jako filozofa odbywającego dysputy z uczonymi muzułmańskimi i wskazującego słabości wiary Mahometa i jego uczniów⁹⁷. Przekaz Henryka z Avranches nie zasługuje na wiarę z dwóch powodów. Po pierwsze, Franciszek zapewne nie wyraziłby słów krytyki wobec nauki Mahometa, jako że w swoich pismach zakazywał swoim braciom występowania *przeciw* komukolwiek⁹⁸. Po wtóre, wizerunek Franciszka-filozofa jest niezgodny z obrazem utrwalonym w innych źródłach.

Tomasz z Celano, Bonawentura i inni autorzy podali informacje o cennych podarunkach, które sułtan miał ofiarować minorytom, a oni mieli nimi wzgar-

⁹⁴ Jordan z Jano, s. 4.

⁹⁵ Prawdopodobnie znalezienie tłumacza w obozie muzułmanów nie było trudne, jako że wielu Franków znało język arabski. H.M. Attiya, *Knowledge...*, s. 207–208.

⁹⁶ *Mówił sułtanowi o Trójcy Świętej, o jedynym Bogu i o Zbawicielu wszystkich, Jezusie Chrystusie, z tak wielką wewnętrzną pewnością, z tak wielką mocą ducha i z tak wielkim zapalem, że spełniły się na nim słowa Ewangelii: Ja bowiem dam wam wymowę i mądrość, której żaden z waszych prześladowców nie będzie się mógł oprzeć ani sprzeciwić*, Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 915.

⁹⁷ *Układa w sylogizmy początki wszechrzeczy, co nielicznym są znane ludzkim śmiertelnikom, albo Bogu samemu, i z nich udowadnia dokonania Przyczyny Pierwszej, a przewrotną potępią Mahometa szkołę i wywodzi*,

Henryk z Avranches, *Legenda wierszowana o świętym Franciszku*, tłum. M. Macioszek, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1280; M. Bihl, *De „Legenda versificata” sancti Francisci auctore Henrico Abrincensi*, AFH, a.et t. XXII, 1929, s. 38; Obszernie o przekazie Henryka z Avranches i jego wiarygodności pisał R. Manselli, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 252–254.

⁹⁸ *Reguła niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 291.

dzić, jak podaje Julian ze Spiry, *jakby jakimi nieczystościami*⁹⁹. Informacje te są bardzo prawdopodobne. Cenne podarunki ofiarowane minorytom były zapewne nie tylko pokazaniem bogactwa i wielkoduszności sułtana, ale i próbą osiągnięcia korzyści propagandowej w czasie trwających negocjacji ze stroną chrześcijańską. Praktyka obdarowywania cennymi przedmiotami partnerów politycznych była zjawiskiem powszechnym w ówczesnej dyplomacji, również w relacjach między muzułmanami i chrześcijanami, zaś al-Kamil zapewne nie mógł wiedzieć, jaki był stosunek Franciszka do dóbr materialnych¹⁰⁰. Odrzucenie darów przez minorytów było natomiast zgodne z realizowaną przez nich praktyką absolutnego ubóstwa. Nieuzasadnione wydaje się więc zaproponowane przez Ch. T. Maiera interpretowanie informacji o podarunkach ofiarowanych przez sułtana Franciszkowi wyłącznie jako toposu literackiego, którym posłużyli się nie znający szczegółów misji minorytów średniowieczni autorzy¹⁰¹.

Próba nawrócenia sułtana i jego poddanych zakończyła się niepowodzeniem i jak napisał w *Żywocie większym Bonawentura*, Franciszek opuścił ich obóz ze świadomością, że niczego więcej zdziałać nie zdoła¹⁰².

O ile zaproponowana wcześniej chronologia jest poprawna, to Franciszek powrócił do obozu krzyżowców w trzeciej dekadzie września 1219 roku i pozostał w nim zapewne przez kilka miesięcy. Zapewne wtedy dane mu było wykorzystać swój talent kaznodziejski wśród chrześcijan. Wtedy też mogli przybyć do Egiptu kolejni bracia. Nie wiemy, czy byli to minoryci z Syrii czy też ci, którzy przyłączyli się do Franciszkiem z Europy¹⁰³. Jak wynika z listu Jakuba de Vitry, podczas pobytu Franciszka w Ziemi Świętej do minorytów przystąpiła grupa duchownych i świeckich związanych z kościołem akkańskim. Nie wiemy jednak, czy ich kon-

⁹⁹ Julian ze Spiry, *Legenda o świętym Franciszku*, tłum. M. Macioszek, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1190.

¹⁰⁰ D. Quirini-Popławska, *Funkcja polityczno-propagandowa podarunków w późnym średniowieczu i renesansie*, [w:] *Portolana. Studia Mediterranea*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, vol. 3 *Przeptyłw idei, ludzi i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, Kraków 2007, s. 235–236.

¹⁰¹ Zdaniem Ch.T. Maiera w średniowiecznej literaturze utrwalony jest topos chrześcijańskiego posła, który przybywa na dwór muzułmańskiego władcy, zostaje obdarowany cennymi przedmiotami, które mają go skorumpować i nakłonić do przejścia na stronę muzułmanów. Dla poparcia tej tezy przedstawione w opublikowanej w roku 1998 pracy autor przytoczył jedynie dwa przykłady muzułmanów obdarowujących chrześcijan. Pierwszy pochodzi z Żywotu Jana z Gorze, który był posłem Ottona III na dwór kalifa w Kordobie w latach 953–956 i nie dał się skorumpować. Drugi przykład to historia zdrajcy Genelona z Pieśni o Rolandzie. Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 10–11. Przedstawienie przykładów zaczerpniętych z dwóch tak różnych tekstów dla interpretacji relacji dotyczących misji Franciszka i jednocześnie nieuwzględnienie tła politycznego wizyty minorytów w obozie al-Kamila każe zakwestionować pogląd Ch.T. Maiera w tej materii.

¹⁰² *Przekonawszy się więc, że nie uda mu się nawrócić tego ludu i że nie zaspokoi swych pragnień, pod wpływem Bożego objawienia powrócił na ziemię chrześcijan, Św. Bonawentura, Życiorys większy...*, s. 916.

¹⁰³ A. House, *Święty Franciszek...*, s. 194.

wersja miała miejsce w Egipcie¹⁰⁴. Po zajęciu Damietty przez krzyżowców, co nastąpiło 5 XI 1219 roku, w mieście został założony dom minorytów¹⁰⁵. Istniał on zapewne tylko do upadku Damietty, czyli do początku sierpnia 1221 roku¹⁰⁶. Nie dysponujemy obecnie żadnymi precyzyjnymi informacjami na temat działalności żyjących w nim braci.

Nie wiemy, jak długo Franciszek przebywał w Egipcie. W *L'Estoire de Eracles Empeur* podana została informacja, że był obecny w czasie zajmowania miasta przez siły krzyżowców (tj. 5 XI 1219 r.), a po pewnym czasie wyjechał do Syrii¹⁰⁷. Zdaniem części badaczy pozostał w Damietcie przynajmniej do początków lutego 1220 r. i w święto Oczyszczenia Najświętszej Marii Panny (tj. 2 II) uczestniczył w uroczystej mszy świętej odprawionej w dawnym meczecie zamienionym na katedrę, ale jest to tylko przypuszczenie niepoparte żadnymi bezpośrednimi dowodami¹⁰⁸. Według H. Golubovicha Franciszek opuścił Egipt dopiero w marcu 1220 r.¹⁰⁹ Możliwe, że wraz z królem Janem z Brienne udał się drogą morską bezpośrednio do Akki¹¹⁰. Zdaniem innych, przynajmniej część trasy przebiegała drogą lądową, a Franciszek przy okazji mógł odwiedzić Jerozolimę, Betlejem i inne miejsca święte. Przypuszczenie takie nie znajduje bezpośredniego uzasadnienia we wczesnych źródłach jest natomiast zgodne z mentalnością ówczesnych chrześcijan oraz z pragnieniami, jakie zapewne żywił Franciszek. Jego chęć naśladowania Chrystusa mogła go skłaniać do tego, by odwiedzić miejsca uświęcone obecnością Zbawiciela. Pobyt na Wschodzie był znakomitą i jedyłą okazją do tego typu doświadczeń. Milczenie części źródeł, zwłaszcza pism Tomasza z Celano i Bonawentury, wskazuje jednak na to, że Franciszek miejsc świętych nie odwiedził. Jest bowiem niemal nieprawdopodobne, by w oficjalnych biografjach Świętego pominięto tak ważny w oczach ówczesnych chrześcijan epizod¹¹¹. Tym bardziej, że Tomasz z Celano zanotował np. informację

¹⁰⁴ Jakub de Vitry, *Epistola...*, s. 8; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 194; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 51.

¹⁰⁵ Wynika to z dwóch dokumentów sporządzonych w Damietcie przez notariusza Jakuba de Ulziano w dniach 19 VI i 27 VIII 1220 roku, kóre wydał G. Golubovich, *San Francesco e i Francescani in Damietta (5 nov. — 2 febb. 1220)*, „Studi Francescani”, t. XII, 1926, s. 313–316; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 194.

¹⁰⁶ Obszerniej o tym domu będzie mowa w rozdziale o instytucjach franciszkańskich w Ziemi Świętej. Siły al-Kamila wkroczyły do Damietty 8 VIII 1221 roku, H.E. Mayer, *Historia...*, s. 365.

¹⁰⁷ *L'Estoire de Eracles Empeur...*, RHC Occ. t. II, Paris 1859, s. 348; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 12–13.

¹⁰⁸ Iohannes de Tulbia, *De Domino Iohanne...*, s. 139–140; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 163.

¹⁰⁹ BBTS, t. I, s. 9; G. Golubovich, *San Francesco e i Francescani...*, s. 319–323.

¹¹⁰ A. House, *Święty Franciszek...*, s. 197; BBTS, t. I, s. 96; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 162.

¹¹¹ A. House, *Święty Franciszek...*, s. 197; B. da Carasco, *L'Opera de Francescani di Terra Santa*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919, s. 92.

o pielgrzymce do miejsc świętych w Palestynie, którą odbyła matka św. Klary¹¹². Wiadomości o odwiedzeniu przez Franciszka miejsc świętych na Wschodzie pojawiły się dopiero w źródłach XIV-wiecznych¹¹³. Anioł z Clareno w swojej kronice napisał o tym wyraźnie¹¹⁴. Podobne informacje podał również wspomniany wyżej, mało wiarygodny, Bartłomiej z Pizy¹¹⁵.

Te same XIV-wieczne źródła podają również informacje o pobycie Franciszka w Antiochii i jej okolicy. Skutkiem głośzonych tam kazań miało być założenie domu franciszkanów w Antiochii oraz przystąpienie do minorytów całej wspólnoty benedyktynów z klasztoru na Amanos (Czarnej Górze) położonego w pobliżu Antiochii¹¹⁶.

Niewątpliwie po opuszczeniu Damietty Biedaczyna z Asyżu pozostał w Outremer zapewne przez kilka miesięcy, po czym powrócił do Italii¹¹⁷. Podczas jego nieobecności kierujący zakonem wikariusze zwołali kapitułę, na której wprowadzili zmiany w życiu zgromadzenia. Wywołały one zaniepokojenie części braci, a jeden z nich postanowił odnaleźć Franciszka i udał się w tym celu do Syrii. Poruszony wiadomościami Ojciec Seraficki natychmiast powrócił do Italii i interweniował u papieża¹¹⁸. Jak wynika z przekazu Jordana z Jano, do Europy powrócił nie tylko Franciszek, ale również Elias, Piotr Cattani, Cezary ze Spiry i inni bracia, choć nie wiadomo czy podróżowali razem¹¹⁹.

Nie znamy dokładnej daty przybycia Franciszka do Europy, ale wiele wskazuje na to, że nastąpiło to w końcu lata lub na początku jesieni 1220 roku¹²⁰. Po

¹¹² Tomasz z Celano, *Żywot Św. Klary...*, s. 2253.

¹¹³ Informacje o źródłach informujących o domniemanej wizycie Franciszka w miejscach świętych Syrii zestawil G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 96.

¹¹⁴ (...) *post Sancti Francisci peregrinationem ad ultra marinas partes ad visitandum loca sancta, et Christi fidem praedicandam (...)*, Angelo Clareno, *Chronica seu Historia septem Tribulationum Ordinis Minorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 52.

¹¹⁵ Bartholomaeo de Pisa, *De Conformitate...*, Fructus XIX, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 74.

¹¹⁶ Obszerniej o tym w rozdziale o instytucjach franciszkańskich w Ziemi Świętej.

¹¹⁷ Ponieważ w żadnym z dostępnych źródeł nie zanotowano czasu powrotu Franciszka z Ziemi Świętej, uczeni proponowali różne hipotezy. Według niektórych Biedaczyna mógł powrócić do Europy już jesienią 1219 roku, zob. np. L. Chérance, *Saint François d'Assise...*, s. 181.

¹¹⁸ Taki przebieg wydarzeń przedstawił, niestety bez podania dat, Jordan z Jano, s. 5–6. W miastach zimowych żegluga między portami Italii a Lewantem zamierała, dlatego też brat z wiadomościami o poczynaniach wikariuszy mógł dotrzeć do Ziemi Świętej wiosną lub z początkiem lata 1220 roku, tym bardziej że wyruszył dopiero **po** kapitule, na której wprowadzono zmiany. F.C. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934, s. 46; F. Van Ortro, *S. François...*, s. 454–455; L. Salvatorelli, *The Life of St. Francis...*, s. 238–239.

¹¹⁹ Jordan z Jano, s. 5; M. Beaufréon, *Saint François...*, s. 206.

¹²⁰ Zdaniem L. Iriarte Honoriusz III pod wpływem interwencji Franciszka wydał bullę *Cum secundum consilium*. Uczony ten jednak niepoprawnie przesunął termin jej wydania na 22 XI 1220 roku, podczas gdy w rzeczywistości nosi ona datę 22 IX 1220 r. Z tekstu bulli nie wynika jednak, że jej powstanie ma bezpośredni związek z osobistymi staraniami Biedaczyny i że jest ona reakcją papieża na działania wikariuszy. Dlatego też daty jej wydania nie można traktować jako jednoznacznej wskazówki pozwalającej ustalić termin powrotu Franciszka do Italii. Zawarte w niej

powrocie Franciszek zwołał kapitułę, podczas której przekazał władzę w zakonie Piotrowi Cattani. Jak wynika z inskrypcji nagrobnej, Piotr zmarł 10 III 1221 roku, czyli wspomniana kapituła musiała się odbyć wcześniej¹²¹. Następna kapituła generalna miała miejsce w Zielone Świątki, tj. 30 V 1221 roku, i Franciszek ponad wszelką wątpliwość w niej uczestniczył. Prawdopodobnie więc pierwsza po powrocie kapituła, w której uczestniczył Franciszek, miała miejsce jesienią 1220 roku, być może zgodnie z praktyką 29 IX, czyli w dzień św. Michała¹²². Informacja o udziale Biedaczyny w kapitule poprzedzającej kapitułę generalną z 30 V 1221 roku jest pierwszą wiadomością o jego obecności w Europie, choć niewątpliwie powrócił jakiś czas wcześniej. Nie znamy obecnie źródeł pozwalających precyzyjnie ustalić przebieg pobytu Franciszka w Ziemi Świętej oraz jego działań w okresie 5 XI 1219–30 V 1221¹²³. Otwiera to drogę do rozmaitych hipotez¹²⁴.

Wizyta Franciszka w Outremer była wydarzeniem niezwykłym, które nie tylko fascynowało autorów średniowiecznych, ale ma również zasadnicze znaczenie dla zrozumienia planów Biedaczyny z Asyżu wobec Ziemi Świętej i Saracenów. Podróż oraz działania podjęte w Syrii i Egipcie były próbą zrealizowania jego własnego programu, który starał się dopasować do polityki Stolicy Apostolskiej. Franciszek wielokrotnie podkreślał, że jego powołaniem jest, nakazane mu przez Chrystusa, dotarcie z Ewangelią do wszystkich ludzi¹²⁵. Ziemia Święta była z tego punktu widzenia bardzo atrakcyjnym terenem działalności misyjnej. Odniesiony tam sukces ewangelizacyjny oznaczałby nie tylko włączenie do grona wyznawców Chrystusa kolejnych ludów, ale i przywrócenie panowania chrześcijańskiego nad ojczyzną Zbawiciela. W XIII wieku oba te zamierzenia rozpały wyobraźnię wielu mieszkańców łacińskiej Europy. Większość przekazów źródłowych koncentruje się na misyjnym charakterze poczynań Franciszka na Wschodzie. Skoro ten element w największym stopniu przyciągnął uwagę relacjonujących zdarzenia autorów, to zapewne był on najbardziej widoczny w działaniach Biedaczyny.

postanowienia, dotyczące m.in. wprowadzenia nowicjatu, niewątpliwie służyć miały upodobnieniu życia minorytów do praktyk stosowanych w innych zakonach. Dlatego też łączenie jej ze zmierzaniem w tym samym kierunku działaniami wikariuszy jest w pełni uzasadnione. Z kolei F. Van Ortroy jest zdania, że skierowanie bulli do przeorów i kustoszy i niewymienienie w niej samego Franciszka wskazuje na to, że w kurii nie wiadano wówczas jeszcze o jego powrocie. F. Van Ortroy, *S. François...*, s. 456; Celano II, s. 668; J. Moorman, *A History...*s. 50; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 14.

¹²¹ Celano II, s. 668; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 14; M. Beaufreton, *Saint François...*, s. 216; P. Gratien, *Histoire...*, s. 16–17.

¹²² S. Béraud, *Présence...*, s. 129.

¹²³ Jordan z Jano, s. 6.

¹²⁴ C. Guzzo, *Il Libro...*, s. 23–25; D. Vigiani, *I Luoghi Santi e i Francescani*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919, s. 53.

¹²⁵ B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 119.

Niewątpliwie wyjazd do Egiptu i plan nawracania muzułmanów był jego własnym, indywidualnym zamierzeniem. Brak jest jakichkolwiek dowodów potwierdzających bezpośrednią inicjatywę bądź wsparcie dla misyjnej akcji Franciszka ze strony Stolicy Apostolskiej czy innych instytucji kościelnych lub świeckich¹²⁶. W okresie poprzedzającym wyjazd Biedaczyna utrzymywał kontakt z kardynałem Hugolinem i zapewne pozostałby ślad po inspiracji ze strony władz kościelnych. Na „prywatny” charakter tych działań zwrócił uwagę Benjamin Z. Kadar. Zauważył on, że Jakub de Vitry nie opisał pobytu Franciszka w Damietcie w listach do papieża, a w korespondencji prywatnej¹²⁷. O tym, że była to indywidualna inicjatywa, świadczy również to, że dopiero w obozie pod Damiettą Biedaczyna starał się o akceptację swych planów ze strony legata Pelagiusza. Podobnie można interpretować fakt opisanego w kronice Ernoula udających się do sułtana minorytów jako bezmianowanych duchownych realizujących własny plan, a nie „oficjalnych misjonarzy”.

O ile brak bezpośredniej inspiracji z zewnątrz nie budzi poważniejszych wątpliwości, o tyle analiza motywacji wymaga szerszego omówienia. W *Żywotach* Tomasa z Celano i Bonawentury oraz innych wczesnych źródeł franciszkańskich w sposób bardzo jednoznaczny wyrażony jest pogląd, że Franciszek udał się na Wschód z zamiarem męczeństwa, które miało się przyczynić do rozszerzenia wiary¹²⁸. Pogląd ten znalazł uznanie również wśród części badaczy XIX i XX w.¹²⁹ Jednocześnie te same źródła przedstawiają pobyt Biedaczyny w Egipcie jako przede wszystkim okazję do prowadzenia działań misyjnych, a nie szukania męczeńskiej śmierci. W celu wyjaśnienia czy usprawiedliwienia autorzy podkreślali, że Franciszkowi nie dane było zginąć w Ziemi Świętej, ponieważ miał dostąpić szczególnej łaski stygmatyzacji¹³⁰. Niewątpliwie śmierć męczeńska była dla niego najdoskonalszą formą naśladowania Chrystusa¹³¹. Wyprawa na tereny znajdujące się pod władzą muzułmanów z zamiarem głoszenia tam nauki o Chrystusie była w wiekach średnich przedsięwzięciem ryzykownym, które łatwo mogło się zakończyć śmiercią. Wiedza o tym, że muzułmanie często zabijają misjonarzy, zwłaszcza, jeżeli ci pozwolą sobie na krytykę islamu,

¹²⁶ F.Z. Munir, *Sultan...*, s. 308.

¹²⁷ B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 123.

¹²⁸ *Ponieważ żar miłości pobudzał jego ducha do męczeństwa, jeszcze trzeci raz usiłował udać się do niewiernych, aby przelaniem krwi rozszerzać wiarę w Najświętszą Trójcę*, Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 912, 914; zob. też Celano II, s. 584; idem, *Traktat o cudach...*, s. 754; Jordan z Jano, s. 4; J. Tolan, *The Friar...*, s. 118.

¹²⁹ J.V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002, s. 218; B. Pardue, *Francis...*, s. 8.

¹³⁰ Celano I, s. 483; Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 916; idem, *Życiorys mniejszy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. S. Kafel, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1030; Julian ze Spiry, *Legenda...*, s. 1190; R. Manselli, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 234–235.

¹³¹ Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 912.

była powszechna wśród łacińskich chrześcijan¹³². Niewątpliwie więc wyprawa Franciszka wiązała się z ryzykiem poniesienia śmierci męczeńskiej. Z drugiej wszakże strony opisane w źródłach postępowanie Franciszka wobec muzułmanów wyraźnie wskazuje na to, że bardziej zależało mu na dotarciu do Saracenów z nauką o Chrystusie niż na śmierci męczeńskiej. Nawet opisaną przez Bonawenturę propozycję poddania się próbie ognia trudno jednoznacznie interpretować jako szukanie męczeństwa. Co więcej, należy pamiętać, że mamy do czynienia ze średniowiecznym tekstem hagiograficznym, a nie z relacją samego Franciszka. Z przekazu *Żywotu większego* wynika, że oświecony natchnieniem *Śługa Chrystusowy*, proponując wejście w ogień z *muzułmańskimi kapłanami*, nie szukał śmierci, a liczył na cudowną interwencję i wyjście cało z tej próby, przez co dowiedziona zostałaby prawdziwość wiary chrześcijańskiej. Druga propozycja zakładała wejście w ogień dopiero po złożeniu przez sułtana obietnicy, że wraz z całym swym ludem przyjmie chrzest. Uzyskanie takiej deklaracji od al-Kamila było niemożliwe. Tym bardziej, że Franciszek zawarł w proponowanym układzie swego rodzaju polisę bezpieczeństwa, ponieważ nawet jego śmierć w płomieniach miała dowieść jedynie osobistej grzeszności Biedaczyny, a nie fałszywości wiary¹³³. Mimo całej niezwykłości opisane przez Bonawenturę zdarzenie ma pewne cechy prawdopodobieństwa. Głęboka wiara Franciszka w czuwającą nad nim Bożą Opatrzność pozwala przypuszczać, że mógł on wystąpić z taką propozycją, tym bardziej, że była ona dość bezpieczna, z punktu widzenia interesu religii chrześcijańskiej. Ryzyko utraty życia niewątpliwie było w kalkulowane w podejmowaną wyprawę misyjną, która mogła się zakończyć śmiercią męczeńską już w chwili napotkania pierwszych muzułmańskich strażników. A jak wynika ze zgodnego przekazu wspomnianych źródeł, Franciszek wyruszył na Wschód pogodzony z możliwością męczeństwa za wiarę. Z drugiej strony odrzucenie propozycji przez al-Kamila jest całkowicie zrozumiałe. Niezależnie od jego osobistego stosunku do obu minorytów ich męczeńska śmierć w obozie Saracenów mogła tylko skomplikować sytuację sułtana prowadzącą negocjacje z chrześcijanami. Tak więc postawa i zachowanie obydwu uczestników tego zdarzenia są

¹³² B.Z. Kedar, *Crusades...*, s. 45.

¹³³ *Śługa Chrystusowy, oświecony natchnieniem z góry, powiedział: „Jeśli zechcesz nawrócić się razem z twoim ludem do Chrystusa z miłości do Niego, bardzo chętnie pozostanę z wami. Jeśli natomiast wahasz się, czy dla wiary Chrystusowej porzucić prawo Mahometa, rozkaż rozpalić jak największy ogień, a ja z twoimi kapłanami wejdem w niego, abys chociaż w ten sposób poznał, którą wiarę należy uznać, za pewniejszą i bardziej świętą”* Sułtan wówczas powiedział do niego: „Nie wierzę, żeby któryś z moich kapłanów zechciał wydać się na pastwę ognia celem obrony swojej wiary albo poddać się jakimś innym mękom” Zauważył bowiem, że jeden z jego kapłanów, człowiek sędziwy i uczciwy, usłyszawszy te słowa zniknął im z oczu. Na to święty mąż tak się odezwał: „Jeżeli zechcesz mi obiecać w imieniu swoim i swego ludu, że przyjmiecie wiarę Chrystusową, gdy wyjdę z ognia nietknięty, pójdę sam w ogień. Gdybym zaś spalił się, przypiszcie to moim grzechom. W przypadku zaś, gdyby mnie zachowała moc Boża, uznajcie Chrystusa, moc i mądrość Bożą, za prawdziwego Boga i Pana, Zbawiciela wszystkich”. Sułtan odpowiedział, że nie ma odwagi przyjąć tej propozycji, ponieważ bał się buntu narodu. Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 915–916.

w pełni wytłumaczalne. Należy podkreślić, że *Żywot większy* św. Bonawentury jest dość wiarygodny. Powstał on w czasie, gdy młody zakon targany był wewnętrznymi konfliktami, które dzieło Bonawentury miało uspokoić. Co więcej, mimo pewnego dystansu chronologicznego, wiedza o wyprawie Franciszka do obozu sułtana była wciąż powszechna wśród braci i żył ciągle drugi jej uczestnik, brat Illuminat.

Poza mało wiarygodną, w tej kwestii, relacją Henryka z Avranches o treści rozmowy Franciszka z al-Kamilem, w żadnym ze źródeł nie ma informacji o tym, aby Franciszek w jakikolwiek sposób krytykował islam bądź Mahometa, co, jak zapewne doskonale wiedział, spowodowałoby na niego śmierć. Sprowokowanie muzułmanów, zwłaszcza w sytuacji gdy w Egipcie trwały walki, nie byłoby dla inteligentnego i potrafiącego przewidywać konsekwencje własnych działań syna włoskiego kupca niczym trudnym. Gdyby Biedaczyna rzeczywiście szukał śmierci, na pewno by ją znalazł¹³⁴.

Dodatkowym argumentem przemawiającym za odrzuceniem poglądu, że Franciszek celowo dążył do męczeństwa, są jego dalsze poczynania w Ziemi Świętej. Nic nie wskazuje na to, że po powrocie z obozu sułtana podejmował jakiegokolwiek działania zbliżające go do śmierci. Co więcej, prawdopodobnie jeszcze podczas pobytu w Outremer planował kolejne działania związane z organizowaniem zakonu. W drogę powrotną do Europy wyruszyli wraz z nim, zapewne za jego zgodą, dwaj ważni dla przyszłości zgromadzenia bracia. Pierwszym był Elias, dotychczasowy minister prowincji Ziemi Świętej, któremu podczas kapituły generalnej 30 V 1221 roku, w niezwykle trudnej sytuacji, Franciszek powierzył kierowanie zakonem¹³⁵. Drugim był Cezary ze Spiru — jeden ze współtwórców *Reguły niezatwierdzonej*¹³⁶. Pozwala to przypuszczać, że jeszcze podczas pobytu w Outremer Biedaczyna snuł plany dotyczące przyszłych działań w Europie, do której chciał powrócić. Dlatego też z dystansem należy podchodzić do wspomnianych wyżej stwierdzeń o szukaniu przez Franciszka okazji do śmierci, zwłaszcza że jego postępowanie przeczy tezie o dążeniu do męczeństwa. Być może autorzy źródeł pozostawali pod wpływem fragmentów rozdziału 16 *Reguły niezatwierdzonej*, poświęconego działalności misyjnej wśród Saracenów i innych niewiernych, w którym wskazuje się braciom pragnącym wyruszyć na misje, że narażają się na zniewagi i niebezpieczeństwa¹³⁷.

Analizując sposób działania Franciszka w Ziemi Świętej, należy też zwrócić uwagę na zapisy zredagowanej kilkanaście miesięcy później *Reguły niezatwierdzonej*. W tekście znalazł się bowiem jednoznaczny zakaz krytykowania i wda-

¹³⁴ Jak była o tym mowa wyżej, udawało się to uczestnikom tzw. ruchu męczenników na Półwyspie Iberyjskim. Można również wskazać wiele podobnych przypadków, także dotyczących miorytów, które miały miejsce w XIII i XIV stuleciu.

¹³⁵ W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 45.

¹³⁶ M. Beaufreton, *Saint François...*, s. 213.

¹³⁷ *Reguła niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 291–293.

wania się w jakiegokolwiek spory z muzułmanami i innymi niewiernymi¹³⁸. Postępowanie Franciszka i zapisy *Reguły* są ze sobą w pełni zgodne.

Plan chrystianizacji muzułmanów nie był oczywiście pomysłem Biedaczyny z Asyżu. Przypadki nawróceń, które zdarzały się na Półwyspie Iberyjskim podczas rekonkwisty i na podbijanej przez Normanów Sycylii, sprawiły, że wśród myślicieli chrześcijańskich pojawili się zwolennicy takiego właśnie rozwiązania konfliktu w Ziemi Świętej. Część z nich, jak np. Walter Map czy Ralph Niger, już w XII wieku wystąpiła z jednoznaczną krytyką zbrojnych krucjat jako całkowicie nieskutecznych¹³⁹. Inni, jak wspomniany wielokrotnie Jakub de Vitry, uznawali kaznodziejstwo misyjne za drugi, obok krucjat, sposób realizacji planów chrześcijan w Ziemi Świętej¹⁴⁰. Poglądy takie obecne były nie tylko w pismach teoretyków i praktyków kaznodziejstwa zaangażowanych w działania w Outremer, ale przenikały również do literatury pięknej¹⁴¹. W rezultacie w świecie łacinników obok poglądów Bernarda z Clairvaux nawołującego do zabijania Saracenów pojawiły się głosy o możliwości ich chrystianizacji¹⁴². Plan nawrócenia muzułmanów nie był obcy także uczestnikom V krucjaty. Jak możemy przeczytać w *Gesta obsidionis Damiate*, legat Pelagiusz prowadził siły chrześcijańskie do bitwy w dniu 26 X 1218 r. ze słowami *walczymy by nawracać*¹⁴³. Franciszek zapewne

¹³⁸ *Bracia, którzy wyruszają, mogą wśród nich postępować duchowo w dwojaki sposób. Jeden sposób jest taki, żeby nie prowadzili kłótni i sporów, lecz żeby byli poddani każdemu ludzkiemu stworzeniu ze względu na Boga i wyznawali, że są chrześcijanami. Drugi zaś jest taki: gdy zobaczą, że podoba się to Bogu, niech głoszą słowo Boże, aby uwierzyli w Boga wszechmogącego, Ojca i Syna i Ducha Świętego, (...) i aby zostali ochrzczeni i stali się chrześcijanami, Reguła niezatwierdzona, rozdz. 16, s. 291.*

¹³⁹ B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 106–109; B. Pardue, *Francis...*, s. 4; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 299; G. Minois, *Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej*, Warszawa 1998, s. 160–161.

¹⁴⁰ Jakub de Vitry, *Briefve des Jacobus de Vitriaco...*, s. 112–113; B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 116, 118–119, 128; J. Richard, *La Papauté...*, s. 41; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 299; J. Bird, *Crusade...*, s. 26; R. I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1390; G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 158.

¹⁴¹ Obok chrztu pod przymusem, o którym jest mowa m.in. w laisie 266 *Pieśni o Rolandzie*, w dziełach literackich w XII wieku pojawiali się dobrowolnie nawróceni muzułmanie i muzułmanki. Zaś w powstałej ok. roku 1170 niemieckojęzycznej wersji *Pieśni o Rolandzie* (*Rolanslied des Pfaffen Konrad*) jest mowa o biskupie, który prosił Karola Wielkiego o zgodę na wyruszenie do muzułmanów, by ich nawracać; D. C. Munro, *The Western Attitude toward Islam during the Period of the Crusades*, „Speculum”, vol. 6, № 3, 1931, s. 340; B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 122; S. Throop, *Combat and Conversion: Interfaith Dialogue in Twelfth-Century Crusading Narratives*, „Medieval Encounters”, 13, 2007, s. 315–316; A. Classen, *Die Heidin: A Late-medieval experiment in Cultural Rapprochement Between Christians and Saracens*, „Medieval Encounters” 11, 1–2, 2005, s. 52–55.

¹⁴² R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1387; B. Pardue, *Francis...*, s. 3; G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 141–145.

¹⁴³ (...) *ut gentem perfidam et nequitiam convertere possimus, ut in Sancta Trinitatem et nativitatem Tuam atque in passionem et mortem et resurrectionem Tuam nobiscum recte credere debeant, ut nomen Tuum per universum mundum invocetur et sit benedictum in secula seculorum! Amen, Gesta obsidionis...*, s. 78; B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 72, 121.

był świadomy tych poglądów, które w pewnej mierze były zgodne z jego wizją rozprzestrzeniania chrześcijaństwa. Plan nawrócenia al-Kamila został w roku 1221 podjęty przez Oliwiera z Kolonii (z Paderborn), jednego z wpływowych kaznodziejów aktywnych podczas V krucjaty. Wysłał on wówczas dwa listy, pierwszy do sułtana, a drugi do *uczonych egipskich (doctores et sapientes Aegypti)*, w których wzywał adresatów do przyjęcia chrześcijaństwa¹⁴⁴. W pierwszej połowie XIII w. podobne próby podejmowano także na Półwyspie Iberyjskim¹⁴⁵.

Podjęty przez Franciszka plan nawrócenia sułtana i jego poddanych skłonił część badaczy do przyjęcia tezy, że Biedaczyna z Asyżu nie akceptował krucjat niosących rozlew krwi i śmierć. Do przyjęcia takiego poglądu niewątpliwie skłaniać może ocena całości jego nauczania, poczynając od postulatu bycia *mniej* wobec wszystkiego i wszystkich a kończąc na franciszkańskim życzeniu pokoju i dobra przy powitaniu¹⁴⁶. Symboliczne znaczenie ma również jeden z epizodów nawrócenia, podczas którego porzucił udział w wojnie dla służby Chrystusowi¹⁴⁷. Należy jednak podkreślić, że ani w jego pismach, ani w relacjach o postępowaniu nie ma bezpośredniej krytyki krucjat. W *Żywotach* pojawiła się historia, zanotowana już przez Tomasza z Celano, a później powtarzana i przez innych autorów, dotycząca wizji, którą miał mieć Franciszek w obozie krzyżowców pod Damiettą. Z relacji hagiografa wynika, że Świętemu mężowi zostało objawione, że chrześcijanie przegrają bitwę, jeżeli przystąpią do walki w wybranym przez nich dniu. Jednak, jak podkreślił Tomasz z Celano, prorocstwo dotyczyło tylko tego jednego dnia, a nie wojny z niewiernymi jako takiej¹⁴⁸. Co więcej, jak przekonująco wykazał B.Z. Kedar, można przyjąć, że Franciszek nie potępiał wojowania¹⁴⁹. Wskazywane przez część badaczy podobieństwa łączące poglądy Franciszka z postulatami niektórych skrajnie pacyfistycznych grup heretyckich nie dają podstaw do uznania, że podzielał on również ich poglądy na temat wszystkich wojen¹⁵⁰. Analizując stosunek Franciszka do krucjat, należy również uwzględnić fakt, że wyprawy krzyżowe były w XIII stuleciu jednym z narzędzi

¹⁴⁴ *Die Briefe des Kölner Scholasticus Oliver...*, s. 195–206; D.C. Munro, *The Western Attitude...*, s. 340–341; B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 131. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 299; G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 158.

¹⁴⁵ J. Bird, *Crusade...*, s. 31.

¹⁴⁶ *Reguła zatwierdzona*, rozdz. 3, s. 399; Celano I, s. 459; G. Montorsi, *Św. Franciszek z Asyżu w świetle pism i pierwszych biografii*, Kraków 1990, s. 121–122; D.A. Brown, *The Alleluia. A Thirteenth Century Peace Movement*, AFH, a. et t. 81, 1988, s. 7; J.T. McNeill, *Asceticism versus Militarism in the Middle Ages*, „Church History”, vol. 5, № 1, 1936, s. 25–26; B. Pardue, *Francis...*, s. 1–14; A. Zając, *Święty Franciszek...*, s. 78; R. Manselli, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 245; D. Mazurek, *Św. Franciszek...*, s. 113.

¹⁴⁷ Celano I, s. 446; J.T. McNeill, *Asceticism...*, s. 25; J.M. Powell, *St. Francis of Assisi's Way of Peace*, „Medieval Encounters” 13, 2007, s. 275; A. Zając, *Święty Franciszek...*, s. 28.

¹⁴⁸ Celano II, s. 584.

¹⁴⁹ B.Z. Kedar wskazał nawet przykłady, które można uznać za pochwałę rycerzy, którzy zginęli w walce z muzułmanami. B.Z. Kedar, *Crusade...*, s. 130.

¹⁵⁰ Wskazywane podobieństwa dotyczą np. podejścia do ubóstwa. B. Pardue, *Francis...*, s. 7–8.

polityki Stolicy Apostolskiej. Innocenty III, a następnie Honoriusz III angażowali wiele sił i środków w zorganizowanie kolejnych krucjat, które przedstawiali jako jedno z najważniejszych zadań chrześcijańskiego społeczeństwa. Franciszek budował swoje życie religijne w ścisłym związku i posłuszeństwie wobec Stolicy Apostolskiej. Trudno więc przyjąć, że mógłby krytykować papieską politykę krucjatową. Sprzeczność pomiędzy nawoływaniem do miłości nieprzyjaciół i akceptacją krucjaty można wyjaśnić nie tylko bezwzględnym posłuszeństwem wobec Stolicy Apostolskiej. Franciszek, przy całej swojej pokorze i skromności, potrafił podejmować gwałtowne działania skierowane przeciw braciom łamiącym stworzone przez niego zasady postępowania¹⁵¹. Pokora i miłość wobec wszystkich bliźnich nie wykluczała więc stanowczości postępowania wobec nich. Franciszek zapewne mógł uznawać krucjatę za stanowcze, ale uzasadnione działanie wobec Saracenów. Należy pamiętać, że dorastał i żył w społeczeństwie, które akceptowało wojnę i wiele wskazuje na to, że uznawał za słuszną ówczesną koncepcję wojny sprawiedliwej¹⁵². Dlatego też trudno zaakceptować pogląd, iż Franciszek był przeciwnikiem krucjaty i jego misja była wyrazem dezaprobaty dla poczynań krzyżowców¹⁵³.

Okres po powrocie Franciszka z Ziemi Świętej

Wracając do Europy, Franciszek wiedział, że czekają na niego poważne wyzwania, a konsekwencje działań podjętych przez wikariuszy mogą być trudne do przewidzenia¹⁵⁴. Zapewne właśnie dlatego zdecydował się na zabranie ze sobą wspomnianych wyżej Eliasza i Cezarego ze Spiry, z których doświadczenia i wiedzy korzystał po przybyciu do Italii. Podczas kapituły generalnej, która miała miejsce 30 V 1221 roku, Franciszek powierzył Eliaszowi godność wikariusza i formalne przywództwo w zakonie, które sprawował on aż do 30 maja roku

¹⁵¹ Znakomitym przykładem może być tu historia domu w Bolonii, który bracia przyjęli i w którym zaczęli gromadzić dobra materialne, w tym książki. Poruszony tym naruszeniem zasad Franciszek zmusił wszystkich, nawet chorych braci, do opuszczenia tego miejsca i pozbycia się książek, Celano II, s. 603; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 63.

¹⁵² W jednej z opowieści o misji w obozie al-Kamila, która przypisywana jest bratu Illuminacjowi, przytoczony został fragment dyskusji sułtana z Franciszkiem dotyczący właśnie problemu krucjat. Wynika z niego, że Franciszek uważał krucjaty przeciw Saracenom za usprawiedliwione i zgodne z Ewangelią, *Verba fratris Illuminati socii b. Francisci ad partes Orientis et in conspectu Soldani Aegypti, Liber exemplorum...*, s. 250–251; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 15. Por. też *Decretum Gratiani Pars II, causa XXIII, quaest. I–VIII*, [w:] *Corpus iuris canonici notis illustrantium Gregori XIII iussu editum*. T. I, Lugduni MDCLXI, col. 776–842; G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 170–171; o krucjacie jako o *bellum justissimum* zob. N. Daniel, *The Legal and Political Theory of the Crusade*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. VI, Madison 1989, s. 3; idem, *Crusade...*, s. 45.

¹⁵³ B. Pardue, *Francis...*, s. 4; F.Z. Munir, *Sultan...*, s. 308; J.M. Powell, *St. Francis...*, s. 279.

¹⁵⁴ J. Jörgensen, *Saint Francis...*, s. 206–207.

1227¹⁵⁵. Prawdopodobnie również wtedy powołano Benedykta z Arezzo na ministra prowincji *Terrae Sanctae*¹⁵⁶. Nowy minister prowincjalny nie był osobą przypadkową. W chwili powierzenia mu tej funkcji miał około trzydziestu lat, a od około dziesięciu był minorytą. Musiał należeć do grona braci cenionych przez Franciszka, skoro już w roku 1217 powierzono mu funkcję ministra prowincji *Marcha Anconitana*¹⁵⁷. Nowym przełożonym prowincji *Terrae Sanctae* został więc człowiek dojrzały i mający doświadczenie w kierowaniu braćmi. Dokonując wyboru, Franciszek, który właśnie powrócił ze Wschodu, wiedział, jakim zadaniom i wyzwaniom będzie musiał sprostać nowy minister. Benedykt z Arezzo pełnił tę funkcję aż do roku 1237, kiedy to zastąpił go Vito z Cortony¹⁵⁸.

Ogrom zadań oraz pogarszający się stan zdrowia sprawiły, że w okresie 1221–1226 Franciszek nie podejmował już kolejnych działań dotyczących bezpośrednio Ziemi Świętej. Niewątpliwie jednak problem przyszłej aktywności franciszkanów na terenach Syrii, Palestyny i Egiptu nadal znajdował się wśród ważnych dla niego zagadnień, co znalazło odzwierciedlenie m.in. w obu opracowanych wówczas regułach. W stworzonej w roku 1221 *Regule niezatwierdzonej* umieszczono obszerny rozdział poświęcony aktywności misyjnej wśród Saracenów i innych niewiernych, w którym szczegółowo przedstawiona została wizja wypraw misyjnych¹⁵⁹. Miały być one podejmowane przez poszczególnych braci z ich własnej inicjatywy, ale dopiero po uzyskaniu akceptacji przełożonych. Przebywającym wśród Saracenów Franciszek zalecał dwa sposoby postępowania. Pierwszy przewidywał pełne pokory życie w posłuszeństwie wobec wszystkich ludzi, unikanie konfliktów i jednoczesne przyznawanie się do wiary chrześcijańskiej. Drugi sposób zakładał głoszenie słowa Bożego tak, aby doprowadzić do nawrócenia i chrztu niewiernych. Zalecano go jednak tylko wtedy, gdy bracia uznają że działalność kaznodziejska może przynieść dobre rezultaty. W kolejnym fragmencie tekstu Franciszek zachęcał do pokornego znoszenia prześladowań, których bracia mogą doświadczyć wśród niewiernych¹⁶⁰. Wizję działalności misyjnej uzupełniają fragmenty innych rozdziałów *Reguły*, w których znajdujemy m.in. nakaz utrzymywania się z pracy własnych rąk oraz m.in. zakazy przywłaszczania sobie jakichkolwiek miejsc, czynienia przygotowań materialnych do podróży

¹⁵⁵ *Cronica XXIV*, s. 210–215; J. Moorman, *A History...*, s. 83–85; L. Iriarte, *Historia...*, s. 52–53.

¹⁵⁶ BBTS, t. I, s. 99, 135; G. Golubovich, *Serie cronologica dei reverendissimi superiori di Terre Santa ossia dei provinciali custodi e presidenti della medesima già commissari apostolici dell'oriente e sino al 1847 in officio di gran maestri del s. militare ordine del SS. Sepolcro attuali prelati mitrati, provinciali e custodi di T.S. guardiani del s. Monte Sion e del SS. Sepolcro di N.S.G.C. ecc.*. Nuova Serie, Gerusalemme 1898, s. 3.

¹⁵⁷ Nannes de Aretio, *Vita et Miracula Beati Benedicti Sinigardi de Arretio*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 144–145.

¹⁵⁸ BBTS, t. I, s. 139.

¹⁵⁹ M. Beaufreton, *Saint François...*, s. 215.

¹⁶⁰ *Regula niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 291–293; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 116, 176–177; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 41; D. Mazurek, *Św. Franciszek...*, s. 114.

i czynnego występowania przeciw komukolwiek, nawet przeciw czyniącym zło. Szczególną zaś miłość bracia powinni okazywać tym, którzy ich prześladują¹⁶¹. Zalecenia te skierowane były w jednakowym stopniu do wszystkich minorytów, niezależnie od miejsca, w którym przebywali. W *Regule niezatwierdzonej* w żaden szczególny sposób nie opisano funkcjonowania prowincji Ziemi Świętej, a jedynym co odróżniało ją, podobnie jak inne prowincje położone poza Italią, było zwolnienie jej ministra z obowiązku corocznego przybywania na spotkania kapituły generalnej zwoływanej w Zielone Świątki do Porcjunkuli. Ministrowie prowincji ultramontańskich i zamorskich musieli przybywać na te spotkania jedynie raz na trzy lata¹⁶².

Zawarte w *Regule niezatwierdzonej* postanowienia dotyczące działalności minorytów w Ziemi Świętej są zapewne wypadkową oczekiwań Franciszka oraz jego osobistych doświadczeń z podróży do Syrii. Prowincja *Terrae Sanctae* i tworzący ją bracia w zasadzie nie wyróżniali się na tle pozostałych struktur zgromadzenia. Zobowiązanie jej ministra do przybywania na spotkania kapituły tylko raz na trzy lata niewątpliwie mogło oznaczać *de facto* uznanie jego większej samodzielności. Zapewne było to jednak podyktowane trudnościami komunikacyjnymi, a nie planem obdarzenia szerszą autonomią tej prowincji, zwłaszcza że te same postanowienia dotyczyły ministrów innych porowincji ultramontańskich. Konieczność odbywania corocznych podróży do Porcjunkuli w praktyce uniemożliwiłaby ministrowi prowincji Ziemi Świętej jakąkolwiek działalność w Outremer. Życie i praca minorytów przebywających wśród chrześcijan w państwach krzyżowców miały, w myśl postanowień reguły, nie różnić się od aktywności braci w pozostałych prowincjach zakonnych. Uderzające jest natomiast to, że przewidywano, iż działalność misyjną wśród Saracenów prowadzić będą wyłącznie ochotnicy, a nie będzie ona przedsięwzięciem organizowanym przez władze zgromadzenia, które mogły jedynie oceniać przydatność poszczególnych braci zgłaszających się do takich zadań¹⁶³. Rozstrzygnięcie takie jest bliskie modelowi życia pierwszych franciszkanów, w którym wyraźnie obecny był element samodzielności w wyborze dróg postępowania. W *Regule* jednoznacznie przecież zapisano, że bracia nie tylko mają sami zgłaszać się na misje, ale i sami mogą decydować, czy będą głosić kazania czy jedynie dawać przykład własnym pobożnym życiem.

Nakazana w tekście daleko idąca powściągliwość i zakaz wdawania się w jakiegokolwiek spory z niewiernymi jest zgodna z ideałem bycia *braćmi mniejszymi*. Jednocześnie wiele uwagi poświęcono przygotowaniu braci do mogącego ich spotkać męczeństwa jako doskonałego sposobu wyznawania i naśladowania Chrystusa¹⁶⁴. Na podkreślenie zasługuje jednak to, że w *Regule* znalazł się rów-

¹⁶¹ *Regula niezatwierdzona* rozdz. 7, s. 275–277.

¹⁶² *Ibidem*, rozdz. 18, s. 277–279.

¹⁶³ M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 456.

¹⁶⁴ (...) *bo Pan mówi: kto straci życie swoje z Mojego powodu zachowa je na życie wieczne*, *Regula niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 293.

niez fragment, który można interpretować jako zakaz prowokowania Saracenów i celowego dążenia do męczeńskiej śmierci¹⁶⁵.

Przygotowana *Reguła* nie została wprowadzona w życie. W dość niejasnych okolicznościach Franciszek musiał przygotować nową, zmienioną wersję, która 29 listopada 1223 roku została zatwierdzona przez papieża Honoriusza III w bulli *Solet annuere*¹⁶⁶. Wprowadzone w stosunku do wcześniejszego tekstu zmiany dotyczyły m.in. fragmentów traktujących o działalności misyjnej wśród Saracenów. Utrzymana została zasada, że to dobrowolnie zgłaszający się bracia mają obowiązek proszenia przełożonych o zgodę na wyruszenie z misją między Saracenów i niewiernych¹⁶⁷. Pominięto natomiast całkowicie fragment opisujący sposoby postępowania misjonarzy. Zmieniono również postanowienia dotyczące częstotliwości zbierania się kapituły generalnej, na którą mieli przybywać ministrowie wszystkich prowincji, ale zgodnie z *Regułą zatwierdzoną* miały się one odbywać zazwyczaj co trzy lata. Tym samym usunięta została różnica pomiędzy prowincjami położonymi w Italii i poza nią¹⁶⁸. Wyraźnie widać, że tekście *Reguły zatwierdzonej* działalności franciszkanów wśród Saracenów poświęcono znacznie mniej uwagi niż w *Regule niezatwierdzonej*, zaś prowincja Ziemi Świętej miała funkcjonować dokładnie tak samo jak pozostałe prowincje zakonne¹⁶⁹. Zmiana taka może być konsekwencją sytuacji, w której znalazło się zgromadzenie i sam Franciszek. Z jednej strony kontrowersje co do wyboru drogi rozwoju zakonu i perturbacje, które doprowadziły do tego, że pierwszy przygotowany tekst *Reguły* nie został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską, a z drugiej pogarszający się stan zdrowia Franciszka skłoniły go zapewne do umieszczenia w *Regule* jedynie najważniejszych zapisów określających fundamentalne zasady funkcjonowania zakonu. Co ważne, wśród zadań minorytów zostały jednak wymienione również misje wśród Saracenów.

W dwóch listach napisanych przez Franciszka po powrocie z Ziemi Świętej badacze dostrzegają bezpośredni wpływ doświadczeń, które Ojciec Seraficki zebrał podczas swej podróży. W *Liście do rządców narodów* oraz w *Pierwszym liście do kustoszów* Franciszek przedstawił wizję społeczności chrześcijan, która o wyznaczonych porach, na znak dany przez dzwony lub herolda, zbiera się, by wspólnie wielbić Boga modlitwą. Uчени skłonni są dostrzegać w tym próbę naśladowania muzułmanów wzywanych na modlitwę przez muezzinów¹⁷⁰.

¹⁶⁵ *Jeśli zaś prześladują was w jednym mieście, uciekajcie do innego (...), Reguła niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 293.

¹⁶⁶ BF, I, s. 15–19; Jordan z Jano, s. 11; J. Moorman, *A History...*, s. 57–58; W. Di Fonzo, *Św. Franciszek...*, s. 15; L. Iriarte, *Historia...*, s. 44; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 17–18; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 106; L. Hardick, *Zarys...*, s. 32–33.

¹⁶⁷ *Reguła zatwierdzona*, rozdz. 12, s. 409–411; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 175; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 29.

¹⁶⁸ *Reguła zatwierdzona*, rozdz. 8, s. 403–405.

¹⁶⁹ M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 456; J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 74.

¹⁷⁰ *List do rządców narodów*, s. 431; *List do kustoszów*, s. 345.

W ostatnich latach swego życia Franciszek nie podejmował już żadnych działań bezpośrednio związanych z Ziemią Świętą. Było to po części związane z jego pogarszającym się stanem zdrowia. Osłabienie organizmu spowodowane licznymi chorobami, których ciężki przebieg mógł być rezultatem nie tylko ascetycznego życia, ale i wyczerpania organizmu podróżą na Wschód, w zasadzie uniemożliwiało podejmowanie jakichkolwiek intensywnych działań. Część badaczy przypuszcza, że dokuczliwej choroby oczu nabawił się on właśnie w Ziemi Świętej¹⁷¹. Również w pismach Franciszka z ostatnich miesięcy jego życia trudno dostrzec przejawy szczególnego zainteresowania problemami prowincji *Terrae Sanctae*.

W chwili śmierci Biedaczyny z Asyżu, która nastąpiła 3 X 1226 roku, wyznaczone już były główne kierunki działań zakonu związanych z Ziemią Świętą. Istniała utworzona w roku 1217 prowincja *Terrae Sanctae*. Zapisy *Reguły zatwierdzonej* ustaliły jej miejsce w strukturach zgromadzenia oraz wyznaczyły ramy organizacyjne działań prowadzonych przez braci. Podróż Franciszka do Syrii i Egiptu oraz jego aktywność dostarczyły minorytom wzorców postępowania. Stały się także pożywką dla legend, które w kolejnych dziesięcioleciach służyły nie tylko przydawaniu sławy świętemu, ale również uzasadniały zaangażowanie braci mniejszych w sprawy Outremer oraz wyznaczały kierunki i formy ich działalności.

¹⁷¹ J. Jørgensen, *Saint Francis...*, s. 266.

V. REGULACJE ZAKONNE DOTYCZĄCE ZIEMI ŚWIĘTEJ ORAZ INSTYTUCJE FRANCISZKAŃSKIE W OUTREMER W OKRESIE 1226–1291

Regulacje dotyczące funkcjonowania prowincji *Terrae Sanctae*

W chwili śmierci św. Franciszka zakon podzielony był na trzynaście prowincji, wśród których znajdowała się utworzona w 1217 roku rozległa prowincja Ziemi Świętej. Zgodnie z omówionymi uprzednio postanowieniami *Reguły zatwierdzonej* miała, mimo ogromnego zróżnicowania religijnego, społecznego i etnicznego, funkcjonować na dokładnie takich samych zasadach jak pozostałe prowincje zakonne¹. Jej minister i kustosze zobowiązani byli do przybywania na spotkania kapituły generalnej, które powinny być zwoływane co trzy lata, o ile minister generalny nie zarządzi inaczej. Wszyscy bracia co roku mieli się spotykać na kapitułach swoich prowincji. Minorycy powinni utrzymywać się z pracy, traktując kwestowanie jedynie jako dodatkowy sposób pozyskiwania środków do życia. Bracia mieli prawo zamieszkiwać *dom* i korzystać z *własnego kościoła*, w którym można odprawiać Msze Święte, nawet na terenach obłożonych interdyktem². Zabudowania te nie były jednak nazywane *klasztorem*, a *miejscem (locus)*³.

Rozwój zakonu i towarzyszące mu przeobrażenia, które doprowadziły do tego, że, jak napisał L. Iriarte, *Zakon (...) przekształca się z braterskiej wspólnoty kleryków i laików równych między sobą (...) w zakon kleryków, wyjęty spod jurysdykcji biskupiej, dobrze zorganizowany wewnętrznie i oddany wielorakiej działalności kościelnej (...)*, dotyczyły w równym stopniu wszystkich prowincji⁴. Dwie bulle Grzegorza IX, tj. *Quo elongati* z 28 IX 1230 roku i *Nimis iniqua* z 21 VIII 1231 roku, usankcjonowały m.in. fakt zajmowania i użytkowania przez

¹ J. Moorman, *A History...*, s. 31, 46; S. De Sandoli, *Il primo convento...*, s. 7.

² Prawo takie gwarantowała franciszkanom bulla Honoriusza III *Devotionis vestrae* z 29 III 1222 roku. BF, t. I, s. 9; przywileje te były powtarzane przez kolejnych papieży. *Les registres de Nicholas IV; recueil des bulles de ce Pape; publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican*, par M.E. Langlois, vol. 1, Paris 1886, s. 33; *Reguła zatwierdzona*, rozdz. 8, s. 403–405. W roku 1239 ustalono, że na kapituły w prowincjach przybywać będą jedynie przedstawiciele braci. Mimo to, jak zauważył L. Iriarte, kapituły prowincjalne zachowały bardziej demokratyczny charakter niż kapituła generalna. L. Iriarte, *Historia...*, s. 109; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37.

³ Obszernie o opisanych w *Regule zatwierdzonej* zasadach oraz o dyskusji wywołanej w zakonie przez *Testament* św. Franciszka pisał m.in. L. Iriarte, *Historia...*, s. 41–49.

⁴ L. Iriarte, *Historia...*, s. 51.

minorytów, także w Ziemi Świętej, zabudowań i świątyń oraz sprawowania kultu i udzielania sakramentów⁵.

W latach 1232–1239, jak była o tym mowa, minister generalny Eliasz z Cortony wprowadził szereg zmian dotyczących funkcjonowania rozwijającego się zakonu. Mimo że ściśle współpracował ze Stolicą Apostolską w przedsięwzięciach dotyczących m.in. planów krucjatowych i misyjnych, żadna z wprowadzonych przez niego zmian w strukturze zgromadzenia nie dotyczyła prowincji Ziemi Świętej, która nadal obejmowała ogromne i zróżnicowane terytorium⁶. Konstytucje uchwalone na kapitule generalnej w roku 1239, po pozbawieniu Eliasza urzędu ministra generalnego, stworzyły nowy porządek instytucjonalny w zakonie. Od tej pory ministrowie prowincjalni mieli być wybierani przez kapituły generalne, którym podlegali, sami zaś uzyskali prawo mianowania kustoszów i gwardianów⁷. Ewolucja życia zakonnego dotyczyła również *miejsc i świątyń* wykorzystywanych przez braci. Stopniowo nabierały one charakteru ustabilizowanych klasztorów z kościołami otwartymi dla wiernych, w których rozwijano aktywną działalność duszpasterską⁸. Te, mające fundamentalne znaczenie, zmiany dotyczyły także prowincji Ziemi Świętej, która traktowana była na równi z pozostałymi 31 prowincjami. Wspomniane wcześniej wątpliwości, jakie rodziły się wśród braci w związku z kolejnymi interpretacjami *Reguły*, miały zostać rozwiązane przez powołane we wszystkich prowincjach specjalne komisje. Miały one na bieżąco rozwiązywać spory dotyczące zasad życia zakonnego. Nie dysponujemy obecnie żadnymi źródłami informującymi o ewentualnych działaniach takiej komisji w prowincji Ziemi Świętej⁹. Narastające w łonie zakonu napięcia próbowano załagodzić, m.in. poprzez opracowanie nowego, oficjalnego żywotu świętego Franciszka. Zadanie to zlecono w roku 1245 powtórnie Tomaszowi z Celano¹⁰. Co godne podkreślenia, w *Żywocie drugim* autor poświęcił Ziemi Świętej jako obszarowi zainteresowań i działań Ojca Serafickiego znacznie mniej uwagi niż w *Żywocie pierwszym*. Choć sam tekst nie ma charakteru prawotwórczego, to jednak okoliczności, w jakich powstał, i oczekiwania, jakie z nim wiązano, pozwalają uznać go za reprezentujący oficjalne stanowisko władz zakonu. Można więc przypuszczać, że w ówczesnej sytuacji nie uznawano prowincji Ziemi Świętej i prowadzonych tam przez braci działań za budzące kontrowersje. Głównym obszarem aktywności była Europa i to tu toczył się wielki spór o przyszłość minorytów.

⁵ BF, t. I, s. 68–70, 74; L. Iriarte, *Historia...*, s. 52–53.

⁶ J. Moorman, *A History...*, s. 97–98, 103; L. Iriarte, *Historia...*, s. 54–55.

⁷ Thomas de Eccleston, *De Adventu...*, s. 33; BBTS, t. II, s. 223–225; J. Moorman, *A History...*, s. 106; L. Iriarte, *Historia...*, s. 55.

⁸ L. Iriarte, *Historia...*, s. 56; J. Moorman, *A History...*, s. 120–121.

⁹ L. Iriarte, *Historia...*, s. 57.

¹⁰ Cz. Gniecki, *Hagiograficzne źródła franciszkańskie powstałe w XIII i XIV w.*, Biblioteka Instytutu Studiów Franciszkańskich 10, Kraków 2004, s. 65; L. Iriarte, *Historia...*, s. 59.

Ważne decyzje dotyczące prowincji Ziemi Świętej zapadały w okresie, gdy generałem był Bonawentura z Bangoregio (1257–1274). Krytykowany przez różne środowiska bracia musieli bronić nie tylko swojego sposobu życia, ale i prawa do prowadzenia działalności duszpasterskiej¹¹. Bonawentura w swych pismach nie tylko dowodził zasadności i poprawności poczynań franciszkanów, ale również przygotował kolejną wersję żywotu św. Franciszka. Było to o tyle ważne, że życie Ojca Serafickiego uznawane było za wzór do naśladowania dla wszystkich minorytów¹². W opracowanym na polecenie kapituły generalnej z roku 1260 *Żywocie większym* znacznie obszerniej, niż było to w przypadku żywotów Tomasza z Celano, przedstawione zostały działania podejmowane przez Franciszka w Ziemi Świętej, co więcej, ukazane zostały sukcesy, które miała przynieść jego misja¹³. W innym swym dziele zawierającym wykład *Reguły*, omawiając rozdział XII zatytułowany *De euntibus inter Saracenos, et alios infideles* podkreślił m.in. wartość męczeństwa, którego mogą dostąpić misjonarze wśród niewiernych. Wyjaśnił również jak należy rozumieć określenie *idoneos ad mittendum*. W myśl jego interpretacji bracia wysłani do Saracenów powinni być *robusti corpore, et constantes in fide, probati virtute, et semper irreprehensibiliter conversati*¹⁴. Wymienione przez generała przymioty braci misjonarzy zasługują na uwagę. Wskazanie tężyzny fizycznej jako niezbędnego warunku wyruszenia na misję dowodzi, że zadanie to uznawano za wymagające siły i odporności na trudy. Wytrwałość w wierze, cnotliwość i nienaganność postępowania były ważne zapewne nie tylko ze względu na zagrożenia dla duszy misjonarza, ale także dlatego, że jednym ze sposobów, w jaki minoryci mieli oddziaływać na niewiernych, był przykład dobrego życia. Z kolei w dziele *Determinationes Quaestionum circa Regulam Sancti Francisci* Bonawentura uzasadniał prowadzoną przez minorytów, również w Ziemi Świętej, działalność duszpasterską, podkreślając, że podejmowana jest ona w porozumieniu ze Stolicą Apostolską i na podstawie jej akceptacji¹⁵. Wyjaśniał także, że dla wypełniania swych zadań bracia muszą przebywać, w miastach, wśród ludzi i dysponować odpowiednimi zabudowaniami¹⁶. Twórczość Bonawentury wyraźnie wskazuje na wzrost zainteresowania władz zakonu aktywnością w Lewancie. Mimo to żadna spośród decyzji podjętych podczas kapituły generalnej w Narbonne w roku 1260 nie dotyczyła specjalnie prowincji

¹¹ L. Iriarte, *Historia...*, s. 61–63.

¹² Obszerniej o Franciszku postrzeganym jako *forma minorum* zob.: ibidem, s. 64.

¹³ Ibidem, s. 64–65.

¹⁴ Św. Bonawentura, *Expositio in Regulam Fratrum Minorum*, [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, ed. A.C. Peltier, t. XIV, Paris 1868, s. 598; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 456.

¹⁵ *Quaestio II: Cur fratres Minores populo praedicent, et confessiones audiant, cum animarum curam ordinarie non suscipiant*, Św. Bonawentura, *Determinationes Quaestionum circa Regulam Sancti Francisci*, [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, ed. A.C. Peltier, t. XIV, Paris 1868, s. 602.

¹⁶ *Quaestio V: Cur fratres Minores non degant in deserto, Quaestio VI, Cur fratres Minores habeant magnos conventus*, ibidem, s. 604–605.

cji *Terrae Sanctae*, choć oczywiście obowiązywały w niej wszystkie uchwalone wówczas regulacje poświęcone m.in. przyjmowaniu nowych braci, przenoszeniu ich z prowincji do prowincji, przestrzeganiu ubóstwa, wyłanianiu ministrów, kustoszów i wikariuszy itp.¹⁷ Prawdopodobnie podczas kolejnej kapituły generalnej, która miała miejsce 20 V 1263 roku w Pizie, podjęto decyzję o podzieleniu dotychczasowej rozległej prowincji *Terrae Sanctae* na dwie, tj. Ziemi Świętej (zwaną także prowincją Syrii) obejmującą Egipt, Palestynę i Syrię oraz Cypr i na prowincję Romanii w skład której weszły pozostałe terytoria dawnej wielkiej prowincji¹⁸. Decyzja ta niewątpliwie miała związek ze zmianą sytuacji politycznej w Konstantynopolu, do którego w 1261 roku powrócili cesarze bizantyjscy¹⁹. Odbudowa greckiego panowania nad Bosforem prawdopodobnie była jedynie katalizatorem zmian struktury zakonu. Ich wprowadzenie było o tyle zasadne, że zarządzanie tak rozległą, zróżnicowaną etnicznie i religijnie oraz obejmującą kilka, wrogich sobie organizmów politycznych, prowincją było praktycznie niemożliwe. Dokonany podział i wspomniane wyżej pisma generała Bonawentury wskazują na to, że w zakonie obecne było przekonanie o zasadności prowadzenia aktywnej polityki wobec Ziemi Świętej. Wobec narastającego konfliktu pomiędzy minorytami a częścią biskupów skuteczne działania w Ziemi Świętej mogły być ważnym argumentem w dyskusji o przyszłości zgromadzenia. Tym bardziej, że Stolica Apostolska była żywo zainteresowana zarówno powodzeniem akcji krucjatowej, jak i planami unii z Kościołami Wschodnimi. Franciszkanie byli zaangażowani w realizację obu tych wielkich planów papieżstwa.

Decyzje podejmowane podczas kolejnych kapituł generalnych zwoływanych przez Bonawenturę nie miały bezpośredniego związku ani wpływu na funkcjonowanie prowincji *Terrae Sanctae*²⁰. Wyraźnie widać natomiast wzrost zainteresowania problematyką Ziemi Świętej u ówczesnych autorów franciszkańskich²¹.

¹⁷ *Constitutiones generales Ordinis Fratrum Minorum editae et confirmate in Capitulo generali apud Narbonam a.D. 1260, decima iunii, tempore rev. P. Fr. Bonaventurae*, ed. M. Bihl, *Statuta generalia...*, passim; *Cronica XXIV*, s. 328–329.

¹⁸ *Sub isto Generali* (mowa o Bonawenturze) *numerus Provinciarum Ordinis praesente domino Gregorio Papa IX, taxatus fuit de duabus augmentatus*. *Cronica XXIV*, s. 350; P.C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 16; G. Golubovich, *Serie chronologica...*, s. XIII; BBTS, t. I, s. 108; L. Iriarte, *Historia...*, s. 159. Niestety postanowienia tej kapituły nie zachowały się w komplecie, obecnie znane są jedynie fragmenty dotyczące kwestii liturgicznych. J. Moorman, *A History...*, s. 151. Dlatego też postanowienia dotyczące zmian administracyjnych możemy odtwarzać jedynie na podstawie ich kosekwencji; S. De Sandoli, *Il primo convento...*, s. 7; G. Nazzero, *La presenza...*, s. 9; B. Pandžić, *Historia...*, s. 64; I. Mancini, *Cenni storici...*, s. 18.

¹⁹ S. Runciman, *Nieszpory sycylijskie...*, s. 60–62.

²⁰ *Constitutiones generales editae in capitulo generali Assisiensi anno 1279...*, s. 38 passim; *Iste sunt diffinitiones capituli generalis apud Argentinam celebrati anno Domini MCCLXXXI*, ed. G. Fussenegger, *Definitiones capituli...*, s. 135–140; J. Moorman, *A History...*, s. 151.

²¹ Rozgrywające się w Egipcie, Palestynie i Syrii wydarzenia przyciągały uwagę minoryckich kronikarzy, którzy opisywali je na równi ze zdarzeniami mającymi miejsce w Europie. Powstawały również dzieła zawierające plany działań, które bracia powinni realizować w Ziemi Świętej. Obszerniej o tym w rozdziale poświęconym piśmiennictwu franciszkańskiemu.

W okresie przed upadkiem Akki jeszcze dwukrotnie kapituły generalne podejmowały decyzje, które dotyczyły prowincji Ziemi Świętej. W roku 1285 w Mediolanie nakazano ograniczenie przenoszenia braci z prowincji do prowincji, jeżeli nie wymagają tego potrzeby zakonu²². Zasada ta dotyczyła oczywiście wszystkich prowincji, ale jej znaczenie dla Ziemi Świętej było szczególne. Prowincja ta przez całe XIII stulecie przyjmowała braci przybywających z Europy, którzy w znacznej mierze kształtowali jej oblicze. Postępy ekspansji muzułmańskiej powodowały stałe zmniejszanie się liczby łacinników w Ziemi Świętej. W rezultacie możliwości rekrutowania nowych członków zakonu spośród mieszkańców Outremer bezustannie malały. Dwa lata później, podczas obrad kapituły generalnej w roku 1287 w Montpellier za ministra generalnego Mateusza z Aquasparty postanowiono, że żaden z ministrów nie będzie wysyłał do prowincji Ziemi Świętej braci niezdiscyplinowanych²³. Regulacja ta zapewne miała związek z wcześniejszym wyjaśnieniem Bonawentury w sprawie cech, jakimi winni się charakteryzować bracia wysyłani na misje do niewiernych. Postanowienie to zostało powtórzone podczas kapituły w Paryżu w roku 1292, już po upadku Akki²⁴. Dążenie władz zakonu do sprawowania ściślejszego nadzoru nad braćmi udającymi się wówczas do Ziemi Świętej wydaje się w pełni uzasadnione. Złożona sytuacja militarna i polityczna stawiała przed przebywającymi w Lewancie braćmi trudne zadania. Próbowali oni realizować własne plany niesienia Ewangelii Chrystusa wszystkim ludziom, co w warunkach wojny między Frankami i muzułmanami oraz głębokich podziałów wśród samych łacinników nie było łatwe. Co więcej, Stolica Apostolska oczekiwała od minorytów wsparcia ruchu krucjatowego. Jednocześnie bracia mniejsi próbowali utrzymywać poprawne stosunki z muzułmanami, co pozwalało im nie tylko nieść pomoc duszpasterską jeńcom i chrześcijańskim poddanym Saracenów, ale również żywić nadzieje na rozwijanie akcji misyjnej wśród niewierzących. Wszystkie te niełatwe przedsięwzięcia próbowano realizować w warunkach wojny i stałego zagrożenia życia. Dlatego też tak ważne było, by bracia działający w Ziemi Świętej mieli odpowiednie predyspozycje. Ich błędy czy słabości mogły mieć bowiem bardzo poważne konsekwencje nie tylko dla nich samych, ale także dla zakonu, a nawet wszystkich chrześcijan w Lewancie.

²² (...) *non transferabat fratres de provincia ad provinciam, nisi ordinis necessitas id requirat* (...), *Acta capituli generalis Mediolani...*, s. 286.

²³ (...) *nullus minister scienter mittat fratres insolentes ad provinciam Terrae Sanctae* (...) *Hec sunt constitutiones editae in capitulo generali apud Montem Pessulanum celebrato*, ed. F. Ehrle, [w:] *Archiv für Literatur-und-Kirchengeschichte des Mittelalters*, heraus. P. H. Denifle, F. Ehrle, Freiburg im Breisgau 1892, Bd. VI, s. 58; BBTS, t. I, s. 322; *Statuta generalia...*, s. 69.

²⁴ *Constitutiones generales editae in capitulo generali Parisiensi anno 1292*, ed. M. Bihl, *Statuta generalia...*, s. 69.

Instytucje

Kustodie

Reguła zatwierdzona przewidywała utworzenie w poszczególnych prowincjach kustodii, w których można było zwoływać kapituły²⁵. Niewiele potrafimy obecnie powiedzieć o kustodiach, na które podzielona była prowincja *Terrae Sanctae*. Wspomniane wyżej zapisy *Reguły* z 1223 roku zakładały istnienie takich jednostek administracyjnych, ale w przypadku Ziemi Świętej najwcześniejsze informacje o kustodiach, a właściwie o kustoszach, pojawiły się dopiero w siódmym dziesięcioleciu XIII wieku²⁶. W zbiorze exemplów przygotowanym przez minorytę z prowincji Anglii znalazła się informacja o pochodzącym z Burgundii bracie Wincentym, który przybył na kapitułę generalną (w roku 1260 lub 1269) w imieniu kustoszy z Ziemi Świętej²⁷. L. Iriarte wyraził przypuszczenie, że około 1260 roku w prowincji znajdowały się trzy kustodie tj. Syrii, Cypru i Romanii, która w roku 1263 miała zostać przekształcona w odrębną prowincję. Uczony nie przedstawił niestety żadnego dowodu na poparcie tej tezy²⁸. Istnienie więcej niż jednej kustodii potwierdzają sporządzone przez minorytów w XIII stuleciu wykazy prowincji, kustodii i domów. H. Golubovich opublikował kilka takich zestawień dotyczących XIII i XIV wieku. W najstarszym, pochodzącym z kodeksu przechowywanego w Bibliotece British Museum w Londynie (sygn. 24,641) opisany jest stan z okresu zapewne tuż po roku 1263, jako że wymienione są nim zarówno prowincja Ziemi Świętej, zwana prowincją Syrii, jak i prowincja Grecji, czyli Romanii. Według tego dokumentu, sporządzonego, jak przypuszczał H. Golubovich podczas jednej z kapituł między rokiem 1263 a 1269, w prowincji Syrii znajdowały się wówczas 3 kustodie²⁹. W kolejnym zestawieniu sporządzonym podczas kapituły generalnej w roku 1282 nie podano liczby kustodii³⁰.

Nie potrafimy obecnie ustalić granic poszczególnych kustodii ani nawet ich stolic. Źródła pozwalają ustalić, że jeden z kustoszy około roku 1286 rezydował

²⁵ *Reguła zatwierdzona*, rozdz. 8, s. 403–405; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 147.

²⁶ Przedstawione przez W. Di Fonzo stwierdzenie, że *Pierwszą kustodią w porządku chronologicznym i z przywiązania, była kustodia Ziemi Świętej, serce prowincji Syrii, założona w 1217 przez pierwszego prowincjalą br. Eliasza z Asyżu. Rozciągała się ona od Konstantynopola po Syrię i Egipt.* (W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 77), nie znajduje żadnego potwierdzenia w źródłach.

²⁷ *Quidem frater de Burgundia oriundus, nomine Vincentius. (...) Frater vero Vincentius memoratus tunc temporis erat Custos in Terra Sancta et venit tunc pro Custodibus illius terre ad capitulum generale. Liber Exemplorum ad usum praedicatorum saeculo XIII, compositus a quodam fratre Minore Anglico de Provincia Hiberniae, secundum Codicem Dunelmensem*, ed. per A.G. Little, Aberdoniae 1908, s. 81; BBTS, t. II, s. 392–393; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 63–64; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37.

²⁸ L. Iriarte, *Historia...*, s. 159.

²⁹ *Series Provinciarum Hispanica*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 241.

³⁰ *Series Gen. Capituli Argentinae*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 243; D. Cresi, *Statistica dell'Ordine Minoritico all'anno 1282*, AFH, a. et t. 56, 1963, s. 159–160.

w Akce³¹. Co do siedzib pozostałych możemy jedynie wysuwać przypuszczenia. W zgodnej opinii badaczy drugi z kustoszy mógł przebywać na Cyprze³². Jest to bardzo prawdopodobne. Na wyspie znajdowało się pięć domów franciszkańskich i stanowiła ona wyraźnie wyodrębnioną jednostkę terytorialną. Więcej kontrowersji budzą proponowane lokalizacje trzeciej kustodii. Zdaniem H. Golubovicha mogła ona obejmować Cylicję, choć nie przedstawił na potwierdzenie tej tezy żadnych dowodów³³. A. Sepinski wskazywał na Tars jako jej stolicę³⁴. M. Roncaglia skłaniał się ku pogładowi, że siedzibą trzeciego z kustoszy była Antiochia, a po jej upadku w 1268 roku Trypolis³⁵. Ta ostatnia hipoteza wydaje się najbardziej prawdopodobna. Antiochia była największym z łańskich miast w Lewancie, działający tam klasztor był jednym z ważniejszych ośrodków życia minoryckiego, a prowincję *Terrae Sanctae* nazywano czasem *Provincia Antiochena*³⁶.

Precyzyjnie datowane informacje o kustoszach w prowincji Ziemi Świętej pojawiły się dopiero w czasie, gdy z pierwotnej, rozległej prowincji wydzielono *Romanie*³⁷. Pozwala to przypuszczać, że powołanie kustoszy mogło mieć związek z przeobrażeniami organizacyjnymi zakonu dostosowującymi jego strukturę do zmienionej sytuacji politycznej po upadku cesarstwa łańskiego. Jeżeli rzeczywiście tak było, to przypuszczenie, że w ramach prowincji Ziemi Świętej utworzono trzy kustodie pokrywające się z trzema tworzącymi odrębne terytoria organizmami politycznym tj Królestwem Cypru, Księstwem Antiochii i Królestwem Jerozolimskim, wydaje się uzasadnione. Hipotezy tej przy obecnym stanie wiedzy nie można jednak uznać za ostateczną.

Domy i związane z nimi instytucje

Jak wynika z przekazu Jakuba de Vitry, a także zapisów *Reguły zatwierdzonej*, pierwotny model życia franciszkanów zakładał, że wspólnota braci będzie wiodła na wół wędrowny tryb życia, a domy (*miejsca — loca*, jak je nazywano w źródłach franciszkańskich) będą jedynie tymczasowymi miejscami schronienia³⁸. Określenie konwent (*conventus*), które z czasem się pojawiło, nie oznaczało kompleksu zabudowań, a wspólnotę tworzoną przez 12 braci i gwardiana. Mniej-

³¹ BBTS, t. I, s. 312–313; R. Röchricht, *Syria sacra*, [w:] *Zeitschrift de Deutschen Palaestina-Vereins*, heraus. H. Guthe, Bd. X, Leipzig 1887, s. 22; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 39.

³² BBTS, t. I, s. 312; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 39.

³³ BBTS, t. II, s. 245.

³⁴ A. Sepinski, *Conspectus...*, s. 87.

³⁵ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 39.

³⁶ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. II, s. 349; Bartholomaeo de Pisa, *De Conformitate...*, s. 253, 347, 519.

³⁷ Uznawana za najwcześniejszą informacja o kustoszu Wincentym może dotyczyć dopiero 1269 roku.

³⁸ *De die intrant civitates et villas, ut aliquos lucri faciant, operam dantes actione; nocte vero revertuntur ad heremum vel loca solitaria vacantes contemplatione*. Jakub de Vitry, *Briefe des Jacobus de Vitraco...*, s. 104; idem, *Libri duo...*, s. 350–351; F. Cuthbert, *Saint Francis...*, s. 16.

sze wspólnoty nazywane były miejscami niekonwentalnymi, a zarządzający nimi brat podlegał gwardianowi z miejsca konwentalnego³⁹. Początkowo powstawały one na obrzeżach miast lub zgoła poza nimi⁴⁰. Z czasem jednak zaczęto je wznosić w miastach. Wiązało się to m.in. z wypełnianiem przez braci obowiązków duszpasterskich i otwarciem ich świątyń na potrzeby publicznego kultu. Proces ten uległ przyspieszeniu w okresie, gdy generałem był Haymon z Faversham (1240–1244). W tym czasie *loca* zaczęły przybierać formę znanych z innych zgromadzeń zabudowań klasztornych⁴¹. Procesy takie przebiegały w Ziemi Świętej zapewne podobnie jak w pozostałych prowincjach. Jedyną różnicą mogło być to, że niestabilna sytuacja polityczna i zagrożenia wynikające z możliwości najazdu Saracenów były czynnikiem mogącym przyspieszać te zjawiska.

Wspomniane wyżej XIII-wieczne tabele statystyczne zawierają też informacje o liczbie *miejsc* w poszczególnych prowincjach. Wg wspomnianego zestawienia obrazującego stan niebawem po roku 1263, w podzielonej na trzy kustodie prowincji *Terrae Sanctae* miało być wówczas 19 domów⁴². Niewątpliwie był to okres, w którym liczba *miejsc* minoryckich w Syrii i Palestynie była największa w XIII stuleciu. Jeżeli przyjmiemy, że podana w zestawieniu liczba jest prawdziwa, to nawet po odliczeniu domów znajdujących się na Cyprze nie potrafimy zidentyfikować wszystkich ich lokalizacji. Na przeszkodzie stoi m.in. to, że ze względu na bardzo niestabilną sytuację polityczną ich liczba się zmieniała. Wg zestawień sporządzonych w roku 1282 i 1290 w całej prowincji, łącznie z Cyprzem, było tylko 8 domów⁴³.

Jak była o tym mowa wyżej, pierwszym stałym miejscem pobytu franciszkanów w Ziemi Świętej była zapewne Akka. To w tym ważnym mieście portowym, pełniącym rolę stolicy Królestwa Jerozolimskiego i będącym wówczas miejscem pobytu łacińskiego patriarchy jerozolimskiego, rozpoczął swą działalność pierwszy minister prowincji Ziemi Świętej, brat Elias⁴⁴. Nie wiemy obecnie, gdzie znajdowała się siedziba ministra i jaki był jej status. Należy jednak pamiętać, że we wczesnym okresie istnienia zgromadzenia dość rygorystycznie podchodzono do nabywania przez minorytów stałych siedzib⁴⁵. Gwałtowna reakcja Franciszka na wieść o zajmowaniu przez braci domu w Bolonii, która miała miej-

³⁹ J. Moorman, *A History...*, s. 63; L. Iriarte, *Historia...*, s. 111–114; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentalni...*, s. 99–100.

⁴⁰ R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 63–64.

⁴¹ J. Moorman, *A History...*, s. 118–122; L. Iriarte, *Historia...*, s. 114.

⁴² *Series Provinciarum Hispanica...*, s. 241.

⁴³ *Series Gen. capituli Argentinae...*, s. 243; D. Cresi, *Statistica...*, s. 159–160.

⁴⁴ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XII; BBTS, t. II, s. 221; G.M. Montoro, *S. Francisco...*, s. 34; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 27; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; B. Pandžić, *Historia...*, s. 9.

⁴⁵ *Bracia niech niczego sobie nie przywłaszczają: ani domu, ani ziemi (...), Regula zatwierdzona, rozdz. 6, s. 401; Niech bracia strzegą się, aby w ogóle nie przyjmowali kościołów, ubogich mieszkań i wszystkiego, co dla nich jest budowane (...), Św. Franciszek, Testament, s. 457; F. Cuthbert, *Saint Francis...*, s. 14.*

sce już po jego powrocie z Ziemi Świętej, pozwala przypuszczać, że pierwsze miejsce zamieszkania minorytów w Akce nie budziło niepokoju nawet u bardzo rygorystycznie traktujących nakaz ubóstwa braci⁴⁶. Zapewne dlatego w zachowanych źródłach brak jest informacji pozwalających precyzyjnie zlokalizować ten, jak i wiele innych domów franciszkańskich w Ziemi Świętej w XIII stuleciu. Niewątpliwie jednak siedziba ta musiała mieć w miarę stały charakter i być powszechnie znana. Po przybyciu do Ziemi Świętej Franciszek w krótkim czasie spotkał brata Eliasza. Podobnie brat, który przywiózł wiadomości o zmianach wprowadzonych przez wikariuszy, zdołał odnaleźć Franciszka⁴⁷. Akka, mimo że ustępowała pod względem liczby mieszkańców Antiochii czy Trypolisowi, była miastem liczącym wówczas kilka tysięcy mieszkańców⁴⁸. Jako ważny ośrodek życia gospodarczego i politycznego przyciągała przybyszów zarówno z Europy, jak i krajów Wschodu⁴⁹. Dzięki stałej siedzibie minoryci niewątpliwie mogli być łatwiejsi do odnalezienia, zwłaszcza dla dopiero co przybyłych z Europy współbraci. Po powrocie Franciszka i Eliasza do Europy Akka zapewne pozostała siedzibą ministra prowincjalnego⁵⁰. Kolejne informacje o obecności minorytów w tym mieście pochodzą z roku 1229. W Niedzielę Palmową, czyli 8 kwietnia, przebywający w Akce Fryderyk II miał się dopuścić wobec nich szeregu aktów przemocy. Brutalność cesarza była zapewne zemstą za zaangażowanie się franciszkanów w działania Stolicy Apostolskiej wymierzone przeciw ekskomunikowanemu Szaufowi⁵¹. Następnym potwierdzeniem obecności i aktywności minorytów w Akce może być list *Si ordinis Fratrum Minorum* papieża Grzegorza IX z 1 II 1230 roku⁵². W tym skierowanym do łacińskich patriarchów Antiochii i Jerozolimy dokumencie papież zachęcał obu dostojników do okazania sympatii i nieutrudniania działań podejmowanych przez braci na terenie podległym ich jurysdykcji kościelnej. Z tekstu nie wynika bezpośrednio, czy franciszkanie posiadali w tym czasie już jakieś swe domy w Ziemi Świętej czy dopiero pragnęli

⁴⁶ Jak podaje Tomasz z Celano, Franciszek na wieść o tym, że bracia mają dom w Bolonii, nakazał go natychmiast opuścić wszystkim, nawet chorym braciom. Celano II, s. 603; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 63.

⁴⁷ BBTS, t. I, s. 110.

⁴⁸ Wg ustaleń J.C. Russella w roku 1200 Antiochia liczyła ok. 40 000 mieszkańców, Trypolis około 8000, a Akka ok. 5600. W ciągu kolejnych 20 lat liczby te prawdopodobnie nie uległy zasadniczym zmianom. J.C. Russell, *The Population of the Crusader States*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, Madison 1985, vol. V, s. 306.

⁴⁹ U.T. Holmes, *Life...*, s. 4–7.

⁵⁰ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 214; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; A. Arce, *The Custody of the Holy Land*, [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. III, por A. Arce, Jerusalem 1974, s. 142.

⁵¹ *Et ut excogitatum malitiam adimpleret, fratres Praedicatorum ac quosdam Minores, qui in ramis palmarum locis statutis convenerant ad praedicandum verbum Domini, per satellites suos rapi fecit de pulpitis et in terram prosterni, extrahi et quasi latrones per civitates fustigari(...)*, Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 183; BBTS, t. I, s. 157; L. Wadding, *Anales minorum...*, t. II, s. 252; F. von Raumer, *Geschichte...*, s. 446.

⁵² BF, t. 1, s. 58–59; BBTS, t. I, s. 160; T. Domenichelli, *I Frati...*, s. 55.

je zakładać⁵³. Wspomniany jest w nim jednak *Minister provincji*, który, jak można przypuszczać, przebywał właśnie w Akce⁵⁴. Najprawdopodobniej kolejnym dokumentem potwierdzającym obecność franciszkanów w tym mieście jest list Grzegorza IX adresowany *Dilectis filiis Ministro et fratribus Ordinis Minorum Acconensium*. Nie ma on niestety precyzyjnej daty, ale H. Golubovich był zdania, że należy go datować na rok 1230 lub 1231. Potwierdza on nie tylko obecność minorytów i ich ministra, ale również posiadanie przez nich kaplicy czy też kościoła, w którym sprawowali posługę duszpasterską⁵⁵. W następnych dwóch dziesięcioleciach wspólnota zapewne się rozrastała, nie dysponujemy niestety żadnymi źródłami dokumentującymi poszczególne etapy rozwoju. Z lat 1254–1255 zachowały się dokumenty wspominające ministra i minorytów z Akki jako uczestników rozmaitych zdarzeń, ale nie informujące o funkcjonowaniu samej wspólnoty⁵⁶. W święto Wniebowzięcia Matki Bożej 15 sierpnia 1255 roku w Trypolisie odbyła się kapituła prowincjalna, podczas której brat Wilhelm Rubruk został mianowany lektorem w Akce⁵⁷. Zdaniem G. Governantiego konwent akkański liczył wówczas ok. 60 braci, a znajdujące się w nim studium, w którym miał nauczać Wilhelm Rubruk, służyło całej prowincji Ziemi Świętej⁵⁸. Mimo zwołania kapituły do Trypolisu Akka zapewne przez cały czas była siedzibą ministra prowincjalnego. W roku 1256 papież Aleksander przyznał 100 dni odpustu wszystkim, którzy nawiedzą tutejszy kościół franciszkanów w święta św. św. Franciszka, Klary i Antoniego⁵⁹. W grudniu roku 1261 nieznanymi bliżej Wilhelm de Porta przekazał w testamencie swój dom zlokalizowany w dzielnicy genueńskiej czterem wspólnotom religijnym, wśród nich i franciszkanom⁶⁰. Nie wiemy niestety, w jaki sposób bracia korzystali z należnej im ¼ budynku. Kolejne zachowane w źródłach informacje dotyczą jedynie istnienia domu w Akce⁶¹. Znajdujący się przy nim kościół był zapewne ważnym ośrodkiem życia religijnego, skoro w 1283 roku pochowano tu biskupa Linköping Henryka, który zmarł podczas

⁵³ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 35.

⁵⁴ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XVI.

⁵⁵ (...) *benefactores vestros, aut eos qui vobis eleemosynas largiuntur, vel ad eundem lucum [vestrum] ad audiendam praedicationem, seu pro alia causa (...). veniunt (...)* BBTS, t. II, s. 292–293.

⁵⁶ *Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII–MCCXCI)*, edidit R. Röhricht, Oeniponti 1893, s. 322, nr 1221, s. 323, nr 1226; BBTS, t. II, s. 390.

⁵⁷ *Inde venimus Tripolim, ubi fuit capitulum nostrum in Assumcione beate Virginis; et diffinivit Minister quod legerem Achon, non permittens me venire (...)*, s. BBTS, t. I, s. 230; G. Governanti, *I Francescani...*, s. 22; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XIII, 214; G.M. Montoro, *S. Francisco...*, s. 35; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 50; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73.

⁵⁸ Niestety autor nie podał uzasadnienia dla takiej właśnie liczebności konwentu. G. Governanti, *I Francescani...*, s. 22; G.M. Montoro, *S. Francisco...*, s. 36; B. Pandžić, *Historia...*, s. 9.

⁵⁹ BBTS, t. I, s. 234; G. Governanti, *I Francescani...*, s. 34.

⁶⁰ *Regesta...*, s. 342–343, nr 1312; G. Governanti, *I Francescani...*, s. 34.

⁶¹ W roku 1264 bracia otrzymali darowiznę pieniężną, G. Governanti, *I Francescani...*, s. 34; natomiast w roku 1286 w domu franciszkanów w Akce przebywał kustosz Gelebert, G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 7.

pobytu w Ziemi Świętej⁶². Kościół ten działał do roku 1291, kiedy to po zdobyciu miasta przez siły muzułmańskie został zniszczony, a część braci poniosła śmierć męczeńską⁶³. Minister prowincjalny wraz z grupą franciszkanów zdołał, jeszcze przed upadkiem Akki, przenieść się na Cypr⁶⁴.

Jako następny po akkańskim powstał, zapewne przy bezpośrednim udziale św. Franciszka, dom w Damietcie. Jak była o tym mowa wyżej, Franciszek przebywał wśród krzyżowców zapewne od wczesnej jesieni 1219 roku do wczesnej wiosny 1220 roku. Z dwóch zachowanych dokumentów z 19 lipca i 27 sierpnia 1220 roku wynika, że bracia byli już wówczas dobrze zdomowieni i na terenie wydzielonej dla bolończyków dzielnicy mieli dom i kościół⁶⁵. Jak przypuszczał H. Golubovich, o zlokalizowaniu domu minorytów w dzielnicy kupców z Italii zdecydowało to, że bracia, którzy zorganizowali ten dom, również przybyli z Włoch⁶⁶. Działał on zapewne tylko do utraty miasta przez chrześcijan 30 sierpnia 1221 roku⁶⁷. Franciszkanie pojawili się ponownie w Damietcie dzięki staraniom Ludwika IX, króla Francji, który wraz z siłami krzyżowców zajął miasto 6 czerwca 1249 roku⁶⁸. Sam dom powstał zapewne później, a istniał tylko do kwietnia 1250 roku⁶⁹.

Kolejna wspólnota franciszkańska miała jakoby powstać, również pod bezpośrednim wpływem Franciszka, na Amanos (Czarnej Górze) w pobliżu Antiochii. Podobno działał tam klasztor benedyktyński, którego wszyscy bracia postanowili przyjęc franciszkański model życia, a miało to nastąpić w roku 1220, kiedy to Franciszek podczas swego pobytu w Ziemi Świętej mógł odwiedzić te okolice⁷⁰. Wiadomości o tym klasztorze i o zbiorowej konwersji benedykty-

⁶² BBTS, t. I, s. 280; C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 306.

⁶³ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 214; BBTS, t. I, s. 350, t. II, s. 471; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 38; G. Governanti, *I Francescani...*, s. 22; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 17; M. da Civezza, *Storia...*, vol. II, s. 495.

⁶⁴ Joannes Elemosina, *Liber Historiarum S. Romane Ecclesie*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 109; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XIV; BBTS, t. II, s. 471.

⁶⁵ Wydał je G. Golubovich, *San Francesco...*, s. 313–316; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 48; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; B. Pandžić, *Historia...*, s. 10–11.

⁶⁶ G. Golubovich, *San Francesco...*, s. 317.

⁶⁷ Zaproponowana przez S. De Sandoli data utworzenia domu, tj. 2 II 1220 r., nie ma potwierdzenia w źródłach. W tym dniu została natomiast konsekrowana katedra w dawnym meczecie. S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 244; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 48.

⁶⁸ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 244.

⁶⁹ *Continuation de Guillaume de Tyr dite du manuscrit de Rothelin*, de 1229 a 1261, RHC. Occ. t. II, Paris 1859, s. 594; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 244; BBTS, t. I, s. 103; C. Aerts, *Les Franciscains au pays...*, s. 17. Przypuszczenie S. De Sandoli, że wspólnota powstała 6 VI, czyli w dniu wkroczenia armii krzyżowców do Damietty, nie ma żadnego źródłowego uzasadnienia. Wydanie miasta muzułmanom, które nastąpiło 30 kwietnia 1250 roku, wyznacza ostateczną datę zakończenia istnienia wszystkich instytucji łacinników w Damietcie. S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 48–49.

⁷⁰ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. I, s. 364; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XI, 222; G. Golubovich, *Viaggi di S. Francesco...*, s. 30; BBTS, t. I, s. 96; F. Paul, *Les Frères-Mineurs...*,

nów są jednak dość późne, znajdujemy je dopiero w źródłach z drugiej połowy XIV wieku⁷¹. O istnieniu tej wspólnoty za czasów, gdy ministrem generalnym był Jan z Parmy (1247–1257), ale nie o konwersji dokonanej przez Franciszka, wspomina *Kronika XXIV generalów*⁷². Wiadomości o roli Franciszka w tym przekształceniu pojawiły się dopiero u mało wiarygodnego Bartłomieja z Pizy. Klasztor miał zostać zniszczony w roku 1268 po zajęciu Antiochii i jej okolic przez wojska Bajbarsa⁷³. Te późne i nieprecyzyjne informacje każą zachować daleko posuniętą ostrożność. Tym bardziej, że wiarygodne źródła XIII-wieczne zachowują w tej kwestii całkowite milczenie. Co więcej, Fidenzio z Padwy, który był wikariuszem prowincjalnym i opisał zniszczenie wspólnot religijnych na Amanos w roku 1268, nie wspomniał o jakichkolwiek franciszkanach, którzy mieliby tam ucierpieć⁷⁴. Mimo że dzieło Fidenzia powstało ponad dwadzieścia lat po opisywanych wydarzeniach, autor-minoryta zapewne nie przemilczałby faktu zniszczenia franciszkańskiego konwentu, tym bardziej, że o cierpieniach współbraci wspominał wielokrotnie⁷⁵. Nie dysponujemy więc żadnymi wiarygodnymi źródłami potwierdzającymi nie tylko okoliczności powstania, ale i sam fakt istnienia tego konwentu. Prawdopodobnie jest on tylko tworem zrodzonym w wyobraźni czternastowiecznych autorów⁷⁶. Być może inspiracją dla twórców tej legendy była informacja o zainteresowaniu duchowością franciszkańską benedyktynek z Antiochii, o czym informuje list Aleksandra IV *Licet is* z 6 marca 1257 roku⁷⁷. Przypadki przyjmowania reguły franciszkańskiej przez istniejące wcześniej wspólnoty zakonne zdarzały się, o czym pisał m.in. G. Governanti, ale żaden z przywołanych przez niego przykładów nie dotyczył Ziemi Świętej⁷⁸.

s. 57; M. da Civezza, *Storia...*, vol. II, s. 40; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; G. Governanti, *I Francescani...*, s. 20.

⁷¹ G. Governanti, *I Francescani...*, s. 20; BBTS, t. I, s. 66–67.

⁷² *Erat tunc in partibus ultramarinis prope Antiochiam ad octo miliaria quidam conventus in loco, qui dicitur Montana Nigra, eo quod densissima silva bene lata ad duo milliaria cingebarur, sanctis fratribus populates, cuius principium fuit tale. Erat ibi enim antea ab antiquo monasterium monachorum Ordinis sancti Benedicti, cuius Abbas et monachi mores et vitam fratrum Minorum, qui ad illas partes venerant, contemplantes, divino Spiritu inflammati, omnes possessiones ipsius monasterii Patriarche Antiocheno resignantes, monasterio tantum pro sua et aliorum fratrum habitatione retento, fratrum Minorum omnes habitum et Ordinem assumpserunt (...), Cronica XXIV, s. 281–282.*

⁷³ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 317; *Cronica XXIV*, s. 331; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 222.; BBTS, t. I, s. 104; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152.

⁷⁴ *Sarraceni (...) ceperunt Antiochiam, sicut propheta predixerat et illi soli evaserunt de manibus Sarracenorum, qui fugerunt ad tres montes circumstantes, quorum unus vocatur Cursarius, ubi erat castrum nobilissimum domini Patriarche: alius vocatur Mons Niger, ubi multi religiosi et Deo servientes tempore pacis habitabant et ibidem Domino serviebant; tertius vocatur Carosius, qui respicit mare, Fidentio de Padua, Liber...*, s. 26; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 51–52.

⁷⁵ Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 24–26.

⁷⁶ Ku takiej opinii skłaniał się m.in. M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 51–52.

⁷⁷ BF, t. II, s. 202.

⁷⁸ G. Governanti, *I Francescani...*, s. 20.

Co prawda, nie potrafimy dowieść istnienia konwentu na Amanos, ale franciszkanie prawdopodobnie dość szybko zainteresowali się samą Antiochią, najludniejszym miastem łacinników w Ziemi Świętej. Wspomniany wyżej list *Si Ordinis Fratrum minorum* z 1 II 1230 roku, adresowany m.in. do łacińskiego patriarchy Antiochii, skłania część badaczy do przyjęcia, że minoryci już wówczas byli w tym mieście⁷⁹. Jednak, jak była o tym mowa wyżej, nie można doku-mentu tego uznać za dowód ich obecności. Tradycja historiografii franciszkańskiej łączy powstanie konwentu w Antiochii z osobistą działalnością Benedykta z Arezzo, którego Bartłomiej z Pizy wymienił jako pierwszego przełożonego tej wspólnoty⁸⁰. Informację tę Łukasz Wadding umieścił pod rokiem 1232, nie wskazując go jednak jako daty założenia tego domu⁸¹. Od roku 1221 do roku 1237 Benedykt z Arezzo był Ministrem prowincji Ziemi Świętej⁸². Jako człowiek znający sytuację w Outremer doskonale rozumiał, jak wielkie znaczenie ma Antiochia dla życia politycznego, społecznego i religijnego łacinników. Dlatego też jest bardzo prawdopodobne, że był osobiście zaangażowany w utworzenie konwentu franciszkańskiego w tym mieście. Wyniesienie do godności patriarchy łacińskiego w Antiochii Alberta z Rizato, co nastąpiło w roku 1227, mogło ułatwić działalność franciszkanów w tym mieście⁸³. Nowy patriarcha, jeszcze przed powołaniem go na stolicę w Antiochii, utrzymywał kontakty z minorytami i zapewne mogli oni liczyć na jego przychylność i pomoc w Ziemi Świętej⁸⁴. Jak więc widać, warunki sprzyjały powstaniu konwentu w tym mieście, nie potrafimy jednak stwierdzić, kiedy dokładnie to nastąpiło. Wiadomości o stałej obecności franciszkanów w Antiochii w okresie, gdy ministrem generalnym był Jan Par-my, potwierdza m.in. *Cronica XXIV Generalium*⁸⁵. Zdaniem Łukasza. Waddinga tamtejszy konwent był jednym z najwspanialszych w Ziemi Świętej⁸⁶. Zajęcie Antiochii przez wojska sultana Bajbarsa w 1268 r. oznaczało koniec istnienia wspólnoty minorytów w tym mieście⁸⁷.

Nie potrafimy ustalić daty pojawienia się franciszkanów w Jerozolimie. Być może nastąpiło to po zawarciu przez Fryderyka II w lutym 1229 roku układu, który oddał Święte Miasto pod władzę łacinników. Odtworzenie struktur Ko-

⁷⁹ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 222; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 202; B. Pandžić, *Historia...*, s. 9.

⁸⁰ Bartholomaeo de Pisa, *De Conformitate...*, Fructus XI, s. 519.

⁸¹ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. II, s. 349; F. Paul, *Les Frères-Mineurs...*, s. 59.

⁸² BBTS, t. I, s. 136–137.

⁸³ G. Fedalto, *La Chiesa latina...*, vol. 1, s. 169; E. Rey, *Les dignitaires de la principauté d'Antioche. Grands-officiers et patriarches (XI–XIII siècle)*, *Revue de l'Orient latin*, t. VIII, 1900–1901, s. 141.

⁸⁴ BBTS, t. II, s. 290; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 50; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 241.

⁸⁵ (...) *in loco fratrum de Antochia (...)*, *Cronica XXIV*, s. 282.

⁸⁶ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 317.

⁸⁷ *Cronica XXIV*, s. 331; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 317; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 38; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 222; BBTS, t. I, s. 104, 270, t. II, s. 411; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 17.

ścioła Rzymskiego mogło umożliwić pojawienie się w Jerozolimie braci mniejszych⁸⁸. Według XVI-wiecznego kronikarza franciszkańskiego Jana z Calahorry nastąpiło to właśnie wtedy⁸⁹. Zdaniem części badaczy wspomniany wielokrotnie list *Si ordinis fratrum minorum* może być dowodem na obecność minorytów w Jerozolimie już w początku 1230 roku⁹⁰. Wskazówką mówiącą o lokalizacji domu franciszkanów, ale nie wspominającą o dacie jego powstania w Jerozolimie jest przekaz Ricoldo de Monte Crucis, który w swym opisie Świętego Miasta wspomina o dawnej siedzibie minorytów zlokalizowanej w pobliżu miejsca identyfikowanego z tym, w którym Szymon z Cyreny wziął krzyż Chrystusa⁹¹. Przekaz, choć lakoniczny i późniejszy, jest jednak jedynym precyzyjnym i godnym zaufania dowodem potwierdzającym istnienie wspólnoty franciszkańskiej w Jerozolimie⁹². Wymieniony przez Ricolda de Monte Crucis dom franciszkanów był zapewne jedynym, który mieli wówczas bracia mniejsi w Jerozolimie. Pojawiające się w literaturze przedmiotu informacje o istniejącym w XIII wieku domu franciszkanów w pobliżu Syjonu, być może założonym nawet przez samego Franciszka, nie znajdują żadnego potwierdzenia w wiarygodnych źródłach⁹³. Równie niepoprawna jest informacja, że przed rokiem 1240 dwaj minoryci pełnili służbę bożą w kościele Grobu Pańskiego, i być może pozostali w mieście, gdy upłynął termin układu zawartego przez Fryderyka II, a muzułmański pan Keraku An-Nasir Dawud wkroczył do Jerozolimy i zmusił do opuszczenia miasta wszystkich łacińskich duchownych⁹⁴. Niedługo potem łacinnicy odzyskali kontrolę nad Świętym Miastem, jednak już w roku 1244 okrucieństwa Chorezmijczyków zakończyły obecność Franków w tym mieście. Brak jest jednak jakichkolwiek

⁸⁸ M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 457.

⁸⁹ Juan de Calahorra, *Chronica da la provincia...*, s. 52; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 41; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 250–252.

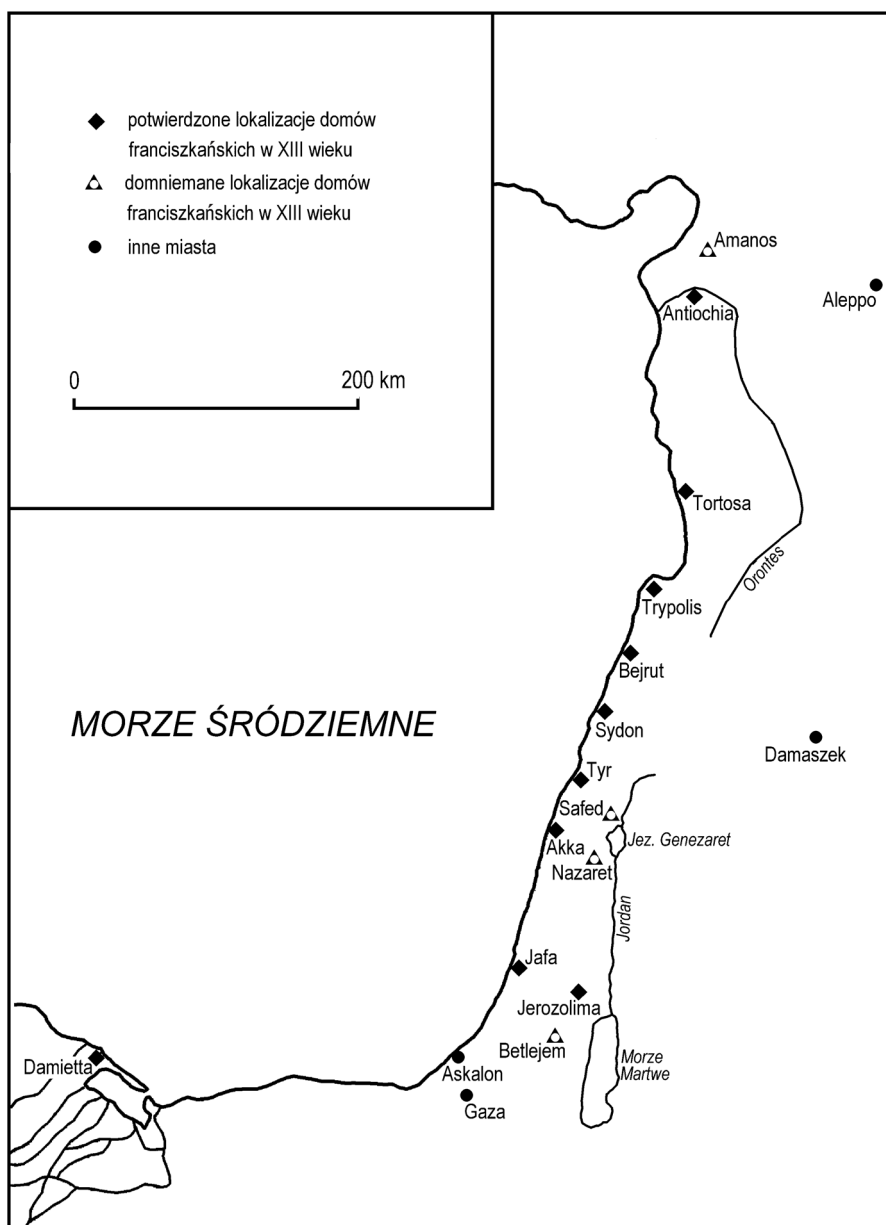
⁹⁰ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 35, 42; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XVI; BBTS, t. I, s. 158–159; S. De Sandoli, *Il primo convento...*, s. 12.

⁹¹ *Inde per traversum est via, que venit ad civitatem ubi occurrerunt Symoni cirenensi venienti de villa, ut tolleter crucem Ihesu. Ibi juxta est locus qui fuit Fratrum Minorum.* Ricoldo de Monte Crucis, *Liber peregrinationis*, ed. J.C.M. Laurent, *Peregrinatores medii aevi quatuor*, Lipsiae 1864, s. 112; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 198; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; idem, *Il primo convento...*, s. 20; B. Pandžić, *Historia...*, s. 9.

⁹² M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 41.

⁹³ Informacje o domniemanym domu założonym przez św. Franciszka pojawiły się dopiero w XVII stuleciu. Dyskusje na ten temat omówił M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 42–43.

⁹⁴ Jak zauważyli H. Golubovich, a następnie M. Roncaglia, nieporozumienie wynika z faktu, że słowa *duo alii fratres minores*, zanotowane w kronice Ryszarda z San Germano, dotyczą młodszych braci z rodziny muzułmańskiej, której członkowie mieli w swym ręku klucz do kościoła Grobu Pańskiego. Ponieważ odnoszą się one do stanu z okresu przed rokiem 1214, nie mogą dotyczyć franciszkanów. BBTS, t. I, s. 185–187 — tam zestawione fragmenty kronik; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 44; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XVII, s. 197.

Domy franciszkańskie w Ziemi Świętej w XIII wieku

dowodów na to, że wśród ofiar byli i franciszkanie⁹⁵. H. Golubovich w swej pracy *Serie chonologica dei reverendissimi...* przytoczył fragmenty niepoprawnie datowanego dokumentu arabskiego dotyczącego nabywania przez minorytów terenów w pobliżu Góry Syjon i zaproponował uznanie jako właściwej daty jego wystawienia 31 lipca 1247 roku⁹⁶. Ówczesna sytuacja polityczna w Jerozolimie nie daje podstaw do przypuszczeń, żeby jakkolwiek wspólnota łacińska mogła wówczas kupować tereny od muzułmanów. Być może dokument ten dotyczy nie połowy XIII, lecz XIV wieku, kiedy to franciszkanie budowali swoją obecność w Świętym Mieście.

Nieznana jest również data powstania domu w Trypolisie. Z pewnością istniał on już 18 listopada 1241 roku, a 15 sierpnia roku 1255 odbyła się tam kapituła prowincjonalna. Można więc domniemywać, że był to wówczas jeden z ważniejszych ośrodków minorytów w Ziemi Świętej⁹⁷. O jego znaczeniu świadczą może również to, że złożył w nim wizytę król Armenii Hetum I⁹⁸. O domu tym wspominał m.in. papież Mikołaj III w liście z dnia 28 czerwca 1278 roku⁹⁹. W roku 1282 gwardianem w Trypolisie był Jakub z Antiochii¹⁰⁰. Konwent istniał do zajęcia miasta przez Saracenów i zapewne wymordowania wszystkich braci w 1289 roku¹⁰¹.

Liczącym się ośrodkiem obecności minorytów w Ziemi Świętej była również Jafa. W 1252 roku król Francji Ludwik IX ufundował tam okazały dom z kościołem o 10 ołtarzach¹⁰². Klasztor został wyposażony w bibliotekę składającą się zarówno z ksiąg liturgicznych, jak i naukowych, co pozwala przypuszczać, że miał być również miejscem studiów¹⁰³. Istniał on tylko do roku 1268, kiedy to siły

⁹⁵ B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 36; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. XVII; BBTS, t. I, s. 189–190; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 17.

⁹⁶ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 4.

⁹⁷ S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 218; BBTS, t. I, s. 233; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 53; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 17; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; B. Pandžić, *Historia...*, s. 9.

⁹⁸ *Liber exemplorum...*, s. 215; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 53.

⁹⁹ BF, t. III, s. 327; *Regesta...*, s. 372, nr 1424.

¹⁰⁰ *Regesta...*, s. 376, nr 1444; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 219; BBTS, t. II, s. 428.

¹⁰¹ G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 219; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; B. Fedele, *Missionari francescani...*, s. 38.

¹⁰² (...) *de rechief l'eglise et la meson des Freres Meneurs de la cite de Jopem outre mer. De rechief il fonda et fist fere X calices d'argent dorez et autres aournemenz d'eglise pour X autex qui sont ilecques, et avecques ce il establi et fist fere livres pour dire le service de Dieu ey pour l'estude des freres, et estora la dite meson de liz et d'autres ostillemenz qui leenz estoient necessaires.* Guillaume de Saint-Pathus, *Vie de Saint Louis*, pub. par H.-F. Delaborde, Paris 1899, s. 46–47; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 348; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 17; S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; L.K. Little, *Saint Louis' Involvement with the Friars*, „Church History”, vol. 33, N° 2, 1964, s. 134; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72–73; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 25; B. Pandžić, *Historia...*, s. 10.

¹⁰³ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 45. Nie było to pierwsze wsparcie przez Ludwika IX działań naukowych zakonu. W roku 1234 władca kupił teren w Paryżu, na którym wzniesiono studium

sultana Bajbarsa zdobyły miasto i zniszczyły większość jego zabudowań oraz wyгнаły chrześcijan¹⁰⁴.

Pojedynczymi, ale wiarygodnymi informacjami dysponujemy na temat innych siedzib franciszkanów w Ziemi Świętej. Znajdowały się one w Tyrze (gdzie bracia mieli kościół, za którego nawiedzenie można było uzyskać odpusty)¹⁰⁵, Sydonie, Bejrucie i Tortosie, a być może i Safedzie¹⁰⁶. Jediną wzmiankę o obecności braci mniejszych w Nazarecie znaleźć można u Bartłomieja z Pizy¹⁰⁷. Niestety przekaz ten jest późny, a samo źródło, w wielu opisanych w nim sprawach, mało wiarygodne¹⁰⁸. M. Civezza wymienił również Betlejem jako miejsce, w którym franciszkanie mieli swój klasztor i to już od roku 1223¹⁰⁹. Informacja ta nie znajduje jednak żadnego potwierdzenia w źródłach i nie zasługuje na wiarę¹¹⁰.

Dla XIII stulecia brak jest najdrobniejszych nawet wzmianek o funkcjonowaniu jakichkolwiek instytucji franciszkańskich na terenach kontrolowanych przez muzułmanów. Nie oznacza to oczywiście, że bracia nie podejmowali żadnych działań poza obszarem państw Łacinników, o czym będzie mowa w dalszej części pracy. Nie dysponujemy natomiast informacjami o próbach zakładania domów czy osiedlania się braci na ziemiach Saracenów. Co więcej, ekspansja muzułmanów powodowała w XIII wieku nieodmiennie wygnanie lub śmierć minorytów i upadek stworzonych przez nich struktur zakonnych.

franciszkańskie, H. Felder, *Geschichte der Wissenschaftlichen Studien im Franziskanerorden bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts*, Freiburg im Breisgau 1904, s. 162.

¹⁰⁴ G. Governanti, *I Francescani...*, s. 37; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 205–206; BBTS, t. I, s. 104, 269.

¹⁰⁵ 1 III 1255 roku Aleksander IV skierował list do ministra minorytów w Tyrze, BF, t. II, s. 18; zob. G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 215; BBTS, t. I, s. 234, 353, 354. Zaś 11 lipca 1256 roku ten sam papież skierował list *Cum ad promerenda* do ministra i braci w Trypolisie, w którym przyznał wspomniane odpusty. List ten wydał G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 234; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; B. Pandžić, *Historia...*, s. 9.

¹⁰⁶ W roku 1263 biskupem w Tortosie był minoryta Wilhelm, L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 621. Brat Maurycy w swoim *Itinerarium* z 1273 roku pisał o kaplicy matki Bożej w Tortosie, w której pełnili służbę bożą minoryci, G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 220; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 54. W Safedzie w roku 1266 zostali zamęczeni przez Saracenów dwaj minoryci. Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 24. W roku 1253 franciszkanie mieli w Sydonie swój dom, który zlokalizowany był nad brzegiem morza w pobliżu domu krzyżaków, *Regesta...*, s. 317, nr 1205, zob. BBTS, t. I, s. 230; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 52–53; *Chronica Monasterii Lemovicensis*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 260; Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 25; G. Governanti, *I Francescani...*, s. 35; C. Aerts, *Les Franciscains...*, s. 17; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72.

¹⁰⁷ Bartholomaeo de Pisa, *De Conformitate...*, Fructus XI, s. 533; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 209; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 45; S. De Sandoli twierdzi, że był tam od 1245 roku do 1263. S. De Sandoli, *Le fonti storiche...*, s. 152; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 72; B. Pandžić, *Historia...*, s. 10.

¹⁰⁸ Nazaret znalazł się w rękach łacinników w maju 1250 r. na mocy układu zawartego przez Ludwika IX i, wyłączwszy krótki okres w roku 1256, pozostał w nich aż do roku 1263, BBTS t. II, s. 387–388, 431; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 46.

¹⁰⁹ M. da Civezza, *Storia...*, vol. II, s. 28.

¹¹⁰ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 46–47.

Osoby

Ministrowie prowincjalni

Zgodnie z postanowieniami *Reguly zatwierdzonej* ministrowie poszczególnych prowincji, w tym prowincji *Terrae Sanctae*, powoływani byli na czas określony przez ministra generalnego, który mógł ich także odwoływać. O ich usunięciu mogła również zdecydować kapituła prowincjalna w porozumieniu z ministrem generalnym¹¹¹. Do kompetencji ministra prowincjalnego należało m.in. przyjmowanie nowych braci oraz, od roku 1240, zatwierdzanie kaznodziejów¹¹².

W chwili śmierci św. Franciszka ministrem prowincji był wspomniany wcześniej Benedykt z Arezzo. Funkcję tę powierzono mu zapewne podczas kapituły 30 maja 1221 roku. Jak była o tym mowa wyżej, minister należał do grona doświadczonych braci. Od 1217 roku był pierwszym ministrem prowincji *Marchia Anconitana*, a w roku 1218 był przełożonym franciszkanów w Konstantynopolu¹¹³. Ministrem prowincji *Terrae Sanctae* był zapewne aż do roku 1237¹¹⁴. Sprawował swą funkcję w kluczowym dla dziejów franciszkanów w Ziemi Świętej okresie. Był to czas, w którym bracia zakładali swoje pierwsze stałe siedziby w Syrii i Palestynie. Dzięki przywilejom papieskim franciszkanie mogli rozpocząć działalność duszpasterską zarówno wśród łacinników, jak i chrześcijan wschodnich. Podjęte zostały również pierwsze działania misyjne wśród muzułmanów. Minoryci w Ziemi Świętej musieli więc wypracować takie formy aktywności, które pozwoliły im na realizację własnych zamierzeń w bardzo trudnej rzeczywistości społecznej, religijnej i politycznej w Outremer¹¹⁵. Poza pojedynczymi informacjami o sporach z Fryderykiem II i o domniemanym konflikcie z klerem diecezjalnym w Akce nie mamy wiadomości o jakichkolwiek napięciach towarzyszących pojawieniu się braci mniejszych w Ziemi Świętej. Pozwala to przypuszczać, że działania podejmowane przez Benedykta z Arezzo były dostosowane do panujących warunków, a roztropnie postępujący franciszkanie znaleźli sobie trwałe miejsce w Lewancie. Aktywność Benedykta wykraczała poza tereny Syrii oraz Palestyny i wiele wskazuje na to, że obejmowała całą rozległą prowincję. Utrzymywał on m.in. kontakty z Janem z Brienne w czasie, gdy ów

¹¹¹ L. Iriarte, *Historia...*, s. 110; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37; L. Hardick, *Zarys...*, s. 45.

¹¹² *Regula zatwierdzona*, rozdz. 2, s. 393–395, rozdz. 8, s. 403–405; L. Iriarte, *Historia...*, s. 110; L. Hardick, *Zarys...*, s. 61; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 104.

¹¹³ Jordan z Jano, s. 4; Nannes de Aretio, *Vita...*, s. 144–146; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. I, s. 335; M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 133. O innych informacjach biograficznych na temat Benedykta zob. BBTS, t. I, s. 132–137; A. House, *Święty Franciszek...*, s. 174, 175.

¹¹⁴ BBTS, t. I, s. 139.

¹¹⁵ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. II, s. 349–360; BBTS, t. I, s. 137. Obszerniej o tym w kolejnym rozdziale.

zasiadał na tronie cesarzy łacińskich w Konstantynopolu¹¹⁶. Pamięć o zasługach ministra utrwalił m.in. żywot spisany w roku 1302 przez innego minorytę Nannesa z Arezzo. Autor, który mógł znać Benedykta osobiście, wśród jego osiągnięć wymienił m.in. skuteczne nawrócenia muzułmanów¹¹⁷. Zapewne to z powodu działań podejmowanych także poza Ziemią Świętą Salimbene de Adam nazywał go w swej Kronice *minister Grecie*, a Bartłomiej z Pizy *minister Antiochiae* lub *minister Romaniae*¹¹⁸. Łukasz Wadding, opisując działalność Benedykta z Arezzo, wyraźnie zaznaczył, że był on ministrem prowincji *Romaniae seu Antiochene*¹¹⁹. Używanie obu tytułów wymiennie, a nawet razem, nie daje podstaw do przyjęcia założenia, że istniały wówczas odrębne prowincje Ziemi Świętej, Romanii i Antiochii. Wskazuje natomiast na to, że działania ministra *Terrae Sancte* rzeczywiście obejmowały całą rozległą prowincję. Nie dysponujemy niestety żadnymi w pełni wiarygodnymi informacjami na temat tego, kiedy Benedykt przestał pełnić urząd ministra. Mikołaj Pappini zanotował informację o tym, że jego następcą był od 1237 roku brat Vito z Cortony¹²⁰. Nie wiadomo niestety, skąd zaczerpnął tę wiadomość. Wzmianka o osobistych kontaktach prowincjała z cesarzem łacińskim Janem z Brienne pozwala stwierdzić jedynie, że Benedykt był ministrem w okresie, gdy Jan był cesarzem, tj. między rokiem 1231 a 1237, nie wiadomo jednak, czy przez wszystkie te lata¹²¹.

Nie dysponujemy żadnymi wiadomościami na temat działań domniemanego następcy Benedykta, brata Vito. Pod rokiem 1247 Salimbene de Adam zanotował w swej Kronice informację o śmierci Henryka Pizy, nazywanego ministrem *Grecie*. Miała ona nastąpić podczas obrad kapituły prowincjalnej odbywającej się w Koryncie¹²². Tytułowanie go *ministrem Grecji* dowodzi zapewne zaangażowania prowincjała w działania w greckiej części prowincji. Nie ma bowiem żadnych powodów, by zakładać, że w okresie bezpośrednio przed rokiem 1247 istniała już taka odrębna struktura administracyjna¹²³. Kolejne, mało precyzyjne informacje

¹¹⁶ Salimbene, s. 44; Nannes de Aretio, *Vita...*, s. 145; E. Georges, *Jean de Brienne...*, s. 65; M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 134–135; B. Pandžić, *Historia...*, s. 63–64; F. Paul, *Les Frères Mineurs...*, s. 59.

¹¹⁷ Nannes de Aretio, *Vita...*, s. 143–147.

¹¹⁸ Salimbene, s. 44; Bartholomaeo de Pisa, *De Conformitate...*, s. 253, 347, 519.

¹¹⁹ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. II, s. 349.

¹²⁰ Ibidem, t. I, s. 124; *Fr. Vitus de Cortona anno 1237 Minister provinciae Romaniae successore B. Benedicti de Aretio, est non multos annos. In Etruriam reversus, egit historicum Florentiae anno 1248. Index Onomasticus Scriptorum universae Franciscanae Familiae, seu trium Ordinum S. Francisci, ab origine usque ad annum 1650, per fr. Nicholaum Papini Ord. Min. vulgo Conventualium congestus expeditusque anno 1828 in S. Conv. Assisi*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 139.

¹²¹ (...) *frater Benedictus de Aretio dixerat sibi, quod quando fuit minister in Romania, Imperator qui tunc temporis erat ibidem, de corona Domini, quam ipse in manibus suis tunc tenuerat, dedit sibi tres spinas* (...), *Inventaria ecclesiae S. Fortunati*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 140.

¹²² Salimbene, s. 184–185; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 5; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73.

¹²³ J. Moorman, *A History...*, s. 106; L. Iriarte, *Historia...*, s. 55.

dotyczą okresu 1253–1255, kiedy to ministrem prowincjalnym był brat Tomasz wspomniany przez Wilhelma Rubruka. Jak przypuszczał M. Roncaglia, może on być tożsamy z wymienionym przez Salimbena Tomaszem, lektorem w Konstantynopolu¹²⁴. Jednak jedynymi argumentami przemawiającymi za taką identyfikacją są imię i czas aktywności.

Okolo roku 1270 H. Golubovich umieścił działalność Andrzeja z Bolonii, towarzysza generała Jana z Parmy i wspomnianego przez Salimbena ministra prowincji *Terrae Sanctae*. Miał on być człowiekiem pełnym cnót, który po powrocie z Ziemi Świętej zmarł w roku 1284 jako penitencjarz papieski w kurii¹²⁵.

W roku 1278 prowincjałem był Bartłomiej ze Sieny, który uczestniczył w poselstwie skierowanym przez Mikołaja III do Michała Paleologa w sprawie unii kościelnej. W kilku dokumentach papieskich z października 1278 został on wymieniony jako *minister Syriae*¹²⁶. Jak przypuszczał M. Roncaglia, być może pochodził on z rodziny Piccolomini ze Sieny, a ministrem prowincji mógł zostać wybrany podczas kapituły w Padwie w roku 1276¹²⁷. Nie wiemy, kiedy przestał być prowincjałem w Ziemi Świętej.

Kolejne informacje o ministrze prowincjalnym Ziemi Świętej Jakubie pochodzą z początku roku 1290. Był on ostatnim prowincjałem wybranym na swój urząd przed upadkiem Akki w roku 1291. Podczas oblężenia miasta udało mu się wraz z częścią braci przeprawić na Cypr. Ministrem był aż do roku 1295, kiedy urząd ten powierzono Mikołajowi z Sali¹²⁸.

Wikariusze prowincjalni

Obok ministrów w prowincji w Ziemi Świętej powoływani byli również wikariusze prowincjalni. Niedostatek źródeł nie pozwala stwierdzić, w jakich okolicznościach oraz ilu braci pełniło ten urząd. Obecnie znamy imiona dwóch. Pierwszym był Fidenzio z Padwy, znany m.in. dzięki przygotowanemu na polecenie papieża traktatowi *Liber recuperationis Terrae Sanctae*. Zawarł w nim szereg informacji o swojej działalności jako wikariusza. Do niego to zwrócił się mistrz templariuszy z prośbą o skierowanie franciszkanów do pracy duszpasterskiej w Safedzie. Fidenzio utrzymywał również kontakty z władzami muzułmańskimi, kilkakrotnie udawał się na tereny zdobywane przez Saracenów, by nieść pomoc chrześcijańskim jeńcom i chronić przed zniszczeniem obrazy i inne przedmioty kultu, które dostały się w ręce Saracenów. Nie znamy daty objęcia przez niego urzędu, na pewno sprawował go w roku 1265/66. Nie wiemy również, kiedy

¹²⁴ Salimbene, s. 322; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 59.

¹²⁵ *qui homo honestus et benignus et gratosus et familiaris et religiosus et Deo devotus fuit*, Salimbene, s. 551; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 5–6; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 60.

¹²⁶ BF, t. III, s. 349–361; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 34–38; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 6

¹²⁷ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 60.

¹²⁸ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 264; BBTS, t. I, s. 327–328; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 61.

przesłał być wikariuszem, co musiało nastąpić przed rokiem 1282¹²⁹. Podejmowane przez Fidenza działania świadczą o jego dużej samodzielności i szerokich kompetencjach.

Drugim znanym z imienia wikariuszem był Mateusz wymieniony jako jeden z uczestników procesu, który miał miejsce 18 II 1282 w zamku Nephin nieopodal Trypolisu¹³⁰. Niestety nie potrafimy powiedzieć niczego o jego działaniach.

Kustosze

Zgodnie z *Regulą* na czele poszczególnych kustodii stali kustosze powoływani przez ministra generalnego lub prowincjałów. Przyznano im prawo wizytowania poszczególnych domów, a nawet powoływania i usuwania gwardianów. Mogli także uczestniczyć w posiedzeniach kapituł generalnych i zwoływać kapituły we własnych kustodiach. Ich kompetencje początkowo były więc zbliżone do uprawnień ministrów prowincjalnych¹³¹. Pewne zamieszanie wprowadza również fakt, że — jak zauważył K. Esser — początkowo określeniami kustosz i minister prowincjalny posługiwano się wymiennie¹³². Z czasem kompetencje kustoszy zostały ograniczone. Od roku 1230 nie mogli już uczestniczyć w kapitułach generalnych, w roku 1239 odebrano im prawo powoływania gwardianów, a z czasem i zwoływania kapituł kustodialnych¹³³.

Jak była o tym mowa wyżej, najwcześniejsza wzmianka o franciszkańskich kustoszach w prowincji *Terrae Sanctae* dotyczy roku 1260 lub 1269, kiedy to na spotkaniu kapituły generalnej obecny był jeden z nich, Wincenty z Burgundii¹³⁴. Nie mamy niestety żadnych przesłanek pozwalających przyporządkować go do konkretnej kustodii. Podobnie jest w przypadku kolejnego kustosza, którym był Giovannino de Ollis z Parmy, który pełnił tę funkcję w roku 1279¹³⁵. Po roku 1279 powierzono mu zadanie sprawowania opieki duszpasterskiej nad jeńcami chrześcijańskimi w Egipcie, gdzie przebywał do roku 1282, nie wiadomo jednak,

¹²⁹ Wtedy działał już kolejny znany z imienia wikariusz Mateusz. *Relation par-devant notaire, en présence du prince d'Antioche et de nombreux témoins, des trois tentatives faites, à l'instigation du Temple, par Guy de Gibelet, pour enlever la ville de Tripoli au prince d'Antioche*, pub. par M.L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, t. III, Paris 1855, s. 667.

¹³⁰ Ibidem, s. 667. G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 7; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 63.

¹³¹ *Regula zatwierdzona*, rozdz. 8, s. 403–405; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37.

¹³² K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 147.

¹³³ L. Iriarte, *Historia...*, s. 110.

¹³⁴ *Quidem frater de Burgundia oriundus, nomine Vincentius. (...) Frater vero Vincentius memoratus tunc temporis erat Custos in Terra Sancta et venit tunc pro Custodibus illius terre ad capitulum generale, Liber Exenplorum ad usum praedicatorum saeculo XIII, compositus a quodam fratre Minore Anglico de Provincia Hiberniae, secundum Codicem Dunelmensem*, ed. per A.G. Little, *Aberdoniae* 1908, s. 81; BBTS, t. II, s. 392–393; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 63–64.

¹³⁵ (...) *ivit ad provinciam ultramarinam, eo anno quo rex Francie transferavit secundo et Tunicum ivit; et fuit ibi custos et pro custode ad generale capitulum venit, quod fuit Assisi celebratum (...)*, Salimbene, s. 314; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 64. G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 6.

czy wyruszając do Egiptu, przestał być kustoszem¹³⁶. Po zakończeniu tej misji powrócił do Europy. Jedynym kustoszem, którego możemy związać z konkretnym miejscem, był wymieniony w dokumencie z 1286 roku *Gelebertus, custos minorum* z Akki, który wskazany został jako jeden z uczestników spotkania króla Jeruzolimy i Cypru Henryka II z przełożonymi wspólnot religijnych¹³⁷. Nie znamy żadnych innych szczegółów dotyczących jego działalności.

Gwardiani

Reguła zatwierdzona w żaden sposób nie poruszała kwestii kierowania najmniejszymi wspólnotami braci skupionymi w poszczególnych *miejscach*. Dopiero w *Testamencie* św. Franciszka jest mowa o gwardianach będących przełożonymi domów, w których mieszkali bracia¹³⁸. Co więcej, w pierwszych latach istnienia zakonu bardzo niekonsekwentnie posługiwano się określeniami gwardian, kustosz i minister¹³⁹. W miarę upływu czasu znaczenie gwardianów wzrastało. W roku 1239 postanowiono, że gwardianami mogą zostawać tylko kapłani, których wybierali zakonnicy z poszczególnych domów. Kilka lat później, w roku 1242 prawo ich powoływania oddano kapitułom prowincjalnym. W roku 1260 wzmocniono władzę gwardianów nad braćmi z ich wspólnot¹⁴⁰.

Mimo iż gwardiani stanowili najliczniejszą grupę wśród franciszkańskich przełożonych w Ziemi Świętej, znamy imiona jedynie dwóch spośród nich. Jednym był Jakub z Antiochii, który w 1282 roku był gwardianem w Trypolisie i wraz z kustoszem Gelebtem uczestniczył we wspomnianym wyżej spotkaniu z królem Henrykiem II¹⁴¹. Drugim gwardianem, którego imię zachowało się w źródłach, był Paweł z Marchii (Paulus de Marchia). Pełnił on swą funkcję w Akce ok. 1290 roku¹⁴². Łukasz Wadding opisał jego związki z nurtem spirytualistów¹⁴³.

Bracia

W zachowanych źródłach można również znaleźć informacje o braciach, którzy działali w Egipcie, Palestynie i Syrii. Aktywnych w Ziemi Świętej minory-

¹³⁶ *Et quia Christiani, qui apud Egyptum a Saracenis in vinculis tenebantur miserant ad papam Nicholaum tertium tu amore Dei mitteret eiu unum bonum et ydoneum sacerdotem cum quo possent de peccatis suis fiducialiter confiteri, papa hoc negotium commisit generali ministro (...)*, Salimbene, s. 314; G. Fussenegger, *Definitiones capituli...*, s. 129; BBTS, t. I, s. 275.

¹³⁷ Wymieniony został w dokumencie, który sporządził notariusz Guido Burgundus, wydał go M.L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, t. III, Paris 1855, s. 671; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 7; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 64.

¹³⁸ Św. Franciszek, *Testament*, s. 459; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 37.

¹³⁹ L. Iriarte, *Historia...*, s. 111.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 111.

¹⁴¹ *Relation par-devant notaire...*, s. 667; G. Golubovich, *Serie cronologica...*, s. 7; BBTS, t. I, s. 189; 2, s. 429; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 64.

¹⁴² BBTS, t. I, s. 327; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 64.

¹⁴³ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 263.

tów można jednak podzielić na dwie odrębne kategorie. Do pierwszej należeli ci, którzy w rozmaitych okolicznościach i w różnym charakterze okresowo przebywali w Lewancie. Byli to m.in. bracia samodzielnie odbywający pielgrzymki lub towarzyszący pielgrzymom i krzyżowcom oraz legaci i posłowie wysyłani z rozmaitymi zadaniami m.in. przez Stolicę Apostolską czy władców europejskich. Ich pobyt w Outremer zazwyczaj nie trwał długo i nie byli oni związani instytucjonalnie z prowincją *Terrae Sanctae*. Do drugiej kategorii zaliczyć można braci, którzy wstąpili do zakonu w Ziemi Świętej, jak i takich, którzy już jako minoryci przybyli z Europy z zamiarem pozostania, przynajmniej na jakiś czas, w Outremer. To oni tak naprawdę decydowali o obliczu i działaniach struktur zakonnych w Lewancie. W źródłach pojawiali się często jako bezimienni *fratres* uczestniczący w rozmaitych wydarzeniach i przedsięwzięciach. W kilkunastu przypadkach zanotowane zostały ich imiona, a nawet podano szczegóły dotyczące ich życia.

Jak wspomniano wcześniej, wśród minorytów, którzy wraz z Franciszkiem przybyli do Ziemi Świętej znajdowali się m.in. Piotr Cattani i Illuminat z Rieti. Imiona pozostałych, m.in. Leonarda, Barbaro i Sabattina, pojawiły się dopiero w późnych i mało wiarygodnych źródłach¹⁴⁴. Z przekazu Jakuba de Vitry wynika, że wśród pierwszych braci, którzy wstąpili do zakonu na Wschodzie, znajdowała się grupa duchownych związanych z kościołem akkańskim. Byli to Rainer z Kościoła św. Michała, angielski kleryk Collin, Michał i Mateusz związani z kościołem św. Krzyża w Akce oraz kantor Henryk¹⁴⁵. Nie znamy dalszych losów tej pierwszej grupy braci, ale jest prawdopodobne, że, przynajmniej niektórzy z nich, pozostali w Ziemi Świętej po wyjeździe św. Franciszka do Italii. Tym bardziej, że w źródłach jest mowa o powrocie tylko części braci¹⁴⁶. Jak wynika z przekazu Salimbena, w roku 1221 przybył z Akki do Italii minoryta Andrzej nazwany przez kronikarza *ultramarinus*¹⁴⁷. O innym związanym z Akką minorycie Piotrze, który działał ok. 1227, roku jest mowa w kronice Albricusa¹⁴⁸. W latach 1230–1234 miał przebywać w Jerozolimie brat Ardizio Corradi z Legnano, który udał się do Ziemi Świętej już jako minoryta, a następnie powrócił do Italii¹⁴⁹. W czwartym i na początku piątego dziesięciolecia XIII wieku działał w Ziemi Świętej brat Bernard Bafulo, który udał się za morze już jako minoryta¹⁵⁰. W roku

¹⁴⁴ Jordan z Jano, s. 5; Mariano da Firenze, *Libro...*, s. 77.

¹⁴⁵ Jakub de Vitry, *Epistola Magni Iacobi...*, s. 8.

¹⁴⁶ Jordan z Jano, s. 5.

¹⁴⁷ (...) *frater Andreas ultramarinus de civitate Achon ex ordine fratrum minorum* (...), Salimbene, s. 34.

¹⁴⁸ *Quidam frater Petrus de Boreth de ordine Minorum existens apud Acram scripsit quasdam litteras episcopo Basacensi* (...), Albricius monachus Triumphontium, *Chronicon*, ed. P. Scheffer-Boichorst, *MGH Scriptorum*, t. XXIII, Leipzig 1925, s. 920; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 65.

¹⁴⁹ BBTS, t. II, s. 291–292; S. De Sandoli, *Il primo convento...*, s. 13.

¹⁵⁰ (...) *Bernardus Bafulus, cum esset frater Minor, (...) Post hac ivit ultra mare ad Terram Sanctam et ibi laudabiliter terminavit vitam suam in ordine beati Francisci, qui est ordo fratrum Minorum*, Salimbene, s. 613; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 65.

1238 papież Grzegorz IX skierował do uwięzionych w Aleppo chrześcijan brata Manasserio¹⁵¹. H. Golubovich wyraził przypuszczenie, że minoryta ten mógł być aktywny w Syrii już od roku 1233¹⁵². W roku 1241 odbył się proces, w którym uczestniczyli dwaj wymienieni z imienia bracia Paschalis i Walter z domu w Trypolisie¹⁵³. W marcu roku 1245 papież Innocenty IV wysłał do szpitalników w Outremer list *Cum dilectum filium*, z którego wynika, że franciszkaninowi Dominikowi z Aragonii polecono prowadzenie akcji misyjnej w Syrii¹⁵⁴. Z listu nie wynika niestety, czy Dominik był związany z prowincją *Terrae Sanctae*, czy jedynie wypełniał zlecone mu przez papieża zadanie. Przywoływany wielokrotnie Salimbene de Adam w swej kronice wspomniął również o Jakubie Panizzariim. Franciszkanin ten, wedle słów kronikarza, był kapłanem i doskonałym kaznodzieją. Przez wiele lat, około połowy XIII wieku, przebywał w Ziemi Świętej. Dał się poznać jako człowiek wykształcony (biegle władał językami arabskim oraz francuskim) i wpływowy. Po okresie pracy w Ziemi Świętej przeniósł się do Europy, gdzie zmarł¹⁵⁵. W tym też czasie udał się do Syrii angielski minoryta Ryszard z Ingworth¹⁵⁶. W roku 1254 możni Królestwa Jerozolimskiego wysłali do króla Anglii franciszkanina Radulfa, który miał przekazać władcy informacje o trudnej sytuacji chrześcijan w Ziemi Świętej¹⁵⁷. Do wypełnienia tej misji wybrano zapewne brata znającego sytuację w Outremer, być może z któregoś z tamtejszych domów. W roku 1255, po powrocie z wyprawy na dwór Wielkiego Chana, brat Wilhelm Rubruk został, jak była o tym mowa wyżej, mianowany lektorem w konwencie w Akce. Podjęta przez ministra podczas kapituły prowincjalnej decyzja sugeruje, że Wilhelm mu podlegał, czyli należał do prowincji

¹⁵¹ BF, t. I, s. 245; Matheus Paris, *Matthei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 404–405; BBTS, t. I, s. 181, t. II, s. 297; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 65.

¹⁵² BBTS, t. I, s. 297.

¹⁵³ BBTS, t. I, s. 189; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 65.

¹⁵⁴ BF, t. I, s. 771–772; BBTS, t. II, s. 324. Dominik działał nie tylko w Syrii, ale dotarł także do Armenii, gdzie w 1248 roku uczestniczył w dyspucie teologicznej w Hromkli z przedstawicielem kościoła ormiańskiego wardapetem (mistrzem) Wartanem. Obszernie o tej dyspucie i jej rezultatach zob. K. Stopka, *Armenia...*, s. 152–154.

¹⁵⁵ *Jacobus Ultramarinus, pro eo quod in ultramarinis partibus stetit multis annis (...) et in ordine fratrum Minorum fuit valens homo, sacerdos et predicator et litteratus valde. Optime scivit Arabicum [id est Saracenicum], et optime Gallicam linguam. In regimine prelationis valens homo fuit, honestus et bonus et sanctus; Mutine obiit, in loco fratrum Minorum sepultus.* Salimbene, s. 55; M. Roncaglia wymienił go jako jednego z gwardianów, ale nie przedstawił na to żadnego dowodu źródłowego. M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 64.

¹⁵⁶ *frater Ricardus de Induwurde, natione Anglicanus (...) profectus est in Syriam, et ibidem felici fine requievit.* Thomas de Eccleston, *De Adventu...*, s. 6; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 74.

¹⁵⁷ Brat Radulf został wysłany przez możnych Królestwa Jerozolimskiego do króla Anglii, *Regesta...*, s. 322, BBTS, t. II, s. 390, *Annales de Burton*, ed. H.R. Luard, *Annales Monastici*, vol. I, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1864, s. 368–369.

*Terrae Sanctae*¹⁵⁸. Zapewne był z nią związany również brat Bartłomiej z Cremony, który towarzyszył Rubrukowi w podróży, a którego Wilhelm nazywał *socius meus*¹⁵⁹. Informacje o misji Wilhelma i o pełnieniu przez niego funkcji lektora podał inny brat, Szymon (zapewne Szymon z Alvernii, który, jak wynika z przekazu z *Liber exemplorum fratrum minorum*, również przebywał w Syrii)¹⁶⁰. Znamy również imiona pięciu męczenników, byli to: Filip Anisio z Le Puy (zamęczony w 1265 r.), Jakub z Le Puy i Jeremiasz z Genui (zginęli w 1266 r.), Konrad z Halle (zabity w 1269 r.) i Franciszek ze Spoleto (zamęczony w 1288 r.)¹⁶¹.

Upadek państw łacińskich w Ziemi Świętej oznaczał przerwanie obecności franciszkanów w Outremer. Część z nich przeniosła się na Cypr, niektórzy trafili zapewne do Europy. Jednym z nich mógł być minoryta Jan z Antiochii, który był związany z Kurią i w 1297 roku uczestniczył w procesie kanonizacyjnym króla Ludwika IX¹⁶².

Jak wynika z przedstawionych powyżej ustaleń, znamy obecnie imiona ok. 50 minorytów, których możemy uznać za związanych z franciszkańskimi instytucjami w Ziemi Świętej przed rokiem 1291. Biorąc pod uwagę to, że w omawianym okresie na terenie Egiptu, Palestyny i Syrii, w różnym czasie, działało około 10 domów franciszkańskich, musimy stwierdzić, że nasza wiedza na temat aktywnych w nich zakonników jest bardzo skromna. Jakikolwiek próby oszacowania liczby braci, którzy w XIII stuleciu byli związani z interesującym nas obszarem, skazane są na niepowodzenie. Niekompletny materiał źródłowy nie pozwala nawet na ustalenie kompletnej listy ministrów prowincji. Co więcej, specyfika społeczna i religijna omawianego obszaru oraz jego burzliwe dzieje polityczne

¹⁵⁸ *Inde venimus Tripolim, ubi fuit capitulum nostrum in Assuncione beate Virginis; et diffinivit Minister quod legerem Achon, non permittens me venire (...)*, Wilhelm Rubruk, *Itinerarium Willelmi de Rubruk*, ed. F. Michel, T. Wright, [w:] *Recueil de voyages et de mémoires, publié par la Société de Géographie*, t. IV, Paris 1839, s. 393–394; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 66.

¹⁵⁹ (...) *eo et socius meus frater Bartholomeus de Cremona (...)*, Wilhelm Rubruk, *Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli. Anno gratie 1253 ad partes orientales, The Text and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. by C.R. Beazley, London 1904, s. 146. Z cytowanego fragmentu nie wynika bezpośrednio, że Bartłomiej był związany z którymkolwiek konwentem w Ziemi Świętej.

¹⁶⁰ *Liber exemplorum...*, s. 217.

¹⁶¹ (...) *fratres Minores tota nocte hortati sunt Xpistianos, ut starent fortes in fide, quia coronam martirii erant procul dubio suscepturi. At illi confortati fretrum sermonibus valde bonis, statuerunt in corde suo nulla ratione et nulla condicione fidem deserere Xpistianam*. Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 24. O śmierci dwóch minorytów zob. także *Les Gestes des Chiprois*, ed. Ch. Kohler RHC, Orm. t. II, Paris 1906, s. 765; Nicolas Glassberger, *Chronica...*, s. 79, 82; *Continuatio I minoritae Erphordiensis*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXIV, Leipzig 1925, s. 205, 207; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 103–104; *Cronica XXIV*, s. 416–418; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 209; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 85; BBTS, t. I, s. 104, 259; BBTS, t. I, s. 270, t. II, s. 412; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 85.

¹⁶² Guillaume de Saint-Pathus, *Vie...*, s. 3–5; H.-F. Delaborde, *Vie de Saint Louis*, Paris 1899, s. IX.

sprawiły, że w przypadku Ziemi Świętej nie możemy wykorzystać żadnej ze stosowanych w przypadku prowincji europejskich metod szacowania¹⁶³.

Dostępne dane o zakonnikach, ze względu na małą reprezentatywność, trudno poddać analizie statystycznej. Jediną obserwacją, jaką można poczynić, jest stwierdzenie obecności wśród znanych z imienia minorytów wielu takich, o których wiemy, że przybyli z Europy, lub wskazują na to ich przydomki. Stanowią oni blisko połowę tych, których imiona zachowały się w źródłach. Jest bardzo prawdopodobne, że wśród aktywnych w Ziemi Świętej franciszkanów wielu było przybyszów z Europy. Jak była o tym mowa wyżej, możliwości rekrutacji nowych zakonników w Outremer były ograniczone, a wraz z upływem czasu i postęпами sił muzułmańskich stale malały. Przełożeni wspólnot franciszkańskich zapewne mieli świadomość tego, że ich przetrwanie w znacznym stopniu uzależnione jest od napływu braci z Europy. Zapewne tym należy tłumaczyć opisaną przez Salimbena próbę nakłonienia go, aby zechciał udać się do Ziemi Świętej. Minister prowincji *Terrae Sanctae* Henryk z Pizy obiecywał mu za wyjazd do Syrii Biblię i inne książki¹⁶⁴. Salimbene nie dał się przekonać. Możemy jednak wskazać przykłady braci, którzy podejmowali decyzję o przeniesieniu się z Europy na Wschód i zapewne nie byli do tego zachęcani w tak szczególny sposób. Wspomniany wyżej Ryszard z Ingworth, który był ministrem prowincji Irlandii, po uzyskaniu zwolnienia z tej funkcji zdecydował się na wyjazd do Syrii¹⁶⁵. Tomasz Eccleston nie zanotował informacji o tym, aby ten wykształcony i zasłużony brat zajmował jakąkolwiek godność w strukturach zakonnych w Ziemi Świętej, co pozwala przypuszczać, że jego wyjazd rzeczywiście był rezultatem indywidualnej gorliwości religijnej.

Wspólnota minorycka w Ziemi Świętej była na tle szybko rozwijającego się w XIII stuleciu zakonu bardzo niewielka. W okresie swego największego roz-

¹⁶³ L. Iriarte uznał, że najbardziej wiarygodna jest metoda zaproponowana przez H. Golubovicha. Próbował on oszacować liczbę wszystkich braci w zakonie na podstawie zbieranych od 1260 roku informacji o zmarłych. Przyjmował, że na każdym stu braci w okresie trzech lat umierało dwóch. W przypadku tak małej i jednocześnie narażonej na ponadnormatywną śmiertelność wspólnoty, którą tworzyli franciszkanie w Ziemi Świętej jest to metoda całkowicie zawodna. Próby oszacowania liczby braci na podstawie liczby domów są wyjątkowo zawodne, nawet w przypadku prowincji europejskich, L. Iriarte, *Historia...*, s. 101; BBTS, t. II, s. 258.

¹⁶⁴ *Hic factus fuit minister (...) et michi obedintialem litteram dedit, per quam possem, si michi placeret, ire ad eum et esse de provintia sua, cum quocumque socui voluissem. Insuper et promisit michi Bibliam se daturum et alios libros multos*, Salimbene, s. 185; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 74.

¹⁶⁵ *Secundus fuit frater Ricardus de Induwurde, natione Anglicanus, sacerdos et praedicator, et aetate provector, qui primus extitit qui citra montes populo praedicavit; et ordine et processu temporis sub bonae memoriae Fratris Johanne Parent missus est minister provincialis in Hiberniam; fuerat enim vicarius Fratris Angnelli in Anglia, dum ille ad capitulum generale proficisceretur, in quo facta est translatio reliquiarum Sancti Francisci, et sanctitatis exempla praeclara praeberat. Completo igitur fideli et Deo accepto ministerio, absolutus in capitulo generali a bonae memoriae Fratris Alberto ab omni fratrum officio, zelo fidei succensus, profectus est in Syriam, et ibidem felici fine requievit*. Thomas de Eccleston, *De Adventu...*, s. 6; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 74.

woju liczba *miejsc* w Egipcie Syrii i Palestynie stanowiła mniej niż 1% wszystkich domów zgromadzenia. Mimo to należy stwierdzić, że minoryci zbudowali w Ziemi Świętej w miarę kompletne struktury zakonne. Działały wszystkie instytucje władzy lokalnej, obecni byli ministrowie, kustosze i gwardiani oraz odbywały się spotkania kapituł prowincjalnych. Przyjmowani byli nowi członkowie zgromadzenia rekrutujący się spośród mieszkańców Outremer. Bracia stworzyli sieć domów zakonnych i świątyń, które stały się ważnymi lokalnymi ośrodkami życia religijnego. Zorganizowane zostały również zakonne ośrodki kształcenia. Działający w Ziemi Świętej minoryci wykorzystywali nawet krótkotrwałe sukcesy krzyżowców i zakładali nowe domy, wykazując przy tym wielką dynamikę. Należy jednak podkreślić, że w XIII wieku w Ziemi Świętej działalność instytucji franciszkańskich ograniczała się wyłącznie do terenów kontrolowanych przez łacinników.

VI. DZIAŁANIA ZWIĄZANE Z ZIEMIĄ ŚWIĘTĄ PODEJMOWANE PRZEZ FRANCISZKANÓW W LATACH 1226–1291

W okresie 1226–1291 franciszkanie uczestniczyli w wielu działaniach mniej lub bardziej bezpośrednio związanych z Ziemią Świętą. Dla osiągnięcia przejrzystości wywodu aktywność braci mniejszych przedstawić można w dwóch głównych nurtach. Pierwszym było zaangażowanie w ruch krucjatowy i szeroko rozumianą działalność dyplomatyczną. Jej celem było zrealizowanie planów politycznych świata łacińskiego w Outremer. Drugim wielkim przedsięwzięciem była, przyjmująca różne formy, działalność duszpasterska prowadzona w Ziemi Świętej adresowana do łacinników, chrześcijan wschodnich i społeczności niechrześcijańskich. Zaproponowany podział nie jest, niestety, idealny i ma jedynie umowny charakter. Ogromna złożoność sytuacji politycznej, społecznej i religijnej sprawiła, że franciszkanie niejednokrotnie podejmowali działania niestandardowe, a przez to wykraczające poza ramy wyznaczone przez proste schematy. Mimo wszelkich niedoskonałości wyróżnienie takich dwóch obszarów działań wydaje się uzasadnione i pozwala uporządkować dostępny materiał źródłowy.

Udział franciszkanów w ruchu krucjatowym i działania na polu dyplomatycznym

Stolica Apostolska od początku ruchu krucjatowego wykorzystywała różne grupy duchownych do propagowania idei świętej wojny. Teoretycznie za pośrednictwem arcybiskupów, biskupów i kleru diecezjalnego papież mógł dotrzeć ze swym przesłaniem do niemal wszystkich chrześcijańskich mieszkańców łacińskiej Europy. W praktyce, zwłaszcza w przypadku kleru na prowincji, skuteczność przekazywania woli papieskiej mogła być bardzo różna. Wiele zależało od kompetencji poszczególnych kapłanów, którzy często nie byli przygotowani do wygłaszania nie tylko specjalnych kazań krucjatowych, ale nawet kazań zwykłych¹. Z drugiej strony związki z lokalnymi elitami politycznymi i społecznymi sprawiały, że duchowni mogli przedkładać ich doraźne cele ponad program Stolicy Apostolskiej². Dlatego też podczas przygotowań do kolejnych krucjat wysyłani byli specjaliści kaznodziejcy, tacy jak Bernard z Clairvaux, Fulko z Neu-

¹ D.W. Robertson, Jr, *Frequency of Preaching in Thirteenth-Century England*, „Speculum”, vol. 24, № 3, 1949, s. 377–378.

² Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 3.

illy czy Olivier z Kolonii³. Wezwania do aktywności krucjatowej głoszone przez kompetentnych i jednocześnie obcych, a przez to, w pewnym sensie, bardziej atrakcyjnych duchownych, rzeczywiście budziły żywe emocje tłumów⁴. Zasięg oddziaływania, nawet największych, ale pojedynczych kaznodziejów był jednak ograniczony. Dlatego też Stolica Apostolska postanowiła wykorzystać w tym celu franciszkanów i dominikanów. Obie wspólnoty zakonne charakteryzowały się cechami pożądanymi z punktu widzenia potrzeb papieży. Po pierwsze, silnie podkreślały swoją podległość wobec Stolicy Apostolskiej. Po wtóre, były ściśle scentralizowane, co pozwalało zakładać, że przekazane władzom zakonnym polecenia zostaną wykonane przez działających na prowincji członków. Oba zgromadzenia wiele uwagi poświęcały głoszeniu kazań, z którymi rzeczywiście potrafiły dotrzeć do szerokich rzesz słuchaczy⁵. Co więcej, jako młode i, w realiach XIII stulecia, nowoczesne ruchy zakonne, budziły większe zainteresowanie wiernych, którzy byli otwarci na głoszone przez nich treści⁶. Wielkim atutem była także mobilność członków obu wspólnot, którzy, jako wolni od obowiązku *stabilitas loci*, mogli doskonale prowadzić wędrowne kaznodziejstwo. Uwadze Stolicy Apostolskiej nie umknęło również to, że bardzo szybko rosły szeregi zarówno franciszkanów, jak i dominikanów. Nic więc dziwnego, że kolejni papieże wielokrotnie próbowali dotrzeć do potencjalnych krzyżowców za pośrednictwem minoryckich kaznodziejów⁷.

Już w roku 1227 papież Grzegorz IX polecił franciszkanom głoszenie kazań krucjatowych w różnych częściach Europy⁸. Jak była o tym mowa wyżej, krucjata w roku 1227 nie potoczyła się zgodnie z oczekiwaniami papieża, a jego konflikt z cesarzem Fryderykiem II uległ zaostrzeniu. Minorycy uczestniczyli w poselstwach wyprawianych przez Grzegorza IX do Fryderyka II⁹. Miarą zaufania, jakim się cieszyli, było niewątpliwie to, że właśnie dwóm braciom powierzono zadanie przekazania patriarchsze Jerozolimy wiadomości o ekskomunikowaniu

³ M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 215; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 4; S. Lloyd, *Ruch...*, s. 57–59; E.H. McNeal, R.L. Wolff, *The Fourth Crusade*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. II, Madison 1969, s. 153–154.

⁴ N. Daniel, *Crusade...*, s. 48.

⁵ Stolica Apostolska w XIII wieku, zwłaszcza po soborze laterańskim IV, przywiązywała wielką wagę do kaznodziejstwa, troska ta nieobca była i biskupom. D.W. Robertson, Jr., *Frequency...*, s. 378, 380; S.A. Arjomand, *Transformation of the Islamic Civilization: A Turning-point in the Thirteenth Century*, „Medieval Encounters” 10, 1–3, 2004., s. 225–226; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 74.

⁶ L.K. Little, *Saint Louis'...*, s. 126–127.

⁷ W.R. Thomson, *The Image...*, s. 8–11; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 4–5, 36. M. Robson, *The Franciscans...*, s. 74; R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1392.

⁸ BBTS, t. II, s. 286.

⁹ Innym pośrednikiem był mistrz zakonu krzyżackiego Herman von Salza, *Les registres de Grégoire IX...*, t. I, Paris 1896, col. 186; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 27–28.

władcy¹⁰. Jednoznaczne opowiedzenie się po stronie Grzegorza IX ściągnęło na minorytów represje ze strony cesarza. Na jego polecenie bracia zostali poturbowani podczas głoszenia kazania w Akce w Niedzielę Palmową 8 IV 1229 roku¹¹. Ofiarą agresji padli zapewne przypadkowi zakonnicy, nic nie wskazuje bowiem, aby szukano tych braci, którzy przynieśli wiadomość o ekskomunikowaniu Fryderyka II. Akka była miastem, w którym znalezienie minorytów nie nastęczało zapewne większych trudności, jako że od ponad dziesięciu lat prowadzili tam, zapewne nieprzerwanie, swoją działalność.

Papieże wykorzystywali również minorytów jako posłów wysyłanych do muzułmańskich władców w Ziemi Świętej. 15 II 1233 roku Grzegorz IX skierował listy *Coelestis altitudo* m.in. do Al-Malika al-Kamila panującego w Egipcie, do Malika al-Aszrafa z Damaszku i do Al-Aziza z Aleppo. Wybór franciszkanów jako posłów przenoszących korespondencję papieską zdaniem H. Golubovicha mógł być podyktowany tym, że bracia mieli się cieszyć poważaniem ze strony muzułmanów, jak pisał o tym Jakub de Vitry i wiadano o tym w Europie¹². Co więcej, zainteresowanie minorytów problemami Ziemi Świętej i ich gotowość do wypełniania zadań powierzonych im przez Stolicę Apostolską czyniła z nich doskonałych wykonawców tego typu poleceń. Rok 1233 był dobrym momentem do prowadzenia rokowań politycznych z panującym w Egipcie Al-Malikiem al-Kamilem, który odgrywał wówczas dominującą rolę wśród Ajjubidów. Władca ten uznawał negocjacje z chrześcijanami za integralny element swej działalności politycznej. Co więcej, w tym okresie zarówno ceniony przez sułtana Fryderyk II, jak i papież Grzegorz IX byli, chwilowo, pojednani i mogli stawiać przed swoimi dyplomatami podobne cele¹³. Przybycie papieskich posłów do Egiptu zbiegło się w czasie z poselstwem wysłanym przez Fryderyka II. W rezultacie strona chrześcijańska zdołała uzyskać szereg ważnych swobód łącznie z prawem do odnawiania kościołów. Przywileje te zostały również dostrzeżone przez kro-

¹⁰ *L'Estoire de Eracles...*, RHC. Occ. t. II, s. 370; F. von Raumer, *Geschichte...*, s. 437; W. Busk, *Mediaeval Popes...*, s. 305; BBTS, t. I, s. 156; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 31; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73.

¹¹ Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 183; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 31; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73.

¹² Jak pisał Jakub de Vitry, *Non solum autem Christi fideles, sed etiam saraceni et obtenebrati homines eorum humilitatem et perfectionem admirantes, quando causa praedicationis ad ipsos intrepidi accedunt, grato animo necessaria providentes, libenter eos recipiunt*, Iacobi de Vitriaco, *Libri duo...*, s. 352; L. Wadding *Annales minorum...*, t. II, s. 349–360; J. Richard, *La Papauté...*, s. 44; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 78; C.R. Conder, *The Latin Kingdom...*, s. 314; I. Fongesberg-Schmidt, *Papieże...*, s. 214; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 461.

¹³ *Bullarium diplomatum et privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum Tauriensis editio. locupletior facta collectione novissima plurium brevium, epistolarum decretorum actorumque S.Sedis a S. Leone Magno usque ad praesens*, Cura et studio A. Tomassetti, t. III, Monachii 1858, s. 448–449.

nikarzy muzułmańskich¹⁴. W oczach chrześcijan mogło to uchodzić za wielki sukces działań dyplomatycznych, w których uczestniczyli franciszkanie. Tym bardziej, że w praktyce dyplomatycznej XIII wieku było zjawiskiem przyjętym, że posłowie (*nuncii*) nie tylko przynosili korespondencję, ale mieli również prawo prowadzenia negocjacji w imieniu swych mocodawców¹⁵.

Niezależnie od działań prowadzonych w Ziemi Świętej papież kontynuował plan mobilizowania mieszkańców Europy do kolejnego wysiłku krucjatowego. 4 IX 1234 roku list *Rachel suum videns* z apelem krucjatowym został wysłany do wszystkich chrześcijan w Anglii¹⁶. W odpowiedzi wielu tamtejszych minorytów podjęło się nawoływania do krucjaty¹⁷. W tym samym 1234 roku franciszkańscy kaznodzieje udali się do Francji¹⁸. Ich działania Grzegorz wsparł listem *Zelus Domini exercitum* z 6 XI 1234 roku skierowanym do króla Ludwika IX, w którym zwracał mu uwagę na konieczność zaangażowania się chrześcijan z Europy w pomoc dla Ziemi Świętej¹⁹. 17 X 1234 roku papież w liście *Pium et sanctum* polecił franciszkańskiemu ministrowi prowincji Lombardii, aby wyznaczył dwóch braci do głoszenia kazań krucjatowych. Mieli oni również zbierać pieniądze na cel planowanej wyprawy²⁰. Podobny w treści list skierowany został do ministra prowincji Irlandii²¹. Stolica Apostolska zazwyczaj jednak nie wskazywała liczby braci, których należało przeznaczyć do takiego zadania, pozostawiając decyzję w tej sprawie lokalnym władzom zakonnym²². W roku 1235 franciszkańscy kaznodzieje krucjatowi, jak zanotował Mateusz Paris, zostali skierowani do wielu krajów europejskich²³. Według jego przekazu wystąpienia angielskich minorytów spotykały się z żywym przyjęciem wiernych i towarzyszyły im nadprzyrodzone

¹⁴ BBTS, t. II, s. 296; Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep...*, t. V, s. 84 przyp. 3; F. Cardini, *Europa...*, s. 98–99; S. De Sandoli, *Il primo convento...*, s. 21.

¹⁵ Obszernie o praktyce dyplomatycznej w XIII stuleciu na Zachodzie Europy pisał D.E. Queller, *Thirteenth-Century Diplomatic Envoys: Nuncii and Procuratores*, „Speculum”, vol. 35, N° 2, 1960, s. 196–213.

¹⁶ (...) *universis Domini nostri Jesu Christi fidelibus per regnum Angliae constitutis, ad quos literae istae pervenerint* (...), Matheus Paris, *Matthei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 280–287.

¹⁷ Ibidem, vol. III, s. 287–288.

¹⁸ *Anno eodem [1234] fratres Praedicatorum et fratres Minores, ad hoc ipsum officium a domino papa vocati, sue predicationis exhortatione multos de Francia barones milites ac plebanos, clericos et laicos cruce signantes, in Terrae Sanctae subsidium transmittere paraverunt*, Vincentius Bellocensis, *Memoriale omnium temporum*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXIV, Leipzig 1925, s. 161.

¹⁹ BF, t. I, s. 141–142.

²⁰ BF, t. I, s. 139; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 99, 123.

²¹ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 35.

²² Ibidem, s. 107. Jak będzie o tym mowa w dalszej części pracy, dopiero w dokumentach z lat 1290–1291 Stolica Apostolska wskazywała precyzyjną liczbę braci, których należy skierować do tego zadania.

²³ *Assignati sunt autem praedicatorum a domino Papa, in opus crucis et animarum oberrantium lucrificationem per orbem universum, fratres de ordine Praedicatorum ac Minorum* (...), Matheus Paris, *Matthei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 312.

wydarzenia²⁴. Prawdopodobnie i w innych częściach Europy kazania przynosiły spodziewane, a nawet nadspodziewane efekty. Dlatego też papież zabraniał krzyżowcom samodzielnego wyruszania do Ziemi Świętej i nakazywał czekanie na wyznaczony termin²⁵.

W lipcu 1235 roku papież wydał bullę *Quantum nos urgeat*, którą skierował do ministrów prowincji Austrii oraz Irlandii, a zapewne i innych ministrów prowincjonalnych, z poleceniem, by wyznaczili braci *ad praedicandam crucem in subsidium Terrae Sanctae*²⁶. Dodatkowym bodźcem skłaniającym wiernych do słuchania kazań krucjatowych była obietnica odpustów, których w wymiarze od 10 do 30 dni mogli udzielać kaznodzieje wszystkim tym, którzy przynajmniej dwa razy w tygodniu ich wysłuchali²⁷.

Dla okresu 1235–1241 zachowało się wiele dokumentów papieskich poświadczających działalność kaznodziei-minoryty Wilhelma de Cordelle²⁸. O jego aktywności wspominają także francuskie kroniki²⁹. Ten, tytułowany penitencjarzem papieskim, franciszkanin działał głównie na terenie Królestwa Francji, gdzie koordynował szereg działań przygotowujących krucjatę. Wzywał do przyjmowania krzyża w celu wyruszenia do Ziemi Świętej lub z pomocą Cesarstwu Łacińskiemu, zbierał także pieniądze na wyprawę. Papież polecał mu bardzo różne zadania, pozostawiając do jego decyzji nawet tak poważne sprawy, jak dystrybucja zebranych pieniędzy, wybieranie diecezji, w których będą głoszone kazania i prowadzona kwesta, czy kierowanie składających śluby krzyżowców do Ziemi Świętej lub do Konstantynopola. Wilhelm nie był legatem, dlatego też Stolica Apostolska informowała o stawianych przed nim zadaniach biskupów poszczególnych diecezji³⁰. Jego aktywność nie ograniczała się jedynie do nakłaniania innych do wyruszenia do Outremer. Jak dowiadujemy się z *Kroniki* Kontynuatora Wilhelma z Tyru, brat Wilhelm de Cordelle udał się do Ziemi Świętej, towarzysząc uczestnikom wyprawy Tybalda, króla Nawary³¹. W przygotowanie tej ekspedycji było zaangażowanych również kilku innych minorytów skierowanych

²⁴ Podczas jednego z kazań krucjatowych głoszonych przez magistra Rogera de Lewes w Clare (zapewne miejscowości położonej na pd.-zach. od Bury St. Edmunds) miał się zdarzyć cud uzdrowienia jednej z kobiet, ibidem, vol. III, s. 309, 312; BBTS, t. I, s. 169; t. II, s. 303.

²⁵ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 35.

²⁶ BBTS, t. II, s. 303; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 35; F.S.R. da Costa, „*Deus o quer!*”, *Mas... e Francisco? Os Franciscanos e a pregação das cruzadas*, <http://222.itf.org.br/index.php?pg=artigoscruzada>. 15.04.2010.

²⁷ Tym sposobem rozciągnięto przywileje odpustowe nie tylko na uczestników krucjat, ale i na słuchaczy kazań, N. Paulus, *Indulgences as a Social Factor in The Middle Ages*, New York 1921, s. 63; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 35.

²⁸ BBTS, t. I, s. 188; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 124; F.S.R. da Costa, „*Deus o quer!*”....

²⁹ *Chronicon Normanniae...*, s. 213.

³⁰ BF, t. I, s. 179, 180, 181, 203, 218, 220, 227, 232, 235, 237, 240, 245, 254, 256, 291, 309, 323; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 39–41.

³¹ *Continuation de Guillaume de Tyr dite du manuscrit de Rothelin...*, s. 549–550; BBTS, t. I, s. 189; F.S.R. da Costa, „*Deus o quer!*”....

przez Grzegorza IX³². Wilhelm de Cordelle ponownie znalazł się w Ziemi Świętej w roku 1243. Podczas tej drugiej podróży towarzyszył mu współbrat Robert de Collevil³³. Brat Wilhelm nie był jedynym znanym z imienia franciszkańskim kaznodzieją krucjatowym aktywnym we Francji w czwartym dziesięcioleciu XIII wieku. W roku 1238 takie działania prowadzili m.in. bracia Godfryd i Piotr de Philisthim³⁴.

Franciszkanie starali się dotrzeć do możliwie szerokich kręgów słuchaczy. Wspomniany Wilhelm de Cordelle głosił kazania m.in. przy okazji turniejów rycerskich³⁵. Zbierali się tam potencjalni krzyżowcy, którzy uczestniczyli w potęgniejszej przez Kościół rozrywce. Złożenie ślubu krucjatowego było sposobem na uzyskanie odpustu³⁶. Wykorzystywano również dni świąteczne, takie jak święto Znalezienia Krzyża, tj. 3 V, czy Podwyższenia Krzyża, tj. 14 IX, kiedy to uwaga słuchaczy w szczególny sposób kierowała się ku Ziemi Świętej³⁷. Święty Bonawentura przewidywał głoszenie kazań o tematyce krucjatowej w okresie Wielkiego Postu i Wielkanocy, jako że krucjata jest jego zdaniem znakomitą formą penitencji, a przeżycia wielkanocne są ściśle związane ze wspomnieniem Jerozolimy. W jednym ze swych kazań przedstawił wzięcie krzyża jako doskonały sposób naśladowania Chrystusa³⁸.

Wiele wskazuje na to, że już przed rokiem 1235 ukształtowały się zasadnicze formy działań prowadzonych przez kaznodziejów minoryckich. Bracia nawoływali wszystkich wiernych do składania ślubów wyruszenia na wojnę. Kolejnym etapem było uwalnianie osób, które po złożeniu ślubu krucjatowego nie zamierzały lub nie mogły udać się na Wschód i gotowe były zapłacić za zwolnienie ich od podjętego zobowiązania. Zwyczaj taki stał się bardzo powszechny w XIII stuleciu, kiedy to pod wpływem kazań krucjatowych śluby składały osoby, które z różnych względów (kobiety, starcy, chorzy) nie planowały wyruszenia na wojnę, a jedynie chciały uzyskać odpusty krucjatowe. W okresie 1239–41 papież próbował wprowadzić jako bezwzględnie obowiązującą zasadę, że wszyscy, którzy złożyli śluby wyruszenia na krucjatę, a nie wypełnili tego zobowiązania, mają zapłacić za uwolnienie od ślubu. W egzekwowaniu tych płatności mieli brać udział także franciszkanie³⁹. Bracia zbierali także datki pieniężne przeznaczone

³² M. Lower, *The burning at Mont-Aime...*, s. 98–99.

³³ BF, t. I, s. 309; BBTS, t. I, s. 189.

³⁴ BF, t. I, 256; BBTS, t. I, s. 181; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 126–127.

³⁵ Historię jednego z takich kazań opisano w XIV-wiecznym zbiorze exemplów, którego fragmenty opublikowano w *Analecta Franciscana...*, t. I, s. 416.

³⁶ G.Minois, *Kościół i wojna...*, s. 115–116; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 107–108.

³⁷ *Annales Basileenses...*, s. 198; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 108; J. Riley-Smith, *Mentalność krzyżowców na Wschodzie 1095–1300*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000, s. 96.

³⁸ Święty Bonawentura, *Sermones de tempore, Dominica in Octava Pasche, Sermo III*, [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, ed. A.C. Peltier, t. XIII, Paris 1868, s. 235–237.

³⁹ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 124; S. Lloyd, *Ruch...*, s. 62–63.

na potrzeby krucjaty. Były to zarówno bezpośrednie ofiary, jak i zapisy testamentowe⁴⁰.

Mimo tak żywego zaangażowania się minorytów w akcję propagowania krucjaty nie było wówczas ustalonych procedur wyłaniania kaznodziejów krucjatowych i przekazywania im związanych z ich funkcją uprawnień. Z ustaleń Ch.T. Maiera wynika, że w XIII stuleciu odbywało się to na różne sposoby. Bywało tak, że ministrowie prowincjalni przesyłali do wybranych konwentów kopie listu papieskiego nakazującego głoszenie kazań, a czasem także kopie bulli, w której ogłaszana była krucjata. Można też wskazać przypadki, w których minister przekazywał polecenie nawoływania do krucjaty ustnie wybranym braciom. Zazwyczaj franciszkańscy kaznodzieje posiadali kopie bulli krucjatojowej⁴¹.

Szeroki i pozytywny oddźwięk kazań krucjatowych głoszonych w połowie czwartego dziesięciolecia XIII wieku utwierdził papieża w przekonaniu, że wciąż jeszcze można rozbudzić zainteresowanie Europejczyków wyprawami krzyżowymi, a franciszkanie mogą odegrać w tym przedsięwzięciu istotną rolę⁴².

Poza powierzaniem franciszkanom samodzielnych zadań kaznodziejskich i politycznych bracia mniejsi uczestniczyli również w przedsięwzięciach realizowanych przez innych dostojników Kościoła. 8 VIII 1234 roku arcybiskup Raveny Teodoryk został wysłany jako legat papieski *ad partes transmarinas pro Terrae Sanctae negotio*⁴³. Towarzyszył mu m.in. brat Deustesalvet (Diotisalvi) z Florencji⁴⁴. Z zapisanej przez Salimbena lakonicznej informacji nie wynika niestety, jakie powody zadecydowały o włączeniu minoryty do orszaku arcybiskupa — legata. Nie można jednak wykluczyć, że jego przynależność do zgromadzenia aktywnego na wielu płaszczyznach działań związanych z Ziemią Świętą miała na to wpływ. Między rokiem 1234 a 1238 przebywał w Lombardii patriarcha Antiochii Albert Rizato, znany ze swych kontaktów ze środowiskiem franciszkańskim. W jego orszaku podróżował m.in. franciszkanin Henryk de Burforde, który był tłumaczem i kaznodzieją patriarchy⁴⁵. W roku 1237 kapelan i penitencjarz papieski brat Rainer brał udział w postępowaniu związanym z uwalnianiem z ekskomuniki arcybiskupa Cezarei⁴⁶. W obu przypadkach nie potrafimy jednak stwierdzić, czy wspomniani minoryci przebywali w Ziemi Świętej i czy byli związani z prowincją *Terrae Sanctae*.

⁴⁰ Matheus Paris, *Matthaei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 373–374; t. IV, s. 9, 133–134; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 109, 123–124.

⁴¹ Obszernie o różnych sposobach i procedurach powoływania kaznodziejów krucjatowych pisał Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 100–101.

⁴² L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 3–4.

⁴³ C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 415.

⁴⁴ Salimbene, s. 83; BBTS, t. I, s. 161.

⁴⁵ *Hic etiam diu Patriarchae Antiocheno in legatione sua in Lombardia primo interpres et praedicator extitit*, Thomas de Eccleston, *De Adventu...*, s. 24–25; BBTS, t. I, s. 170.

⁴⁶ BF, t. I, s. 191; BBTS, t. II, s. 304.

Zaangażowanie franciszkanów w kaznodziejstwo krucjatowe i ich udział w rozmaitych misjach dyplomatycznych świadczy o rosnącej pozycji minorytów, którzy stali się ważną i cenioną wspólnotą w Kościele łacińskim. Dotyczyło to w jednakowej mierze Europy, jak i Ziemi Świętej. 18 XI 1241 roku w pałacu biskupa w Trypolisie zawarto porozumienie kończące spór pomiędzy szpitalnikami a księciem Boemundem IV z Antiochii. Wśród świadków tego wydarzenia wymienieni zostali dwaj bracia z konwentu w Trypolisie, którzy najwyraźniej zaliczali się już wówczas do grona ważnych przedstawicieli lokalnego duchowieństwa łacińskiego⁴⁷.

Zajęcie Jerozolimy przez Chorezmijczyków w 1244 po raz kolejny ożywiło zainteresowanie Europejczyków sytuacją w Outremer. Z wiadomością o tych dramatycznych wydarzeniach zostali wysłani do papieża oraz władców Anglii i Francji dwaj minoryci⁴⁸. Również tym razem Stolica Apostolska postanowiła wykorzystać franciszkanów jako kaznodziejów nawołujących do wyprawy. W styczniu 1245 roku ogłoszono kolejną krucjatę, a w lutym papież polecił ministrowi generalnemu franciszkanów oraz wszystkim ministrom prowincjalnym i gwardianom, aby rozpoczęli akcję propagandową⁴⁹. Nad przygotowaniem do wyprawy dyskutowano również podczas soboru lyońskiego⁵⁰. W rezultacie nakazano głoszenie kazań krucjatowych w całej Europie⁵¹. Zawierający to zalecenie dokument *Afflicti corde* został przekazany przedstawicielom wszystkich wspólnot religijnych reprezentowanych na soborze, w tym i franciszkanom⁵². We wrześniu i październiku 1245 roku do ministrów prowincjalnych skierowane zostały kolejne listy papieskie nakazujące zbieranie pieniędzy na potrzeby planowanej krucjaty⁵³. Jeszcze w tym samym roku rozpoczęli działalność kaznodzieje krucjatowi, którzy w ocenie ówczesnych kronikarzy zdołali dotrzeć do najdalszych zakątków Europy⁵⁴. Akcję propagandową koordynował kardynał Odon de Châteauroux, który utrzymywał kontakty również z minorytami⁵⁵. Niektórzy spośród kaznodziejów odnosili znaczące sukcesy, a ich sława zataczała bardzo szerokie

⁴⁷ BBTS, t. I, s. 189.

⁴⁸ A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 25; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 66.

⁴⁹ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 62.

⁵⁰ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 132; N. Housley, *The Thirteenth-century Crusades...*, s. 573.

⁵¹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. J.D. Mansi, t. XXIII, Venetiis 1779, col. 228.

⁵² Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 62.

⁵³ Listy *Inter cetera* i *Inter alia* trafiły m.in. do ministrów prowincji mediolańskiej i austriackiej. BBTS, t. II, s. 349. O podobnych listach wysłanych do ministra prowincji angielskiej wspomina L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 168.

⁵⁴ *Chronicon Normanniae...*, s. 214; *Chronicon monasterii Sanctae Catharinae...*, s. 400; Albertus, *Annales a condito orbe usque ad annum Iesu Christi 1256*, ed. I.M. Lappenberg, *MGH Scriptorum*, t. XVI, Leipzig 1925, s. 369; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 166.

⁵⁵ Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, Chronica majora*, vol. IV, s. 488; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 62, 64; J. Le Goff, *Święty Ludwik...*, s. 143.

kreśli. Jednym z nich był franciszkanin, brat Willibrand, który początkowo głosił kazania nawołujące do krucjaty przeciw Fryderykowi II, a następnie, na prośbę Ludwika IX, do którego dotarły wieści o sukcesach minoryty, polecono mu nawoływanie do wyprawy do Ziemi Świętej⁵⁶. Papież żywo zainteresowany był przygotowaniami do krucjaty, które starał się wspomagać na różne sposoby, m.in. poprzez kierowanie w poszczególne rejony Europy imiennie mianowanych kaznodziejów. Byli oni zapewne wybierani spośród osób nie tylko przygotowanych merytorycznie, ale również znających lokalne warunki. Jednym z takich propagatorów był franciszkanin Hugo z Turenne wysłany w kwietniu 1247 roku do Langwedocji⁵⁷. Inny minoryta, Jan z Limoges, został skierowany przez papieża do głoszenia kazań w zachodniej Francji, gdzie prawdopodobnie koordynował działania grupy kaznodziejów. Miał on już spore doświadczenie w głoszeniu kazań krucjatowych, jako że uczestniczył w takich działaniach przynajmniej od roku 1240⁵⁸.

O uznaniu i zaufaniu dla kompetencji franciszkanów jako kaznodziejów krucjatowych świadczy m.in. to, że Stolica Apostolska akceptowała zastępowanie wskazanych przez nią imiennie braci, przeznaczonych do wypełniania tych funkcji, innymi, wybranymi przez władze zakonne. Uznawano zapewne, że zgromadzenie potrafi wyłonić odpowiednich kandydatów, którzy dobrze wypełnią powierzoną im misję⁵⁹. Zakon rzeczywiście potrafił koordynować i kontrolować działania braci. Nawet w sytuacjach tak skandalicznych, jak opisana w *Kronice Menkona* pod rokiem 1247. Działał wówczas we Fryzji brat Roman, który zbierał pieniądze na cele krucjatowe. Posługiwał się on listem dającym takie uprawnienia, wystawionym dla brata Renolda, który wcześniej zmarł. Zgromadzone środki trafiały do prywatnej sakwy nieuczciwego kwestarza. Gdy wieść o tym dotarła do przełożonych zgromadzenia, zakonnik został uwięziony⁶⁰. Zaangażowanie braci mniejszych, podobnie jak i dominikanów, w prowadzoną z wielkim rozmachem akcję zbierania pieniędzy budziło zaniepokojenie części zakonników, którzy uważali to za działanie niezgodne z propagowanym przez oba zgromadzenia ideałem ubóstwa. Co więcej, mendykanci pełniący rolę kolektorów tracili wiarygodność w oczach części społeczeństwa. Budzili również niechęć kleru diecezjalnego, zwłaszcza po tym, gdy Stolica Apostolska poleciła im zbie-

⁵⁶ (...) *multi secuti sunt ipsum in predicationibus, quoniam largas dabat indulgentias, et plurimi crucem receperunt (...), frater Willibrandus ivit ad curiam pape, et quia multam pecuniam secum detulit nomine redemptionis crucis acceptam et multa et magna in curia ex parte Frisonum promisit in rebus et personis subsidia, multam ibi invenit gratiam, Quo existente in curia, rex Francie, qui iam se accingere ad peregrinationem in terram sanctam, que a paganis miserabiliter polluebatur, supplicavit domino pape, ut dirigeret predicatores in Frisiam, qui animarent Frisones ad eundum cum ipso, Menkonis Chronicon..., s. 539–540; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 66.*

⁵⁷ BF, t. I, s. 513; BBTS, t. II, s. 366; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 68.

⁵⁸ BBTS, t. II, s. 358; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 127.

⁵⁹ Bulla przyznająca franciszkanom ten przywilej — *Odore suavi Ordinis* wydana została 13 stycznia 1246 roku. BF, t. I, s. 408; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 67.

⁶⁰ *Menkonis Chronicon...*, s. 540; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 67.

ranie podatków na cele krucjatowe nakładanych na duchowieństwo. Jak zauważył Ch.T. Maier, od połowy XIII stulecia franciszkanie i dominikanie stopniowo wycofywali się z akcji zbierania pieniędzy i ograniczali swą działalność tylko do głoszenia kazań. Udostępniali natomiast swoje klasztory jako miejsca składowania zgromadzonych środków⁶¹.

Równoległe z przygotowaniem do krucjaty Stolica Apostolska podejmowała inne działania dyplomatyczne związane z Ziemią Świętą, w których również uczestniczyli bracia mniejsi⁶². W roku 1246 Innocenty IV powierzył bratu Wawrzyńcowi z Orty godność legata i zadanie prowadzenia negocjacji na temat unii z Kościołami wschodnimi, tj. jakobickim, maronickim, nestoriańskim i melkickim. Jak wynika z listu datowanego 7 VII 1246 roku, papież polecał Wawrzyńcowi udanie się na Cypr oraz na tereny patriarchatów Antiochii i Jerozolimy oraz dalej na wschód⁶³. 9 VIII 1246 roku legat otrzymał trzy listy papieskie *De supremis Coelorum* adresowane do patriarchy melkitów w Antiochii i jego sufraganów, do Katolikosy Armenii i jego sufraganów oraz do patriarchy Maronitów i jego sufraganów⁶⁴. Melkickim patriarchą Antiochii był wówczas Dawid, który współdziałał z księciem Boemundem V i można było żywić nadzieje na osiągnięcie porozumienia między łacinnikami i melkitami⁶⁵. Zapewne niedługo potem franciszkanin wyruszył w podróż na Wschód. Jak wynika z listu *Inter alia pietatis* z 24 IV 1247 roku, Wawrzyniec przebywał wówczas w Ziemi Świętej⁶⁶. Kolejne listy skierował do niego papież 4 VI i 5 VI 1247 roku i nadal tytułował go *legatem na terenach Wschodu* i polecał mu kontynuowanie działań mających doprowadzić do zbliżenia między Kościołami⁶⁷. Z kolei 3 VIII 1247 roku w liście *Censuram ecclesiasticam* skierowanym do patriarchów, arcybiskupów i biskupów łacińskich i greckich na Wschodzie papież pisał o tym, że Wawrzyniec ma prawo nakładania kar kościelnych na łacinników za wyrządzenie Grekom *evidentibus injuriis*⁶⁸. Nie wiemy, jak długo trwała misja legata, jednak latem roku 1250 Wawrzyńca nie było już w Ziemi Świętej⁶⁹. Jego rozmowy z melkitami nie

⁶¹ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 131–133.

⁶² G.F. d'Andrea, *Il Regno di Napoli e la Custodia di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 49.

⁶³ *Dilecto filio fratri Laurentio de Ord. Min. Poenitentiario Nostro (...)*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 349–351; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 200–201; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 246. Franciszkanie uczestniczyli i w innych działaniach dotyczących unii. M. Robson, *The Franciscans...*, s. 75–76; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 462; S. Béraud, *Présence...*, s. 132.

⁶⁴ BF, t. I, s. 421–422; BBTS, t. II, s. 351.

⁶⁵ Obszerniej była o tym mowa w rozdziale o sytuacji etniczno-religijnej.

⁶⁶ BF, t. I, s. 452; BBTS, t. II, s. 351.

⁶⁷ BF, t. I, s. 460–461; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 200–205; BBTS, t. II, s. 352.

⁶⁸ BF, t. I, s. 475; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 201; BBTS, t. II, s. 352.

⁶⁹ BBTS, t. II, s. 353. Koniec misji Wawrzyńca z Orty nie oznaczał zawieszenia planów unii. Jak wynika z przekazu ormiańskiego kronikarza Wardana Arewel'ci, około roku 1251 Stolica Apostolska kontynuowała rozmowy z chrześcijanami wschodnimi m.in. na temat przyjęcia przez nich

przyniosły wielkich rezultatów m.in. dlatego, że w roku 1248 zmarł przychylny unii patriarcha melkicki Dawid, a jego następca Eutymiusz I zajmował mniej ugodowe stanowisko. Jedynie w przypadku rozmów z Maronitami można mówić o swego rodzaju sukcesie polegającym na podtrzymaniu zawartej pół wieku wcześniej unii⁷⁰. Wspominany wcześniej Dominik z Aragonii w roku 1248 roku uczestniczył w dyspucie teologicznej w Hromkli z przedstawicielem kościoła ormiańskiego wardapetem (mistrzem) Wartanem. Nie doprowadziła ona niestety do zbliżenia stanowisk obu stron⁷¹.

W latach 1245–1247 Stolica Apostolska nadal wykorzystywała franciszkanów jako posłów utrzymujących kontakt między Kurią a władcami muzułmańskimi, o czym informował m.in. Adam de Marisco w swojej korespondencji⁷². O zakonnikach-posłach jest też mowa w korespondencji dyplomatycznej, która docierała do Innocentego IV m.in. od sułtana Malika as-Saliha Isma'ila z Baalbek, który w liście z 24 XI 1245 roku wspominał o posłańcach — kaznodziejach (*fratres praedicatores*), którzy przybywali do sułtana⁷³. H. Golubovich twierdził, że w liście tym jest mowa o franciszkanach, jako że przed rokiem 1246 dominikanie nie uczestniczyli w tego typu przedsięwzięciach, nie przedstawił jednak żadnego dowodu źródłowego na poparcie swej tezy⁷⁴.

Podczas obrad wspomnianego wyżej soboru lyońskiego dyskutowano również nad działaniami, jakie należy podjąć w związku z budzącą grozę ekspansją tatarską. Problem ten omawiany był w czasie trzeciej sesji plenarnej 17 VII 1245 roku⁷⁵. W tym samym dniu zajmowano się również sytuacją w Ziemi Świętej i planami krucjatowymi. Zbieżność ta nie była zapewne przypadkowa, jako że już niebawem Stolica Apostolska podjęła zamiar nawiązania kontaktu

łacińskiej wersji *Credo* zawierającej *filioque*. Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, cap. 89. trans./ ed. R. Bedrosian, Long Branch 2007, przekład opublikowany w Internecie.

⁷⁰ A. Sepinski, *Conspectus...*, s. 88; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 246, 280–281.

⁷¹ Obszernie o tej dyspucie i jej rezultatach zob. K. Stopka, *Armenia...*, s. 152–154.

⁷² L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 166–167; BBTS, t. I, s. 216; J. Richard, *La Papauté...*, s. 45; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 302; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 462; Adam de Marisco, list CCXIII do Wilhelma z Nottingham, Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 376; BBTS, t. II, s. 328–329, 331; J. Richard, *La Papauté...*, s. 65–66.

⁷³ *Pervenient autem ad nos fratres praedicatores, et perspeximus in eis sufficientiam ad ea, quae intendunt; et diligentiam circa ea quae expetunt, et sollicitudinem circa iudicia legis suae: et narraverunt nobis ea quae commissa eis fuerant ad narrandum. Quibus attendimus nos summa intentione, et ea recondimus in ultimo cordis loco: redierunt, et commisimus eis verba, ad quae repetenda coram vobis potentes sunt et sufficientes, ut ea vobis memorent et explanent; cum ore ad os colloquutionem cum eis habuerimus verbis efficacibus, et collationem de rebus manifestis.* List Malika as-Saliha Izmaela do papieża Innocentego IV, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 340. As-Salih Izmael był synem al-Adila Sajf ad-Dina i młodszym bratem al-Kamila, P.M. Holt, *Bliski Wschód...*, s. 77, 83; J. Richard, *La Papauté...*, s. 45; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 302.

⁷⁴ BBTS, t. II, s. 327–328.

⁷⁵ J. Strzelczyk, *Mongolowie a Europa. Stolica apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII w.*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1993, s. 64.

z Tatarami, których ewentualna chrystianizacja mogłaby w zasadniczy sposób zmienić sytuację polityczną, również w Syrii i Palestynie. Planowano wysłanie czterech poselstw, z których dwa powierzono franciszkanom, a dwa dominikanom⁷⁶. Na czele delegacji minoryckich stanąć mieli odpowiednio Wawrzyniec z Portugalii i Jan di Piano Carpini⁷⁷. Wyprawy, choć nie przyniosły chrystianizacji Tatarów, przyczyniły się do lepszego poznania tego ludu oraz podtrzymania nadziei na jego nawrócenie. Przyświecała ona m.in. Ludwikowi IX Świętemu, który w 1253 roku wysłał do Tatarów dwóch innych franciszkanów, tj. Wilhelma Rubruka i Bartłomieja z Cremony⁷⁸.

Wśród nietypowych zadań, jakie zlecano minorytom podczas przygotowań krucjatowych, znalazło się również polecenie wydane przez króla Francji Ludwika IX. Przed wyruszeniem do Ziemi Świętej nakazał on franciszkanom i dominikanom, aby przemierzali całe królestwo i sprawdzili, czy któryś z jego poddanych nie doznał krzywdy lub niesprawiedliwości, którą należy wynagrodzić⁷⁹. Wskazanie minorytów jako królewskich „uszu i oczu” jest z jednej strony dowodem zaufania, jakim się cieszyli, z drugiej zaś podkreśla ich ważną rolę w przygotowaniach do krucjaty. Sam król w drodze do Aigues-Mortes, skąd wyruszył w rejs na Cypr, zatrzymał się w Sens, gdzie odbywała się wówczas kapituła franciszkanów⁸⁰. Wielu braci uczestniczyło w jego wyprawie⁸¹.

Po opuszczeniu Francji przez władcę i pierwszą grupę krzyżowców w sierpniu 1248 roku papież w lutym 1249 roku wydał bullę *Planxit hacentus non* skierowaną m.in. do franciszkanów w prowincji francuskiej, w której podkreślał wagę wypraw krzyżowych i jednocześnie zakazał nawoływania do przedsięwzięć krucjatowych innych niż wyprawa Ludwika IX⁸². Jednocześnie franciszkanom

⁷⁶ J. Strzelczyk, *Mongolowie...*, s. 69; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 78–80.

⁷⁷ *Cronica XXIV*, s. 266; BBTs, t. II, s. 319–323; J. Strzelczyk, *Mongolowie...*, s. 69–72. Tam też została omówiona dyskusja uczonych na temat tego, czy poselstwo Wawrzyńca z Portugalii doszło do skutku i czy przypadkiem nie jest on tożsamy ze wspomnianym wyżej Wawrzyńcem z Orty. W znacznie lepiej udokumentowanym poselstwie Jana di Piano Carpiniego brał udział m.in. minoryta z Wrocławia, Benedykt Polak; K. Kościelniak, *Grecy...*, s. 321; J. Richard, *La Papauté...*, s. 60–61, 70; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 80; M. Balard, *Laciński Wschód...*, s. 300; A. Gemelli, *Franciszkanizm...*, s. 66–67.

⁷⁸ *Liber exemplorum...*, s. 217; M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 430–431; P. Jackson, *The Crisis...*, s. 498; J. Moorman, *A History...*, s. 234–235; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 78–80; J. Richard, *La Papauté...*, s. 78–82; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 80; M. Balard, *Laciński Wschód...*, s. 300; J. Le Goff, *Święty Ludwik...*, s. 161; N. Housley, *The Thirteenth-century Crusades...*, s. 579; J.D. Ryan, *Preaching...*, s. 352.

⁷⁹ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 214.

⁸⁰ J. Le Goff, *Ludwik Święty...*, s. 151.

⁸¹ *Continuation de Guillaume de Tyr dite du manuscrit de Rothelin...*, s. 594; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 106; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 348; BBTs, t. I, s. 103.

⁸² *Regestrum visitationum archiepiscopi rothomagensis. Journal des visites pastorales d'Eude Rigaud archevêque de Rouen*, par T. Bonnin, Rouen 1847, s. 737–741; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 70–71.

z prowincji niemieckiej powierzono zadanie ponagrania wszystkich, którzy złożyli śluby krucjatowe, a nie wyruszyli na wyprawę. Bracia mieli działać nie tylko w krajach niemieckich, ale także we Fryzji i Norwegii⁸³. Minorycy towarzyszyli również krzyżowcom udającym się na Wschód jako ich kapelani i spowiednicy⁸⁴.

Podczas pobytu Ludwika IX w Ziemi Świętej papież nie ustawał w wysiłkach, by zmobilizować możliwie liczną pomoc dla krzyżowców. W marcu 1250 roku, po wzięciu krzyża przez króla Anglii Henryka III, Innocenty IV wydał bullę *Filiorum dextera pia*, w której polecał duchownym w diecezjach Yorku, Canterbury, Chichester, Exeter i St. David oraz franciszkanom i dominikanom, aby głosili kazania krucjatowe⁸⁵. Wśród aktywnych wówczas w Anglii kaznodziejów był m.in. wysłany jako nuncjusz brat Jan Anglik zwany *de Cantia*, który był wcześniej wikarym prowincjalnym w prowincji Germanii i ministrem prowincji Saksonii⁸⁶. Powierzenie nadzoru nad akcją propagandową doświadczonemu franciszkaninowi, który od dwóch dziesięcioleci kierował pracą innych braci, jednoznacznie wskazuje na wagę, jaką Stolica Apostolska przywiązywała do tej misji.

O udziale franciszkanów nie tylko w działaniach propagandowych, ale i w samej planowanej wyprawie Innocenty IV pisał w liście *Celitudinis tuae precibus* skierowanym do Henryka III angielskiego 30 IV 1250 roku⁸⁷.

W połowie XIII stulecia bracia mniejsi zajmowali już liczącą się pozycję wśród duchowieństwa łacińskiego w Ziemi Świętej. Ich udział w propagowaniu krucjat w Europie oraz ścisła współpraca ze Stolicą Apostolską i monarchiami czyniła z nich osoby publicznego zaufania. Zapewne właśnie dlatego we wrześniu 1254 roku zebrani w Akce najmożniejsi panowie Outremer postanowili wysłać z listem do króla Anglii Henryka III właśnie minorytę Radulfa i dominikana Roberta de Atrebatu⁸⁸. W liście autorzy informowali angielskiego władcę o trudnej sytuacji chrześcijan w Ziemi Świętej i jednocześnie wskazywali braci wysłanych z listem jako osoby godne zaufania, które mogą przedstawić królowi

⁸³ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 71.

⁸⁴ W roku 1246 z rąk franciszkanów przyjął krzyż możny burgundzki Rajnald Bagiaci, który niedługo później wyruszył do Ziemi Świętej. W wyprawie towarzyszyli mu dwaj franciszkanie, z których jeden, Wilhelm Roi, był spowiednikiem Rajnalda, BF, t. I, s. 497; BBTS, t. I, s. 216.

⁸⁵ *Foedera, Conventiones literae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae, et alios imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab ineunte saeculo duodecimo, viz. ab Anno 1101 ad nostra usque tempora, habita aut tractata*, ed. T. Rymer, R. Sanderson, t. I, Hagae 1745, s. 159; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 71.

⁸⁶ Jordan z Jano, s. 17; *Cronica XXIV*, s. 289–290; BF, t. I, s. 554, 559. Brat ten był później wykorzystywany w podobnych misjach przez Urbana IV; *Les registres d'Urbain IV (1261–1264); Recueil des bulles de ce Pape; publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican*, par M.J. Giraud, t. I, Paris 1901, s. 62; BBTS, t. II, s. 369.

⁸⁷ BF, t. I, s. 542; BBTS, t. II, s. 369.

⁸⁸ Wśród nadawców listu byli m.in. Joscelin abp. Cezarei, Henryk abp. Nazaretu, Egidiusz biskup-elekt Tyru oraz mistrzowie templariuszy i joannitów, a także marszałek krzyżaków i liczni panowie świeccy. *Regesta...*, s. 322; BBTS, t. II, s. 390; *Annales de Burton...*, s. 368–369.

szczególne informacje na temat Outremer⁸⁹. O wpisaniu się franciszkanów na trwałe w struktury kościelne łańdzkiego Lewantu świadczy również to, że w pochodzących z połowy XIII stulecia dokumentach minister prowincjalny wymieniany był jako uczestnik lub świadek rozmaitych wydarzeń na równi z głowami innych wspólnot religijnych⁹⁰.

Rezultaty wyprawy króla Ludwika IX nie mogły zostać uznane za sukces pozwalający na odłożenie przygotowań do następnych wypraw. Dlatego też Stolica Apostolska nie przerywała aktywności krucjatowej. W roku 1255 działał w Anglii franciszkański kaznodzieja Jan de Canter z konwentu w Worcester⁹¹. W dokumencie króla Kastylii Alfonsa X Mądrego z 1256 roku wymieniony został brat Wawrzyniec, *predicator crucis in tota Yspania* i legat papieski⁹². Akcja propagandowa nabrała rozmachu za sprawą papieża Urbana IV (1261–1264), który był wcześniej patriarchą Jerozolimy i doskonale rozumiał, że przetrwanie państw łańdzkich w Ziemi Świętej jest bezpośrednio uzależnione od pomocy z Zachodu⁹³. W okresie między 11 V a 13 VII 1262 roku papież wydał kilkanaście różnych dokumentów skierowanych do przedstawicieli władz zakonu franciszkańskiego, zarówno ministra generalnego, jak i prowincjałów, w których nakazywał głoszenie kazań krucjatowych i zbieranie pieniędzy *per omnia Christianorum Regna*⁹⁴. Wiosną roku 1263 Urban IV skierował do nawoływania do krucjaty znanego kaznodzieję franciszkańskiego Bertholda z Regensburga. Miał on działać w krajach niemieckich i w Czechach⁹⁵. Rozpoczęta przez papieża akcja propagandowa rozwijała się i obejmowała znaczną część łańdzkiej Europy⁹⁶.

⁸⁹ (...) *viros religiosos, discretos, et honestos qui vobis statum ipsius terrae ex parte nostra plenius explicabunt, quorum relatibus indubitanter, si placet, fidem dignetur vestra sublimitas adhibere (...)*, *Annales de Burton...*, s. 369.

⁹⁰ Tak jest np. w dokumencie z 10 III 1250 r., w którym *magister ordinis Minorum* wymieniony jest jako uczestnik procesu kłeryka, który posługiwał się sfalszowanym listem. *Regesta...*, s. 323, nr 1226; BBTS, t. I, s. 234.

⁹¹ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 127.

⁹² P. Scheffer-Boichorst, *Kleinere Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*, Mittheilungen des instituts für oesterreichische Geschichtsforschung, IX Band, Innsbruck 1888, s. 246–248; BBTS, t. II, s. 319–323.

⁹³ *Cronica XXIV*, s. 328; H. Stadler, *Leksykon papieży i soborów*, Warszawa 1992, s. 298; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 80.

⁹⁴ Były to m.in. bulle: *Cum praedicationem*, skierowana 21 maja 1262 do ministra generalnego zakonu, BF, t. II, s. 443; *Clamat instanter* z 15 maja 1262 r. — do ministra prowincji bolońskiej, BF, t. II, s. 442–443; *Volentes labores vestros* z 5 VI 1262, BF, t. 2, s. 447; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 225; BBTS, t. II, s. 395; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 80.

⁹⁵ BBTS, t. II, s. 396; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 80.

⁹⁶ Wiadomości o wielkich sukcesach kaznodziejskich brata Achillesa w Bazylei zanotowano w *Annales Basileenses...*, s. 193. Nie wiadomo, na jakiej podstawie Ch.T. Maier uznał Achillesa, określonego w *Rocznikach* jako *predicator generalis*, za franciszkanina, zwłaszcza że wydawca *Annales Basileenses*, Ph. Jaffé uważał go za dominikanina. Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 81. O franciszkanach w Anglii zob. *Chronicon vulgo dictum Chronicon Thomas Wykes*. ed. H.R. Luard, *Annales monastici*, vol. IV, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memori-*

Za pontyfikatu Urbana IV ministrem generalnym był Bonawentura, który traktował Ziemię Świętą jako ważny obszar działalności zakonu. W roku 1263 dokonał on m.in. reorganizacji prowincji *Terrae Sanctae*, a w swoich pismach wielokrotnie powracał do związanej z nią problematyki⁹⁷.

Urban IV zmarł 10 II 1264 roku, nie doczekawszy się wyruszenia wielkiej wyprawy do Ziemi Świętej⁹⁸. Jego następca Klemens IV utrzymał w mocy postanowienia swego poprzednika dotyczące propagowania krucjaty. Na wieść o akcjach militarnych rozpoczętych przez sultana Bajbarsa w lipcu 1265 roku wydał nową bullę krucjatową *Expansis in cruce*, skierowaną m.in. do franciszkanów i dominikanów we Francji, krajach niemieckich i Skandynawii⁹⁹. Interesował się również organizacją kaznodziejstwa krucjatowego i regulował wysyłanie kaznodziejów przez ministrów prowincjonalnych¹⁰⁰. Papież na różne sposoby pragnął zmobilizować siły Europejczyków i mieszkańców Ziemi Świętej do walki¹⁰¹. Próbował m.in. doprowadzić do pokoju między pizańczykami i lukkańczykami i skłonić ich, by wysłali galery na pomoc Outremer. Z misją tą wysłał swego kapelana-minoryte¹⁰². Franciszkańscy kaznodzieje współpracowali z planującymi wyruszenie na wyprawę krzyżową feudalami i mogli liczyć na ich pomoc, jak miało to miejsce na południu Francji, gdzie działał brat Wilhelm de Monteills, *praedicator crucis Jerosolimitane in partibus Tholosanis*, utrzymujący kontakt z Alfonssem z Poitiers¹⁰³. 30 lipca 1268 r. Klemens IV wydał bulle adresowane do przełożonych klasztorów dominikańskich i franciszkańskich w Portugalii, w których polecał braciom zaangażowanie się w głoszenie kazań krucjatowych oraz gromadzenie pieniędzy w związku z planowaną przez króla Portugalii wyprawą do Ziemi Świętej¹⁰⁴. Zdaniem części badaczy wspomniane wyżej bulle były re-

als of Great Britain And Ireland During the Middle Ages, London 1869, s. 217–218; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 300.

⁹⁷ BBTS, t. I, s. 104, t. II, s. 398.

⁹⁸ A.M. Piazzoni, *Historia wyboru papieży*, Kraków 2004, s. 188; H. Stadler, *Leksykon...*, s. 299.

⁹⁹ BF, t. III, s. 26–27. Podobne zalecenia skierowano i do innych prowincjałów, BBTS, t. II, s. 401; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 80–81; Klemens IV kierował też listy do patriarchy Jerozolimy, mistrzów zakonów i innych osób i instytucji aktywnych w Ziemi Świętej. *Epistole et dictamina Clementis papae quarti*. Herausg. M. Thumser. Opublikowane w internecie 5.VIII. 2007 <userpage.fu-berlin.de/~sekreth/pdf/clemens.pdf>. nr 241, s. 154, nr 261, s. 168, nr 276, s. 177.

¹⁰⁰ Christophorus de Capite, *Compendium privilegiorum fratrum minorum et religiosarum sub eorum cura viventium, necnon & aliorum Fratrum mendicantium, ordine Alphabetico digestum Per R.P.F. Christophorum de Capite*, Paris 1578, fol. 59v.

¹⁰¹ *Epistole et dictamina...*, nr 331, s. 209, nr 341, 342, s. 216, nr 419, s. 259–260, nr 433, s. 266–267.

¹⁰² Ibidem, nr 302, s. 191–192.

¹⁰³ Nazwany tak w liście Alfonsa z Poitiers z 26 XII 1268 roku, *Correspondance administrative d'Alfonse de Poitiers*, pub. par. A. Molinier, Paris 1894, t. I, s. 605; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 81.

¹⁰⁴ Były to cztery kolejne bulle rozpoczynające się od słów *Ad liberationem Terrae Sanctae*, dotyczące kolejno głoszenia kazań, wykupu od złożonych ślubów krucjatowych, zbierania dobro-

akcją papieża na wiadomość o upadku Antiochii, który nastąpił 18 maja 1268 roku¹⁰⁵. Zdobycie przez Saracenów tego największego miasta krzyżowców w Ziemi Świętej, będącego jednocześnie ostatnią pozostającą w rękach chrześcijan stolicą patriarszą miało poważne konsekwencje dla sytuacji polityczno-militarnej w Ziemi Świętej i odbiło się szerokim echem w Europie¹⁰⁶. Wielu chrześcijan znalazło się w niewoli muzułmańskiej. Na wieść o tym franciszkański wikariusz prowincjalny Fidenzio z Padwy, który rezydował w Trypolisie, udał się na tereny zajęte przez Saracenów, by nieść pomoc jeńcom¹⁰⁷. Na podstawie podanych przez niego informacji nie sposób ustalić, jakie działania udało mu się rzeczywiście zrealizować. Natomiast sam fakt dotarcia i bezpiecznego powrotu z obozu muzułmanów dowodzi, że u schyłku siódmego dziesięciolecia XIII wieku przebywający w Ziemi Świętej franciszkanie potrafili na własną rękę utrzymywać kontakty dyplomatyczne z Saracenami. Co więcej, możemy przypuszczać, że muzułmanie traktowali wikariusza prowincjalnego jako partnera rozmów reprezentującego stronę chrześcijańską.

Na przełomie siódmego i ósmego dziesięciolecia XIII wieku zaangażowanie franciszkanów w szeroko rozumianą działalność krucjatową było stałym elementem aktywności zakonu. W roku 1269 minister generalny Bonawentura wezwał minorytów, by nawoływali do organizowania kolejnych wypraw. Adresatami ich wystąpień mieli być przedstawiciele różnych warstw społecznych¹⁰⁸.

Śmierć Klemensa IV w końcu listopada 1268 roku rozpoczęła okres trwającej blisko trzy lata sediswakancji. Na kolejnego papieża wybrano dopiero we wrześniu 1271 roku Teobalda Viscontiego, który w chwili elekcji przebywał w Outremer¹⁰⁹. Udał się tam wraz z wojskami Edwarda angielskiego, któremu towarzyszyło również kilku minorytów¹¹⁰. Wiadomość o wybraniu go na Stolicę Piotrową przywieźli do Ziemi Świętej specjalnie wysłani franciszkanie i dominikanie¹¹¹. Po przybyciu do Europy Grzegorz X rozpoczął przygotowania do kolejnej krucjaty

wolnych ofiar oraz udzielenia odpustów osobom, które wspomogą na różne sposoby planowaną wyprawę. BF, t. III, s. 162–164; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 316, 609–610; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 81.

¹⁰⁵ BBTS, t. II, s. 412.

¹⁰⁶ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 317, 329; *Chronicon vulgo dictum Chronicon Thomas Wykes...*, s. 218.

¹⁰⁷ *Nam cum Sarraceni cepissent Antiochiam, ego ivi ad exercitum ipsorum, si forte possem de Xpistianis captivis aliquid boni facere*, Fidentio de Padua, *Liber...* s. 29.

¹⁰⁸ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 330; BBTS, t. I, s. 270.

¹⁰⁹ A.C. Jennings, *The Mediaeval Church and The Papacy*, London 1909, s. 103; R. Fisher-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1990, s. 109; A.M. Piazzoni, *Historia...*, s. 189–196.

¹¹⁰ Był wśród nich m.in. William de Hedley, BBTS, t. I, s. 280, t. II, s. 413; *Chronicon de Lanercost MCCI–MCCCXVI*, ed. J. Stevenson, Edinburgi 1839, s. 81; Thomas de Eccleston, *De Adventu...*, s. 62; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 343, t. V, s. 104.

¹¹¹ *Hic in Accon decretum electionis suae per Fratres Praedicatorum et Minores ad hoc specialiter missos (...)*, Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales...*, s. 71.

i czerpiąc z doświadczeń poprzedników, rozesłał kaznodziejów krucjatowych, wśród nich także franciszkanów¹¹².

W latach 1271 i 1272 chrześcijanie z Hrabstwa Trypolisu i Królestwa Jerozolimskiego zawarli układy z sułtanem Bajbarsem, które zapewniły im kilka lat względnego bezpieczeństwa¹¹³. Prawdopodobnie również wtedy przebywający w Ziemi Świętej franciszkanie uzyskali od muzułmanów jakieś bliżej nieokreślone przywileje. Nie znamy obecnie ich szczegółów, ale sułtan Barsabaj Aszraf w firmanie wydanym 24 XI 1427 roku przypomniał, że minoryci otrzymywali wcześniej gwarancje od jego poprzedników, m.in. Bajbarsa, Kalawuna i Malika-Nasera-Muhammada¹¹⁴. Przywileje wydane przez tego ostatniego są dobrze udokumentowane i umożliwiły one powrót minorytów do Ziemi Świętej w XIV stuleciu¹¹⁵. Zdaniem H. Golubovicha wspomniany wyżej wikariusz prowincjalny Fidenzio z Padwy, który miał już doświadczenia w pertraktacjach z muzułmanami, mógł być jednym z uczestników negocjacji z sułtanem Bajbarsem¹¹⁶. Niestety nie ma na to żadnych bezpośrednich dowodów. Trzeba jednak podkreślić, że swoboda, z jaką w późniejszych latach Fidenzio podróżował po terenach kontrolowanych przez Saracenów i negocjował w różnorodnych sprawach, pozwala przypuszczać, że franciszkanie rzeczywiście uzyskali wówczas jakieś przywileje czy gwarancje bezpieczeństwa.

Mimo wspomnianych wyżej układów zawartych z Bajbarsem w Stolicy Apostolskiej nie porzucono planów zorganizowania kolejnych krucjat, jako że papież doskonale rozumiał, jak niestabilne i słabe jest panowanie łacinników w Lewancie. Już w roku 1273 Grzegorz X wysłał szereg listów, w których wzywał do niesienia pomocy dla Ziemi Świętej¹¹⁷. Jednocześnie toczyły się przygotowania do soboru, który zebrał się w maju 1274 roku w Lyonie. Po zakończeniu obrad 13 XI 1274 roku papież wydał bullę *Si mentes fidelium*, w której wzywał do nowej krucjaty. Została ona rozesłana m.in. do ministrów prowincji franciszkańskich oraz biskupów i przełożonych innych zgromadzeń zakonnych, którym polecono głoszenie kazań krucjatowych¹¹⁸. Minoryci byli aktywni w wielu zakątkach Europy, a jak zanotowano w *Annales Basileenses*, podczas kazań głoszonych przez jednego z braci miał się wydarzyć cud polegający na tym, że na niebie pokazały się dwa świetliste krzyże¹¹⁹. Rozpoczęta z rozmachem akcja propagandowa nie doprowadziła do wyruszenia wielkiej wyprawy, a śmierć papieża w styczniu 1276 roku

¹¹² L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 383, 433; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 93.

¹¹³ S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 312–314.

¹¹⁴ BBTS, t. I, s. 282.

¹¹⁵ S. De Sandoli, *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIVth Century*, „Studia Orientalia Christiana”, Monographie, N° 3, 1990, s. 43–48, 77–93.

¹¹⁶ BBTS, t. II, s. 3.

¹¹⁷ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 433.

¹¹⁸ BF, t. III, s. 223–226; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 463–466; BBTS, t. I, s. 290; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 93.

¹¹⁹ *Annales Basileenses...*, s. 200.

i trzy kolejne krótkie pontyfikaty Innocentego V, Hadriana V i Jana XXI odwróciły uwagę Stolicy Apostolskiej od planów militarnej akcji w Ziemi Świętej¹²⁰. Zainteresowanie odżyło dopiero wiosną 1279 roku, kiedy to papież Mikołaj III polecił franciszkanom zaangażowanie się w zbieranie dziesięciny przeznaczonej na pomoc Ziemi Świętej¹²¹.

Przez wszystkie te lata bracia mniejsi uczestniczyli, na równi z innymi duchownymi, w życiu łacińskich państw w Lewancie. W roku 1280 franciszkanin Hugon był biskupem w Gibelecie (Dżubajlu) i w lutym 1282 został wymieniony jako jeden z uczestników sporu sądowego, którego stronami byli m.in. Gwidon z Gibeletu i templariusze. W otoczeniu biskupa działali minoryci, m.in. brat Mateusz, który był wikariuszem prowincji Ziemi Świętej, i Jakub z Antiochii, który był gwardianem w Trypolisie¹²². Po zajęciu Gibeletu przez muzułmanów w 1289 roku biskup Hugon udał się do Anglii, gdzie przebywał jako gość Edwar-da I¹²³. K. Eubel wymienił pod rokiem 1286 jeszcze jednego minoryckiego biskupa Gibelet, Piotra, jednak, jak zauważył H. Golubovich, nie podał źródła tej informacji¹²⁴. Wspomniany jako towarzysz biskupa Hugona brat Mateusz został w roku 1286 biskupem w Famaguście i towarzyszył królowi Henrykowi II podczas jego podróży do Akki w tym samym roku¹²⁵. Władca ten 27 VI 1286 roku spotkał się w Akce z przedstawicielami najważniejszych instytucji religijnych, wśród których znajdował się również kustosz franciszkanów brat Gelebert i wielu braci¹²⁶. O ważnej roli, jaką odgrywali bracia mniejsi w życiu publicznym państw łacińskich, świadczy również to, że gdy w roku 1286 okręty geneueńskie zbliżyły się do Akki, władze miasta, nie mogąc zorganizować obrony, wysłały dwóch minorytów, by negocjowali z dowódcą floty Tomaszem Spinolą¹²⁷.

Akcje militarne sułtana Kalawuna i spowodowana nimi utrata przez chrześcijan kolejnych terytoriów przyczyniły się do ożywienia propagandy krucjatowej w Europie. W roku 1290 Mikołaj IV — papież minoryta, ponownie polecił fran-

¹²⁰ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 93; R. Fisher-Wollpert, *Leksykon...*, s. 113–114.

¹²¹ *Cum nonnulli* z 11 III 1279 r., BF, t. III, s. 382; *Intelleximus* z 13 VI 1279 r.; BF, t. III, s. 400; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 96.

¹²² Relację z tego procesu spisana przez notariusza Wilhelma z Trypolisu wydał L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île...*, t. III, s. 667; BBTS, t. II, s. 428–429.

¹²³ Na podstawie jego wspomnień dotyczących pobytu w Ziemi Świętej w Kronice z Lanercost znalazła się opowieść o przeorszy klarysek z Trypolisu, która po zdobyciu miasta przez Saracenów nie chciała poślubić jednego ze zdobywców i została zabita, *Chronicon de Lanercost...*, s. 129–130; C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 135; BBTS, t. II, s. 429.

¹²⁴ BBTS, t. II, s. 429; C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 135.

¹²⁵ L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île...*, t. I, s. 478; C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 244; BBTS, t. II, s. 430.

¹²⁶ *Gelebertus custos Minorum et quamplures fratres (...)*; opis tego spotkania sporządzony przez notariusza Gwidona Burgundczyka od św. Leodegariusza wydał L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île...*, t. III, s. 671; BBTS, t. I, s. 312–313; R. Röchricht, *Syria sacra...*, s. 22.

¹²⁷ *Les Gestes des Chiprois*, RHC Orm. II, s. 799; BBTS, t. II, s. 443; G.M. Montoro, *S. Francisco...*, s. 36.

ciszkanom, aby wzywali do pomocy Ziemi Świętej¹²⁸. Jako główny teren działań papież wyznaczył Italię i nakazał, aby w poszczególnych prowincjach zakonnych powołać po sześciu kaznodziejów¹²⁹. Niektórzy z nich, jak np. brat Paolino z Mediolanu, zastąpili jako znakomici mówcy¹³⁰. Minorycy byli jednak aktywni w całej Europie, a — jak ustalił Ch.T. Maier — w roku 1290 w Anglii działało ok. 35 franciszkanów wzywających do krucjat¹³¹. Obok wędrownych kaznodziejów ośrodkami mobilizacyjnymi były także poszczególne konwenty. Wśród dokumentów sporządzonych przez marsylskiego notariusza Wilhelma Ferandi zachował się akt potwierdzający złożenie ślubów krucjatowych i przyjęcie krzyża przez Hugona da Fonte. Zdarzenie to miało miejsce 22 IX 1290 roku w kościele minorytów w Marsylii, a krzyżowiec podjął decyzję pod wpływem kazania wygłoszonego przez tamtejszego gwardiana Fulka de Flasanis¹³².

Równolegle z głoszeniem kazań franciszkanie uczestniczyli w różnorodnych przedsięwzięciach politycznych przygotowujących krucjatę. Zapewne na przełomie lata i jesieni roku 1290 brat Piotr Bardulio przybył do papieża z listem od dostojników kościelnych w Ziemi Świętej, w którym informowali oni Stolicę Apostolską o dramatycznej sytuacji resztek państw łacińskich. Papież odpowiedział listem *Solitae benignitatis* z 15 X 1290 roku, który zabrał na Wschód ten sam brat Piotr¹³³. Mikołaj IV zlecił mu jeszcze jedno ważne zadanie, jakim była próba doprowadzenia do pokoju między zwaśnionymi zakonami rycerskimi w Ziemi Świętej¹³⁴. W ramach przygotowań do krucjaty papież wysłał także franciszkanina Jana do króla Francji Filipa IV¹³⁵. Działania te trwały także w roku 1291, a minorycy kaznodzieje jeszcze w przededniu upadku Akki nawoływali do pomocy chrześcijanom w Ziemi Świętej¹³⁶.

Działalność misyjna i duszpasterska

Jak była o tym mowa wyżej, 11 VI 1218 roku Honoriusz III wydał bullę *Cum dilecti filii*, w której przedstawił braci mniejszych jako dobrych katolików i za-

¹²⁸ Pierwsze listy *Necessitates miserabilis* polecające rozpoczęcie kazań krucjatowych w prowincjach w Italii zostały wydane już 5 I 1290 r., BF, t. IV, s. 127–129. W krajach niemieckich miał działać m.in. brat Teodor, a w Anglii brat Bartłomiej, L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 257–258; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 94; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 483.

¹²⁹ *Ideoque praedicandae ipsius vivificae Crucis ministerium in eadem Provincia tibi et sex Fratribus ejusdem Ordinis maturis et discretis atque ad hujusmodi aptis officiis (...)*, BF, t. IV, s. 127; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 99.

¹³⁰ BBTS, t. I, s. 339.

¹³¹ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 99.

¹³² Tekst tego dokumentu opublikował Ch. Kohler, *Mélanges...*, s. 273–274; zob. też BBTS, t. I, s. 340; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 94.

¹³³ Wiemy o tym z listu *Solitae benignitatis*, z 15 X 1290 r., BF, t. IV, s. 180; BBTS, t. II, s. 466.

¹³⁴ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 257; BBTS, t. I, s. 340.

¹³⁵ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 257.

¹³⁶ Ibidem, t. V, s. 284; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 94.

chęcił przełożonych instytucji kościelnych do ich przychylnego przyjmowania¹³⁷. Dokument ten nie dotyczył w żaden szczególny sposób Ziemi Świętej, dawał jednak minorytom możliwość prowadzenia działalności pod opieką papieżstwa. Duszpasterstwo było ważnym obszarem aktywności franciszkanów i w Outremer z pewnością je prowadzono. Zapewne w taki właśnie sposób przyciągnięto do zgromadzenia Cezarego ze Spiry i innych braci wspomnianych przez Jakuba de Vitry¹³⁸. W Niedzielę Palmową 1229 roku bracia zostali poturbowani przez ludzi Fryderyka II właśnie podczas głoszenia kazania w Akce¹³⁹.

Niekwestionowana lojalność franciszkanów wobec Stolicy Apostolskiej i ich zaangażowanie w realizację jej planów wobec Ziemi Świętej sprawiły, że minoryci mogli liczyć na poparcie również ze strony Grzegorza IX. 1 II 1230 roku papież wydał wspomniany list *Si ordinis fratrum minorum* skierowany do patriarchów Antiochii i Jerozolimy¹⁴⁰. Informował w nim obu przełożonych Kościoła łacińskiego w Ziemi Świętej o wsparciu, którego udziela braciom mniejszym i podejmowanym przez nich działaniom organizacyjnym i duszpasterskim¹⁴¹. Jest to najstarszy znany dokument papieski dotyczący bezpośrednio działalności duszpasterskiej franciszkanów w Syrii i Palestynie. Grzegorz IX zawarł w nim nie tylko pochwałę prowadzonego przez braci ubożego życia, ale również określił warunki ich obecności i działalności w Lewancie¹⁴².

Rozwijana przez braci działalność duszpasterska mogła doprowadzić do napięć między minorytami a klerem diecezjalnym, jak to niejednokrotnie miało miejsce w Europie. Zdaniem Hieronima Golubovicha śladem sporów może być niekompletny dokument papieski *Affectus dilectionis*, adresowany *Dilectis filiis Ministro et fratribus Ordinis Minorum Acconensium*, datowany przez niego na ok. 1230–1231 rok. Z opublikowanego przez uczonego fragmentu tekstu nie wynika niestety, czego dotyczyć mógł spór między minorytami a biskupem Akki, który pragnął zażegnać papież¹⁴³.

Zapewne w pierwszych latach obecności w Outremer minoryci adresowali swoje działania głównie do miejscowej społeczności łacinników. Już jednak w roku 1233 z inicjatywy ministra generalnego Eliasza grupa franciszkanów wy-

¹³⁷ BF, t. I, s. 2.

¹³⁸ Jordan z Jano, s. 4; Jakub de Vitry, *Epistola Magni Iacobi...*, s. 8; M. Beaufreton, *Saint François...*, s. 204.

¹³⁹ Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, Cronica majora...*, vol. III, s. 183; Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 31; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73.

¹⁴⁰ M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 202–205; BBTS, t. I, s. 159–160.

¹⁴¹ BF, t. I, s. 58–59; J.T. Addison, *The Medieval Missionary...*, s. 106.

¹⁴² Uzupełnieniem tego dokumentu były dwie wspomniane wcześniej bulle, tj. *Quo elongati* z 28 IX 1230 roku i *Nimis iniqua* z 21 VIII 1231 roku, które dotyczyły zajmowania i użytkowania przez minorytów, także w Ziemi Świętej, zabudowań i świątyń oraz sprawowania kultu i udzielania sakramentów, BF, t. I, s. 68–70, 74; L. Iriarte, *Historia...*, s. 52–53.

¹⁴³ Jedynym przedstawionym przez wydawcę powodem do takiego datowania niekompletnego tekstu jest jego podobieństwo do bulli *Nimis iniqua* z 28 VIII 1231 roku. *Affectus dilectionis*, ed. G. Golubovich BBTS, t. II, s. 292–293.

ruszyła na misje do Saracenów. Ich celem były m.in. ośrodki w Syrii, tj. Aleppo i Damaszek¹⁴⁴. Skierowanie misjonarzy na tereny znajdujące się pod panowaniem muzułmanów wyraźnie dowodzi, że pod kierownictwem ambitnego i aktywnego ministra, jakim był Elias, minoryci zamierzali zrealizować program św. Franciszka, który pragnął dotrzeć z Ewangelią do wszystkich ludzi. Nie wiemy, w jaki sposób dokonano wyboru misjonarzy przeznaczonych do pracy w Syrii. Zgodnie z postanowieniami *Reguły* powinni to być ochotnicy. Co godne podkreślenia decyzję o wysłaniu braci z tak potencjalnie niebezpiecznym zadaniem podjął generał, który był pierwszym ministrem prowincji Ziemi Świętej. Elias zapewne doskonale znał i rozumiał uwarunkowania, w jakich przyjdzie pracować skierowanym do Syrii misjonarzom. Jego działalność jako ministra prowincji, a następnie generała zakonu pozwala uznać go za człowieka roztropnego i dobrego organizatora. Dlatego też można przypuszczać, że już wówczas byli wśród minorytów bracia odpowiednio przygotowani do wypełnienia takiego zadania. Zostało ono podjęte zapewne w porozumieniu ze Stolicą Apostolską ponieważ w tym samym 1233 roku papież Grzegorz IX wydał kilka dokumentów skierowanych do minorytów prowadzących działalność w krajach rządzonych przez Saracenów. 24 III 1233 roku w bulli *Animarum salutem* minoryci dostali prawo spowiadania chrześcijan mieszkających w krajach muzułmańskich i uwalniania ich od kar ekskomuniki¹⁴⁵. Kilkanaście dni później, 8 IV wydana została bulla *Cum messis multa*, w której papież wysoko ocenił działania franciszkanów, którzy w ziemiach niewiernych słowem i przykładem własnego życia wypełniają misję ewangelizacyjną. Powtórzono w niej również prawo do sprawowania przez minorytów posługi duszpasterskiej wśród tamtejszych chrześcijan¹⁴⁶. W bulli *Pro zelo fidei* z 17 V 1233 roku powierzono franciszkanom zadania nawracania i włączania poprzez chrzest do Kościoła wszystkich *schizmatyków, heretyków, pogan i Saracenów*¹⁴⁷. Niewiele wiemy o szczegółach podjętych wówczas działań, ale spotkały się one zapewne z akceptacją Stolicy Apostolskiej, skoro 4 III 1238 roku Grzegorz IX w skierowanym do franciszkanów i dominikanów liście podkreślił wielkie znaczenie, jakie ma kaznodziejstwo i próby nawracania niewiernych, które są nie mniej ważne niż podejmowane przeciw nim wyprawy zbrojne¹⁴⁸. Kilka

¹⁴⁴ R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1395; BBTS, t. I, s. 101.

¹⁴⁵ (...) *indulgemus, ut cum in Saracenorum Terra fueritis, liceat vobis Christianis ibidem morantibus, confessione peccatorum suorum audita, poenitentiam salutarem injungere; ac ipsi, si aliquibus excommunicationis sententiis sint adstricti, juxta formam Ecclesiae absolutionis beneficium exhibere* (...), BF, t. I, s. 100; BBTS, t. II, s. 301; M. da Civezza, *Storia...*, vol. 1, s. 217–219.

¹⁴⁶ BF, t. I, s. 100–101; BBTS, t. II, s. 301.

¹⁴⁷ BF, t. I, s. 103; BBTS, t. II, s. 301; Christophorus de Capite, *Compendium...*, fol. 32r–v; B. Mathis, *Die Privilegien des Franziskanerordens bis zum Konzil von Vienne (1311)*, Paderborn 1928, s. 29–30.

¹⁴⁸ *Credentes, quod non minus in oculis Redemptoris habeatur acceptum, infideles ad fidem Divini verbi propositione convertere, quam armis Saracenorum perfidiam expugnare*. BF, t. I, s. 233; BBTS, t. I, s. 180; zob. też J. Richard, *La papauté et les missions catholiques...*, s. 254; J.D. Ryan, *Missionary Saints...*, s. 7; S. De Sandoli, *Il primo convento...*, s. 21.

tygodni później, 13 IV 1238 roku ponownie wydano dla minorytów, którzy mieli działać w ziemiach Saracenów, bullę *Pro zelo fidei*¹⁴⁹. 11 VI 1239 roku papież wydał bullę *Cum hora undecima* skierowaną do braci przebywających w krajach Saracenów, pogan i innych niewiernych¹⁵⁰. Zebrane w niej zostały postanowienia mówiące o misjach prowadzonych przez franciszkanów wśród wierzących i niewierzących oraz o zasadach współpracy minorytów z klerem diecezjalnym¹⁵¹. Stanowi więc ona rodzaj podsumowania wydanych wcześniej postanowień. Przez część badaczy bywa uznawana za fundament, na którym budowana była działalność misyjna braci mniejszych¹⁵². Należy jednak podkreślić, że pierwsi misjonarze wyruszyli do Ziemi Świętej na kilka lat przed jej wydaniem.

Szczególnym zadaniem duszpasterskim, jakie wypełniali bracia mniejsi w Outremer, była posługa niesiona jeńcom chrześcijańskim przebywającym w muzułmańskiej niewoli. Jak dowiadujemy się z listu Grzegorza IX *Auctoritate vobis* z 7 czerwca 1238 roku, papież skierował do uwięzionych w Aleppo templariuszy i innych chrześcijan minorytę, brata Manasserio, by służył im opieką i pomocą duchową. Zadanie to musiano uznać za wykraczające poza ramy typowych przedsięwzięć duszpasterskich, skoro papież uznał za stosowne powiadomić w specjalnym liście uwięzionych templariuszy o misji powierzonej franciszkaninowi¹⁵³. H. Golubovich wyraził przypuszczenie, że brat Manasserio mógł być jednym ze wspomnianych wyżej minorytów skierowanych w roku 1233 do Aleppo w celu nawracania Saracenów¹⁵⁴. Nie ma na to bezpośrednich dowodów, ale niewątpliwie zakonnik znający miejscowe warunki mógł lepiej wypełnić niełatwe zadanie dotarcia do uwięzionych chrześcijan.

Inną, nietypową formą zaangażowania duszpasterskiego był udział minorytów w sprowadzaniu do Europy cennych relikwii i przedmiotów kultu związanych z Ziemią Świętą. Za pośrednictwem prowincjała Benedykta z Arezzo trafiły do Italii trzy ciernie z Korony, które minister otrzymał od cesarza łacińskiego¹⁵⁵.

¹⁴⁹ BBTS, t. II, s. 305.

¹⁵⁰ BF, t. I, s. 269; B. Mathis, *Die Privilegien...*, s. 30–31; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 77; I. Fannesberg-Schmidt, *Papieże...*, s. 215.

¹⁵¹ BF, t. I, s. 269–270.

¹⁵² A. Matanić, *Bulla missionaria „Cum hora iam undecima” eiusque iuridicum „Directorium apparatus”*, AFH, a. et t. L, 1957, s. 364; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 458.

¹⁵³ BF, t. I, s. 245, BBTS, t. I, s. 181; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73; J. Richard, *La Papauté...*, s. 40. Templariusze ci dostali się do niewoli w wyniku bitwy pod Darbesak, niedaleko od Antiochii, zob. Matheus Paris, *Matthei Parisiensis, Chronica majora...*, vol. III, s. 404–405. A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 24.

¹⁵⁴ BBTS, t. I, s. 297.

¹⁵⁵ (...) *frater Benedictus de Aretio dixerat sibi, quod quando fuit minister in Romania, Imperator qui tunc temporis erat ibidem, de corona Domini, quam ipse in manibus suis tunc tenerat, dedit sibi tres spinas quas de Romania secum duxit ad provinciam beati Francisci, quarum unam dedit fratribus de Tuderto qui tunc morabantur in loco de Fontanellis, et aliam dedit fratribus in loco beati Francisci, tertiam dedit fratribus de Nargia in loco Molgecti, quam dixit frater Andreas se vidisse in cristallo positam. Fratres vero de Tuderto posuerunt spinam predictam, quam frater*

Dwaj nieznanymi z imienia bracia towarzyszyli przewożonym do Francji relikwiom Męki Pańskiej, które Ludwik IX uzyskał od cesarza łacińskiego Baldwina¹⁵⁶. Udział minorytów w tak ważnym i wymagającym należytej oprawy zadaniu jest dowodem wielkiego szacunku i zaufania, jakim święty król darzył franciszkanów. W roku 1244 ekskomunikowany wówczas, pierwszy minister prowincji *Terrae Sanctae*, brat Elias odbył swoją drugą podróż na Wschód. Nie odwiedził, co prawda, Ziemi Świętej, ale przywiózł z Konstantynopola relikwie Krzyża Świętego, które znalazły się w kościele w jego ojczystej Cortonie¹⁵⁷. W grudniu 1273 roku konsekrowano kościół przy konwencie franciszkańskim w Bagnacavallo niedaleko Rawenny. W uroczystości uczestniczyło wielu wiernych, którzy przybyli, aby oddać cześć obrazowi Matki Bożej przywiezionemu z Jerozolimy przez brata Jana Chrzyciela Zanniego¹⁵⁸. Wszystkie te bezcenne przedmioty, które otaczano w Europie najwyższą czcią, przyczyniały się do podtrzymania zainteresowania religijnego Ojczyznę Zbawiciela, a udział franciszkanów w ich translacjach czynił z nich w oczach Europejczyków duchownych szczególnie związanych z Ziemią Świętą.

Znaczące ożywienie działalności misyjnej w Outremer nastąpiło w latach pontyfikatu Innocentego IV (1243–1254)¹⁵⁹. W roku 1244, w dzień św. Franciszka, czyli 4 X, papież skierował grupę minorytów na misje i ponownie wydał bulle *Pro zelo fidei* i *Animarum salutem*¹⁶⁰. Był to początek realizowanej przez wiele lat aktywnej polityki papieskiej wobec Ziemi Świętej, w której bracia mniejsi odegrali znaczną rolę. W marcu roku następnego Innocenty IV skierował do szpitalników w Syrii list *Cum dilectum filium*. Polecał w nim franciszkanina Dominika z Aragonii, którego wysłał do Ziemi Świętej, by działał tam wśród miejscowych chrześcijan (zarówno łacinników, jak i chrześcijan wschodnich), Saracenów i pogan¹⁶¹. W tym samym czasie, tj. w marcu 1245, roku papież wydał ponownie bullę *Cum hora undecima*¹⁶². Następnie 25 III skierował list *Cum simus super* do patriarchów, arcybiskupów i biskupów *na Wschodzie*, w którym

Benedictus dedit eis, in cruce parva quae monstratur hominibus (...), Inventaria ecclesiae S. Fortunati..., s. 140.

¹⁵⁶ Gerard mnich z Saint Quentin-en-Yveline, *Translatio Sanctae Corone Domini Nostri Ihesu Christi a Constantinopolitana Urbe ad civitatem Parisiensem, facta Anno Domini M^o CC^o XLII° Regnante Ludovico filio Ludovici Regis Francorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 309, 310, 311; J. Le Goff, *Święty Ludwik...*, s. 113–117; R. Pernoud, *Kobieta...*, s. 199–200; J. Kracik, *Relikwie*, Kraków 2002, s. 145–146.

¹⁵⁷ Tym razem jako poseł cesarza Fryderyka II udał się do cesarza łacińskiego Baldwina, gdzie prowadził m.in. rozmowy na temat wydania córki Fryderyka II Anny za Baldwina II, *Cronica XXIV*, s. 249; BBTS, t. I, s. 114–116, t. II, s. 312–313. J. Hauziński, *Imperator...*, s. 154–157.

¹⁵⁸ (...) *imago beate Virginis, Hierosolymis abducta per fratrem Baptistam Zanum (...)*, L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 431–432; BBTS, t. I, s. 290.

¹⁵⁹ R. Fisher-Wollpert, *Leksykon...*, s. 105–107.

¹⁶⁰ BF, t. I, s. 351; BBTS, t. II, s. 315.

¹⁶¹ BBTS, t. II, s. 324; K. Stopka, *Armenia...*, s. 152–154.

¹⁶² BF, t. I, s. 360–361; BBTS, t. II, s. 316; A. Matanić, *Bulla...*, s. 364.

polecał ich opiece wysyłanych tam minorytów¹⁶³. Jak wynika z jednego z listów angielskiego franciszkanina Adama de Marisco, papież planował również wysłanie franciszkańskich misjonarzy do Chorezmijczyków oraz do *Tatarów i innych Saracenów*¹⁶⁴. Wśród braci wyznaczonych do wypełnienia tego zadania znaleźli się m.in. dwaj angielscy minoryci¹⁶⁵. Nad planem tym dyskutowano m.in. na soborze w Lyonie w 1245 roku. W czasie jego trwania ponownie wydano bulle *Pro zelo fidei i Nimis iniqua*¹⁶⁶.

Plany wysyłania franciszkanów jako misjonarzy kierowanych m.in. do Saracenów podejmowano również w kolejnych latach. Podczas kapituły w 1263 r. uznano, że w ich realizację powinno się zaangażować całe zgromadzenie, nie tylko bracia w Lewancie¹⁶⁷. Warunkiem skuteczności takich działań było poznanie przez minorytów języka arabskiego. Niedostateczna jego znajomość była bowiem jedną z przyczyn niewielkich sukcesów dotychczasowych misji¹⁶⁸. Problem ten dostrzegano w Stolicy Apostolskiej i dlatego 16 X 1276 roku papież Jan XXI wysłał do króla Jakuba Aragońskiego list *Laudanda tuorum*, w którym poruszył temat studium języka arabskiego powołanego w konwencie minorytów pw. Świętej Trójcy w Miramar na Majorce¹⁶⁹. Inicjatorem ufundowania klasztoru w którym trzynastu braci mniejszych miało poznawać język muzułmanów, był Ramon Lull¹⁷⁰. Zdołał on pozyskać dla tego pomysłu zarówno króla Jakuba, jak i minorytów¹⁷¹. Wykształceni w Miramar bracia mieli, w myśl założeń Ramona, nawracać muzułmanów poprzez dysputy, tak jak próbowano to czynić z żydami¹⁷². Niewiele potrafimy powiedzieć o działalności wspomnianego studium i wykształconych w nim braci. Sam Lull w późniejszym okresie swego życia kilkakrotnie powracał do planu tworzenia ośrodków kształcenia językowego misjo-

¹⁶³ BF, t. I, s. 362–364; BBTS, t. II, s. 316.

¹⁶⁴ Adam de Marisco, list CCXIII do Wilhelma z Nottingham, Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 376; BBTS, t. II, s. 317.

¹⁶⁵ Adam de Marisco, list CCXIII do Wilhelma z Nottingham, Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 377.

¹⁶⁶ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 93; BBTS, t. II, s. 326.

¹⁶⁷ M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 487.

¹⁶⁸ B. Bischoff, *The Study...*, s. 224.

¹⁶⁹ *Jacobo, nato clarae memoriae regis Aragonum, qui statuit et etiam ordinavit, ut in insula Majorcensi, in loco qui dicitur Daya, in parrochia S. Bartholomaei Vallis de Massa, monasterium construat, in quo tredecim fratres Ordinis Minorum continue in Arabico studeant, nunciat se hanc erectionem Collegi confirmasse (...)*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 424.

¹⁷⁰ Ten bogaty rycerz pochodzący z Majorki i związany z dworem króla Jakuba Aragońskiego w roku 1263 postanowił porzucić życie świeckie i zbliżyć się do franciszkanów. E. Kamar, *Project de Raymond Lull De Acquisitione Terrae Sanctae (Introduction et édition critique du texte)*, „Studia Orientalia Christiana”, Collectanea: N° 60. Studi. Documenti Bibliografia, Cairo 1961, s. 16–18; G.F. Maclear, *A History...*, s. 357.

¹⁷¹ Ramon Lull miał się zainspirować podobną inicjatywą generała dominikanów Rajmunda Pennaforta oraz koncepcjami żydowskiego orientalisty Rajmunda Marti. E. Kamar, *Project...*, s. 22, 41; G.F. Maclear, *A History...*, s. 358.

¹⁷² R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1399; E. Kamar, *Project...*, s. 41.

narzy¹⁷³. Podobne postulaty zawarł w swych pismach minoryta Roger Bacon¹⁷⁴. Tworzone przez Bacona i Lulla koncepcje pokojowych działań w stosunku do muzułmanów wyznaczyły drogi postępowania franciszkanów w Syrii i Palestynie po upadku państw łacińskich.

Otwarte dla publicznego kultu kościoły franciszkanów w Ziemi Świętej na przestrzeni lat zyskiwały coraz większe znaczenie jako centra życia religijnego w Outremer. Niektóre z nich, jak np. kościół w Tyrze, wyrosły na lokalne centra ruchu pątniczego, a papież Aleksander IV w 1256 roku przyznał odpusty wszystkim, którzy go nawiedzą w dni świętych Franciszka, Klary i Antoniego¹⁷⁵. Jak wynika z relacji z podróży spisanej przez franciszkanina, brata Maurycego z Bergen, który towarzyszył w 1271 roku norweskiemu krzyżowcowi Andresowi Nikolassonowi, kolejne żywo rozwijające się centrum pielgrzymkowe minoryci zorganizowali w Tortosie¹⁷⁶.

Prowadzona przez franciszkanów w Lewancie działalność duszpasterska była doceniana przez Stolicę Apostolską, o czym świadczą m.in. bulle wydane przez papieża Aleksandra IV. W pierwszej, zatytułowanej *Ex relatu*, z 29 III 1257 roku, adresowanej do ministra i braci z prowincji Syrii papież wyraził uznanie dla działań franciszkanów, którzy niosą posługę chrześcijanom w Ziemi Świętej, nie zważając na związane z tym zagrożenie życia, i dlatego zasługują na przyznanie im odpustu zupełnego. Wśród wymienionych przez papieża działań znalazło się m.in. głoszenie kazań i spowiadanie¹⁷⁷. Rok później, 19 IV 1258 r. Aleksander IV ponownie wydał bullę *Cum hora undecima* skierowaną do minorytów prowadzących działalność duszpasterską w ziemiach niewiernych, zarówno wśród pogan, jak i pozostających w ich niewoli chrześcijan¹⁷⁸.

Uznanie dla aktywności duszpasterskiej braci w Ziemi Świętej znalazło wyraz nie tylko w przyznawanych im przywilejach. Przed październikiem 1261 roku

¹⁷³ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 174; E. Kamar, *Project...*, s. 23–24.

¹⁷⁴ Roger Bacon, *Dzieło Większe...*, s. 84, 113–114; Podobne przekonanie znalazło się także w *Opus Tertium...*, s. 24–25 i w *Compendium studii philosophiae...*, s. 433–434. Obszerniej o postulatach Bacona w rozdziale o piśmiennictwie franciszkańskim.

¹⁷⁵ Aleksander IV, *Cum ad promerenda*, z dnia 11 VII 1256 r. ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 234.

¹⁷⁶ Maurizio, *Itinerarium...*, s. 168; BBTS, t. II, s. 413–415; S. De Sandoli, *Itinera hierosolymitana cruce signatorum (saec. XII–XIII)*, vol. IV, *Tempore Regni Latii Extremo (1245–1291)*, *Studium Biblicum Franciscanum*, Collectio Maior, N° 24, Jerusalem 1980, s. 85.

¹⁷⁷ *Ex relatu fide dignorum accepimus, quod vos populo chirstiano pro defensione Fidei contra Saracenos illarum partium praelianti non sine periculo personarum vestrarum olim fideliter astitistis et ita pro eodem populo in praedicationibus, ac salutaribus monitis et audiendis sius confessionibus laboratis, quod nonnulli Fratrum vestrorum ibi degentium insistentes hujusmodi pietatis operibus impiorum gladiis pro Christi nomine sunt perempti (...)*, BF, t. II, s. 209; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 619–620; BBTS, t. II, s. 391.

¹⁷⁸ *Dilectis filiis Fratibus de Ordine Minorum in Terris Saracenorum, Paganorum, Graecorum (...)* Syrorum, (...) Jacibitarum, (...) Nestorianorum, (...) Christianorum captivorum apud Turcas (...), BF, t. II, s. 285–286; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 96; BBTS, t. I, s. 235; J. Richard, *La papauté et les missions catholiques...*, s. 260; A. Matanić, *Bulla...*, s. 364.

franciszkanin Paweł de'Conti di Segni został biskupem w Trypolisie. Zakonnik ten, wywodzący się ze znanej rzymskiej rodziny, spokrewniony z Innocentym III, brat Lucjany, żony Boemunda V, księcia Antiochii i pana Trypolisu, zasiadał na stolicy biskupiej do roku 1285¹⁷⁹. Zapewne związki rodzinne minoryty Pawła mogły mieć wpływ na jego nominację, nie można jednak odrzucić przypuszczenia, że był to także dowód uznania i akceptacji dla działań podejmowanych przez braci mniejszych w Ziemi Świętej. Tym bardziej, że niespełna dwa lata później, 9 IV 1263 roku, w dokumencie papieża Urbana IV *Inter primas* jest mowa o wybraniu innego franciszkanina, Wilhelma, na biskupa Tortosy. Urząd ten przestał pełnić przed rokiem 1278¹⁸⁰. Powierzenie minorytom stolic biskupich oznaczało nakładanie dodatkowych obowiązków administracyjnych, jednocześnie czyniło z nich oficjalnych reprezentantów Kościoła Rzymskiego i jego interesów w Ziemi Świętej¹⁸¹.

Toczące się w Ziemi Świętej walki między chrześcijanami i muzułmanami niejednokrotnie stawiały braci mniejszych wobec konieczności wypełniania niezwykłych zadań duszpasterskich. W 1265 roku w zdobytym przez muzułmanów *Castrum Azoti* miał przebywać franciszkanin Filip de Anisio, który, jak można przeczytać w *Żywocie św. Antoniego z Padwy* zamieszczonym w *Kronice XXIV generalów*, spowiadał i podtrzymywał na duchu oczekujących na śmierć chrześcijan i sam został z nimi stracony¹⁸². O ile można dyskutować nad wiarygodnością szczegółów powyższej historii, zanotowanej tylko w jednym spisany dopiero w drugiej połowie XIV wieku przekazie, to fakt niesienia przez minorytów posługi duszpasterskiej w zdobywanych przez muzułmanów miastach jest dobrze potwierdzony w innych wiarygodnych źródłach. W bronionym przez templariuszy Safedzie, który skapitulował w roku 1266, przebywali dwaj franciszkanie Jakub z Le Puy i Jeremiasz z Genui¹⁸³. Bracia niejednokrotnie wysyłani byli jako duszpasterze do jeńców chrześcijańskich. W okresie 1279–1282 działał w Egipcie Giovannino de Ollis z Parmy, któremu minister generalny Bonagracja, na

¹⁷⁹ Du Cange, *Les familles d'Outre-mer*, pub. par M.E.-G. Rey, Paris 1869, s. 812; C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 498; BBTS, t. I, s. 253, t. II, s. 393; H. Stadler, *Leksykon...*, s. 99.

¹⁸⁰ BF, t. II, s. 461; BF, t. III, s. 174; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. IV, s. 621; BBTS, t. II, s. 397, 398; C. Eubel, *Hierarchia...*, t. I, s. 92.

¹⁸¹ Jak wynika z zachowanego listu biskupa Wilhelma z 1267 roku, zajmował się on m.in. układowaniem relacji z duchownymi i wiernymi Kościoła melkickiego, którzy mieszkali w jego diecezji. List *Volumus etiam*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 266.

¹⁸² *Cronica XXIV*, s. 134–135, 416; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 110; BBTS, t. II, s. 400–401.

¹⁸³ *fratres Minores tota nocte hortati sunt Xpistianos, ut starent fortes in fide, quia coronam martirii erant procul dubio suscepturi. At illi confortati fretrum sermonibus valde bonis, statuerunt in corde suo nulla ratione et nulla condicione fidem deserere Xpistianam*. Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 24; *Les Gestes des Chiprois...*, s. 765; Nicolas Glassberger, *Chronica...*, s. 79; *Cronica XXIV*, s. 416; *Continuatio I...*, s. 205; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 103–104; BBTS, t. I, s. 104, 259.

prośbę papieża Mikołaja III, powierzył zadanie opieki nad więźniami¹⁸⁴. Z prośbą o przysłanie kapłana uwięzieni chrześcijanie zwrócili się bezpośrednio do papieża. Skierowany do wypełnienia tego zadania Giovannino przebywał w Ziemi Świętej od roku 1270¹⁸⁵. Minister generalny wybrał więc zakonnika znającego realia życia wśród muzułmanów¹⁸⁶. Po upadku Trypolisu w roku 1289 wspomniany wyżej wikariusz Fidenzio z Padwy pojechał do wojsk sultańskich, aby zobaczyć, czy nie może zrobić czegoś dobrego dla jeńców¹⁸⁷. Jednocześnie, jak sam napisał, próbował również uratować święte obrazy, które dostały się w ręce muzułmanów. W swym dziele *Liber recuperationis Terrae Sanctae* opisał m.in. dyskusję, do której miało dojść między nim a Saracenami, którym wyjaśniał znaczenie kultu obrazów dla chrześcijan¹⁸⁸. Była to już kolejna tego typu misja wypełniana przez wikariusza Fidenzia. Pozwala to przypuszczać, że, jak była o tym mowa wyżej, franciszkanie byli tolerowani na obszarach opanowanych przez muzułmanów, być może na podstawie wspomnianych wcześniej przywilejów.

Beznadziejna sytuacja polityczna państw łańskich w ostatnich miesiącach ich istnienia nie spowodowała zawieszenia planów, jakie próbowali realizować minoryci. Jak wynika z listu Mikołaja IV z 23 X 1290 r., w podróż z powracającym do Ziemi Świętej wspomnianym wyżej bratem Piotrem Bardulio wyruszyło 4 lub 6 minorytów, którzy pragnęli prowadzić działania misyjne wśród Sarace-

¹⁸⁴ *Licentia speciali Ministri generalis praeditus aderat Argentorati Fr. Ioanninus de Ollis de Parma, missionarius in Aegypto, qui olim iam custos provinciae ultramarinae (fositan Romaniae) interfuit capitulo praecedendi Assisii celebrato a, 1279. Minime dubitandum est eius suasu et hortatu necessitates missionum in partibus infidelium esse propositas; incumbat enim capitulo gli. officium providendi „de mittendis (fratribus) inter Sarracenos et alios infideles”, G. Fussenegger, *Definitiones capituli...*, s. 129; B. Fedele, *Missionari...*, s. 38.*

¹⁸⁵ *Et quia Christiani, qui apud Egyptum a Saracenis in vinculis tenebantur miserant ad papam Nicholaum tertium tu amore Dei mitteret eiu unum bonum et ydoneum sacerdotem cum quo possent de peccatis suis fiducialiter confiteri, papa hoc negotium commisit generali ministro (...)*, Salimbene, s. 314; G. Fussenegger, *Definitiones capituli...*, s. 129; BBTS, t. I, s. 275; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 73; J. Richard, *La Papauté...*, s. 40–41.

¹⁸⁶ Jak wynika z przekazu Salimbena, po powrocie do Europy Giovannino wiele opowiadał nie tylko o warunkach życia jeńców w Egipcie, ale także o niezwykłościach tamtejszej przyrody... *et unicornum vidit et vineam balsamitam, et de manna atulit in vase vitreo et de aqua fontis sanctae Marie, sine cuius irrigatione vinea balsamita fructificare non potest. Et de lignis balsami secum portavit et multa talia nobis ignota, que fratribus ostendebat (...)*, Salimbene, s. 314. Opowieści takie przyczyniały się nie tylko do podtrzymania zainteresowania losem chrześcijan w Ziemi Świętej, ale także budziły, mającą świecki charakter, ciekawość świata.

¹⁸⁷ *(...) ego ivi ad exercitum ejus ut possem de captivis aliquam utilitatem facere (...)*, Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 21.

¹⁸⁸ *Et cum ego ambulare per exercitum quidam Sarraceni vocaverunt me, et fecerunt michi questionem dicentes: „Quare vos Xpistiani picturas et ymagines adoratis?” Quibus ego respondi dicens: „Vos erratis, quia Xpistiani non adorant ymagines aut picturas, sed adorant et venerantur Sanctos qui sunt in celo, quos ymagines representant” at illi tacuerunt, nescientes quid amplius loquerentur.* Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 21.

nów¹⁸⁹. Jednocześnie papież, który nie tylko zaangażował się w przygotowania do kolejnej krucjaty, ale także interesował się funkcjonowaniem struktur kościelnych w Ziemi Świętej, proponował patriarsze jerozolimskiemu, by wśród działających w Outremer inkwizytorów znaleźli się także minoryci¹⁹⁰.

Dla żyjących w Europie franciszkanów Ziemia Święta była nie tylko obszarem szczególnego zainteresowania ich wspólnoty, ale również celem indywidualnych pielgrzymek poszczególnych braci. Zapewne wielu spośród nich, podobnie jak inni członkowie europejskiego społeczeństwa, pragnęło odwiedzić miejsca święte w Syrii i Palestynie. Około roku 1268 brat Ryszard z konwentu w Marsylii otrzymał zgodę na odbycie takiej pielgrzymki. Nie wiadomo jednak, czy zrealizował swój plan¹⁹¹. W tym samym mniej więcej czasie pielgrzymkę do Ziemi Świętej odbył brat Antoni z portugalskiego Santarem, który przywiózł ze sobą do Europy wodę z Jordanu¹⁹².

Dla minorytów Ziemia Święta była nie tylko obszarem różnorodnych działań duszpasterskich, misyjnych, organizacyjnych i dyplomatycznych, ale także miejscem męczeńskiej śmierci wielu z nich. Najstarszym dokumentem, w którym jest mowa o franciszkańskich męczennikach w Ziemi Świętej, jest bulla Aleksandra IV z 29 III 1257 roku. Niestety tekst jest mało precyzyjny i nie wskazuje bezpośrednio okoliczności śmierci braci¹⁹³. Być może pierwsi męczennicy zginęli w Jerozolimie w roku 1244, ale nie ma na to żadnego bezpośredniego dowodu¹⁹⁴. Okoliczności męczeństwa kolejnych braci są lepiej znane. W roku 1265 w zdobytym przez muzułmanów *Castrum Azoti*, czyli Arsufie, miał zginąć wspomniany wyżej Filip de Anisio¹⁹⁵. W roku następnym, w podobnych okolicznościach w Safedzie zostali zabici bracia Jakub z Le Puy i Jeremiasz z Genui¹⁹⁶. W roku 1269 zginął Konrad z Halle z sześcioma współbraćmi¹⁹⁷. Męczennikami zosta-

¹⁸⁹ *Cum te ad partes Ultramarinas pro Fidei negotio destinemus, ut itineris tui comites gratos habere valeas et votivos, recipiendi, ac ducendi tecum quatuor vel sex Fratres tui Ordinis de suorum licentia Ministrorum, qui tecum venire et morari inter infideles voluerint, secundum quod in forma Regulae dicti Ordinis continetur (...)*, BF, t. IV, s. 183; BBTS, t. II, s. 466.

¹⁹⁰ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 258; BBTS, t. I, s. 340. A.L. Maycock, *The Inquisition...*, s. 93.

¹⁹¹ Tekst licencji zachowany w kodeksie pochodzącym z konwentu Santa Croce we Florencji wydał G. Golubovich, BBTS, t. II, s. 411; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 86.

¹⁹² *Cronica XXIV*, s. 336; BBTS, t. II, s. 412.

¹⁹³ C. Guzzo, *Il Libro...*, s. 48.

¹⁹⁴ B. Fedele, *Missionari...*, s. 266; B. Pandžić, *Historia...*, s. 11.

¹⁹⁵ *Cronica XXIV*, s. 134–135, 416; Juan de Calahorra, *Chronica da la provincia...*, s. 110; BBTS, t. II, s. 400–401; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 27.

¹⁹⁶ Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 24; *Les Gestes des Chiprois...*, s. 765; Nicolas Glassberger, *Chronica...*, s. 79; *Cronica XXIV*, s. 416; *Continuatio I...*, s. 205; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 103–104; Antonio Cirelli, *Gli Annali di Terra Santa*, editi dal P.S. Mencherini, Quaracchi 1918, s. 458; B. Pandžić, *Historia...*, s. 11.

¹⁹⁷ *Anno Domini 1269 in provincia Syrie septem fratres Minores a Sarracenis, videlicet a soldano Babilonie et satellitibus eius, pro fide catholica occisi sunt Qui postquam martyrium compleverunt, unus ex eis nomine Cunradus de Hallis sacerdos decollatus in mare a perfidis est proiectus*

wali nie tylko franciszkanie związani instytucjonalnie z Ziemią Świętą, ale i ci, którzy przybywali z oddziałami krzyżowców. Według przekazu anonimowego autora *Continuatio I Kroniki z Erfurtu* w czasie wyprawy Edwarda angielskiego w latach 1271–1272 śmierć poniosło dwudziestu towarzyszących armii minorytów¹⁹⁸. W roku 1288 miał zostać stracony w Damietcie brat Franciszek ze Spoleto. Przedstawione w *Kronice XXIV generalów* okoliczności jego śmierci zasługują na uwagę. Możemy więc przeczytać, że minoryta w znajdującym się pod władzą Saracenów mieście głosił kazania, w których próbował przekonać muzułmańskich słuchaczy, że nauka i prawo Mahometa są fałszywe, a ich przestrzeżenie jest prostą drogą do zatracenia duszy. Za głoszenie tak bluźnierczych opinii został uwięziony, a gdy odmówił przejścia na islam, zabito go mieczem¹⁹⁹. Jest to jedyne przypadek takiego sprowokowanego męczeństwa, który miał się przydarzyć w XIII stuleciu w Ziemi Świętej. W roku 1220 grupa pięciu minorytów prowokowała w podobny sposób muzułmanów w Sewilli, a następnie w Maroku, gdzie w końcu zostali straceni. Na wieść o ich śmierci Franciszek wyraził radość z tego, że wspólnota ma swoich pierwszych męczenników. Niemniej jednak praktyki takie nie miały miejsca w Ziemi Świętej²⁰⁰. Na większą skalę podobne zdarzenia w Syrii i Egipcie pojawiły się dopiero w XIV stuleciu²⁰¹. Przypadki takie są bardzo trudne do jednoznacznej oceny. Z jednej strony bracia stawali się męczennikami za wiarę, co było ze wszech miar godne pochwały. Sam św. Franciszek, jak można przeczytać w jego *Żywotach*, wyruszał do Ziemi Świętej w poszukiwaniu męczeństwa i okazywał radość na wieść o oddawaniu życia dla Chrystusa przez minorytów. Co więcej, praktyka prowokowania muzułmanów w nadziei na ich cudowne nawrócenie pod wpływem dowodu tak głębokiej wiary miała wśród chrześcijan łacińskich, jak była o tym mowa, długą tradycję. Beznadziejność ówczesnej sytuacji politycznej i militarnej mogła skłaniać chrześcijan do podejmowania takich desperackich kroków. Z drugiej wszakże strony otwarte krytykowanie wiary muzułmanów i atakowanie ich poglądów mogło być postrzegane jako nie całkiem zgodne z zaleceniami samego Franciszka, który mówił, aby nigdy nie występować przeciw komukolwiek i zawsze okazywać pokorę wobec wszystkich

(...), *Continuatio I...*, s. 207; Nicolas Glassberger, *Chronica...*, s. 82; BBTS, t. I, s. 270, t. II, s. 412; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 85.

¹⁹⁸ *Continuatio I...*, s. 208.

¹⁹⁹ *Cronica XXIV*, s. 418; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 110–112; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. V, s. 209; BBTS, t. I, s. 323–324, t. II, s. 446.

²⁰⁰ G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 158–159; L. Salvatorelli, *The Life...*, s. 244.

²⁰¹ N. Daniel, *Islam and the West. The Making of an Image*, Edinburgh 1960, s. 121–122; A.S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, London 1978, s. 166; A. Luttrell, *Englishwomen as Pilgrims to Jerusalem: Isolda Parewastell 1365*, [w:] *Equally in God's Image. Women in the Middle Ages*, ed. J. Bolton-Halloway, C.S. Wright, J. Bechtold, New York 1990, s. 188; BBTS, t. V, s. 73, 109, 114, 267, 284; G. Odoardi, *La custodia francescana di Terra Santa nel VI centenario della sua costituzione (1341–1942)*, „Miscellanea Francescana”, vol. 118, 1946, s. 21; F.E. Peters, *Jerusalem. The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, Princeton 1985, s. 460.

ludzi. Ponadto prowokowanie muzułmanów mogło zburzyć ich zaufanie do minorytów i w efekcie utrudnić franciszkanom prowadzone przez nich działania, takie jak chociażby pomoc niesiona jeńcom chrześcijańskim.

Kolejni męczennicy ponieśli śmierć w Trypolisie w roku 1289. Było to prawdopodobnie siedmiu braci ze znajdującego się tam domu minorytów²⁰². W zdobyciej przez muzułmanów Akce zginąć miało 14 braci. Pozostałym udało się odpłynąć na Cypr²⁰³. Przedstawiona powyżej lista męczenników z całą pewnością nie jest kompletna. Jak była o tym mowa, zajmowanie przez Saracenów kolejnych miast Franków w Outremer powodowało zniszczenie łacińskich instytucji kościelnych i śmierć wielu duchownych.

Wymienione przykłady męczeństwa minorytów, które zostały utrwalone w XIII i XIV-wiecznych źródłach, wywarły istotny wpływ na kształtowanie wizerunku Ziemi Świętej jako wyjątkowego miejsca aktywności franciszkanów. Miejsca, w którym, jak w żadnym innym na świecie, mogli naśladować Chrystusa i apostołów również w ich męczeńskiej śmierci²⁰⁴.

Omówione przykłady działań podejmowanych przez franciszkanów pokazują, w jak różnorodne formy aktywności związanej z Ziemią Świętą angażowali się bracia mniejsi w XIII stuleciu. Realizowali oni własne plany misyjne i duszpasterskie, które obejmowały Egipt Palestynę i Syrię wraz z zamieszkującymi je ludami. Jednocześnie minoryci uczestniczyli w wielu przedsięwzięciach Stolicy Apostolskiej i innych ówczesnych sił politycznych świata chrześcijańskiego. W niektórych z nich, jak np. w kaznodziejstwie krucjatowym, odgrywali dominującą rolę. W działaniach tych brali udział zakonnicy wywodzący się z różnych zakątków Europy. Ziemia Święta, mimo swego oddalenia i stosunkowo niewielkiej grupy aktywnych tam braci, była jednym ważniejszych dla całego zgromadzenia regionów świata.

Drugi z zakonów mendykanckich również angażował się w różnorodne działania związane z Ziemią Świętą. Dominikanie, kilka lat później niż franciszkanie, powołali odrębną prowincję zakonną, która poza Syrią i Palestyną obejmowała także Cypr i właśnie tam uruchomiony został w 1226 roku pierwszy ich konwent²⁰⁵. Kolejny powstał w Akce ok. 1228–1229 roku. W następnych dziesięcioleciach bracia kaznodzieje założyli swoje domy także w Trypolisie, Jerozolimie i Antiochii. Podobnie, jak było to w przypadku minorytów, znaczący odsetek

²⁰² *Chronicon de Lanercost...*, s. 128–129; BBTS, t. I, s. 326; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 80–81; BBTS, t. II, s. 108, 127, 454; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 29; Antonio Cirelli, *Gli Annali...*, s. 458; B. Fedele, *Missionari...*, s. 266; B. Pandžić, *Historia...*, 11–12.

²⁰³ *Chronicon de Lanercost...*, s. 138–140; Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia...*, s. 120–121; BBTS, t. I, s. 351–353; M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 81; B. Fedele, *Missionari...*, s. 266; B. Pandžić, *Historia...*, s. 12.

²⁰⁴ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 21.

²⁰⁵ A.M. Walz, *Compendium historiae ordinis praedicatorum*, Romae 1930, s. 198, 238.

braci aktywnych w Ziemi Świętej stanowili przybysze z Europy²⁰⁶. Również dominikanom powierzano godności kościelne w Outremer, a w latach 1272–1288 trzech spośród braci było patriarchami jerozolimskimi²⁰⁷. Dominikanie, na równi z franciszkanami, uczestniczyli także w kaznodziejstwie krucjatowym i działaniach mających doprowadzić do unii z Kościołami Wschodnimi²⁰⁸.

²⁰⁶ F. Balme, *La Province dominicaine de Terre-Sainte ad janvier 1277 a octobre 1280*, *Revue de l'Orient latin*, t. I, Paris 1894, s. 529–535; A.M. Walz, *Compendium...*, s. 238.

²⁰⁷ L. de Mas Latrie, *Les patriarches latins de Jérusalem...*, s. 25–27.

²⁰⁸ Ch.T. Maier, *Preaching...*, s. 34–38, 49–60, 93–94.

VII. XIII-WIECZNE PIŚMIENICTWO FRANCISZKAŃSKIE DOTYCZĄCE ZIEMI ŚWIĘTEJ

Ziemia Święta, związane z nią plany i działania oraz rozgrywane się tam wydarzenia były tematem niejednokrotnie podejmowanym przez autorów franciszkańskich w XIII wieku. Dlatego też warto prześledzić, jak na przestrzeni omawianego okresu tematyka ta była przedstawiana w różnego typu dziełach stworzonych przez minorytów.

W pismach samego św. Franciszka Ziemia Święta nigdzie nie została bezpośrednio wymieniona. Niemniej jednak zawarte w *Regułach* zalecenia dla braci wyruszających na misje wśród *Saracenów i innych niewiernych* oraz regulacje dotyczące przybywania na posiedzenia kapituły generalnej ministrów z *provincji zamorskich* adresowane były do minorytów działających m.in. właśnie tam¹. Jak była o tym mowa w poprzednich rozdziałach, Franciszek dostrzegał specyfikę tego obszaru i choć nazwa Ziemi Świętej nigdzie nie padła w jego tekstach, to zapewne sam autor, jak i jego czytelnicy doskonale rozumieli, że wspomniane fragmenty *Reguł* dotyczą właśnie jej.

Dzieła hagiograficzne

Tematyka Ziemi Świętej pojawiła się wielokrotnie w tekstach hagiograficznych poświęconych św. Franciszkowi. Przy lekturze średniowiecznych żywotów świętych badacz musi zachować zawsze wielką ostrożność, jako że dzieła te powstały nie z zamiarem przedstawienia prostej biografii bohatera, a w celu ukazania świętości jego życia i heroiczności cnót². W przypadku *Żywotów* św. Franciszka stworzonych przez Tomasza z Celano i Bonawenturę z Bangoregio mamy jednak do czynienia z tekstami o charakterze oficjalnym, prezentującymi wydarzenia z życia świętego w sposób zgodny z oczekiwaniami władz zakonu. Dlatego też zasługują one na szczególną uwagę, ponieważ pozwalają poznać stanowisko władz zgromadzenia wobec wielu różnorodnych kwestii dotyczących nie tylko życia samego św. Franciszka³.

¹ *Reguła niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 291–293, rozdz. 18, s. 297–299; *Reguła zatwierdzona*, rozdz. 12, s. 409–411.

² H. Delehaye, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, Notre Dame, 1961, s. IX, X.

³ E.G. Salter, *Sources for the Biography of St. Francis of Assisi*, „Speculum”, vol. 5, № 4, 1930, s. 389; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 129.

Dzieła hagiograficzne Tomasza z Celano

Tomasz z Celano urodził się ok. roku 1190 i jeszcze przed wstąpieniem do zakonu zdobył wykształcenie, być może studiował w Bolonii. Prawdopodobne jest też, że miał jakieś kontakty z kurią papieską. W roku 1215 św. Franciszek osobiście przyjął go do zakonu. Tomasz uczestniczył w wyprawie misyjnej do Niemiec podjętej w roku 1221, był także obecny przy śmierci i pogrzebie św. Franciszka. Uczestniczył również w uroczystościach kanonizacyjnych świętego 16 VII 1228 roku. Prawdopodobnie właśnie w tym czasie papież Grzegorz IX polecił Tomaszowi napisanie pierwszego żywotu. Kilka miesięcy później, w lutym 1229 roku papież zaakceptował gotowy tekst *Vita prima sancti Francisci*⁴. Przez kilkanaście lat pełnił on funkcję oficjalnego tekstu wykorzystywanego przez zakon, a jego uzupełnieniem była *Legenda do użytku chórowego*, napisana przez Tomasza w roku 1230⁵. Już jednak w roku 1244, podczas kapituły generalnej w Genui, postanowiono przystąpić do gromadzenia wiadomości o życiu Franciszka, które miały posłużyć do stworzenia kolejnego żywotu. Władze zakonu spodziewały się, że nowy, uzupełniony o informacje zebrane od pamiętających świętego braci, tekst pozwoli na załagodzenie napięć rodzących się wewnątrz zgromadzenia. W okresie między sierpniem 1246 a majem 1247 roku Tomasz z Celano na polecenie ministra generalnego Krescentego z Jesi przygotował *Vita secunda*. Podczas pracy korzystał m.in. z opowieści zebranych wcześniej na polecenie ministra⁶. Nie było to ostatnie dzieło hagiograficzne Tomasza z Celano. W okresie 1250–1252 przygotował on jeszcze *Traktat o cudach świętego Franciszka z Asyżu* i prawdopodobnie w latach 1255–1256 na polecenie papieża Aleksandra IV *Legendę o świętej Klarze*⁷. Ten pierwszy wielki hagiograf św. Franciszka, który przez blisko trzydzieści lat tworzył kolejne dzieła, zmarł, wedle tradycji, 4 października 1260 roku⁸.

Informacje dotyczące najwcześniejszego okresu aktywności minorytów w Ziemi Świętej i pobytu Franciszka w Outremer Tomasz z Celano mógł uzyskać m.in. od bezpośredniego świadka, którym był Cezary ze Spiry. Jak była o tym mowa wyżej, wstąpił on do zgromadzenia pod wpływem brata Eliasza właśnie w Ziemi Świętej. Później Cezary ze Spiry kierował misją minorytów w krajach niemieckich, w której uczestniczył Tomasz z Celano⁹.

⁴ E.G. Salter, *Sources...*, s. 390–391; BBTS, t. I, s. 14–15; C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 64–65.

⁵ C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 65. M. Bihl, *De S. Francisci legenda ad usum chori auctore fr. Thoma Celanensi iuxta novum codicem senensem*, AFH, a. et t. XXVI, 1933, s. 343–344.

⁶ BBTS, t. I, s. 14–15; C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 77–81. R. Manselli, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 45–48.

⁷ C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 65; R. Manselli, *Św. Franciszek i jego towarzysze...*, s. 31–32.

⁸ C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 65.

⁹ O udziale brata Tomasza z Celano w misji kierowanej przez Cezarego pisał m.in. Jordan z Jano w swej *Kronice*. Jordan z Jano, s. 8; C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 64.

Już w *Żywocie pierwszym* Tomasza z Celano wyprawa Franciszka do Ojczyzny Zbawiciela ukazana została jako wielkie marzenie, które dopiero za trzecim razem udało się zrealizować. Mimo napotykanych przeciwności plan podróży nie został zarzucony i po siedmiu latach od pierwszej próby Franciszek dotarł do Syrii. Co godne podkreślenia, analiza tekstu wskazuje, że, wedle przekazu Tomasza, wyprawa miała być przede wszystkim okazją do głoszenia Ewangelii Saracenom i szukania śmierci męczeńskiej¹⁰. Wokół tych dwóch aspektów aktywności Franciszka w Ziemi Świętej koncentruje się również przekaz zawarty w kolejnych dziełach Tomasza z Celano, tj. w *Żywocie drugim* i w *Traktacie o cudach Świętego Franciszka z Asyżu*¹¹. Co godne podkreślenia, w tekstach hagiografa poświęconych Franciszkowi Ziemia Święta nie jest wymieniana jako cel pielgrzymek. Z utworów tych nie dowiadujemy się, czy Franciszek odwiedził jakiegokolwiek miejsca święte i czy w ogóle pragnął do nich dotrzeć. Jest to o tyle zaskakujące, że ten sam autor w *Legendzie o świętej Klarze*, opisując pobożność jej matki, wyraźnie podkreślił odbycie przez nią pielgrzymki do Ziemi Świętej¹². Przemilczenie tego elementu w XIII-wiecznym tekście hagiograficznym jest zastanawiające. Co równie niezwykle, Tomasz z Celano w żadnym ze swych dzieł nie poruszył tematu działalności ewangelizacyjnej prowadzonej przez Franciszka i jego uczniów wśród zamieszkujących Ziemię Świętą chrześcijan, która, jak wiemy, miała miejsce i przyniosła znacznie większe efekty niż próba nawrócenia sułtana¹³. Tomasz z Celano, mimo że podkreślał wielkie znaczenie wyprawy do Ziemi Świętej dla samego św. Franciszka oraz zwracał uwagę na niezwykłość planu nawrócenia al-Kamila, w sumie poświęcił problematyce Ziemi Świętej stosunkowo niewiele miejsca i uwagi.

Julian ze Spiry, *Legenda o świętym Franciszku*

Autor tego tekstu, inspirowanego *Żywotem Pierwszym* Tomasza z Celano, urodził się w końcu XII wieku, zapewne w Spirze¹⁴. Studiował w Paryżu, gdzie związał się z chórem dworu królewskiego. Do zakonu franciszkanów wstąpił między rokiem 1224 a 1227¹⁵. W okresie 1232–1239 (może 1235) stworzył dwa utwory poświęcone Franciszkowi, jednym było *Oficium rymowane o świętym*

¹⁰ Celano I, s. 481–483.

¹¹ Celano II, s. 584; Tomasz z Celano, *Traktat o cudach świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, B. Tuszewska, K. Kościelniak, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 754; E.G. Salter, *Sources...*, s. 394.

¹² Tomasz z Celano, *Żywot św. Klary...*, s. 2253.

¹³ Pisał o niej m.in. Jakub de Vitry: *Eidem religioni tradidit se Colinus Anglicus, clericus noster, et alii duo de sociis, scilicet Michael et dominus Matthaueus, cui coram Ecclesiae sanctae commiseram*” cantorem, et Heinricium, et alios vix retineo (...), Jakub de Vitry, *Epistola Magni Iacobi...*, s. 8.

¹⁴ Dyskusję na temat miejsca urodzenia Juliana ze Spiry omówił krótko C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 95; J. Norel, *Wprowadzenie do Oficjum rymowanego o świętym Franciszku*, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 1133.

¹⁵ C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 96; J. Norel, *Wprowadzenie...*, s. 1134.

Franciszku, w którym ani słowem nie wspominał o podróży świętego na Wschód, a drugim *Legenda o świętym Franciszku*¹⁶. Powtórzył w niej wiernie przekaz z *Żywotu pierwszego* Tomasza z Celano, podkreślając pragnienie męczeństwa i chęć nawrócenia sułtana jako dwa równorzędne motywy, które skłoniły Franciszka do wyruszenia do Ziemi Świętej¹⁷.

Anonim, *Vita S.P. Francisci*

Ten anonimowy tekst, którego autorem był, wedle przypuszczeń H. Golubovicha, franciszkanin, powstał zapewne w pierwszych latach II połowy XIII stulecia. Za przyjęciem takiego datowania przemawia m.in. to, że jego autor znał i wykorzystał oba *Żywoty* Tomasza z Celano i *Żywot* Juliana ze Spiry, a jednocześnie brak śladów jakiegokolwiek wpływu dzieł Bonawentury¹⁸. Mimo braku bezpośrednich dowodów na przynależność autora do zakonu minorytów znajomość wspomnianych dzieł Tomasza i Juliana wskazuje na jego bliski związek z ich środowiskiem. W dwóch rozdziałach, tj. XVI i XXIV znalazły się krótkie fragmenty poświęcone podróży Franciszka do Ziemi Świętej podjętej z zamiarem dostąpienia męczeństwa i nawrócenia sułtana¹⁹.

Pisma św. Bonawentury z Bangoregio

Kolejnymi ważnymi dziełami hagiograficznymi były pisma św. Bonawentury, czyli Jana Fidanzy. Ich autor urodził się w roku 1217. W latach 1236–1242 odbył studia na Wydziale Sztuk w Paryżu, po czym w roku 1243 wstąpił do franciszkanów. Następnie kontynuował studia na wydziale teologicznym. W roku 1245 przyjął święcenia kapłańskie, a w 1257 podczas kapituły generalnej w Rzymie został wybrany ministrem generalnym. Podczas kapituły w Narbonne w 1260 roku poproszono go o przygotowanie nowego oficjalnego żywotu św. Franciszka. Po trzech latach, na posiedzeniu kapituły w Pizie w 1263 roku, Bonawentura przedstawił dwa gotowe teksty *Żywotu większego* i *Żywotu mniejszego*²⁰. Sytuacja franciszkanów w okresie, gdy na ich czele stał Bonawentura, była niezwykle trudna. Z jednej strony zarówno kler diecezjalny, jak i środowiska uniwersyteckie atakowały minorytów zdobywających coraz większe znaczenie jako duszpasterze i uczeni, w znacznej mierze niezależni od biskupów i władz uniwersyteckich. Z drugiej narastały konflikty w samym zgromadzeniu, które prowadziły do wyraźnego podziału na spirytuałów i konwentalów. W takiej atmosferze z powstaniem nowego, oficjalnego *Żywotu* wiązano wielkie nadzieje.

¹⁶ E.G. Salter, *Sources...*, s. 391–392; BBTS, t. I, s. 29; C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 96–104; J. Norel, *Wprowadzenie...*, s. 1134.

¹⁷ Julian ze Spiry, *Legenda...*, s. 1188–1190.

¹⁸ BBTS, t. I, s. 30.

¹⁹ Anonim, *Vita S.P. Francisci*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 31.

²⁰ E.G. Salter, *Sources...*, s. 403–405; BBTS, t. I, s. 31; S. Kafel, *Wprowadzenie do Żywotu większego św. Franciszka z Asyżu*, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005, s. 815–817; C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 111–113; J.M. Neale, *Medieval Preachers and Medieval Preaching*, London 1856, s. 251.

Wierzono, że nie tylko wygasi on spory wewnątrz zgromadzenia, ale i wykaże niezbitą zasadność i poprawność dogmatyczną modelu życia zaproponowanego przez Franciszka²¹. Dlatego też sposób, w jaki Bonawentura przedstawił w swych dziełach aktywność św. Franciszka na Wschodzie, ma fundamentalne znaczenie dla poznania stosunku władz zakonu do Ziemi Świętej. Opracowane przez niego żywoty zostały zaakceptowane przez braci niezależnie od nurtu życia zakonnego, z którym czuli się związani, a podczas kapituły generalnej w Paryżu w roku 1266 postanowiono, że tekst *Żywotu większego* będzie jedynym oficjalnym życiorysem św. Franciszka i jednocześnie nakazano zniszczenie wszystkich innych wcześniejszych żywotów, w tym pism Tomasza z Celano²².

Św. Bonawentura poświęcił Ziemi Świętej znacznie więcej uwagi niż Tomasz z Celano. W *Żywocie większym* znalazło się nie tylko, powtórzone za Tomaszem, uzasadnienie chęci wyruszenia do Syrii z zamiarem głoszenia Ewangelii niewiernym oraz pragnieniem męczeństwa, ale także obszerny opis wizyty Franciszka w obozie sultana²³. Szczegółowa relacja ze spotkania z al-Kamilem, poza dodaniem wielu barwnych szczegółów, w tym propozycji poddania się przez Franciszka próbie ognia, w swej wymowie tak naprawdę nie różni się zasadniczo od przekazu Tomasza. W tekście Bonawentury Ziemia Święta jest nadal przede wszystkim miejscem, gdzie można nawracać Saracenów i ponieść śmierć męczeńską. Niepowodzenie obu tych zamierzeń Franciszka zostało przez Bonawenturę wyjaśnione wolą Opatrzności. Jednocześnie w *Żywocie większym* autor ukazał nie tylko otwartość sultana na naukę Franciszka, ale i przywołał przykład muzułmanina, który zafascynowany życiem minorytów osiadłych w *krainie zamieszkałej przez niewiernych* postanowił wspierać ich działania²⁴. W tekście nie ma wprawdzie wiadomości o nawróceniu muzułmanina ani o tym, że żył on w Ziemi Świętej, ale opowieść ta zapewne miała przekonać czytelników o skuteczności misji franciszkanów.

W *Żywocie mniejszym* przygotowanym przez Bonawenturę na potrzeby liturgiczne w znacznym skrócie przedstawiona została podróż Biedaczyny, który szukał męczeństwa i okazji do nawracania niewiernych. W tekście, mimo tego, że znacznie bardziej lakonicznym, większy nacisk położony jest na wpływ, jaki Franciszek wywarł na sultana²⁵.

Do wątku podróży do Syrii i Egiptu Bonawentura powrócił jeszcze w jednym ze swych kazań, w którym twierdził, że misja nawrócenia sultana niemal

²¹ R.E. Lerner, *A Collection...*, s. 484; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 129.

²² C. Gniecki, *Hagiograficzne źródła...*, s. 121–122; J. Le Goff, *Święty Franciszek...*, s. 36; R. Manselli, *Pierwsze stulecie...*, s. 127.

²³ Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, s. 912–916.

²⁴ *Ibidem*, s. 864.

²⁵ [Franciszek] *stanął (...) przed obliczem sultana Babilonu, gdzie głosił Jezusa Chrystusa tak skutecznym okazaniem ducha i mocy, że sam sultan, pod wpływem natchnienia Bożego, odczuł podziw dla niego (...)*, Św. Bonawentura, *Życiorys mniejszy...*, s. 1030.

całkowicie się powiodła i jedynie strach przed gwałtowną reakcją poddanych powstrzymał al-Kamila przed przyjęciem chrztu z rąk Franciszka²⁶.

Przedstawione przykłady wyraźnie pokazują, że w pismach Bonawentury Ziemia Święta ukazana została jako teren, na którym można prowadzić skuteczną akcję ewangelizacyjną wśród niewiernych. Przekonanie generała zakonu o możliwości nawrócenia Saracenów jest znacznie większe niż autorów wcześniejszych tekstów. Natomiast, podobnie jak Tomasz z Celano, Bonawentura nie przedstawił Syrii i Palestyny jako miejsca misji wśród chrześcijan czy celu pielgrzymek.

Kroniki i roczniki

Okolo połowy XIII stulecia zakon franciszkański stworzył stabilne formy organizacyjne, a wśród braci pojawili się ludzie wykształceni i zaangażowani w działalność naukową oraz pisarską, zaczęły powstawać pierwsze kroniki i roczniki spisywane przez minorytów. W żadnym ze znanych obecnie tego typu utworów Ziemia Święta i działalność prowadzona tam przez franciszkanów nie znalazła się jednak w centrum zainteresowania autorów, którzy informacje na ten temat umieszczali jedynie na marginesie innych rozważań. Nie dysponujemy także żadnymi wiadomościami na temat tego czy dzieła takie powstawały w samej Ziemi Świętej. Mimo to warto prześledzić jak w tworzonych przez minorytów w Europie rocznikach i kronikach opisywane były działania franciszkanów w Outremer, jak wiele miejsca im poświęcano i jak, w ocenie autorów, były one ważne dla dziejów chrześcijaństwa i ich zgromadzenia.

Albert ze Stade, *Annales a condito orbe usque ad annum Iesu Christi 1256*

Nie znamy ani daty, ani miejsca urodzenia autora tych *Roczników*, zwanych czasami *Annales Stadenses*. Wiemy jedynie, że w roku 1232 był opatem w klasztorze cysterskim pod wezwaniem Panny Marii w Stade nad Łabą. Pozwala to przypuszczać, że urodził się zapewne na przełomie XII/XIII stulecia. W roku 1240 otrzymał zgodę papieża Grzegorza IX na przejście do franciszkanów²⁷. Autor nigdy nie odwiedził Ziemi Świętej, a zmarł zapewne w roku 1264²⁸.

Po wstąpieniu do minorytów Albert rozpoczął prace nad rocznikami zatytułowanymi *Annales a condito orbe usque ad annum Iesu Christi 1256*²⁹. Znalazły się w nich liczne informacje dotyczące wydarzeń rozgrywających się w Ziemi Świętej w okresie od zdobycia Jerozolimy przez Saladyna do wyprawy Ludwika

²⁶ Na to sultan rzekł: „Nie odważyłbym się tego zrobić, ponieważ obawiam się, że moi ukamienowaliby mnie, lecz wierzę, że wiara wasza jest dobra i prawdziwa” I od tej pory zawsze miał wiarę chrześcijańską mocno wrytą w swym sercu (...), Św. Bonawentura, *Mowy...*, s. 1080. Obszerniej o tym kazaniu Bonawentury zob. R.E. Lerner, *A Collection...*, s. 481.

²⁷ Albertus, *Annales...*, s. 366; I.M. Lappenberg, *Annales Stadenses auctore Alberto*, *MGH Scriptorum*, t. XVI, s. 271; L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 37–38; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 1; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 22.

²⁸ I.M. Lappenberg, *Annales Stadenses...*, s. 272; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 1.

²⁹ L. Wadding, *Annales minorum...*, t. III, s. 39; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 1.

IX³⁰. Spora część zanotowanych wiadomości sprawia jednak wrażenie dobranych w sposób dość przypadkowy. Można do nich zaliczyć np. pojedyncze wzmianki o śmierci Saladyna czy o tragicznym w skutkach wypadnięciu Henryka z Szampanii, króla Jerozolimy, przez okno³¹. W sposób znacznie bardziej uporządkowany wyliczone zostały wydarzenia związane z V krucjatą w latach 1219–1221 oraz wyprawami Fryderyka II z lat 1227–1229 i Ludwika IX w latach 1249–1250³². Autor mógł być o nich znacznie lepiej poinformowany, a ich przebieg, uwarunkowania polityczne i znaczenie dla sytuacji w Ziemi Świętej zapewne dużo lepiej rozumiał. Co bardzo zastanawiające, w *Rocznikach* nie znalazła się najdrobniejsza nawet wzmianka o pobycie św. Franciszka w Egipcie i Syrii. Jest to trudne do wyjaśnienia, tym bardziej, że autor w stosownych miejscach swego dzieła zanotował informacje o jego narodzinach, nawróceniu, śmierci i kanonizacji³³.

W *Annales*, w miejscu przeznaczonym dla lat 1151–1152 znalazł się fragment, który przez część badaczy dziejów Ziemi Świętej bywa wyróżniany jako odrębny utwór (lub nawet dwa odrębne utwory). Autorzy, tacy jak H. Golubovich czy S. De Sandoli, opatrywali je nawet odrębnymi tytułami³⁴. Pierwsza część jest znana jako *Iter trans mare versus Iherusalem*, a druga jako *Itinerarium Terrae Sanctae*. Rzeczywiście ten fragment *Roczników* jest wyraźnie odmienny od sąsiadujących z nim partii tekstu. Ma on formę dialogu pomiędzy dwoma fikcyjnymi osobami, tj. *wykształconymi młodzieńcami* o imionach Tirri i Firri³⁵. Tirri doskonale zna m.in. geografię oraz historię i dlatego może udzielać wyczerpujących odpowiedzi na liczne pytania, które zadaje Firri. Jest wśród nich m.in. pytanie o drogę wiodącą do Jerozolimy. W pierwszej części odpowiedzi znajduje się lakoniczne wyliczenie miejscowości i wysp leżących na trasie, którą może przebiegać rejs od ujścia Mozy do Morza Północnego, przez Cieśninę Gibraltarską i wody Morza Śródziemnego do Akki³⁶. Fragment ten jest niemal dosłownie skopiowany z XI-wiecznego tekstu Adama z Bremy zatytułowanego *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*³⁷. W dalszej części odpowiedzi Tirri podał szereg informacji o geografii Syrii i Palestyny³⁸. Co godne podkreślenia, nie tylko opisał Ziemię Świętą, ale również wskazał dwa powody, dla których jest ona miejscem ważnym dla chrześcijan. Po pierwsze, została ona uświęcona obecnością i działalnością Zbawiciela, po wtóre, właśnie tam Bóg stworzył Adama i tam rozegrało się wiele

³⁰ Albertus, *Annales...*, s. 317, 350–352.

³¹ Ibidem, s. 352–353.

³² Ibidem, s. 357–360, 372.

³³ Ibidem, s. 350, 354, 359–360.

³⁴ BBTS, t. I, s. 181; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 1.

³⁵ *Eodem tempore sederunt duo iuvenes litterati, curiales et curiosi (...) Unus Firri, alter Tirri vocabatur*, Albertus, *Annales...*, s. 332.

³⁶ Ibidem, s. 340–341.

³⁷ I.M. Lappenberg, *Annales Stadenses...*, s. 275; BBTS, t. I, s. 181; Adam z Bremy, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum usque ad a. 1072*, ed. M. Lappenberg, *MGH Scriptorum*, t. VII, Leipzig 1925, s. 368.

³⁸ Albertus, *Annales...*, s. 341.

ważnych dla dziejów całej ludzkości wydarzeń³⁹. Wydawcy tekstu *Roczników Alberta ze Stade* zwracają uwagę na zależność tej części tekstu od *Speculum historiale* Wincentego z Beauvais⁴⁰.

Autor *Annales*, mimo że miał pełną świadomość znaczenia Ziemi Świętej dla dziejów ludzkości w szerokiej perspektywie oraz dostrzegał konsekwencje rozgrywających się tam wydarzeń dla bieżącej sytuacji w Europie, nie poświęcił jej zbyt wiele uwagi.

Jordan z Jano, *Chronica*

Jordan z Jano, którego daty urodzenia nie znamy, pochodził z okolic Spoleto, wstąpił do franciszkanów ok. 1219 roku, zaś w roku 1221 znalazł się w grupie braci wysłanych na misje do krajów niemieckich, gdzie przebywał przez kolejne lata i był m.in. kustoszem w Turynii⁴¹. Jego *Kronika* obejmująca lata 1207–1238 podyktowana została bratu Baldwinowi w roku 1262⁴². Narracja jest przerwana, nie wiemy więc, czy dzieło pozostało niedokończone, czy też jego część nie zachowała się do czasów współczesnych⁴³.

Brat Jordan zawarł w *Kronice* cenne informacje dotyczące zarówno podróży św. Franciszka do Syrii i Egiptu, jak i początków działalności minorytów w Ziemi Świętej. Podane przez niego wiadomości zasługują na wiarę, jako że jego informatorem był zapewne, podobnie jak w przypadku Tomasza z Celano, wspomniany wyżej Cezary ze Spiry, który kierował misją w krajach niemieckich⁴⁴. Podyktowane przez Jordana informacje dotyczące Ziemi Świętej obejmują jedynie okres od ustanowienia brata Eliasza pierwszym ministrem prowincjalnym do wyjazdu Franciszka, Eliasza, Cezarego i innych braci z Outremer do Italii. Z *Kroniki* dowiadujemy się m.in. o przystąpieniu do franciszkanów Cezarego ze Spiry i o tym, że poruszony pragnieniem męczeństwa Franciszek wyruszył do Ziemi Świętej, gdzie mimo nieznamościami języka zdołał dotrzeć przed oblicze sułtana, który uprzejmie go przyjął, ale nie miał zamiaru się nawracać⁴⁵. Jordan opisał też przybycie do Syrii brata, który przyniósł wieści o zmianach wprowadzanych w zakonie przez wikariuszy⁴⁶. Przekaz *Kroniki* na temat Ziemi Świętej ogranicza się wyłącznie do wiadomości, których źródłem mógł być Cezary ze Spiry, co pozwala uznać go za wiarygodny. Informacje dotyczące aktywności minorytów w Outremer zebrane są w kilku następujących po sobie akapitach, które stanowią ok. 1/10 objętości całego tekstu.

³⁹ Ibidem, s. 340–344.

⁴⁰ S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 1.

⁴¹ Jordan z Jano, s. 1; BBTS, t. I, s. 37.

⁴² Jordan z Jano, s. 1; E.G. Salter, *Sources...*, s. 405.

⁴³ *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae.* t. I, Quaracchi 1885, s. XI–XII.

⁴⁴ Jordan z Jano, s. 1–5, 8; L. Lemmens, *De Sancto Francisco...*, s. 562.

⁴⁵ Jordan z Jano, s. 4–5.

⁴⁶ Ibidem, s. 4–5.

Tomasz de Eccleston, *De Adventu fratrum minorum in Angliam*

Tomasz de Eccleston był wykształconym franciszkaninem związanym z ośrodkiem w Oksfordzie, przez pewien czas przebywał również w Londynie. Niewiele wiemy na temat jego życia, poza tym, co sam napisał o sobie w swym dziele. Na gromadzenie informacji dotyczących przybycia minorytów do Anglii i pierwszego okresu ich działalności poświęcił, jak sam napisał, ponad dwadzieścia lat⁴⁷. Na podstawie ułamkowych wiadomości zawartych w tekście powstanie jego kroniki datuje się na okres 1250–1257/8⁴⁸. Dzieło, zgodnie z zamierzeniem autora, poświęcone jest niemal wyłącznie dziejom minorytów w Anglii. Znalazło się w nim jednak kilka informacji ukazujących zainteresowanie franciszkanów angielskich Ziemią Świętą. Autor umieścił w kronice m.in. informacje o braciach, którzy, w różnych okolicznościach, zdecydowali się na wyruszenie z Anglii do Outremer. Trzej spośród nich dali się poznać jako mężowie pobożni i świątli, których życie i cnoty mogą być przykładem dla innych⁴⁹. Podróż i misja w Ziemi Świętej została przedstawiona jako istotny epizod w ich świętym i godnym naśladowania życiu. Dzieło Tomasza de Eccleston wyraźnie dowodzi, że mimo znacznej odległości Syria i Palestyna pozostawały w kręgu zainteresowań angielskich franciszkanów.

Anonim, *Chronica minor, auctore minorita Erphordiensi*

Ten anonimowy tekst powstał w erfurckim klasztorze zapewne przed rokiem 1266, być może, jak sugerował O. Holder-Egger, w dwóch etapach, tj. w latach 1261–1262, a później 1265–66⁵⁰. Klasztor minorytów w Erfurcie został założony w roku 1224 jako rezultat misji, którą w krajach niemieckich kierował Cezary ze Spiry⁵¹.

W dziele obejmującym okres od początku świata do roku 1266 informacje na temat Ziemi Świętej pojawiły się w różnych kontekstach. Jest o niej mowa jako o miejscu pochodzenia cennych relikwii przechowywanych w rozmaitych świątyniach w Europie oraz jako o arenie wydarzeń związanych z pielgrzymkami, krucjatami i działalnością zakonów rycerskich⁵². Dla okresu przed XIII stuleciem wiadomości te są bardzo mało precyzyjne. Pierwsza w miarę dokładna

⁴⁷ J.S. Brewer, *Monumenta Franciscana*, vol. 1, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858, s. LXXI–LXXII.

⁴⁸ Ibidem, s. LXXII; E.G. Salter, *Sources...*, s. 405.

⁴⁹ Wśród nich był Ryszard de Ingworth, jeden z pierwszych minorytów angielskich, kapłan i minister prowincjalny Hibernii, drugim brat Adam z Oksfordu, a trzecim brat Robert z Tornam, który był przez wiele lat kustoszem w Cambridge, a później wyruszył wraz z krzyżowcami do Ziemi Świętej, Thomas de Eccleston, *De Adventu...*, s. 5–6, 15–16, 62.

⁵⁰ O. Holder-Egger, *Chronica minor, auctore minorita Erphordiensi, Praefatio*, MGH. *Scriptorium*, t. XXIV, Leipzig 1925, s. 173; BBTS, t. I, s. 261.

⁵¹ O. Holder-Egger, *Chronica...*, s. 172.

⁵² *Chronica minor, auctore minorita Erphordiensi*, ed. O. Holder-Egger, MGH. *Scriptorium*, t. XXIV, Leipzig 1925, s. 187, 191, 194.

informacja dotyczy obrad soboru laterańskiego IV, kiedy to temat planowanej wyprawy krzyżowej był jednym z najważniejszych poruszonych przez ojców soborowych⁵³. Kolejna wiadomość dotyczy roku 1227, kiedy to zebrani w Brindisi krzyżowcy, którymi miał dowodzić Fryderyk II, nie wyruszyli na wschód, a ich zapal został, z *winy cesarza*, jak zanotował kronikarz, zmarnowany⁵⁴. W miarę poprawnie podane zostały wiadomości o wyprawie Ludwika IX, opanowaniu Damietty, a następnie o niewoli króla i ogromnym okupie, jaki trzeba było wypłacić za jego uwolnienie⁵⁵. W *Kronice* znalazła się także wzmianka o pojawieniu się w Syrii wojsk mongolskich, które stwarzały zagrożenie zarówno dla chrześcijan, jak i dla Saracenów⁵⁶. Uwagę autora przyciągnęło również powierzenie przez papieża Urbana IV franciszkanom misji głoszenia kazań, w których mieli nawoływać do wsparcia planów krucjatowych. Jak dowiadujemy się z *Kroniki*, bracia zaopatrzeni w stosowne listy papieskie zostali rozesłani do różnych krajów Europy⁵⁷. Pod rokiem 1265 znalazła się również informacja o kolejnych zdobyczach *sultana Babilonu*, który opanował *Castrum Azoti*, gdzie miało stracić życie 2000 chrześcijan. Zanotowane w *Kronice* wiadomości, mimo że sprawiają wrażenie wybranych dość przypadkowo, pozwalają odnieść wrażenie, że dla autora Ziemia Święta była integralną częścią jego świata. Rozgrywające się tam wydarzenia wpływały na życie mieszkańców Europy, a jednocześnie aktywność Europejczyków miała znaczenie dla sytuacji na Wschodzie.

Anonim, *Continuatio I minoritae Erphordiensis*

Przedstawiona wyżej *Kronika* z Erfurtu doczekała się kilku różnych kontynuacji, z których tzw. *Continuatio I* jest spisany w języku łacińskim dziełem nieznanego z imienia franciszkanina⁵⁸. Obejmuje ona okres sześciu lat od roku 1266 do 1272. Znalazło się w niej stosunkowo dużo informacji dotyczących Ziemi Świętej. Już pod rokiem 1266 podano wiadomość o wysłaniu przez papieża Klemensa franciszkanów i dominikanów jako kaznodziejów krucjatowych do krajów niemieckich⁵⁹. Kilka akapitów dalej autor przypomniał, że będący wielkim wrogiem chrześcijan *sultan Babilonii* zajął uświęcone krwią Zbawiciela miejsca⁶⁰. Następnie zamieszczono opowieść o męczeńskiej śmierci dwóch minorytów w zdobytym przez Saracenów Safedzie i o tym, że po roku 1266 w rękach

⁵³ Ibidem, s. 198.

⁵⁴ (...) *magna milicia illa christianorum, que amplius quam 60 milia estimabatur, dissipata fuit*, Ibidem, s. 198.

⁵⁵ Ibidem, s. 200.

⁵⁶ Ibidem, s. 202.

⁵⁷ Ibidem, s. 203.

⁵⁸ BBTS, t. I, s. 264.

⁵⁹ *Continuatio I...*, s. 204.

⁶⁰ *Ierum et iterum soldanus Babiloniae, prophanus hostis Christi et ecclesia, venit in terminos christianorum cum multitudine gravi, subiugavit sibi Terram Sanctam, quam Salvator noster proprio suo sanguine consecravit, videlicet Ierusalem, Nazareth, Bethleem, Bethfage, Sepulchrum Domini, montem Syon, montem Oliveti, montem Thabor; Galileam totam et mare Tyberiadis cum*

chrześcijan w Outremer pozostało już tylko pięć miast i trzy zamki⁶¹. Pod rokiem 1267 opisane zostało *wzięcie krzyża* przez Ludwika IX oraz królów Aragonii, Nawarry, Anglii, Sycylii i wielu innych możnych⁶². Pod rokiem 1269 znalazła się obszerna informacja o męczeńskiej śmierci Konrada z Halle i sześciu innych minorytów w Syrii. Nad szczytami miał zdarzyć się cud i przez trzy dni zarówno chrześcijanie, jak i muzułmanie widzieli dwa świetliste punkty znajdujące się jeden nad głową, a drugi nad oddzielnym od niej ciałem⁶³. Wyliczone też zostały kolejne sukcesy militarne sułtana o imieniu *Melchasar*, w tym zdobycie Antiochii, w której, według kronikarza, zginąć miało ponad 130 tysięcy chrześcijan⁶⁴. Wspomniano również o śmierci Ludwika IX podczas wyprawy do Tunisu, a także o wielu minorytach, którzy towarzyszyli wyruszającym do Ziemi Świętej wojskom chrześcijańskim dowodzonym przez królów Aragonii, Nawarry i Anglii. Według kronikarza dwudziestu spośród tych braci poniosło śmierć podczas tej wyprawy⁶⁵. W *Kontynuacji I* podano także wiadomość o opanowaniu przez sułtana twierdzy szpitalników *Krak*⁶⁶.

Nasylenie tego stosunkowo niedługiego tekstu tak wieloma dość precyzyjnymi informacjami o wydarzeniach w Outremer i o rozmaitych działaniach podejmowanych w Europie w związku z sytuacją w Ziemi Świętej dowodzi tego, że dla franciszkańskiego autora była to ważna problematyka. Tereny Syrii i Palestyny to w jego opinii nie tylko *Ziemia Święta* opisana w Biblii, której los nie może być obojętny dla chrześcijan, ale również miejsce, w którym przez cały czas wyznawcy Chrystusa, w tym minoryci, składają ofiarę ze swego życia, a Bóg poprzez cuda pokazuje swoją obecność.

omnibus civitatibus suis, Iericho cum omnibus suburbanis, Cesaeram Philippi, aliam quoque Cesaeram Palestine et alia multa (...). Ibidem, s. 205.

⁶¹ *Quinque tantum civitates christianus populus adhuc possidet in Terra Sancta et tria forcia castra. Civitates sunt iste: Accon, Tyrus, Sydon, Ioppe, Beirutus. Castra autem sunt hec: Castrum Peregrinum, Mons Fortis et Mons Belli-fortis. Ibidem, s. 205.* Jeden z wymienionych męczenników *fr. Jacobus* to znany z innych źródeł Jakub z Le Puy, zob. BBTS, t. I, s. 264.

⁶² *Ibidem, s. 205.*

⁶³ *Anno Domini 1269 in provincia Syrie septem fratres Minores a Sarracenis, videlicet a soldano Babilonie et satellitibus eius, pro fide catholica occisi sunt Qui postquam martyrium compleverunt, unus ex eis nomine Cunradus de Hallis sacerdos decollatus in mare a perfidis est proiectus, et ecce duo clara luminaria, omnibus videntibus tam christianis quam Sarracenis, stabant in fluctibus maris super eum, videlicet unum luminare super caput eius et aliud luminare super corpus eius quasi per triduum. Ascendentibus quoque procellis maris in altum, luminaria non videbantur, sed recedentibus procellis, iterum ab omnibus in littore existentibus videbantur. Quo miraculo territi Sarraceni, omnes fugierunt ab illo loco, dicentes: „Deus christianorum pugnat pro ipsis Christianis”. Ibidem, s. 207.*

⁶⁴ *(...) occidit (...) plus quam centum milia et 30 milia hominum (...). Ibidem, s. 207.*

⁶⁵ *Ibidem, s. 208.*

⁶⁶ *Ibidem, s. 209.* *Krak des Chevaliers* broniony przez szpitalników padł 8 IV 1271 r. M. Ehrlich, *Crusaders' castles...*, s. 90–91; S. Runciman, *Dzieje wypraw...*, t. III, s. 310–311. M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 247; A. Mertens, *Latin Emperors...*, s. 27–28; L. Burkiewicz, *Na styku...*, s. 122.

Tomasz z Tusci, *Gesta imperatorum et pontificum*

Autorem tego dzieła był minoryta Tomasz z Tusci, który do zgromadzenia przystąpił przed rokiem 1245. *Gesta* zostały spisane, jak przypuszczał ich wydawca, E. Ehrenfeuchter, we Florencji, zapewne w 1279 roku⁶⁷. Tomasz był człowiekiem znającym ówczesny świat, podczas swych licznych podróży odwiedził m.in. Dalmację, Czechy i Francję, ale w Ziemi Świętej nie był. W jego dziele widać wpływ licznych lektur, m.in. Swetoniusza, Józefa Flawiusza, Wilhelma z Tyru i innych autorów. Wśród utworów, z których korzystał, znajduje się także nieznana bliżej książka o Mahomecie⁶⁸. Tomasz znał osobiście brata Pacyfika, jednego z towarzyszy św. Franciszka, który opowiadał mu m.in. o stygmatach⁶⁹. *Gesta* obejmują okres od Oktawiana Augusta do czasów Rudolfa Habsburga⁷⁰. Rozległa lektura, a zapewne i zainteresowanie bieżącą sytuacją sprawiły, że tematyka związana z Ziemią Świętą pojawiała się w dziele Tomasza wielokrotnie. Znalazł się w nim m.in. obszerny passus o Mahomecie, jego dzieciństwie, małżeństwie z bogatą wdową oraz inspiracjach religijnych, które miały źródło m.in. w rozmowach z tajemniczym mnichem⁷¹. Przytoczone wiadomości są zbieżne z ówczesnymi przekonaniami łacinników na ten temat. Opisane zostały także okoliczności wyruszenia i przebieg I krucjaty. Jako ważny argument, który przekonał rycerzy do wyruszenia na świętą wojnę, autor wymienił przyznane przez papieża odpusty⁷². Zdaniem Tomasza wyprawa została podjęta za sprawą *Bożego natchnienia*⁷³. Nic więc dziwnego, że Bóg pomagał krzyżowcom⁷⁴. Tematyka związana z Ziemią Świętą i krucjatami pojawiła się w tekście jeszcze kilka razy. Opiszana została m.in. sytuacja w Lewancie w XII wieku, m.in. akcje podjęte przez Nur ad Dina oraz wyprawa Konrada III i Ludwika VII⁷⁵. Nie zabrakło także wzmianek o małoletnim królu Amalryku oraz o Saladynie i upadku Jerozolimy⁷⁶. Wśród informacji dotyczących XIII stulecia autor przedstawił m.in. prawa Konrada, syna Fryderyka II, do tytułu króla Jerozolimy, którego uznawał za legalnego

⁶⁷ E. Ehrenfeuchter, *Thomae Tusci Gesta imperatorum et pontificum, Praefatio, MGH Scriptorum*, t. XXII, Leipzig 1925, s. 483.

⁶⁸ Ibidem, s. 483–490.

⁶⁹ Thomas de Tuscia, *Gesta imperatorum et pontificum*, ed. E. Ehrenfeuchter, *MGH Scriptorum*, t. XXII, s. 492.

⁷⁰ Ibidem, s. 490, 528.

⁷¹ Ibidem, s. 492–494.

⁷² (...) *ut fideles ad succursum orientur et crucis signaculo insigniri volentes plena peccatorum remissione remuneret*. Ibidem, s. 500–502.

⁷³ (...) *et divina inspiratione multu nobiles et potentes crucem sumunt contra Saracenos*. Ibidem, s. 501.

⁷⁴ Ibidem, s. 502.

⁷⁵ Ibidem, s. 503.

⁷⁶ Ibidem, s. 507.

dziedzica tronu jerozolimskiego⁷⁷. W ogólnych zarysach omówiona została także wyprawa Ludwika IX i zdobycie, a następnie utrata Damietty⁷⁸.

Pisząc o Ziemi Świętej, Tomasz powtarzał znane ówczesnie fakty i przekonania. Mimo to jego dzieło jest ciekawym dowodem żywego, również w kręgach minorytów, przekonania o słuszności akcji krucjatowych, które nie tylko są podejmowane za sprawą Bożego natchnienia, ale także mogą przynieść odpuszczenie grzechów. Co więcej, wyraźnie widać, że Jerozolima i rozgrywające się tam wydarzenia były dla autora integralną częścią otaczającej go rzeczywistości, a nie tajemniczą krainą za morzem, odległą i nie mającą wpływu na jego życie.

Salimbene de Adam, *Cronica*

O autorze kolejnej *Kroniki* mamy dość dużo informacji. Salimbene de Adam urodził się w znanej rodzinie w Parmie 9 X 1221 roku, jako trzeci syn Gwidona de Adam. W lutym 1238 roku wstąpił do franciszkańskiego nowicjatu, a rok później złożył śluby zakonne. W następnych latach przebywał w klasztorach w Luccie, Sienie, Pizie i Pistoii, a w latach 1247–1249 odbył dwie podróże do Francji. Następnie powrócił do Italii i był zakonikiem kolejno w Ferrarze, Parmie i Rawennie⁷⁹. Zmarł zapewne około roku 1290⁸⁰. Podczas swego pobytu w różnych klasztorach miał okazję poznać m.in. Bernarda z Quintavalle i Jana di Piano Carpini⁸¹. Jego *Cronica* obejmująca okres 1171–1287 powstawała w latach 1282–1287 i widać w niej wpływ wielu dzieł, z których w różnym stopniu autor korzystał. Były wśród nich pisma Tomasza z Celano i Bonawentury, ale także szereg innych, wśród których znajdowała się m.in. *Kronika* Sicarda z Cremony⁸². Długa lista wykorzystanych tekstów świadczy o erudycji Salimbena⁸³.

W jego *Kronice* znalazło się wiele informacji o zdarzeniach związanych z Ziemią Świętą. Autor wspominał m.in. sukcesy Saladyna oraz opanowanie przez niego Jerozolimy, trzecią wyprawę krzyżową, zdobycie przez chrześcijan Damietty w roku 1219, dramatyczne wydarzenia roku 1244, wyprawę Ludwika IX, króla Francji, oraz straty ponoszone przez Franków na skutek działań Bajbar-

⁷⁷ *Corradus filius legitimus Frederici, quem ex filia regis Iahannis, regina Cypry et Syrie, genuit, cui et regnum Ierosolimitanum ex materna successione pervenit, rex Corradus digne est appellatus.* Ibidem, s. 515.

⁷⁸ Ibidem, s. 519.

⁷⁹ B. Schmeidler, *Praefatio Cronicae fratris Salimbene de Adam ordinis Minorum, MGH. Scriptorum*, t. XXIV, s. VII–XVI; BBTS, t. I, s. 318; G. Scalia, *Salimbene de Adam Cronica, Nota bibliografica*, Bari 1996, vol. 2, s. 956–59; E. Emerton, *Fra Salimbene and the Franciscan Ideal*, „The Harvard Theological Review”, vol. 8, N° 4, 1915, s. 480–481; A. Macdonell, *Sons...*, s. 261.

⁸⁰ BBTS, t. I, s. 317.

⁸¹ Salimbene, s. 38; BBTS, t. I, s. 318.

⁸² B. Schmeidler, *Praefatio...*, s. XXIII; BBTS, t. I, s. 318. Obszernie o wpływie poszczególnych dzieł historiograficznych na *Kronikę* Salimbena pisał G. Scalia, *Salimbene...*, vol. 2, s. 967–975.

⁸³ O wykształceniu Salimbena w okresie przed wstąpieniem do zakonu i późniejszych studiach zob. G. Scalia, *Salimbene...*, vol. 2, s. 957–958, 964.

sa⁸⁴. Wiadomości te, chociaż liczne, nie są ze sobą powiązane i nie pozwalają na odtworzenie dziejów Egiptu, Syrii i Palestyny w XIII stuleciu. Można nawet wskazać zastanawiające przemilczenia, np. przy informacji o zdobyciu Damietty przez krzyżowców w roku 1219 nie ma ani słowa o pobyście św. Franciszka w Egipcie⁸⁵. Salimbene zanotował również informacje o działaniach podejmowanych w Europie w związku z przygotowaniem kolejnych wypraw krzyżowych⁸⁶. Wszystkie te wiadomości sprawiają jednak wrażenie nieuporządkowanych i dość przypadkowych, jak np. wzmianka o pojawieniu się plagi szarańczy w Syrii w roku 1203⁸⁷.

Dla Salimbena Ziemia Święta była niewątpliwie ważnym obszarem działalności chrześcijan, który przyciągał uwagę i skłaniał do podejmowania rozmaitych działań. Zainteresowanie autora problemami tego obszaru może być po części wyjaśnione jego osobistymi doświadczeniami. Ojciec Salimbena był krzyżowcem i opowiadał synowi nie tylko o swoich przygodach wojennych, ale i o pięknie Ziemi Świętej⁸⁸. W jego domu pojawiali się przybysze ze Wschodu, m.in. Balian z Sydonu i franciszkanin Andrzej, który pochodził z Akki⁸⁹. Z tekstu *Kroniki* wynika, że w kręgu franciszkanów w Italii w XIII stuleciu takie prywatne kontakty z osobami powiązаныmi z Ziemią Świętą nie były niczym nadzwyczajnym⁹⁰. Niewątpliwie występowanie wiadomości na temat Ziemi Świętej ma też związek z lekturami Salimbena. Wspomniany wyżej jako jeden z autorów, których wpływ widoczny jest w *Kronice*, Sicard biskup Cremony przebywał w Ziemi Świętej⁹¹. We wspomnianej *Kronice* spisanej przez biskupa wiele uwagi poświęcono historii tego obszaru od czasów biblijnych aż po XIII stulecie⁹².

⁸⁴ Salimbene, s. 4–7, 23, 25, 33, 176, 177, 179, 181, 213–215, 319–320, 333, 477.

⁸⁵ Ibidem, s. 33.

⁸⁶ Ibidem, s. 23, 236–237, 433, 438, 444, 484, 489, 537.

⁸⁷ Ibidem, s. 23.

⁸⁸ Salimbene opisał w swoim dziele opowieści ojca. Ibidem, s. 37; sporo wątków rodzinnych jest być może rezultatem tego, że dzieło spisano prawdopodobnie z zamiarem przekazania brataniacy autora informacji o przodkach — zob. E. Emerton, *Fra Salimbene...*, s. 482.

⁸⁹ Salimbene, s. 34.

⁹⁰ Informacje o osobistych kontaktach z osobami przybywającymi z Ziemi Świętej, o krewnych krzyżowców, którzy zostawali minorytami czy klaryskami, a nawet o samych krzyżowcach, którzy przywdziewali habit franciszkański, pojawiły się kilka razy. Salimbene, s. 55, 181, 537, 612–613.

⁹¹ Biskup Sicard doprowadził swoją kronikę do roku 1212, dzieło było jednak kontynuowane przez anonimowego autora, który m.in. pod rokiem 1215 umieścił wiadomość o śmierci biskupa, *Continuatio Cronicae Sicardi episcopi Cremonensis*, ed. O. Holder-Egger, *MGH, Scriptorum*, t. XXXI, Hannoverae 1903, s. 181; O. Holder-Egger, *Sicardi episcopi Cremonensis Cronica, Prefatio*, *MGH Scriptorum*, t. XXXI, Hannoverae 1903, s. 43; G. Scalia, *Salimbene...*, vol. 2, s. 967–968.

⁹² Sicard, *Sicardi episcopi Cremonensis Cronica*, ed. O. Holder-Egger, *MGH, Scriptorum* t. XXXI, Hannoverae 1903, s. 82–101, 106, 120, 161–162, 168–169, 174.

Inne dzieła dotyczące Ziemi Świętej stworzone przez franciszkanów

Bartłomiej Anglik, *De proprietatibus rerum*

Franciszkanin Bartłomiej Anglik należał do grona *braci uczonych* związanych z Uniwersytetem w Paryżu. Jego dzieło było znane wśród członków zakonu, o czym pisał m.in. Salimbene de Adam w swej *Kronice*⁹³. Niewykluczone, że traktat *De proprietatibus rerum* mógł powstać przed końcem I połowy XIII wieku⁹⁴. W tym encyklopedycznym dziele wiadomości o Ziemi Świętej znajdują się głównie w księgach XIII, XIV i XV, zatytułowanych odpowiednio *De aqua et eius ornatu*, *De Terra et partibus eius* i *De provinciis*. Autor przedstawił w nich w porządku zbliżonym do alfabetycznego poszczególne akweny oraz części i regiony znanego wówczas Europejczykom świata. Wśród okolic związanych z Ziemią Świętą opisane zostały m.in. Jordan, Morze Martwe, Jezioro Tyberiadzkie, góry Libanu, Oliwna, Synaj, Tabor oraz prowincje — Egipt, Galilea, Idumea, Judea, Palestyna i Syria⁹⁵. Sporządzone przez Bartłomieja opisy są bardzo lakoniczne, a na podstawie schematycznych informacji mówiących o tym, że ziemie są urodzajne, źródła obfite, góry wysokie, a morza rozległe, nie sposób stworzyć precyzyjnego obrazu omawianych okolic.

Dla autora Ziemia Święta jest przede wszystkim areną wydarzeń biblijnych. Góry Nebo, Horeb czy Synaj są miejscami związanymi z obecnością Mojżesza⁹⁶. Z kolei Góra Oliwna i jej okolice były świadkami m.in. wskrzeszenia Łazarza, pojmania Chrystusa i jego Wniebowstąpienia⁹⁷. Jedynymi informacjami dotyczącymi wydarzeń pozabiblijnych są pojedyncze wzmianki o św. Hieronimie i obecności Saracenów w Ziemi Świętej⁹⁸.

Przedstawienie Ziemi Świętej przez Bartłomieja Anglika jako regionu świata, w którym przede wszystkim rozegrały się wydarzenia biblijne, nie jest niczym nadzwyczajnym. Wielu spośród średniowiecznych autorów patrzyło na Egipt, Palestynę i Syrię przez pryzmat Pisma Świętego, które determinowało ich postrzeganie tych terenów. Na uwagę zasługuje natomiast konsekwentne przedstawianie

⁹³ (...) *frater Bartholomeus Anglicus ex ordine Minorum in libro, quem de proprietatibus rerum fecit, sufficienter posuit; quem etiam tractatum in XIX libellos divisit. magnus clericus fuit et totam Bibliam cursorie Parisius legit* (...), Salimbene, s. 94.

⁹⁴ *Anno Domini 1231 frater Jordanus, custos Thuringiae, in Saxoniam rediens, misit fratrem Iohannem de Penna cum fratre Adeodato Parisius pro fratre Anglico ministro et pro fratre Bartholomaeo lectore* (...), Jordan z Jano, s. 18. Na temat daty powstania dzieła toczył się spór, w którym część uczonych opowiadała się za przesunięciem daty jego powstania aż do połowy XIV stulecia. Jak jednak wykazał G. Golubovich, *De proprietatibus rerum* niewątpliwie powstało w XIII stuleciu. BBTs, t. I, s. 276–277.

⁹⁵ Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, Nuremberg 1483, Liber XIII, cap. VIII, XI, XII, Liber XIV, cap. VII, VIII, XIII, XXIII, XXIV, XXVI, XXVIII, XXXVI, XXXVII, XLII, XLIII, Liber XV, cap. XXXIII, XLIII, LXIII, LXXV, LXXVI, CXIII, CXXXIII, CXLVIII, CLXVI.

⁹⁶ *Ibidem*, Liber XIV, cap. XXVI, XXXVI.

⁹⁷ *Ibidem*, Liber XIV, cap. XXVIII.

⁹⁸ *Ibidem*, Liber XIV, cap. VIII.

poszczególnych krain jako części dobrze znanego świata. Z takiej perspektywy położona *ultra mare* prowincja była, mimo oddalenia, częścią znanej i opisaną ekumeny. Dzieło Bartłomieja było dość popularne, o czym świadczy to, że jeszcze przed końcem XV stulecia ukazały się drukiem jego tłumaczenia na języki narodowe, m.in. na angielski, francuski i hiszpański⁹⁹.

Pisma Adama de Marisco (de Marsh)

Adam de Marisco pochodził zapewne z Marsh w Somersetshire. Prawdopodobnie urodził się ok. 1226–1227 roku¹⁰⁰. Odbił studia w Oksfordzie i uzyskał święcenia kapłańskie. Następnie, pod wpływem swego przyjaciela, franciszkanina Adama z Oksfordu, postanowił wstąpić do minorytów, co nastąpiło w Worcester, zapewne między rokiem 1236 a 1239¹⁰¹. Był jednym z najlepiej wykształconych minorytów swoich czasów, jako pierwszy członek zgromadzenia wykładał w Oksfordzie i zwano go *Doctor Illustris*¹⁰². Większość swego życia spędził w tym ośrodku akademickim i jednocześnie utrzymywał ożywione kontakty z wieloma wpływowymi osobami w Anglii. Był blisko związany z Robertem Grossetestem, biskupem Lincolnu oraz kanclerzem uniwersytetu, i korespondował m.in. z Szymonem de Montfort oraz Ryszardem z Kornwalii¹⁰³. W roku 1245 był wraz z Robertem Grossetestem na soborze lyońskim¹⁰⁴. Zmarł w roku 1257 lub wiosną roku 1258¹⁰⁵.

Adam de Marisco żywo interesował się sytuacją w Ziemi Świętej. W jego listach do najbardziej wpływowych osób w królestwie problematyka ta pojawiała się bardzo często. *Doctor Illustris* niejednokrotnie dołączał do swoich przesyłek kopie listów dotyczących wydarzeń w Outremer i jednocześnie prosił swoich korespondentów o takie wiadomości¹⁰⁶. Przyczynił się m.in. do rozpowszechnienia wiadomości o klęsce armii Ludwika IX pod Al-Mansurą¹⁰⁷. Zapewne w roku 1250 skierował do ministra prowincji Anglii Wilhelma z Nottingham list, w którym prosił go o wysłanie angielskich minorytów do głoszenia kazań i propagowania wypraw krzyżowych¹⁰⁸. W innym liście do ministra wspominał o dwóch minorytach angielskich wyznaczonych przez papieża do prowadzenia akcji misyjnej

⁹⁹ BBTS, t. I, s. 278.

¹⁰⁰ Miejsce pochodzenia Adama de Marisco nie jest pewne, a o dyskusji na ten temat pisał m.in. J.S. Brewer, *Preface*, [w:] *Monumenta Franciscana* t. 1, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858, s. LXXVIII. G. Golubovich umieszczał miejsce jego narodzin w diecezji Bath. BBTS, t. II, s. 346.

¹⁰¹ J.S. Brewer, *Preface...*, s. LXXIX; BBTS, t. II, s. 346.

¹⁰² J.S. Brewer, *Preface...*, s. LXXXVI, LXXX.

¹⁰³ Ibidem, s. LXXXIII; BBTS, t. II, s. 346.

¹⁰⁴ J.S. Brewer, *Preface...*, s. LXXXV; BBTS, t. II, s. 347.

¹⁰⁵ J.S. Brewer, *Preface...*, s. XCVIII.

¹⁰⁶ Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 107–109, 115, 275, 277, 278–279, 327.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 278–279; BBTS, t. II, s. 347.

¹⁰⁸ Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 309; BBTS, t. II, s. 348.

wśród Saracenów w Ziemi Świętej¹⁰⁹. Przygotował również adresowany do papieża memoriał, który powstał w związku z decyzją króla Henryka III o „wzięciu krzyża” w roku 1250. Autor przedstawił w nim papieża jako godnego przywódcę całej wspólnoty chrześcijańskiej, który ma także wielką rolę do odegrania w nawracaniu Tatarów, Saracenów i innych ludów pozostających poza Kościołem¹¹⁰. Autor przedstawił tragiczny los chrześcijan zabijanych przez muzułmanów oraz wyraził wielką radość z decyzji króla, którego nazwał *christianissimus rex Angliae*¹¹¹. Jednocześnie podkreślił, że sam zapał wojenny i liczna armia nie wystarczą do odniesienia sukcesu w Ziemi Świętej, który zależy także od woli Boga¹¹². Co godne podkreślenia, zwycięstwo militarne bez nawrócenia Saracenów było dla niego jedynie sukcesem połowicznym. Konwersja zaś nie jest możliwa bez skierowania do nich odpowiednich misjonarzy¹¹³. Adam de Marisco miał świadomość niebezpieczeństw na jakie narażeni będą udający się do niewierzących kaznodzieje. Podkreślił jednak, że Chrystus oczekuje od swych wyznawców gotowości do podejmowania ryzyka w celu nawrócenia innych. Misja wśród Saracenów była dla niego realizacją słów Zbawiciela o wysyłaniu uczniów *jak owce między wilki*¹¹⁴. Co więcej, przypomniał, że Kościół wzrastał i wydawał owoce dzięki męczeńskiej śmierci Chrystusa, apostołów i męczenników¹¹⁵.

Pisma i aktywność Adama de Marisco dowodzą rzeczywistego zainteresowania problematyką Ziemi Świętej. Jego plany zaangażowania minorytów w działania misyjne i zaakceptowanie związanego z nim ryzyka męczeństwa były bardzo bliskie przedstawionej wcześniej postawie św. Franciszka. Adam dodał do niej jeszcze aktywność na polu kaznodziejstwa krucjatowego. Jego postawę i wyrażane w listach opinie należy jednak uznać za efekt osobistej ciekawości, troski i przekonań, a nie za realizację planów władz wspólnoty zakonnej. Co godne podkreślenia, aktywność wykształconego i utrzymującego rozległe kontakty z ważnymi osobistościami życia publicznego angielskiego minoryty dowodzi, że zainteresowanie problemami Ziemi Świętej nie ograniczało się jedynie do braci wywodzących się i działających w krajach basenu Morze Śródziemnego, ale zataczało szerokie, ogólnoeuropejskie kręgi.

¹⁰⁹ Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 376–377.

¹¹⁰ Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 415, 426. J.M. Powell, *Church...*, s. 261; M.W. Baldwin, *Missions...*, s. 489.

¹¹¹ Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 427, 431. G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 158.

¹¹² (...) *quia non in multitudine exercitus victoria belli, sed de caelo fortitudo est* (...), Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 431.

¹¹³ *Quomodo credeant sine praedicante? Petrus de Cornelium, Philippus ad Eunuchum missi sunt. Et si exemplum recentius quaerimus, Augustinus a beato Gregorio destinatus formam fidei tradidit Anglis. Reformabiturne ruina fidei nisi per formam apostolicam, per quam est formata?* Ibidem, s. 435. J. Moorman, *A History...*, s. 301.

¹¹⁴ Adam de Marisco, *Epistolae...*, s. 436–437.

¹¹⁵ *In quo radicavit, crevit, fructificavit ecclesia, nisi in cruce Domini, nisi in cruoribus apostolorum, nisi in vulneribus martyrum? Certe pretiosa est in conspectu Domini mors sanctorum ejus.* Ibidem, s. 437.

Benedykt de Alignano, *De constructione castris Saphet*

Benedykt de Alignano od roku 1224 był opatem klasztoru benedyktyńskiego Notre-Dame de la Grasse. W roku 1228 odbył podróż do Italii, podczas której, jak przypuszcza H. Golubovich, zachwyił się życiem minoryckim¹¹⁶. W roku 1229 Benedykt został biskupem Marsylii, a jednocześnie jego fascynacja franciszkańskim sposobem życia skłoniła go do przyjęcia ich habitu. Nie znamy dokładnej daty przystąpienia Benedykta do franciszkanów, ale w dokumencie datowanym 27 marca 1230 r. pojawił się jako *frater Benedictus Dei permissione episcopus et dominus Massiliae*¹¹⁷. W roku 1239 biskup Benedykt wraz z krzyżowcami Tybalda Szampańskiego wyruszył do Ziemi Świętej, gdzie był bardzo aktywny. Nie tylko wiele podróżował i odwiedzał miejsca święte, ale również zainicjował odbudowę twierdzy Safed w roku 1240. Nie wiemy, jak długo biskup przebywał w Outremer, ale 3 kwietnia 1242 roku był na powrót w Marsylii¹¹⁸.

Problemy Ziemi Świętej absorbowały Benedykta i w późniejszym okresie. Nie mógł co prawda uczestniczyć osobiście w wyprawie króla Ludwika IX, ale wysłał z krzyżowcami kapłanów z własnej diecezji i żywo interesował się przebiegiem kampanii¹¹⁹. W roku 1260 postanowił odbyć drugą podróż do Ziemi Świętej. Dotarł do Syrii we wrześniu 1260 roku i pozostał tam aż do roku 1263. W tym czasie dokończył pisanie dzieła zatytułowanego *Tractatus fidei contra diversos errores*, którego kopie przesłał m.in. papieżowi¹²⁰. Wtedy także powstał drugi jego tekst zatytułowany *De constructione castris Saphet*, w którym biskup Benedykt opisał wydarzenia związane z odbudową fortyfikacji, którą sam zainicjował podczas swego pierwszego pobytu w Outremer¹²¹. Ukazał w nim znaczenie strategiczne twierdzy oraz starania, jakie podjął, aby przekonać mistrza templariuszy i innych krzyżowców do realizacji tego przedsięwzięcia¹²². W szczegółowej i barwnej opowieści nie brak niezwykłych historii, takich jak opowieść o muzułmańskim starcu, który w zamian za szatę wskazał źródło cierpiącym z powodu niedostatku wody krzyżowcom¹²³. Sporo uwagi autor poświęcił także obawom muzułmańskiego władcy Damaszku, który miał doskonale rozumieć, jak poważ-

¹¹⁶ BBTS, t. I, s. 237.

¹¹⁷ Salimbene, co prawda, przesunął datę jego wstąpienia do franciszkanów na rok 1258, ale jest to zapewne błąd tego autora, który podał również błędną datę jego śmierci, tj. 21 III zamiast 11 VIII 1268 r. BBTS, t. I, s. 237–238; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 11; M. Robson, *The Franciscans...*, s. 23.

¹¹⁸ K. Molin, *The non-military functions...*, s. 379; BBTS, t. I, s. 240–241; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 11.

¹¹⁹ BBTS, t. I, s. 241; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 11.

¹²⁰ BBTS, t. I, s. 242–243.

¹²¹ A. Forey, *The military orders...*, s. 6; BBTS, t. I, s. 246; B. Bagatti, *Scrittori francescani di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983, s. 147.

¹²² Benedictus de Alignano, *De constructione castris Saphet*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 249–250.

¹²³ *Ibidem*, s. 250.

ne konsekwencje dla sytuacji politycznej i militarnej spowoduje odbudowa Safedu¹²⁴. W zakończeniu autor wyraźnie dał do zrozumienia, że mimo trudności i wielkiego wysiłku, jaki był potrzebny do odbudowy fortecy, osiągnięte korzyści są ogromne. Twierdza nie tylko zapewnia bezpieczeństwo mieszkającym w pobliżu chrześcijanom, ale również umożliwia swobodne odbywanie pielgrzymek do miejsc uświęconych obecnością Chrystusa, apostołów i proroków¹²⁵. Wymowa tekstu jest jednoznaczna: wspólny mądrze skierowany wysiłek chrześcijan, mimo trudnej sytuacji, jaka panuje w Ziemi Świętej, może przynieść oczekiwane rezultaty¹²⁶. Optymizm biskupa Benedykta może być o tyle uzasadniony, że w chwili pisania dzieła widział pozytywne rezultaty przedsięwzięcia, które rozpoczął dwadzieścia lat wcześniej. Ufortyfikowany za jego staraniem Safed został zdobyty przez wojska Bajbarsa dopiero w roku 1266. Biskup, który zmarł w Europie w roku 1268, zapewne umierał ze świadomością załamania się jego marzeń o trwaniu potężnej twierdzy zapewniającej bezpieczeństwo chrześcijanom w Galilei¹²⁷.

Maurycy z Bergen, *Itinerarium in Terram Sanctam*

W roku 1271 w Ziemi Świętej przebywał feudal i krzyżowiec z Norwegii Andres Nikolasson. W jego orszaku podróżował franciszkanin z klasztoru w Bergen, brat Maurycy, który opisał przebieg wyprawy¹²⁸. Trasa podróży wiodła m.in. przez Półwysep Iberyjski, Marsylię i Sardinie.

Zachowane *Itinerarium* jest niestety niekompletne, brak w nim m.in. początku. Informacje dotyczące Ziemi Świętej stanowią około 1/4 objętości zachowanego tekstu i ograniczają się do lakonicznego wymienienia części terytoriów kontrolowanych przez Franków oraz informacji o zamku szpitalników Krak des Chevaliers, który miał być *melius castrum totius mundi* i został zdobyty przez Saracenów, jak napisał Maurycy *circa annum 1271*¹²⁹. Bardzo interesująca jest również zamieszczona w tekście wzmianka o dwóch kaplicach w Tortosie. W pierwszej, dedykowanej Matce Bożej, nabożeństwa odprawiać mogli jedynie biskupi oraz minoryci i dominikanie. Kaplica ta, jak poinformowano Maurycego, została wzniesiona własnoręcznie przez św. Piotra i obecnie, z racji licznych cudów,

¹²⁴ Ibidem, s. 247–248.

¹²⁵ Ibidem, s. 252–253.

¹²⁶ *Et propter hoc potest sciri quantum minuitur et subtrahitur infidelibus Saracenis, et quantum accrescit et additur Christianitati propter constructionem et stabilimentum castris Saphet, quod factum est ad amplificandum et debilitandum et reprimendum infideles, et ad dilatandum. multiplicandum et confortandum fideles. Ad honorem Domini Nostri Jhesu Christi, et ad exaltationem Ecclesie Sancte Dei amen.* Ibidem, s. 253.

¹²⁷ K. Molin, *The non-military functions...*, s. 385.

¹²⁸ S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 85.

¹²⁹ Mauritio, *Itinerarium in Terram Sanctam, Monumenta Historica Norvegiae, Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen udgivne efter offentlig foranstaltning*, ved Dr. Gustav Storm, Kristiania 1880, s. 167.

przyciąga wielu pielgrzymów¹³⁰. Przy budowie drugiej osobiście miała pracować Matka Boża¹³¹.

Mimo lakoniczności tekst *Itinerarium* pozwala na stwierdzenie, że w opinii franciszkańskiego autora pielgrzymowanie do Ziemi Świętej jest przedsięwzięciem godnym pochwały, a trud pątników zasługuje na zapamiętanie¹³². Możliwość uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w świątyniach, których budowniczymi byli Matka Boża i św. Piotr oraz przywileje, jakimi w Ziemi Świętej cieszyli się minoryci, niewątpliwie mogły być zachętą dla kolejnych pielgrzymów i krzyżowców.

Fidenzio z Padwy, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*

Fidenzio z Padwy urodził się zapewne około 1226 roku, a pierwszą pewną wiadomość dotyczącą jego życia możemy datować na rok 1266, kiedy to był wikariuszem prowincji Ziemi Świętej. O jego wcześniejszym życiu nie wiemy praktycznie niczego. Na podstawie znajdujących się w jego dziele uwag na temat przygotowań do wojny z Saracenami H. Golubovich przypuszczał, że Fidenzio, nim został minorytą, mógł mieć jakieś doświadczenia militarne¹³³. W roku 1274 był obecny na soborze w Lyonie, gdzie papież Grzegorz X polecił mu przygotowanie dzieła, w którym na podstawie własnych doświadczeń z działalności w Outremer miał przedstawić sposób odzyskania Ziemi Świętej¹³⁴. Po zakończeniu soboru Fidenzio powrócił do Syrii, gdzie pozostał przynajmniej do roku 1289¹³⁵.

Najprawdopodobniej w roku 1290 był na powrót w Europie i dokończył pisanie zamówionego przez Grzegorza X dzieła. Na początku 1291 roku przekazał je papieżowi Mikołajowi IV. Miało to miejsce zapewne przed dotarciem do Europy wiadomości o upadku Akki, gdyż o mieście tym napisał: *Acon est civitas Christianorum, et ibi est dominium Latinorum*¹³⁶. Dzieło Fidentia z Padwy zajmuje wśród pozostałych pism franciszkańskich dotyczących Ziemi Świętej pozycję

¹³⁰ *In Antardo itaque intus in ecclesia majori est capella virgins gloriosae, mirae quidem pulchritudinis, licet parva in qua non licet alienigenis celebrare nisi episcopis et fratribus minoribus et praedicatoribus tantum. Hic propter frequentiam miraculorum magna est peregrinatio. Dicitur sanctum Petrum in fabrica istius capellae laborasse propriis manibus. Ibidem, s. 168.*

¹³¹ *Alia capella est intus in ipso castro, et asseritur, quod beata virgo et ipsa suis manibus in fabrica ipsius laborabat. Ibidem, s. 168.*

¹³² *Quicumque ex isto breui itinerario sive per memorata loca peregrinando seu et ipsum legendo aliquid solatii nostro mediante labore acceperit, quaeso ut animam felicitis recordationis domini Andreae Nicholai recommendatam habeat coram deo meque pauperem fratrem Mauritium nihilominus divinae pietati devotius recommendet. Ibidem, s. 168.*

¹³³ BBTS, t. II, s. 2, 7.

¹³⁴ *Dominus papa Gregorius, sancto Spiritu onflamatus, totis visceribus liberationem Terrae Sanctae desiderans (...), mihi mandavit in concilio Lugdunensi, ut in scriptis ponerem qualiter Terra Sancta acquiri posset de manibus infidelium, et qualiter acquisita possit a Xristi fidelibus conservari, Fidentio de Padua, Liber..., s. 9; BBTS, t. II, s. 4; B. Bagatti, Scrittori..., s. 148.*

¹³⁵ BBTS, t. II, s. 5.

¹³⁶ Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 54; BBTS, t. II, s. 6; M. Balard, *Laciński Wschód...*, s. 311.

szczególną. Jego autor przez wiele lat przebywał w Outremer i był zapewne doskonale zorientowany w tamtejszych realiach. Co więcej, jako wikariusz prowincji *Terrae Sanctae* przedstawił poglądy zgodne ze stanowiskiem i planami władz Zakonu, a przynajmniej władz prowincji. Dlatego też *Liber recuperationis* zasługuje na szczególną uwagę badaczy.

W pierwszej części dzieła przedstawiona została historia Ziemi Świętej oraz zamieszkujących ją i panujących w niej ludów, od żydów przez Asyryjczyków, Chaldejczyków i Rzymian aż po chrześcijan¹³⁷. W dalszej części omówione zostały przyczyny klęsk Franków, które minorityta widział m.in. w zniewieszczeniu i braku woli walki oraz w podziałach i wrogości pomiędzy poszczególnymi grupami łacinników¹³⁸. Następnie autor przedstawił Saracenów, którzy potrafią się zjednoczyć do walki z chrześcijanami, a jednocześnie są okrutnymi i perfidnymi wrogami, którzy zrywają rozejmy i nie dotrzymują innych umów¹³⁹. Sporo uwagi poświęcił Fidentio omówieniu działań, jakie jego zdaniem należy podjąć, aby możliwe stało się odzyskanie i utrzymanie Ziemi Świętej. Wśród niezbędnych warunków osiągnięcia tego celu wymienił m.in. zgromadzenie odpowiednio licznego, uzbrojonego i zdyscyplinowanego wojska, składającego się zarówno z sił lądowych, jak i floty, których współdziałanie jest jego zdaniem niezbędne. Podkreślił również konieczność odpowiedniego zaopatrzenia zamków i twierdz oraz utrzymywania wywiadowców pozwalających poznać i uprzedzić działania wrogów¹⁴⁰. W opinii franciszkanina równie ważna jak liczebność i karność armii jest troska o moralność krzyżowców i ich dowódców. Zapał wojenny i dzielność powinny iść w parze z pobożnością i zapałem modlitewnym¹⁴¹. W opinii Fidentia wojna z Saracenami w Ziemi Świętej spełnia wszystkie warunki wojny sprawiedliwej i w związku z tym udział w niej nie powinien budzić najmniejszych wątpliwości moralnych¹⁴². W kolejnej części tekstu autor przedstawił szczegółowe rozważania na temat sposobu dotarcia armii krzyżowców do Ziemi Świętej, ukazując wady i zalety lądowania sił chrześcijan w różnych częściach wybrzeża egipskiego, palestyńskiego i syryjskiego. Analiza warunków w różnych lokalizacjach skłoniła go do wskazania okolic Antiochii jako najlepszych do rozpoczęcia wielkiej operacji militarnej w Ziemi Świętej¹⁴³.

¹³⁷ Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 9–10.

¹³⁸ *Nam Xpistiani qui habitaverunt in Terra Sancta perdidierunt cor et facti sunt vilissimi in bello sicut mulieres (...)*. Ibidem, s. 14–15.

¹³⁹ Ibidem, s. 16, 18–24.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 28–33, 46; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 311.

¹⁴¹ Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 40–45; W XII i XIII stuleciu klęski dość powszechnie tłumaczono grzechami przez krzyżowców popełnianymi i dlatego nie mogli zwyciężyć, mimo że wojna, którą prowadzili, była słuszna. Argument *peccatis exigentibus* był powszechnie przywoływany. P.A. Throop, *Criticism...*, s. 380–381.

¹⁴² Fidentio de Padua, *Liber...*, s. 50.

¹⁴³ Ibidem, s. 51–57.

Opracowane przez Fidenzia z Padwy dzieło ujrzało światło dzienne w przeddzień upadku Akki i natychmiast znaczne jego fragmenty, zwłaszcza te, w których proponował jak najlepiej wykorzystać kontrolowane przez łacinników przyczołki w Outremer, stały się nieaktualne. Mimo to *Liber recuperationis Terrae Sanctae* ma dla naszych rozważań fundamentalne znaczenie. Po pierwsze, autor był członkiem zakonu franciszkanów, który miał za sobą wiele lat pobytu w Ziemi Świętej i kierowania żyjącymi i pracującymi tam braćmi. Zapewne wyrażone przez niego opinie były zgodne z przekonaniami i oczekiwaniami tamtejszych minorytów. Postulaty odnowy moralnej łacinników oraz podporządkowania partykularnych interesów kupców, zakonów rycerskich i feudałów w Outremer nadrzędnemu celowi, jakim jest utrzymanie Ziemi Świętej, można więc uznać za plan, w którego realizację franciszkanie gotowi byli się zaangażować. Po drugie, pełna akceptacja działań militarnych wyraźnie dowodzi, że Fidenzio uważał je za krok niezbędny dla zrealizowania planów zakonu wobec Ziemi Świętej. Po trzecie wreszcie fakt, że papież zlecił sporządzenie takiego opracowania właśnie minorycie, świadczy o zaufaniu do wiedzy i kompetencji autora. Niewykluczone, że Stolica Apostolska uznawała franciszkanów za wspólnotę do pewnego stopnia niezależną od lokalnych układów politycznych i dlatego zakładała, że jej członkowie mogli przygotować obiektywną ocenę sytuacji. Wyrażona przez Fidenzia krytyka stosunków panujących wśród łacinników w Outremer zdaje się potwierdzać niezależność jego pozycji i sądów.

Pisma Rogera Bacona dotyczące Ziemi Świętej

Wśród trzynastowiecznych autorów franciszkańskich miejsce szczególne zajmuje Roger Bacon. Urodził się on ok. 1215–1220 roku w Anglii i odbył studia w Oksfordzie. Następnie jako magister sztuk wykładał w macierzystym uniwersytecie i w Paryżu. Po powrocie do Anglii, w roku 1257, jako człowiek dojrzały, wstąpił do zakonu franciszkanów. Głoszone przez Rogera poglądy naukowe budziły kontrowersje, nie tylko wśród środowisk franciszkańskich, a władze Zakonu próbowały ograniczyć jego aktywność pisarską. Po roku 1277 uczony na pewien czas trafił nawet do więzienia, zapewne w Paryżu. Po uwolnieniu, prawdopodobnie w roku 1292, udał się ponownie do Oksfordu, gdzie kontynuował pracę pisarską. Data jego śmierci nie jest pewna, jak podaje tradycja zakonna, zmarł 11 czerwca 1292 roku lub dopiero w roku 1294¹⁴⁴.

W latach 1266–1268, po otrzymaniu bezpośredniej zachęty ze strony papieża Klemensa IV, Roger Bacon stworzył kolejno trzy najważniejsze swe dzieła, tj. *Opus Maius*, *Opus Minus* i *Opus Tertium*¹⁴⁵. Powstały one w tajemnicy przed

¹⁴⁴ *Cronica XXIV*, s. 360; J.H. Bridges, *The Life and Work of Roger Bacon, An Introduction to The Opus Majus*, London 1914, s. 14, 19, 25–26, 31, 35; G. Minois, *Kościół i nauka...*, s. 215; T. Włodarczyk, *Roger Bacon, Dzieło Większe. Opus Maius. Wprowadzenie*, Kęty 2006, s. 12–16, 19–20; A. Gemelli, *Franciszkanizm...*, s. 56–58.

¹⁴⁵ *Epistolae et dictamina...*, nr 212, s. 138; Tłumaczenie listu na język polski znaleźć można we *Wprowadzeniu do Dzieła Większego* wydanego przez Tadeusza Włodarczyka, T. Włodarczyk,

władzami zakonnymi i wbrew wyraźnemu zakazowi publikowania jakichkolwiek rozpraw bez uzyskania zgody przełożonych¹⁴⁶. Śmierć papieża w roku 1268 postawiła łamiącego zakazy zakonne Bacona i jego pisma w bardzo niezręcznej sytuacji i sprawiła, że przedstawione poglądy traktowano z wielką nieufnością¹⁴⁷. Dociekania naukowe franciszkanina obejmowały niezwykle szerokie spektrum zagadnień. Wierzył on, że rozległa wiedza pozwolić może na stworzenie skutecznych narzędzi i metod, dzięki którym uda się zapewnić ostateczne i całkowite zwycięstwo chrześcijaństwa nad wszystkimi jego wrogami, w tym muzułmanami¹⁴⁸. Zastosowanie w praktyce zdobytej wiedzy i wyników badań naukowych było dla niego równie ważne, jak same studia.

Problematyka związana z Ziemią Świętą i aktywnością, jaką w stosunku do niej powinni prowadzić chrześcijanie, wielokrotnie pojawiła się w pismach Rogera Bacona. H. Golubovich nazwał go nawet pierwszym orientalistą franciszkańskim¹⁴⁹. W trzeciej części *Dzieła Większego*, zatytułowanej *O pożytku gramatyki* autor wyraził pełne przekonanie o konieczności poznawania przez chrześcijan języków obcych, w tym arabskiego. Język ten bowiem, jak pisał Bacon, *jest językiem, z którego wywodzi się filozofia*¹⁵⁰. Co więcej, jego znajomość jest niezbędną dla utrzymywania koniecznych stosunków dyplomatycznych z muzułmanami¹⁵¹. Bez znajomości języków nie można również podejmować skutecznej działalności misyjnej, która prowadzić ma do nawrócenia wszystkich narodów¹⁵². Zdaniem Bacona akcje zbrojne przeciw Saracenom nie skutkują ich nawróceniem, a jedynie budzą w nich coraz większą nienawiść do chrześcijan¹⁵³. Krytyczny stosunek

Roger Bacon..., s. 15–16; J.H. Bridges, *The Life...*, s. 14; S. Lubecki, *List Rogera Bacona do papieża Klemensa IV o zamiarach napisania encyklopedii nauk*, „W nurcie franciszkańskim” 7, 1998, s. 218–219.

¹⁴⁶ O zakazie i trudnościach związanych z przygotowywaniem dzieła pisał sam Roger Bacon w *Opus Tertium*. Roger Bacon, *Opus Tertium*, ed. J.S. Brewer, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1859, s. 13. Zakaz taki wydano podczas posiedzenia kapituły generalnej w Narbonne w roku 1260, zob. T. Włodarczyk, *Roger Bacon...*, s. 15–16.

¹⁴⁷ T. Włodarczyk, *Roger Bacon...*, s. 17.

¹⁴⁸ G. Minois, *Kościół i nauka...*, s. 216.

¹⁴⁹ BBTS, t. II, s. 404.

¹⁵⁰ Roger Bacon, *Dzieła Większe. Opus Maius*, wyd. T. Włodarczyk, Kęty 2006, s. 84; idem, *Opus Tertium...*, s. 24–25; idem, *Compendium philosophiae*, ed. J.S. Brewer, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1859, s. 433–434; S. Lubecki, *List...*, s. 224.

¹⁵¹ *Nie jest tylko czymś przynoszącym szkody, ale również zawstydza, kiedy wśród wszystkich ludzi wykształconych [świata łacińskiego] nie można znaleźć (...) [ludzi] którzy znaliby chociaż jedną literę arabską, bądź grecką, i mogliby tłumaczyć, albo odpowiedzieć posłowi, co się często zdarza*. Roger Bacon, *Dzieła Większe...*, s. 113.

¹⁵² *Po szóste, znajomość języków konieczna jest lacinnikom w celu nawracania niewierzących. Bowiem to w rękach lacinników spoczywa władza nawracania*. Ibidem, s. 114; M. Balard, *Łaciński Wschód...*, s. 300.

¹⁵³ *Zresztą w ten sposób nie nawraca się, ale zabija i posyła do piekła! Pozostali zaś, którzy unikają śmierci w czasie wojny, ich dzieci, trwają w nienawiści i z większą gwałtownością występują*

do krucjat wynikał również z tego, że w ocenie autora prowadzone w krajach zamorskich wojny powodują chaos w całym Kościele, czego przykładem może być, w jego opinii, wyprawa podjęta przez Ludwika IX¹⁵⁴. Sceptycyzm Bacona wobec krucjat podyktowany był również tym, że doraźne sukcesy militarne nie przynoszą długotrwałych korzyści, ponieważ *nawet gdy chrześcijanie odnoszą zwycięstwa, to nie ma nikogo, kto broniliby zdobytych terenów*¹⁵⁵. Co więcej, zdaniem autora *wiara nie przychodzi do świata poprzez militarną przemoc, ale za pośrednictwem prostoty objawienia*¹⁵⁶. Nie oznacza to jednak, że minoryta nie akceptował w ogóle działań zbrojnych wobec niewiernych. W rozdziale XIV cytowanej III części *Dziela Większego* przedstawił działania, które należy podjąć, *by cała Ziemia Święta wraz z Jerozolimą pozostawała w posiadaniu chrześcijan, bez obawy utracenia jej na zawsze*¹⁵⁷. Jego zdaniem najpierw należy wysłać do Saracenów *misjonarzy biegłych we wszelkich naukach, a jednocześnie takich, którzy by znali doskonale ich języki lub dysponowali najlepszymi i wiernymi tłumaczami*. Jeżeli to nie przyniesie wystarczających rezultatów, powinno się przygotować wyprawę wojenną, która pozwoli na podbicie zamieszkanych przez muzułmanów terenów i jednocześnie *zebrać ludzi mądrych, którzy (...) zastanawialiby się nad tym, w jaki sposób można by nawrócić cały naród mieszkający w sąsiedztwie chrześcijan*¹⁵⁸. Do narzędzi, którymi można się posługiwać podczas walk z Saracenami, zaliczył Roger Bacon opisane w *Opus Tertium* zwierciadła zapalające mocą skupionych promieni słonecznych. Twierdził on, że dwanaście takich zwierciadeł wystarczyłoby do obrony Akki przed Saracenami i, co najważniejsze, prowadzona przy ich pomocy walka odbywałaby się bez konieczności przelewania krwi chrześcijan¹⁵⁹. Dla Rogera Bacona działania militarne w pewnych sytuacjach są konieczne i uzasadnione. Jeżeli jednak nie będą im towarzyszyć należycie prowadzone akcje misyjne, skazane są na niepowodzenie. Wyjątkowo negatywnie wypowiadał się natomiast na temat krucjaty dziecięcej

*przeciwko wierze chrześcijańskiej właśnie ze względu na prowadzone z nimi wojny i nieosiągalnie oddalają się od wiary chrześcijańskiej, oraz zapalają się w złości i nienawiści do tego stopnia, że gotowi są czynić wszystko, co byłoby w stanie szkodzić chrześcijanom. Z tego powodu Saraceni w wielu częściach świata stają się głusi na nawracanie, szczególnie mieszkańcy zamorskich krain (...), Roger Bacon, *Dzielo Większe...*, s. 114; F. Cardini, *Europa...*, s. 102–103; G. Minois, *Kościół i wojna...*, s. 159.*

¹⁵⁴ Z tekstu nie wynika jednoznacznie, jaki to *największy chaos w Kościele* miał na myśli Roger Bacon, uważa on jednak to za sprawę absolutnie oczywistą. Roger Bacon, *Dzielo Większe...*, s. 114.

¹⁵⁵ Ibidem, s. 114; A. Forey, *The military orders...*, s. 18.

¹⁵⁶ Roger Bacon, *Dzielo Większe...*, s. 115, R.I. Burns, *Christian-Islamic Confrontation...*, s. 1391.

¹⁵⁷ Roger Bacon, *Dzielo Większe...*, s. 115.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 115.

¹⁵⁹ *Certe si duodecim talia specula haberent Aconenses, et illi qui sunt ultra mare Christiani, ipsi sine effusione sanguinis pellerent Saracenos de finibus eorum.* Roger Bacon, *Opus Tertium...*, s. 116.

i działań *pastorellich*. Uważał, że zapał pozbawionych rozumu tłumów, zwłaszcza w przypadku pastuszków, był inspirowany przez prowokatorów przysyłanych przez *Tatarów lub Saracenów*¹⁶⁰.

Nawracanie niewiernych, podobnie jak ewentualne działania zbrojne, prowadzone są zawsze, niezależnie od epoki historycznej, w bardzo konkretnej przestrzeni geograficznej. Dlatego też dla naszego autora znajomość geografii jest niezbędnym składnikiem wiedzy¹⁶¹. Bez niej chrześcijanie nie będą mogli nie tylko nawracać niewiernych, ale i skutecznie bronić się przed ich agresją¹⁶². Z tego też powodu Bacon wiele miejsca w IV części *Dziela Większego* poświęcił geograficznemu opisowi Ziemi Świętej¹⁶³. Zawarł w nim wiele informacji dotyczących ukształtowania terenu, warunków naturalnych, przyrody ożywionej i nieożywionej, miast itp. Obszerny i drobiazgowy opis sporządzony został na podstawie lektury m.in. dzieł pogańskich autorów starożytnych, Biblii i pism Ojców Kościoła¹⁶⁴. Jak Bacon sam napisał, nie odwiedził opisanych przez siebie terenów, mimo to poświęcone im fragmenty uważał za ważne dla *Dziela Większego*¹⁶⁵.

Represje, które dotknęły Rogera Bacona w związku z jego twórczością, nie były zapewne spowodowane krytyczną oceną tych fragmentów dzieł, które dotyczyły Ziemi Świętej — jak wynika z przekazu *Kroniki XXIV generalów* potępiono go za głoszenie *podejrzanych nowości*¹⁶⁶. Co prawda, otwarta krytyka krucjaty Ludwika IX zapewne nie przysporzyła mu przyjaciół, zwłaszcza wśród współbraci związanych ze Świętym Królem. Z drugiej wszakże strony autor uznawał zasadność podejmowania walki z Saracenami, domagał się tylko odpowiedniego jej przygotowania. Żadnych podejrzeń nie budził zapewne postulat prowadzenia akcji misyjnej przez odpowiednio przygotowanych kaznodziejów. Przychylnie zainteresowanie jego poglądami ze strony papieża Klemensa IV dowodzi, że nie

¹⁶⁰ Roger Bacon, *Dzielo Większe...*, s. 399–400. Mianem *pastuszkowie* (*pastorelli*) określano wieśniaków francuskich, którzy na wieść o niewoli króla Ludwika IX postanowili zorganizować wyprawę, by uwolnić króla z rąk Saracenów. J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 128.

¹⁶¹ *Wymaga tego nie tylko filozofia, ale i zrozumienie mądrości Boga, zgodnie z którą cała historia dokonuje się i realizuje w poszczególnych miejscach świata. Z tego powodu nieodzowne jest zapoznanie się z dostojnym i faktycznym znaczeniem i charakterem sensu poszczególnych miejsc świata.* Roger Bacon, *Dzielo Większe...* s. 312–313; zob. też J.H. Bridges, *The Life...*, s. 153.

¹⁶² *To poznanie miejsc świata jest nadzwyczaj konieczne dla państwa i rzeczypospolitej wierzących, jak dla sprawnego prowadzenia dzieła nawracania niewiernych, oraz przeciwstawiania się zarówno niewierzącym, jak i Antychrystowi i jego zwolennikom.* Roger Bacon, *Dzielo Większe...*, s. 313.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 319–355.

¹⁶⁴ Bacon przywołuje bezpośrednio m.in. Anaksagorasa, Arystotelesa, Pliniusza, Lukana, Senekę, Orozjusza, Sallustiusza, Józefa Flawiusza, Hegesippa, św. Hieronima. *Ibidem*, s. 319–355; zob. też J.H. Bridges, *The Life...*, s. 156.

¹⁶⁵ Roger Bacon, *Opus Minus...*, s. 318–319.

¹⁶⁶ *novitates suspectas*, jak napisano w *Cronica XXIV*, s. 360. T. Włodarczyk, *Roger Bacon...*, s. 19.

był w swych opiniach odosobniony. Mimo to nie możemy uznać pism Rogera Bacona za oficjalne stanowisko zakonu franciszkańskiego w sprawie Ziemi Świętej.

Anonim, *Liber exemplorum Fratrum Minorum saeculi XIII*

Ten anonimowy zbiór exemplów powstał w środowisku franciszkanów w końcu XIII stulecia¹⁶⁷. Składają się nań opowieści, które autor (autorzy?) przypisał m.in. braciom Leonowi, Idziemiu, Aleksandrowi z Hales, Szymonowi z Alvernii, św. Bonawenturze, Benedyktowi z Arezzo i wielu innym¹⁶⁸. Jak zauważył wydawca tekstu, L. Oligier, część historii została zainspirowana pismami Tomasza z Celano, zaś absolutna większość opowieści pochodzi od braci aktywnych w dwóch ośrodkach, tj. w Asyżu i Paryżu¹⁶⁹. Zawarte w zbiorze exempla są więc związane ze środowiskami należącymi do najbardziej wpływowych w całym zgromadzeniu i dlatego zasługują na analizę. W kilku z nich znalazły się wzmianki o Ziemi Świętej, zaś z punktu widzenia naszych rozważań największe znaczenie mają dwie opowieści o spotkaniach św. Franciszka z al-Kamilem w 1219 roku. Obie są opisami prób, na które sułtan miał wystawić Ojca Serafickiego¹⁷⁰. Postępowanie oraz słowa Franciszka przedstawione w tych historiach zawierają jednoznaczną akceptację dla działań militarnych prowadzonych przez krzyżowców, które uważa on za w pełni uzasadnione i zgodne z Ewangelią. Stwierdzenie takie w ustach Biedaczyny ma szczególne znaczenie, jako że wierność Ewangeliom jest fundamentem życia franciszkańskiego¹⁷¹. Co więcej, jedną z opowieści można odczytać jako krytykę prowadzenia negocjacji pokojowych z sułtanem, którego oferta kryła w sobie próbę oszustwa¹⁷². Na podkreślenie zasługuje również przypisanie obu opowieści ministrowi generalnemu Bonawenturze, co nadaje im charakter oficjalnego stanowiska władz zakonu. Ich wymowa jest w zasadzie zgodna z poglądami generała, który kierował minorytów do głoszenia kazań krucjatowych.

Przypisywane franciszkanom dzieła dotyczące Ziemi Świętej

Obok omówionych wyżej tekstów, których autorami byli członkowie zakonu braci mniejszych znane są obecnie jeszcze dwa datowane na XIII stulecie opisy Ziemi Świętej, które część badaczy wiąże ze środowiskiem minorytów.

¹⁶⁷ L. Oligier, *Liber exemplorum Fratrum Minorum saeculi XIII (Excerpta e cod Ottob. Lat. 522)*, „Antonianum” II, 1927, s. 203–204.

¹⁶⁸ *Liber exemplorum Fratrum Minorum saeculi XIII (Excerpta e cod Ottob. Lat. 522)*, ed. L. Oligier, „Antonianum” II, 1927, s. 217, 222, 237, 238, 250–251, 258, 264.

¹⁶⁹ L. Oligier, *Liber...*, s. 210.

¹⁷⁰ *Liber exemplorum...*, s. 250–251. Obie opowieści zostały omówione w rozdziale *Św. Franciszek i franciszkanie wobec Ziemi Świętej w okresie przed rokiem 1226*.

¹⁷¹ *Reguła i życie braci mniejszych są takie oto: zachowywać świętą Ewangelię Pana naszego Jezusa Chrystusa, Reguła zatwierdzona*, rozdz. 1, s. 393.

¹⁷² Część krzyżowców nie wierzyła, że sułtan posiada prawdziwe relikwie, stąd propozycja ich oddania uznawana była za próbę oszustwa. Zob. rozdział *Św. Franciszek i franciszkanie wobec Ziemi Świętej w okresie przed rokiem 1226*.

Anonim, *De Saracenis et de Ritu ipsorum in oratione et ieiunio, et aliis moribus ipsorum*

Ten anonimowy, krótki tekst opublikowany przez H. Golubovicha został, zdaniem wydawcy, napisany przez chrześcijańskiego misjonarza — minorytę lub dominikanina¹⁷³. Datowanie kodeksu, w którym tekst jest zachowany, na przełom XIII/XIV w. pozwala przypuszczać, że dzieło mogło powstać jeszcze w okresie przed upadkiem Akki¹⁷⁴. Opisane w nim zostały niektóre praktyki religijne i obyczaje muzułmanów. Anonimowy autor rzetelnie i poprawnie przedstawił zwyczaje związane z modlitwą, postem, sprawowaniem sądów i wymierzaniem sprawiedliwości. Omówił też praktykę wielożeństwa i wyobrażenia dotyczące muzułmańskiego rajy. Sporo uwagi poświęcił także życiu Mahometa i możliwym źródłom inspiracji jego nauki. Autor był dobrze poinformowany, a niektóre fragmenty dziełka dowodzą bliskiego wpływu tekstu Koranu¹⁷⁵. Na podkreślenie zasługuje także obiektywizm chrześcijańskiego autora, który potrafił zachować neutralność, nawet przy opisie obcych jego kulturze praktyk i obyczajów. Jedynie podczas omawiania okoliczności narodzin wiary muzułmańskiej podkreślał jej niepoprawność¹⁷⁶.

Znalezienie dowodów pozwalających na precyzyjne datowanie powstania tekstu oraz wykazanie jego niepodważalnego związku z minorytami otwarłoby drogę do rozważań na temat merytorycznego przygotowania wysyłanych do Saracenów misjonarzy oraz ich nastawienia do niewiernych, których mieli nawracać.

Philippus, *Iste sunt peregrinationes Ierusalem et tocius terre sancte*

Opublikowany przez W.A. Neumanna tekst, jak świadczy o tym ostatni jego akapit, jest rezultatem doświadczeń, jakie zabrał podczas pielgrzymowania do miejsc świętych niejaki *Philippus*¹⁷⁷. Analiza tekstu nie pozwala na jednoznaczne zidentyfikowanie autora i czasu powstania dzieła. Zdaniem części badaczy zostało ono spisane w latach 1285–1291 przez franciszkanina Filipa de Busseris z Savony¹⁷⁸. Jeżeli zaproponowana identyfikacja jest poprawna, to autor tekstu pochodził z rodziny szlacheckiej i urodził się zapewne przed rokiem 1260. Nie znamy daty jego wstąpienia do zakonu franciszkanów. Odbył studia w Paryżu

¹⁷³ Wydawca nie podał niestety żadnych dowodów na potwierdzenie swojej hipotezy, co więcej, miał świadomość tego, że jego identyfikacja jest jedynie propozycją. BBTS, t. I, s. 399.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 399–400.

¹⁷⁵ Tak jest np. przy opisie wyznaczenia momentu rozpoczęcia i zakończenia okresu postu czy przy opisie rajskiego ogrodu, *De Saracenis et de Ritu ipsorum in oratione et ieiunio, et aliis moribus ipsorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 400–401.

¹⁷⁶ *De Saracenis...*, s. 401.

¹⁷⁷ *Et de peregrinationibus Ierusalem et tocius Sancte Terre que vidi et eciam scire potui hec dicta sufficiunt: quas ego Philippus ad honorem Dei Omnipotentis et ad utilitatem peregrinorum breviter memorie commendavi, Philippi descriptio Terrae Sanctae*, ed. W.A. Neumann, „Oesterreichische Vierteljahresschrift für katholische Theologie”, t. XI, 1872, s. 174.

¹⁷⁸ Za taką identyfikacją autora opowiedział się ostatnio m.in. S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 221.

a następnie jako poseł papieski dwukrotnie podróżował na Wschód. Najpierw na polecenie Bonifacego VIII udał się do Kairu, a następnie, już za pontyfikatu Klemensa V na Cypr i do Armenii. Zmarł w roku 1340¹⁷⁹. XIV-wieczna tradycja franciszkańska przypisywała mu stworzenie nieznanego obecnie dzieła zatytułowanego *Speculum Terrae Sanctae*¹⁸⁰. Udział Filipa w papieskich poselstwach może wskazywać na to, że mógł on mieć już jakieś wcześniejsze doświadczenia związane z podróżami do Ziemi Świętej. Nie ma na to jednak żadnego bezpośredniego dowodu. Nie sposób również wskazać argumentów przemawiających za precyzyjnym datowaniem tekstu na ostatnie lata obecności Franków w Outremer¹⁸¹.

Dzieło jest opisem, a właściwie wyliczeniem godnych odwiedzenia miejsc świętych. Ich lista jest dość długa i rozpoczyna się od Nazaretu, który zdaniem autora powinien być pierwszym punktem na trasie pielgrzymowania, jako że to właśnie w tym mieście *Słowo stało się ciałem*¹⁸². Po opisie Nazaretu i Góry Tabor wyliczone zostały miejsca godne uwagi w okolicy jeziora Genezaret¹⁸³. Kolejny obszerny fragment poświęcony został Jerozolimie i jej najbliższej okolicy, w tym Górze Oliwnej¹⁸⁴. Następnie wyliczone zostały miejsca święte na trasie z Jerozolimy do Betlejem i Hebronu¹⁸⁵. Opisana została także droga nad Jordan, do Jerycha i nad Morze Martwe¹⁸⁶. Jako następne omówiono miejsca godne uwagi na wybrzeżu od Jafy aż po górę Karmel¹⁸⁷. Kolejnym etapem potencjalnej pielgrzymki miała być ponowna wędrówka przez Tyberiadę i dalej aż do Damaszku¹⁸⁸, po czym opisano pozostałą część wybrzeża syryjskiego od Antiochii po Trypolis¹⁸⁹. Uwagę autora przyciągały głównie miejsca, w których rozgrywały się wydarzenia biblijne. Zaledwie w kilku przypadkach pojawiły się informacje dotyczące późniejszej historii Ziemi Świętej¹⁹⁰.

¹⁷⁹ BBTS, t. I, s. 337, t. III, s. 29–31; S. De Sandoli, *Itinera...*, vol. IV, s. 221.

¹⁸⁰ BBTS, t. III, s. 33.

¹⁸¹ Przemawiać za tym może kolejność opisanych miejsc. Jako pierwsze opisane miejsce wymieniony jest bowiem Nazaret, ale autor przybył do niego z Akki — portu, do którego docierała większość pielgrzymów z Zachodu w ostatnich latach istnienia państw łacinników. *Philippi descriptio...*, s. 29.

¹⁸² (...) *civitas, in qua verbum caro factum est* (...). Ibidem, s. 29.

¹⁸³ Ibidem, s. 29–33.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 34–54.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 55–61.

¹⁸⁶ Ibidem, s. 65–70.

¹⁸⁷ Ibidem, s. 74–77.

¹⁸⁸ Ibidem, s. 165–172.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 172–174.

¹⁹⁰ Praktyka sporządzania opisów koncentrujących się głównie na wydarzeniach biblijnych sięga w przypadku Ziemi Świętej IV/V wieku n.e. Pielgrzymów interesowały bowiem głównie wydarzenia biblijne, a nie późniejsza historia Ziemi Świętej. S.G. Nichols, Jr. *The Interaction of Life and Literature in the Peregrinations ad Loca Sancta and the Chansons de Geste*, „Speculum”, vol. 44, N° 1, 1969, s. 55; idem, *Poetic Places and Real Spaces: Anthropology of Space in Crusade Literature*, „Yale French Studies”, N° 95, *Rereading Allegory: Essays in Memory of Daniel Poirion*,

Sporządzony przez Philippusa opis wywarł pewien wpływ na późniejsze piśmiennictwo dotyczące Ziemi Świętej. Nie tylko go kopiowano, ale również modyfikowano sam tekst, dostosowując go do realiów i oczekiwań czytelników w XIV i XV stuleciu¹⁹¹. Świadczy to o tym, że uznawano go za atrakcyjny i to nawet wówczas, gdy powszechnie dostępne były opracowywane w XIV/XV stuleciu specjalne przewodniki dla pielgrzymów, które powstawały w środowisku działających wówczas w Ziemi Świętej franciszkanów.

Anonimowe przewodniki po Ziemi Świętej

W XIII stuleciu sporządzano także bezosobowe i zazwyczaj anonimowe listy sanktuariów i innych otaczanych czcią miejsc w ojczyźnie Zbawiciela, które odwiedzali ówczesni pielgrzymi. Lakoniczne i bardzo schematyczne opisy poszczególnych miejsc kultu uzupełniane były wiadomościami o odległościach pomiędzy miejscowościami w Outremer. Kolejność, w której wymieniane były miejsca godne uwagi, odpowiadała możliwym trasom pielgrzymowania. Dlatego też uważa się, że teksty te powstawały na potrzeby pątników. Przemawia za tym również dobór informacji, które jedynie sporadycznie wykraczały poza historię biblijną. Przypuszczenie, że utwory te adresowane były do pielgrzymów, sprawiło, że zazwyczaj nazywa się je *przewodnikami*¹⁹². Ze środowiskiem minorytów łączonych jest kilka takich anonimowych tekstów. Należą do nich m.in.: *Peregrinationes Terrae Sanctae*¹⁹³, *Itinerarium Sanctorum Locorum*¹⁹⁴ oraz *De Via eundi de Iope in Ierusalem et de Sancto Sepulchro et aliis locis*¹⁹⁵. Ostatni z wymienionych utworów jest szczególnie interesujący dlatego, że poza lakonicznym opisem miejsc świętych zawiera on także krótki opis różnych wspólnot chrześcijańskich zamieszkujących Ziemię Świętą¹⁹⁶. Fragment ten, jak zauważył H. Golubovich,

1999, s. 117; G. Loche, *L'uso della Bibbia e di altre fonti nella trecentesca Descriptio Terre Sanctae do fra Giovanni di Fedanzola de Perugia*, „Studium Biblicum Franciscanum”, L.A. 54, 2004, s. 370–371.

¹⁹¹ Jeden z takich zmodyfikowanych tekstów przechowywany jest w bibliotece Trinity College w Dublinie (sygn.: 426), a opublikował go M.L. Colker, *A Mediaeval Pilgrim's Guide*, [w:] *Classical, Medieval and Renaissance Studies in Honour of Berthold Louis Ullman*, ed. Ch. Henderson Jr., Roma 1964. Inny, niezależny od tekstu z Dublinia, znajduje się w Bodleian Library w Oksfordzie, sygn. Rawlinson C 958, *Loca peregrinationis terre sancte. Czternastowieczny przewodnik po Ziemi Świętej*, wyd. W. Mruk, Kraków 2003.

¹⁹² J. Brefeld, *A Guidebook for the Jerusalem Pilgrimage in the Late Middle Ages: A Case for Computer Aided Textual Criticism*, Verloren 1994, passim; E. Delaruelle, *Deux guides de Terre Sainte aux XIIe et XIe siècles*, [w:] *La piété populaire au moyen âge*, ed. E. Delaruelle, Torino 1975, passim; W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki po Ziemi Świętej związane ze środowiskiem franciszkanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCXLVIII, Prace Historyczne, s. 128, 2001, s. 50–51.

¹⁹³ *Peregrinationes Terrae Sanctae*, ed. G. Golubovich, AFH, a. et. t. XI, 1918, s. 559–563.

¹⁹⁴ *Itinerarium Sanctorum Locorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 408–410.

¹⁹⁵ *De Via eundi de Iope in Ierusalem et de Sancto Sepulchro et aliis locis*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I, s. 405–408.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 407–408.

powstał pod wyraźnym wpływem dzieła Jakuba de Vitry, *Historia Hierosolymitana*¹⁹⁷. Choć nie dysponujemy żadnymi dowodami pozwalającymi wykazać bezpośredni związek autorów wspomnianych tekstów ze środowiskiem franciszkańskim, to zasługują one na uwagę. Tego typu utwory stały się bowiem bezpośrednim źródłem inspiracji dla franciszkańskich autorów opracowujących przewodniki dla pątników w XIV stuleciu¹⁹⁸. Bracia mniejsi odgrywali wówczas ogromną rolę w organizowaniu pielgrzymowania w Ziemi Świętej, a tzw. franciszkańskie przewodniki przyczyniły się do ujednoczenia łacińskiego kultu w Ziemi Świętej¹⁹⁹.

Analiza przedstawionych powyżej pism autorów franciszkańskich pozwala na poznanie poglądów na temat różnorodnych zagadnień związanych z Ziemią Świętą, wyrażonych bezpośrednio przez samych minorytów. Niewątpliwie region ten przyciągał uwagę XIII-wiecznych autorów. Co ważne, postrzegany był nie tylko jako scena wydarzeń biblijnych, ale również jako obszar, którego współczesne losy mają znaczący wpływ na funkcjonowanie wspólnoty franciszkańskiej i świata chrześcijańskiego. Nie możemy oczywiście uznać opinii pojedynczych autorów za stanowisko całego zgromadzenia. Niemniej jednak ukazują one rzeczywiste przekonania, oceny sytuacji i plany na przyszłość, jakie rodziły się w środowiskach minoryckich w XIII stuleciu. Godne podkreślenia jest również to, że tworzone przez franciszkanów teksty przyczyniały się do podtrzymania wśród mieszkańców Europy zainteresowania sytuacją w Ziemi Świętej²⁰⁰.

¹⁹⁷ BBTS, t. I, s. 407.

¹⁹⁸ W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki...*, s. 51, 53–54.

¹⁹⁹ Ibidem, s. 50, 57.

²⁰⁰ M.A. Boisard, *On the Probable Influence...*, s. 438.

ZAKOŃCZENIE

Przeanalizowany materiał źródłowy i rozległa literatura pozwala stwierdzić, że podejmowane przez franciszkanów działania mające związek z Ziemią Świętą znakomicie wpisują się w plan realizacji nadrzędnego celu zgromadzenia, jakim było życie według Ewangelii i dotarcie z przesłaniem o Chrystusie do wszystkich ludzi, niezależnie od ich pochodzenia, języka czy wyznawanej religii. Zadanie takie jednoznacznie zostało sformułowane przez samego Franciszka, który w *Liście do całego Zakonu* napisał m.in.: (...) *ponieważ posłał was na cały świat, abyście słowem i czynem dawali świadectwo Jego głosowi i sprawili, że wszyscy poznają, że nikt oprócz Niego nie jest wszechmocny*¹. Do osiągnięcia postawionego przed minorytami celu konieczne było zrealizowanie szeregu zadań, z których przynajmniej trzy wiązały się bezpośrednio z działaniami dotyczącymi m.in. Ziemi Świętej. Pierwszym, najbardziej uniwersalnym, było odmienienie życia chrześcijan, tak aby mogło się spełnić pragnienie Chrystusa powtórzone przez Ojca Serafickiego w *Liście do wiernych*: *I chce, abyśmy wszyscy przez Niego byli zbawieni i przyjmowali Go czystym sercem i nieskalanym ciałem*². Drugim ważnym zadaniem było odbudowanie jedności wszystkich chrześcijan z papieżem i Kościołem Rzymskim. Do problemu dochowania wierności i posłuszeństwa następcom św. Piotra Franciszek powracał wielokrotnie w różnych swych pismach³. Trzecim wreszcie było nawracanie Saracenów i innych niewiernych, gdyż tylko jako ludzie ochrzczeni mogą oni dostąpić łaski zbawienia⁴.

Analiza związanych z Ziemią Świętą działań podejmowanych przez franciszkanów w XIII stuleciu pozwala na sformułowanie następujących wniosków

1. Stworzone przez Franciszka zgromadzenie było szczególnie predestynowane do prowadzenia działań misyjnych i duszpasterskich zarówno wśród łacinników, chrześcijan wschodnich, jak i w społecznościach niechrześcijańskich. Wolność od przywiązania do jakichkolwiek dóbr materialnych i zalecenie, by głównym

¹ Św. Franciszek, *List do całego Zakonu*, s. 419; W. Di Fonzo, *Franciszkanie...*, s. 35; J. Odoardi, *Bracia Mniejsi Konwentualni...*, s. 112; L. Hardick, *Zarys...*, s. 27; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 98; A. Gemelli, *Franciszkanizm...*, s. 39; N. Durigon, *L' „Instituzione”...*, s. 5.

² Św. Franciszek, *List do wiernych (A)*, s. 501.

³ *Regula niezatwierdzona*, Prolog, s. 263; *Regula zatwierdzona*, rozdz. 1, s. 393; K. Esser, *Melius catholice observemus...*, s. 99.

⁴ (...) *aby uwierzyli w Boga wszechmogącego, Ojca i Syna i Ducha Świętego, Stworzyciela wszystkich rzeczy, w Syna Odkupiciela i Zbawiciela i aby zostali ochrzczeni i stali się chrześcijanami, ponieważ kto nie odrodzi się z wody i z Ducha Świętego, nie może wejść do Królestwa Bożego, Regula niezatwierdzona*, rozdz. 16, s. 291.

źródłem utrzymania była praca, pozwalało braciom na podejmowanie aktywności w każdych warunkach politycznych i prawnych. Ich pojawienie się nie wiązało się bowiem z nabyciem na własność nieruchomości i nie było uzależnione od zapewnienia zewnętrznych źródeł utrzymania. Dlatego też przybycie minorytów nie powodowało napięć na tle formalno-prawnym. Co więcej, mogło być zaakceptowane przez siły polityczne i religijne, które nigdy nie pogodziłyby się z formalnym powstaniem łacińskiej instytucji kościelnej oczekującej respektowania jej praw. Zmiany, jakie dokonały się w pierwszych dziesięcioleciach istnienia zakonu, tj. usankcjonowanie faktu użytkowania przez franciszkanów budynków i świątyń oraz uznanie, że głównym źródłem utrzymania mogą być jałmużny, nie ograniczyło wspomnianej wyżej swobody działań. Wolni od ślubów *stabilitas loci* bracia nadal mogli swobodnie podejmować aktywność w różnych trudnych regionach i utrzymywać się z własnej pracy. Domy i kościoły zorganizowane w miejscach, w których akceptowano ich powstanie, stanowiły doskonale zaplecze dla prowadzonej przez minorytów aktywności.

2. Stolica Apostolska dość szybko dostrzegła korzyści, jakie może przynieść powstanie wspólnot minoryckich i dlatego otoczyła zakon protekcją i obdarzyła licznymi przywilejami. Z punktu widzenia działań podejmowanych w Ziemi Świętej szczególne znaczenie miały przywileje dotyczące prowadzenia działalności duszpasterskiej: głoszenia kazań, udzielania sakramentów, grzebania zmarłych itp., nawet na terenach, na których nie funkcjonowały normalnie struktury Kościoła Rzymskiego. Nie bez znaczenia był również fakt zwolnienia braci udających się na tereny niewiernych od obowiązku golenia tonsury⁵. Dawało to minorytom większą swobodę działania, zwłaszcza w sytuacjach, w których tak jednoznaczna manifestacja ich przynależności do duchowieństwa łacińskiego mogła utrudniać ich misję.

3. Zaproponowane przez Franciszka sposoby działania wśród niewiernych, opisane w *Regule niezatwierdzonej*, dawały braciom możliwość wyboru między daniem świadectwa własnym skromnym życiem a głoszeniem kazań. Pozwalało to minorytom na dostosowanie sposobów ich aktywności do warunków lokalnych oraz otwierało drogę do obecności i pracy nawet w miejscach, w których kaznodziejstwo było niemożliwe. Choć postanowienia te nie zostały powtórzone w zaaprobowanym przez papieża tekście *Reguły*, to bracia zapewne o nich pamiętali. Co więcej, *Reguła zatwierdzona* nie zakazała takich form aktywności.

4. Ogromna złożoność i niestabilność sytuacji politycznej w Ziemi Świętej niewątpliwie w poważnym stopniu utrudniała działalność braci mniejszych. Kampanie wojenne i towarzyszące im przesunięcia granic oznaczały konieczność bezustannego dostosowywania aktywności minorytów do zmieniających się warunków geopolitycznych. Głębokie podziały polityczne wśród samych łacinników również nie ułatwiały ich działalności. Z drugiej wszakże strony specyfika

⁵ B. Mathis, *Die Privilegien...*, s. 29–30.

zakonu, którego funkcjonowanie nie było bezpośrednio uzależnione od zaplecza materialnego, sprawiała, że bracia mogli w sposób bardziej elastyczny niż inne wspólnoty reagować na zachodzące zmiany. Pozwalało im to również na zachowanie pewnej niezależności od lokalnych układów politycznych i gospodarczych. Wspomniane cechy sprawiała, że obecność franciszkanów w Ziemi Świętej budziła żywe zainteresowanie kolejnych papieży. Bracia mniejsi na każdym kroku podkreślali swoje przywiązanie do Stolicy Apostolskiej, która skłonna była widzieć w minorytach zgromadzenie wspierające i realizujące jej plany. Było to o tyle ważne, że nie można było liczyć na bezwarunkową lojalność wobec papieży ani zakonów rycerskich, ani tamtejszych władców świeckich. Dlatego też franciszkanie byli wykorzystywani przez Stolicę Apostolską do realizacji jej rozmaitych planów wobec Ziemi Świętej.

5. Wielkim wyzwaniem dla braci mniejszych była również ogromna złożoność sytuacji społecznej i religijnej w Outremer. Różnorodność etniczna i wyznaniowa zmuszała ich do dostosowywania swych działań do realiów trudnych i nie mających analogii w warunkach europejskich. Źródłem potencjalnych napięć mogły być także relacje z lokalnym klerem diecezjalnym, dla którego obdarzeni przywilejami papieskimi minoryci mogli stanowić swoistą konkurencję. Co godne podkreślenia, poza jednym domniemanym przypadkiem, w dostępnych źródłach nie pojawiły się wzmianki na temat jakichkolwiek konfliktów między franciszkanami a przedstawicielami innych wspólnot wyznaniowych i instytucji religijnych na terenach państw łacinników⁶. W zachowaniu poprawnych stosunków z otaczającym światem niewątpliwie pomocne było zalecenie Franciszka, by bracia starali się zachować pokój ze wszystkimi ludźmi i by zawsze byli *mniejszymi* wobec innych.

6. Podjęte przez samego św. Franciszka działania dotyczące Ziemi Świętej, a zwłaszcza jego podróż do Syrii i Egiptu, ukazały znaczenie tego regionu w planach Ojca Serafickiego i wyznaczyły główne kierunki aktywności franciszkanów w kolejnych dziesięcioleciach. Nadzorowana i prowadzona przez niego osobiście działalność skierowana była zarówno do wspólnot chrześcijańskich, jak i muzułmanów, co było naturalną konsekwencją programu głoszenia Ewangelii Chrystusa *wszystkim ludziom*. Determinacja św. Franciszka, który podejmował kolejne próby dotarcia do Ojczyzny Zbawiciela i skierowanie tam braci na samym początku działań misyjnych, wskazuje, że uważał ten obszar za ważny dla aktywności swego zgromadzenia. Było to niewątpliwie związane z chrystocentrycznymi pierwiastkami duchowości franciszkańskiej⁷. Prowadzone przez Franciszka działania i formułowane zalecenia dowodzą poczucia odpowiedzialności za poszczególnych braci i za cały zakon oraz realizmu właściwego człowiekowi wywodzącemu się z włoskiej rodziny kupieckiej. Franciszkańskie pragnienie pokoju nie

⁶ Zob. BBTS, t. II, s. 292–293.

⁷ A. Gemelli, *Franciszkanizm...*, s. 73.

oznaczało, że Biedaczyna z Asyżu potępiał działania krucjatowe. Jego kontakty z krzyżowcami i postępowanie podczas pobytu w obozie pod Damiettą pozwalają przypuszczać, że dopuszczał prowadzenie wojny z Saracenami, nawet jeżeli go nie pochwalał. Wśród przyczyn zajęcia przez Franciszka takiego stanowiska należy wymienić m.in. jego zaufanie i lojalność wobec Stolicy Apostolskiej, która była jednym z organizatorów wypraw krzyżowych.

7. Wspólnota minorycka w Ziemi Świętej była w skali całego zgromadzenia bardzo mała. Ze względu na brak źródeł próby precyzyjnego oszacowania liczby braci są obecnie niemożliwe. Można jedynie stwierdzić, że założone przez nich domy w Egipcie, Palestynie i Syrii w okresie, gdy było ich najwięcej, tj. około połowy XIII stulecia, stanowiły mniej niż 1% wszystkich domów zakonu. Mimo wyjątkowości warunków panujących w Ziemi Świętej franciszkanie zbudowali tam struktury zakonne takie same, jak w Europie. Identycznie były zorganizowane i tak samo funkcjonowały zarówno władze lokalnej wspólnoty, jak i poszczególne domy. Minoryci utrzymywali otwarte dla publicznego kultu świątynie i organizowali ośrodki kształcenia. Jediną wyraźną różnicą były trudności w rekrutacji nowych braci spośród stosunkowo nielicznej wspólnoty miejscowych łacinników. Dlatego też zapewne w całym omawianym okresie znaczący odsetek wśród tutejszych minorytów stanowili przybysze z Europy.

8. W omawianym okresie franciszkanie angażowali się w różnorodną działalność związaną z Ziemią Świętą. Uczestniczyli w niej zarówno bracia przebywający w Europie, jak i ci w Outremer. Były to m.in. podejmowane z inicjatywy samego zakonu, a nawet jego pojedynczych członków, szeroko rozumiane działania ewangelizacyjne i duszpasterskie adresowane do chrześcijan i niewiernych. Utrzymywane przez minorytów kaplice i kościoły w kilku przypadkach stały się znaczącymi ośrodkami kultu łacińskiego w Ziemi Świętej. Wokół sprowadzanych przez braci do Europy relikwii wyrastały centra życia religijnego, w których uwaga wiernych kierowana była bezpośrednio ku Jerozolimie i innym miejscom świętym. Wśród muzułmanów, obok przykładu życia chrześcijańskiego, podejmowano także próby kaznodziejstwa. Dlatego też rozumiano potrzebę odpowiedniego przygotowania merytorycznego i językowego misjonarzy. Bracia podejmowali też samodzielne działania na płaszczyźnie dyplomatycznej, negocjując z muzułmanami m.in. w sprawie pomocy jeńcom chrześcijańskim czy zwrotu zdobytych przez Saracenów w następstwie działań wojennych relikwii i przedmiotów kultu.

9. Franciszkanie współpracowali ze Stolicą Apostolską i innymi siłami aktywnymi w Outremer. Najwyraźniej widać ich zaangażowanie w szeroko rozumianą akcję krucjatową. Jako kaznodzieje nawołujący do udziału w kolejnych wyprawach i zbierający środki na ich organizację bracia mniejsi stanowili w XIII stuleciu jedną z najliczniejszych grup aktywnych na tym polu. Minoryci przyjmowali także śluby krucjatowe oraz towarzyszyli krzyżowcom jako duszpasterze. Ich

zaangażowanie jako jednego z głównych sojuszników Stolicy Apostolskiej wywarło znaczący wpływ na skalę i przebieg propagandy krucjatowej, a tym samym i krucjat. Franciszkanie uczestniczyli także w innych podejmowanych przez papieżstwo działaniach dyplomatycznych. Podróżowali jako posłowie zarówno do muzułmańskich władców w Ziemi Świętej, jak i do Tatarów, których ewentualne nawrócenie mogło w zasadniczy sposób zmienić sytuację polityczną w Syrii, Palestynie i Egipcie. W podobnych misjach wysyłał minorytów również król Francji Ludwik IX. Z pośrednictwa franciszkanów korzystano również w kontaktach między różnymi siłami w świecie chrześcijańskim. Powierzenie minorytom takich funkcji świadczy o zaufaniu i szacunku, jakim się cieszyli.

Różnorodne działania podejmowane przez franciszkanów oraz ich współpraca z najważniejszymi siłami politycznymi i religijnymi sprawiła, że w krótkim czasie osiągnęli znaczącą pozycję wśród chrześcijan w Outremer. Ministrowie, kustosze i gwardiani uczestniczyli w rozmaitych wydarzeniach publicznych na równi z przywódcami innych wspólnot kościelnych i zakonnych. Minorytom powierzano godności biskupie i rozważano ich kandydatury na inne urzędy kościelne w Ziemi Świętej.

10. W XIII stuleciu Stolica Apostolska podejmowała szereg działań mających doprowadzić do unii z Kościołami Wschodnimi, zarówno uznającymi, jak i odrzucającymi postanowienia chalcedońskie. Bracia mniejsi aktywnie uczestniczyli również w tych negocjacjach. O ile rozmowy z Grekami odbywały się głównie poza Ziemią Świętą, to Syria i Palestyna były areną kontaktów z Kościołami maronickim i jakobickim, które przyniosły pewne sukcesy. Mieli w nich swój udział także negocjatorzy franciszkańscy.

11. Ryzyko męczeństwa, związane z prowadzoną przez braci aktywnością misyjną, było wkalkulowane w cenę wielkiego marzenia o konwersji muzułmanów. Śmierć za Chrystusa, mimo że uznawana za najdoskonalszy sposób naśladowania Zbawiciela, nie była jednak celem, do którego mieli dążyć bracia. Co godne podkreślenia, w XIII stuleciu, poza jednym przypadkiem, nie możemy wskazać w Ziemi Świętej przykładów prowokowania muzułmanów w celu dostąpienia męczeństwa. Pozwala to przypuszczać, że bracia uważali podejmowane wobec muzułmanów działania misyjne i dyplomatyczne za bardziej uzasadnione od prób zaszokowania ich takim nadzwyczajnym poświęceniem. Minoryci wypełniali tym samym zalecenie św. Franciszka, aby, jeżeli to możliwe, unikać konfliktów. Większość znanych obecnie przypadków męczeństwa związana była bezpośrednio z działaniami wojennymi. Wieści o dramatycznych okolicznościach śmierci minorytów w Outremer przyciągały uwagę braci działających w Europie oraz odbijały się echem wśród chrześcijan na Zachodzie. Utrwały także wizerunek Ziemi Świętej jako prowincji, w której w sposób doskonały można naśladować cierpiącego Chrystusa.

12. O żywym wśród franciszkanów w Europie zainteresowaniu Ziemią Świętą świadczą kroniki, listy, teksty hagiograficzne i inne utwory napisane przez minoryckich autorów. Teksty te poruszają bardzo różne kwestie związane z interesującym nas regionem. Jest w nich oczywiście mowa o aktywnych w Outremer współbraciach, o wyprawach krzyżowych i różnorodnych działaniach politycznych, ale także o historii regionu i warunkach geograficznych. Wyraźnie dowodzą one, że nawet w odległych zakątkach Europy żyli bracia, którzy uważali Ziemię Świętą za teren ważny dla zakonu franciszkańskiego. Autorzy ci nie tylko dzielili się swoją wiedzą lub wspomnieniami, ale również przedstawiali plany zakrojonych na szeroką skalę działań, które powinny zostać podjęte przez zgromadzenie, a nawet cały świat łaciński, aby zapewnić sukces chrześcijaństwa. Co ciekawe, dla części pisarzy franciszkańskich Ziemia Święta była kluczem do zaprowadzenia Królestwa Bożego na ziemi.

Różnorodność działań związanych z Ziemią Świętą, które podejmowali franciszkanie w XIII stuleciu, oraz to, że wiele spośród nich przynosiło pozytywne rezultaty, sprawia, że trudno pogodzić się ze wspomnianą we *Wstępie* tezą postawioną przez M. Roncaglię, że wobec braku precyzyjnych planów działania jedynym celem aktywności minorytów w Ziemi Świętej była próba wytrwania połączona z ich gotowością na śmierć męczeńską⁸. Co więcej, analiza zgromadzonego materiału źródłowego oraz obszernej literatury dotyczącej dziejów zakonu franciszkańskiego doprowadziła do nieoczekiwanej konstatacji, że w obiegu naukowym nadal obecne są poglądy i opinie nie mające żadnego potwierdzenia w dostępnych źródłach lub odwołujące się do źródeł mało wiarygodnych. Stan taki trwa mimo tego, że wykazano już bezpodstawność części wspomnianych sądów.

Upadek panowania krzyżowców w Outremer w XIII wieku każe krytycznie oceniać rezultaty działań politycznych i militarnych podejmowanych wówczas przez władców państw frankijskich, zakony rycerskie czy królów łacińskiej Europy. W przypadku oceny poczynań franciszkanów krytyka musi zostać złagodzona. Młode zgromadzenie, które rozpoczęło swą działalność około 1210 roku, zdołało wypracować dość spójną wizję działań związanych z Ziemią Świętą i to mimo licznych trudności i napięć towarzyszących kształtowaniu się nowatorskiego modelu życia zakonnego. Utworzenie prowincji *Terrae Sanctae* podczas kapituły generalnej w 1217 roku wyznaczyło jeden z kierunków rozwoju zakonu poza Italią. Można przypuszczać, że zamiar prowadzenia działań w tym rejonie świata dojrzywał w planach św. Franciszka przynajmniej od czasu jego pierwszej, nieudanej podróży do Syrii. Zapewne dlatego misja w Ziemi Świętej sprawia wrażenie lepiej przygotowanej niż inne podjęte wówczas akcje. Szybko przyniosła ona pozytywne rezultaty w postaci nowych powołań zakonnych i tworzenia ko-

⁸ M. Roncaglia, *St. Francis...*, s. 23.

lejných domów. Program ten, mimo wielkich trudności wynikających z sytuacji politycznej i religijnej, był kontynuowany nieprzerwanie aż do roku 1291. Co więcej, bracia mniejsi skutecznie i na dużą skalę włączyli się w przedsięwzięcia głównych sił politycznych zaangażowanych wówczas w działania dotyczące Syrii, Palestyny i Egiptu. W niedługim czasie minoryci stali się szanowanymi członkami duchowieństwa łacińskiego w Ziemi Świętej i niejako dorównali zakonnikom z innych, starszych zgromadzeń.

Stosunkowo nieliczna, na tle całego zgromadzenia, wspólnota franciszkańska w Ziemi Świętej skupiała braci wywodzących się nie tylko z Outremer, ale i z wielu części Europy. Jej międzynarodowy charakter sprawił, że była ona stale obecna w świadomości minorytów z innych prowincji zakonnych. Uwagę przyciągały również znajdujące się tam miejsca święte, pamięć o wydarzeniach biblijnych i wspomnienia o współbraciach-męczennikach.

Podejmowane przez braci działania utrwaliły przekonanie, że jednym z powołań zakonu jest obecność i służba w Ziemi Świętej. Otoczona legendami opowieść o spotkaniu św. Franciszka z al-Kamilem i rzeczywiste doświadczenia braci utrzymujących kontakty z Saracenami sprawiły, że uwierzono, iż jest ona możliwa także w warunkach dominacji politycznej muzułmanów. Otworło to drogę do poszukiwania nowych form aktywności minorytów, które z powodzeniem zostały podjęte w latach 30. XIV stulecia. Wtedy to za sprawą panujących w Neapolu Roberta d'Anjou i jego żony Sancii Aragońskiej udało się uzyskać zgodę sułtana An-Nasira Muhammada na osiedlenie się franciszkanów w Jerozolimie. Minoryci byli wówczas jedynymi stale obecnymi przedstawicielami Kościoła Rzymskiego w Ziemi Świętej. Zapewniali oni trwałość kultu łacińskiego w najświętszych miejscach chrześcijaństwa oraz organizowali i wspomagali ruch pielgrzymkowy. Dzięki tym działaniom, mimo upadku państw krzyżowców, chrześcijanie z Europy zachowali możliwość odwiedzania Jerozolimy i uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych przy Grobie Zbawiciela. Dlatego też można uznać że podejmowane przez braci mniejszych działania związane z Ziemią Świętą zakończyły się sukcesem, tak w krótkiej (do roku 1291), jak i w długiej perspektywie.

Wojciech Mruk

THE FRANCISCANS AND THE HOLY LAND IN THE 13TH CENTURY (BEFORE 1291)

SUMMARY

Saint Francis was born about the year 1182. As a son of a wealthy merchant of Assisi, Francis was aware of the political and social situation in the Holy Land. Italian merchants cooperated with merchants from the Eastern Mediterranean region. Knights from Italy participated in the Crusades. As a member of the mediaeval Christian society, young Francis Bernardone treated Jerusalem as a one of the most important places in the world, the place of Jesus' Death and Resurrection.

After his miraculous conversion about the year 1206 and meeting with Innocent III (in 1209 or 1210), Francis became the leader of a community of poor vagabond preachers. In the year 1212 the Poor Man of Assisi undertook his first journey to the Holy Land, but contrary winds stopped him near the Dalmatian coast. During the first General Chapter in 1217 the friars created a separate Province of the Holy Land. This huge Province consisted of Egypt, Palestine, Syria, Asia Minor, Greece and islands in the Eastern Mediterranean. Brother Elias, the first minister of the Province, organized structures of the Order in Syria. He was sent to Acre, the capital city of the Kingdom of Jerusalem. James de Vitry, who was the bishop of Acre, had been fascinated with the Franciscans' way of life and probably accepted and supported their missions among Christians and Muslims. We may assume that the Franciscans' mission in the Holy Land had been well prepared.

In the year 1219, during the Crusaders' campaign in Egypt, Francis went to the Holy Land. During his stay in Egypt, the Seraphic Father and Brother Illuminato went, as missionaries, to the sultan's camp. The Poor Man of Assisi tried to converse the Muslim ruler to Christianity. The idea of preaching the Gospel of Christ to all the people in the world was one of the most important tasks of the Order created by Saint Francis. The friars were trying to fulfil the will of the founder. In *Regula non bullata* of 1221 we can read: *Any of the friars who are inspired by God to go among the Saracens and other infidels may do so, with permission from their minister. But the minister must give them permission and must not prevent their going, so long as they are suitable (...).*

In the year 1223 Saint Francis prepared a new Rule of the Order known as *Regula bullata*. Its text was approved by Pope Honorific III in his bull *Solet annuere*. In chapter XII of the *Regula bullata* we can find regulations concerning missions among the Saracens and other infidels. Members of the Order penetrated, as missionaries, into all parts of the medieval world. Poor brothers living without

any kind of property were able to undertake their missions even in the most difficult places, where the structures of the Roman Church did not exist.

After Saint Francis' death in the year 1226, the friars continued their activity in the Holy Land. The new minister of the Province, Brother Benedict of Arezzo, organized structures of the Province. In the Holy Land brothers had their houses in Acra, Jerusalem, Antioch and other places. In the year 1260, when Saint Bonaventura of Bagnoregio was Minister General, the Province was divided into two separate Provinces of *Romania* (i.e. Greece) and *Holy Land* (i.e. Syria, Palestine, Egypt and Cyprus). Like other provinces of the Order, the Province of the Holy Land was divided into custodies. Brothers had their churches and chapels, which were opened to public cult. Some of them, like the friars' chapel in Tyre, became local centres of the pilgrimage movement. The Franciscans organized a *studium* in Acre as well. The structures and institutions of the Province of the Holy Land were identical with the structures of the other provinces of the Order.

The Order created by St. Francis at the end of the first decade of the 13th century became one of the most important institutions of the Latin Church in the next decades. In the year 1282 there were 34 provinces of the Order. The friars had 1583 houses and probably 40,000 brothers. The number of Franciscan houses in the Holy Land never exceeded 1% of the total number of houses of the Order. It is impossible to estimate the number of brothers in Outremer. During the 13th century the Franciscans were members of the Papal Curia and royal courts. Some of them became bishops and cardinals. In the year 1288 one of the Friars, Jerome of Ascoli, was elected pope, Nicholas IV. The Franciscans were important members of the Latin clergy in Crusaders' states as well.

Both the political and religious situation in the Holy Land in the 13th century was very complicated. Military actions of Muslims and Crusaders made the situation unstable and difficult. The Franks were forced to leave their territories and finally in 1291 they were completely expelled from the Holy Land. The Franciscans, like other members of the Latin Church, had to abandon their houses in Syria, Palestine and Egypt.

During the 13th century, the Apostolic See treated the Holy Land as a very important region. Popes were involved in the Crusades, missions and diplomatic affairs. Saint Francis and the friars were among the most loyal supporters of the papacy. According to the *Regula bullata* they had to be obedient to all canonically elected popes. The Franciscans and papacy had a lot of common purposes in the Holy Land. The Apostolic See granted the Franciscans several privileges to enable them their missionary activities. Popes treated the poor mendicant brothers as a community independent from the local establishment but loyal to the papacy. Popes often nominated Friars Minor as envoys and legates to leaders of Latin and Eastern churches in the Holy Land and to Christian and Muslim rulers.

Saint Francis' journey to the sultan's camp during the Fifth Crusade has been interpreted by some historians as a mission of peace, carried out in opposition

to all wars, even to the war against infidels. A thorough analysis of different contemporary sources suggests that Saint Francis and his disciples were not fanatic pacifists. We can presume that both authorities and members of the Order accepted both the Crusades and missions as different, but acceptable ways leading to the conversion of Muslims. The Franciscan Order became involved in preaching the cross. Well trained Franciscan preachers organized an efficient crusade propaganda all over Europe. The *fratres minores*, who had their houses all over Europe, from Salerno to Bergen and from Coimbra to Kraków, became the most important group of crusade propagandists.

Brothers were aware that the success of their mission depended on the abilities of missionaries who should know the Arabic language. In *conventus* organized by nobleman Ramon Lull in Miramar on Majorca, a group of brothers studied the Arabic language. Brother Roger Bacon in his *Opus Maius* wrote that experienced missionaries should join the Crusader armies and preach the word of God to conquered infidels.

The Holy Land was a region where, during the 13th century, several brothers suffered martyrdom described by Franciscan authors as the best way of imitating Christ. The exact number of martyrs is unknown but their death became an important element of the history of the Order.

The friars from all provinces of the Order were interested in the situation in Egypt, Palestine and Syria. Information concerning the political and religious situation in the Holy Land can be found in chronicles, letters and other texts written by Franciscan authors. Brothers from different parts of Europe went to the Holy Land as chaplains of the Crusaders and as pilgrims. Some of them brought back precious relics from Jesus' Homeland. Others, like brother Giovannino de Ollis of Parma, told brothers in Italy stories about different marvels of Egypt where he (...) *unicornum vidit et vineam balsamitam, et de manna attulit in vase vitreo et de aqua fontis sanctae Marie, sine cuius irrigatione vinea balsamita fructificare non potest. Et de lignis balsami secum portavit et multa talia nobis ignota, que fratribus ostendebat* (...) as we can read in Salimbene's *Chronicle*.

The Franciscan activity both in Europe and in the Holy Land during the 13th century brought some good results. Brothers organized a separate Province and structures of the Order in Outremer. The friars became important members of the Latin clergy. They were able to establish diplomatic relations between the Order and Muslim rulers. The Franciscans obtained some privileges from Ayyubid's and Mamluke's sultans. Brothers were allowed to help Christians in Muslim territories. Franciscan preachers played a very important role in crusade propaganda all over Europe. The friars were active as members of papal diplomatic services. The results of their activity suggest that the authorities of the Franciscan Order and individual brothers had quite elaborate plans concerning the Holy Land. So we cannot accept Martignano Roncaglia's conclusion that *There are no pre-established plans of coordinated action, but each one goes where he*

thinks he can be of help. On general, their only calculation prior to departure is that of probability of martyrdom. Their success, in my judgement, consists in the fact that before undertaking a missionary journey, they felt no need for human assurance, nor the need to be successful, in order to persevere (M. Roncaglia, *St. Francis of Assisi and the Middle East*, Cairo 1957, p. 23).

The Franciscans' plans concerning the Holy Land did not end with the collapse of the Crusader states in 1291. The friars returned to Jerusalem and other Holy Places in the 14th century, and for several decades were the only members of the Latin Church in the Holy Land. Their resettlement in Jerusalem in 1333 contributed to a significant growth in the number of pilgrims and to a considerable revival of the Latin cult.

A thorough analysis of the collected material allows us to claim that Saint Francis and the Franciscans were able to prepare extensive plans concerning the Holy Land in the 13th century. Their activity brought a modest, but real, success in a long perspective. Military Orders and Christian secular powers in the Holy Land were less successful.

ANEKS

Znani z imienia franciszkanie aktywni w Ziemi Świętej w okresie przed rokiem 1291.

1215(?)–1217(?)	Idzi (i jego anonimowy socjusz)	<i>Cronica XXIV</i> , s. 77
1217(?)–1220	Eliasz z Cortony, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	Jordan z Jano, s. 4
po 1217–1220	Cezary ze Spiry	Jordan z Jano, s. 4
1219–1220	św. Franciszek i bracia, którzy towarzyszyli mu w podróży na Wschód, tj. Illuminat z Rieti, Piotr Cattani oraz być może bracia Leonard, Sabbatino, Barbaro i inni	Celano I, s. 483; Bonawentura, <i>Życiorys większy...</i> , s. 915; Ernoul, <i>Chronique...</i> , s. 431–432 Mariano da Firenze, <i>Libro...</i> , s. 77
po 1219	bracia, którzy przyłączyli się do Zakonu podczas pobytu św. Franciszka na Wschodzie, tj. Rainer z kościoła św. Michała w Akce, angielski kleryk Collin, Michał i Mateusz związani z kościołem św. Krzyża w Akce oraz kantor Henryk	Jakub de Vitry, <i>Epistola Magni Iacobi...</i> , s. 8
1221	Andrzej z Akki zwany <i>Ultramarinus</i> , być może związany z prowincją <i>Terrae Sanctae</i>	Salimbene, s. 34

po 30 V 1221–1237(?)	Benedykt z Arezzo, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	Jordan z Jano, s. 4; Nannes de Aretio, <i>Vita...</i> , s. 144–146; G. Fedalto, <i>Chiesa ...</i> , t. I, s. 196
1227	Piotr de Boreth	Albricius, <i>Chronicon...</i> , s. 920; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 65
1230(?)–1234(?)	Ardizio Corradi z Legnano	BBTS, t. II, s. 291–292, S. De Sandoli, <i>Il primo convento...</i> , s. 13
1234	Deustesalvet (Diotisalvi) z Florencji	Salimbene, s. 83; BBTS t. I, s. 161
ok. 1234–1238	Henryk de Burforde	Thomas de Eccleston, <i>De Adventu...</i> , s. 24–25; BBTS, t. I, s. 170
1237(?)	Rainer	BF, t. I, s. 191; BBTS, t. II, s. 304
1230(?)–1240(?)	Bernard Bafulo	Salimbene, s. 613, M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 65
1233(?)–1238	Manasserio	BF, t. 1, s. 245; Matheus Paris, <i>Matthaei Parisiensis, Chronica majora...</i> , vol. III, s. 404–405; BBTS, t. I, s. 181, t. II, s. 297; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 65
1237(?)	Vito z Cortony, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i> (?)	<i>Index Onomasticus...</i> , s. 139; L. Wadding, <i>Annales minorum...</i> , t. I, s. 124
1239–1241(?) 1260–1263	Benedykt z Alignano	Benedictus de Alignano, <i>De constructione castris Saphet...</i> , s. 249–253; BBTS, t. I, s. 240–243, S. De Sandoli, <i>Itinera...</i> , vol. IV, s. 11; B. Bagatti, <i>Scrittori francescani...</i> , s. 147
1240	Wilhelm de Cordelle	<i>Continuation de Guillaume de Tyr...</i> , s. 549–550; BBTS, t. I, s. 189
1241	Paschalis i Walter	BBTS, t. I, s. 189; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 65
1246–1247	Wawrzyniec z Orty	BF, t. I 421–422; BBTS, t. II, s. 349–351
1246–1247	Wilhelm Roi (i soejusz)	BF, t. I, s. 497; BBTS, t. I, s. 216
1247–1248	Dominik z Aragonii	BF, t. I, s. 771–772; BBTS, t. II, s. 324; K. Stopka, <i>Armenia...</i> , s. 152–154
1247	Henryk z Pizy, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	Salimbene, s. 184–185
ok. 1250	Jakub Panizzari	Salimbene, s. 55; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 64

ok. 1250	Ryszard z Ingworth, Adam z Oksfordu i Robert z Tornham	Thomas de Eccleston, <i>De Adventu...</i> , s. 5–6, 15–16, 62; M. Robson, <i>The Franciscans...</i> , s. 74
1253–1255	Wilhelm Rubruk i Bartłomiej z Cremony w latach 1253–1255	Wilhelm Rubruk, <i>Itinerarium...</i> , s. 146; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 66
1254	Radulf	<i>Regesta...</i> , s. 322; <i>Annales de Burton...</i> , s. 368–369
ok. 1255	Szymon z Alverni	<i>Liber exemplorum...</i> , s. 217
1255	Tomasz, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	<i>Itinerarium Willelmi de Rubruk...</i> , s. 393–394; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 66
1260(?) lub 1269(?)	Wincenty z Burgundii, kustosz	<i>Liber Exemplorum ad usum praedicantium...</i> , s. 81
1261–1285	Paweł de'Conti di Segni, bp Trypolisu	Du Cange, <i>Les familles...</i> , s. 812; C. Eubel, <i>Hierarchia...</i> , t. I, s. 498; BBTS, t. I, s. 253, t. II, s. 393
1263–1278	Wilhelm, bp Tortosy	BF, t. II, s. 461; BF, t. III, s. 174; L. Wadding, <i>Annales minorum...</i> , t. IV, s. 621; BBTS, t. II, s. 397, 398; C. Eubel, <i>Hierarchia...</i> , t. I, s. 92
1265	Filip Anisio z Le Puy, męczennik w Arsufie	<i>Cronica XXIV</i> , s. 134–135, 416; Juan de Calahorra, <i>Chronica de la provincia...</i> , s. 110; BBTS, t. II, s. 400–401
przed 1266–1290(?)	Fidenzio z Padwy, wikariusz prowincji	Fidentio de Padua, <i>Liber...</i> , s. 9, 24
1266	Jakub z Le Puy i Jeremiasz z Genui, męczennicy w Safedzie	Fidentio de Padua, <i>Liber...</i> , s. 24; <i>Les Gestes des Chiprois...</i> , s. 765; Nicolas Glassberger, <i>Chronica...</i> , s. 79; <i>Cronica XXIV</i> , s. 416; <i>Continuatio I...</i> , s. 205; Juan de Calahorra, <i>Chronica...</i> , s. 103–104
1268(?)	Ryszard z Marsylii(?)	BBTS, t. II, s. 411; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 86
1268(?)	Antoni z Santarem	<i>Cronica XXIV</i> , s. 336; BBTS, t. II, s. 412
1270	Andrzej z Bolonii, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	Salimbene, s. 551; G. Golubovich, <i>Serie cronologica...</i> , s. 5–6; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 60
1271	Maurycy z Bergen	Mauritio, <i>Itinerarium in Terram Sanctam...</i> , s. 167–168; S. De Sandoli, <i>Itinera...</i> , vol. IV, s. 85

przed 1273	Jan Chrzyciel Zanni	L. Wadding, <i>Annales minorum...</i> , t. IV, s. 431–432; BBTS, t. I, s. 290
1278	Bartłomiej ze Sieny, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	BF, t. III, s. 349–361; L. Wadding, <i>Annales minorum...</i> , t. V, s. 34–38; G. Golubovich, <i>Serie cronologica...</i> , s. 6
przed 1279–1282	Giovannino de Ollis z Parmy, kustosz	Salimbene, s. 314; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 64; G. Golubovich, <i>Serie cronologica...</i> , s. 6; G. Fussenegger, <i>Definitiones capituli...</i> , s. 129; BBTS, t. I, s. 275
1282	Jakub z Antiochii, gwardian z Trypolisu	<i>Relation par-devant notaire...</i> , s. 667; G. Golubovich, <i>Serie cronologica...</i> , s. 7; BBTS, t. I, s. 189; t. II, s. 429; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 64
1282	Mateusz, wikariusz prowincji	<i>Relation par-devant notaire...</i> , s. 667; G. Golubovich, <i>Serie cronologica...</i> , s. 7; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 63
1282	Hugo, bp Gibeletu	L. de Mas Latrie, <i>Histoire de l'île...</i> , t. III, s. 667; BBTS, t. II, s. 428–429; <i>Chronicon de Lanercost...</i> , 129–130; C. Eubel, <i>Hierarchia...</i> , t. I, s. 135
1286(?)	Piotr, bp Gibeletu	BBTS, t. II, s. 429; C. Eubel, <i>Hierarchia...</i> , t. I, s. 135
1286	Gelebert, kustosz	L. de Mas Latrie, <i>Histoire de l'île...</i> , t. III, s. 671; BBTS, t. I, s. 312–313; R. Röhricht, <i>Syria sacra...</i> , s. 22
1288	Franciszek ze Spoleto męczennik w Damietcie	<i>Cronica XXIV</i> , s. 418; Juan de Calahorra, <i>Chronica de la provincia...</i> , s. 110–112; L. Wadding, <i>Annales minorum...</i> , t. V, s. 209; BBTS, t. I, s. 323–324, t. II, s. 446
1290	Piotr Bardulio	BF, t. IV, s. 180; BBTS, t. II, s. 466
1290	Paweł z Marchii, gwardian w Akce	BBTS, t. I, s. 327; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 64
1290–1295	Jakub, minister prowincji <i>Terrae Sanctae</i>	L. Wadding, <i>Annales minorum...</i> , t. V, s. 264; BBTS, t. I, s. 327–328; M. Roncaglia, <i>St. Francis...</i> , s. 61

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Acta capituli generalis Mediolani celebranti an. 1285*, ed. A. Callebaut, AFH, t. XXII, 1929.
- Adam de Marisco, *Epistolae*, ed. L. Brewer, *Monumenta franciscana*, vol. 1, *Rerum Britannicarum Medi Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858.
- Albert Milioli, *Alberti Milioli notarii Regini Liber de Temporibus*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXXI, Hannoverae 1904.
- Albertus, *Annales a condito orbe usque ad annum Iesu Christi 1256*, ed. I.M. Lappenberg, *MGH Scriptorum*, t. XVI, Leipzig 1925.
- Albricius monachus Triumfontium, *Chronicon*, ed. P. Scheffer-Boichorst, *MGH Scriptorum*, t. XXIII, Leipzig 1925.
- Ambrose, *The History of the Holy War (L'Estoire de la Guerre Sainte)*, [w:] *Three Old French Chronicles of the Crusades*, trans., ed. by E.N. Stone, Washington 1939.
- Angelo Clarenio, *Chronica seu Historia septem Tribulationum Ordinis Minorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Annales Basileenses*, ed. Ph. Jaffé, *MHG Scriptorum*, t. XVII, Leipzig 1925.
- Annales de Burton*, ed. H.R. Luard, *Annales Monastici*, vol. I, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1864.
- Annales de Terre Sainte 1095–1291*, pub par. R. Röhricht, G. Raynaud, Paris 1884.
- Anonim, *Vita S.P. Francisci*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Bartholomaeo de Pisa, *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu Redemptoris nostri*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii s. Bonaventurae*, t. IV, Quaracchi 1907.
- Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, Nuremberg 1483.
- Bernat d'Esclot, *Chronique de Pierre III et expédition française de 1285*, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, pub. par J.A.C. Buchon, Paris 1840.
- Bonawentura z Bangoregio, *Determinationes Quaestionum circa Regulam Sancti Francisci*, [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, ed. A.C. Peltier, t. XIV, Paris 1868.
- Bonawentura z Bangoregio, *Expositio in Regulam Fratrum Minorum*, [w:] *S.R.E. cardinalis s. Bonaventurae, Opera omnia*, ed. A.C. Peltier, t. XIV, Paris 1868.

- Bonawentura z Bangoregio, *Mowy o naszym świętym ojcu Franciszku*, tłum. M. Masztalierz, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Bonawentura z Bangoregio, *Życiorys mniejszy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. S. Kafel, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Bonawentura z Bangoregio, *Życiorys większy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. S. Kafel, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Bullarium diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum tauriensis editio*, Cura et studio A. Tomassetti, t. III, Monachii 1858.
- Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora*, ed. J.H. Sbarella, t. I–IV, Romae 1759–1768.
- Catalogus generalium ministrorum ordinis fratrum Minorum*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXXII, Hannoverae et Lipsiae 1905–1913.
- Chartularium studii bononiensis s. Francisci (saec XIII–XVI)*, ed. C. Piana, *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii s. Bonaventurae*, t. XI, 1970.
- Chronica de Mailors*, ed. J. Stevenson, Edinburgi 1835.
- Chronicon de Lanercost MCCI–MCCCXLVI*, ed. J. Stevenson, Edinburgi 1839.
- Chronicon Monasterii Lemovicensis*, ed. G. Golubovich, *BBTS*, t. I.
- Chronicon monasterii Sanctae Catharinae Rotomagensis*, pub. par De Wailly, Delisle, Jourdain, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, t. XXIII, Paris 1894.
- Chronicon Normanniae ab anno 1169 ad annum 1259 sive potius 1272*, pub. par. De Wailly, Delisle, Jourdain, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, t. XXIII, Paris 1894.
- Chronicon Sampetrinum*, ed. S. De Sandoli, *Itinera hierosolymiana cruce signatorum (saec. XII–XIII)*, vol. IV, Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior, N. 24, Jerusalem 1983.
- Chronicon vulgo dictum Chronicon Thomas Wykes*, ed. H.R. Luard, *Annales monastici*, t. IV, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1869.
- Chronique d’Ernoult et de Bernard le Trésorier*, pub. par M.L. de Mas Latrie, Paris 1871.
- Chronique de la principauté française d’Achaïe*, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, pub. par J.A.C. Buchon, Paris 1840.
- Compendium privilegiorum fratrum minorum et religiosarum sub eorum cura viventium, necnon & aliorum Fratrum mendicantium, ordine Alphabetico digestum. per R.P.F. Christophorum de Capite*, Parisiis 1578.
- Constantinus, *Memoires of the Patriarchs of Antioch*, trans. ed. G. Williams, [w:] J.M. Neale, *A History of the Holy Eastern Church. The Patriarchate of Antioch*, London 1873.
- Continuatio Cronicae Sicardi episcopi Cremonensis*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXXI, Hannoverae 1903.

- Continuatio I minoritae Erphordiensis*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXIV, Leipzig 1925.
- Continuation de Guillaume de Tyr dite du manuscrit de Rothelin, de 1229 à 1261*, RHC. Occ. t. II, Paris 1859.
- Correspondance administrative d'Alfonse de Poitiers*, pub. par. A. Molinier, t. I, Paris 1894.
- Cronica XXIV generalium ordinis minorum cum pluribus appendicibus, Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*, t. III, Quaracchi 1897.
- De captione Damiatæ*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevæ 1879.
- De Saracenis et de Ritu ipsorum in oratione et ieiunio, et aliis moribus ipsorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- De Via eundi de Iope in Ierusalem et de Sancto Sepulchro et aliis locis*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Decretum Gratiani*, [w:] *Corpus iuris canonici notis illustrantum Gregori XIII iussu editum*, t. I, Lugduni 1661.
- Definitiones capituli generalis argentinae celebrati anno 1282*, ed. G. Fussenegger, AFH a. et t. XXVI, 1933.
- Documents inédits concernent l'Orient latin et les croisades*, pub. par Ch. Kohler, *Revue de l'Orient Latin*, t. VII, Paris 1899.
- Dzieje błogosławionego Franciszka i jego towarzyszy*, tłum. wpraw. R. Prejs, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Emon, *Chronico De itinere Frisonum*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevæ 1879.
- Fidentio de Padua, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II.
- Foedera. Conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae, et alios imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab ineunte saeculo duodecimo, viz. ab Anno 1101 ad nostra usque tempora, habita aut tractata*, ed. T. Rymer, R. Sanderson, t. I, Hagae 1745.
- Fulcher z Chartres, *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127)*, herausg. von H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913.
- Gaufridus de Bello loco, *Vita Sancti Ludovici Francorum regis, Acta Sanctorum August*, t. V, Antverpiae 1741.
- Gerard mnich z Saint Quentin-en-Ille, *Translatio Sanctae Corone Domini Nostri Ihesu Christi a Constantinopolitana Urbe ad civitatem Parisiensem, facta Anno Domini M^o CC^o XL° Regnante Ludovico filio Ludovici Regis Francorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II.
- Gesta crucigerorum rhenanorum*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevæ 1879.
- Gesta obsidionis Damiatæ*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevæ 1879.

- Grigor of Akner, *History of the Nation of Archers*, maszynopis na podstawie *History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akants'*, ed. R.P. Blake, R.N. Frye, Cambridge, Mass. 1954, trans. R. Bedrosian, Long Branch 2003.
- Grzegorz IX, *Les registres de Grégoire IX; Recueil des bulles de ce Pape; publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican*, par L. Auvray, t. I–III, Paris 1896–1910.
- Guide Book to Palestine (circa A.D. 1350)*, trans. ed. J.H. Bernard, *Palestine Pilgrims' Text Society*, vol. 26, London 1894.
- Guillaume de Saint-Pathus, *Vie de Saint Louis*, publiée par H.-F. Delaborde, Paris 1899.
- Guillelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum Domini MCLXXXIV*, ed. J.P. Migne, PL, t. 201, Paris 1855.
- Hec sunt constitutiones edite in capitulo generali apud Montem Pessulanum celebrato*, ed. F. Ehrle, [w:] *Archiv für Literatur-und-Kirchengeschichte des Mittelalters*, heraus. P.H. Denifle, F. Ehrle, Friburg im Breisgau 1892.
- Historia Diplomatica Friderici Secundi sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus*, ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, t. V, p. II, Paris 1859.
- Historia Regum Hierusalem Latinorum ad deplorationem perditionis Terrae Sanctae accommodata*, ed. Ch. Kohler, *Mélanges pour servir à l'histoire de l'Orient latin et des croisades*, fasc. 1, Paris 1900.
- Index Onomasticus Scriptorum universae Franciscanae Familiae, seu trium Ordinum S. Francisci, ab origine usque ad annum 1650, per fr. Nicholaum Papini Ord. Min. vulgo Conventualium congestus expeditusque anno 1828 in S.Conv. Assisi*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Innocentius IV, list *Terra Sancta, Christi respersa sanguine*, ed. Ch. Kohler, *Revue de l'Orient latin*, t. VII, Paris 1899.
- Innocentius IV, list *Sacrosancta Romana ecclesia*, ed. Ch. Kohler, *Revue de l'Orient latin*, t. VII, Paris 1899.
- Inventaria ecclesiae S. Fortunati*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Iohannes de Tulbia, *De Domino Iohanne Rege Ierusalem*, ed. R. Röhricht, [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879.
- Iohannes de Tulbia, *Gesta obsidionis Damiatiae et Liber duelli christiani in obsidione Damiatiae exacti*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXXI, Hannoverae 1904.
- Iohannes de Tulbia, *Liber duelli christiani in obsidione Damiatiae exacti*, ed. R. Röhricht [w:] *Quinti belli sacri scriptores minores*, ed. R. Röhricht, Genevae 1879.
- Itinerarium Sanctorum Locorum*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Jacques de Vitry, *Histoire des Croisades*, pub. trad. par M. Guizot, *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, Paris 1825.
- Jakub de Vitry, *Briefe des Jacobus de Vitriaco (1216–1221)*, herausg. von R. Röhricht, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, Bd. XIV, 1894.
- Jakub de Vitry, *Epistola Magni Iacobi Acconensis Episcopi missa ad Religiosos, familiares et notos suos in Lotharingia existens, De captione Damiatiae (febr 1220)*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.

- Jakub de Vitry, *Iacobi de Vitriaco Primum acconensis, deinde tusculani episcopi, etc. eccl. R. cardinalis, se disque Apostolicae in Terra Sancta, in Imperio, in Francia olim legati. Libri duo quorum prior Orientalis, sive Hierosolimitanae: Alter, Occidentalis Historiae inscribitur*, Duaci 1597.
- Jean de Joinville, *Czyny Ludwika Świętego króla Francji*, tłum. M. Głodek, Warszawa 2002.
- Joannes Elemosina, *Liber Historiarum S. Romane Ecclesie*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II.
- Jordan z Jano, *Chronica Fratris Jordani a Iano ord. Fratrum Minorum*, [w:] *Analecta Franciscana sive Chronica Aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae*, t. I, Quaracchi 1885.
- Juan de Calahorra, *Chronica de la provincia de Syria y Tierra Santa de Gerusalen, contiene los progressos, que en ella ha hecho la religion serafica, desde el anno 1219 el de 1632*, Madrid 1683.
- Julian ze Spiry, *Oficjum rymowane o świętym Franciszku*, tłum. J. Norel, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Kamal-ad-Din, *L'histoire d'Alep, version française d'après texte arabe*, par E. Blochet, *Revue de l'Orient latin*, t. IV–VI, Paris 1896–1898.
- Kirkos Ganjakets'i, *History of the Armenians*, trans. R. Bedrosian, New York 1986, maszynopis na podstawie wydania *History of the Armenians* ed. K.A. Melik'-Ohanjanyan 1961.
- Klemens IV, *Epistole et dictamina Clementis papae quart*, Herausg. M. Thumser. Opublikowane w internecie 5.VIII, 2007 <userpage.fu-berlin.de/~sekreth/pdf/clemens.pdf>.
- L'Estoire de Eracles Empereur et la conqueste de la terre d'outremer*, RHC. Occ., t. II, Paris 1859.
- Les Gestes des Chiprois*, ed. Ch. Kohler, RHC. Orm., t. II, Paris 1906.
- Les Pelegrinages por aler en Iherusalem*, [w:] *Itinéraires a Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte rédigés ef français aux XIe, XIIe et XIIIe siècles*, par H. Michelant et G. Raynaud, Gèneve 1882.
- Liber exemplorum ad usum praedicantium saeculo XIII, compositus a quodam fratre Minore Anglico de Provincia Hiberniae, secundum Codicem Dunelmensem*, ed. per A.G. Little, Aberdoniae 1908.
- Liber exemplorum Fratrum Minorum saeculi XIII (Excerpta e cod Ottob. Lat. 522)*, ed. L. Oligier, Antonianum, II, 1927.
- Loca peregrinationis terre sancte. Czternastowieczny przewodnik po Ziemi Świętej*, wyd. W. Mruk, Kraków 2003.
- Makrizi, *Histoire d'Egypte de Makrizi. Traduction française accompagnée de notes historiques et géographiques*, par E. Blochet, *Revue de l'Orient latin*, t. VIII, Paris 1900–1901.
- Mariano da Firenze, *Libro delle vite de Sancti Frati Minori*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.

- Matheus Paris, *Mathei Parisiensis, monachi sancti Albani, Chronica majora*, ed. H.R. Luard, vol. III–IV, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1876–1877.
- Mauritio, *Itinerarium in Terram Sanctam Autore Frate Mauritio, Monumenta Historica Norvegiae, Latinske kildeskriver til Norges historie i middelalderen udgivne efter offentlig foranstaltning*, ved Dr. G. Storm, Kristiania 1880.
- Mauritius, *Itinerarium in Terram Sanctam (1271)*, ed. S. De Sandoli, *Itinera hierosolymiana cruce signatorum (saec. XII–XIII)*, vol. IV, *Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior*, N. 24, Jerusalem 1983.
- Menkonis Chronicon*, ed. L. Weiland, *MGH Scriptorum*, t. XXIII, Leipzig 1925.
- Michel le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1169–1199)*, ed. trad. par J.-B. Chabot, t. I–III, Paris 1899–1905.
- Mikołaj IV, *Les registres de Nicholas IV; Recueil des bulles de ce Pape; publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican*, par M.E. Langlois, t. I, Paris 1886.
- Nannes de Areteo, *Vita et Miracula Beati Benedicti Sinigardi de Arretio*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. I.
- Olivier z Kolonii, *Die Briefe des Kölner Scholasticus Oliver*, heraus. von R. Röhricht, „Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst”, t. X, 1891.
- Pactum Soldani (Melekelnassir) de Alappi ad petitionem nobilis viri Johannis Secreto factum*, [w:] *Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, heraus. von G.L.Fr. Tafel, G.M. Thomas, III tiel (1256–1299), Wien 1857.
- Peregrinationes Terrae Sanctae*, ed. G. Golubovich, AFH, a. et. t. XI, 1918.
- Philippi descriptio Terrae Sanctae*, ed. W.A. Neumann, „Oesterreichische Vierteljahresschrift für katholische Theologie”, t. XI, 1872.
- Philippus de Busseriis, *Liber Peregrinationum. 1285–1291*, ed. S. De Sandoli, *Itinera hierosolymiana cruce signatorum (saec. XII–XIII)*, vol. IV, *Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior*, N. 24, Jerusalem 1983.
- Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, Kraków 2009.
- Processus formatus per Thomam, Episcopum Bethleem, de fortaliciis in Accon inter Januenses, Venetos ac Pisanos*, [w:] *Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, heraus. von G.L.Fr. Tafel, G.M. Thomas, III tiel (1256–1299), Wien 1857.
- Ramon Muntaner, *Chronique d'Aragon, de Sicile et de Grèce*, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, pub. par J.A.C. Buchon, Paris 1840.
- Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII–MCCXCI)*, ed. Reinhold Röhricht, Oeniponti 1893.
- Regestrum visitationum. archiepiscopi rothomagensis. Journal des visites pastorales d'Eude Rigaud archevêque de Rouen*, par T. Bonnin, Rouen 1847.
- Relation par-devant notaire, en présence du prince d'Antioche et de nombreux témoins, des trois tentatives faites, à l'instigation du Temple, par Guy de Gibelet, pour enlever*

- la ville de Tripoli au prince d'Antioche*, pub. par. M.L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, t. III, Paris 1855.
- Ricoldo de Monte Crucis, *Liber peregrinationis*, ed. J.C.M. Laurent, *Peregrinatores medii aevi quatuor*, Lipsiae 1864.
- Rishanger Willelmus, *Chronica et Annales regnantibus Henrico Tertio et Edwardo Primo*, ed. H. Thomas Riley, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1865.
- Roger Bacon, *Compendium philosophiae*, ed. J.S. Brewer, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1859.
- Roger Bacon, *Dzieło Większe. Opus Maius*, wyd. T. Włodarczyk, Kęty 2006.
- Roger Bacon, *Opus Tertium*, ed. J.S. Brewer, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1859.
- Roger de Wendower, *Flores historiarum*, ed. H.G. Hewlett, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles And Memorials of Great Britain And Ireland During the Middle Ages*, London 1887.
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. J.D. Mansi, t. XXII, Venetiis 1728.
- Salimbene de Adam, *Cronica fratris Salimbene de Adam, ordinis minorum*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXXII, Hannoverae et Lipsiae 1905–1913.
- Series Gen. Capituli Argentinae*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II.
- Series Provinciarum Hispanica*, ed. G. Golubovich, BBTS, t. II.
- Sicard, *Sicardi episcopi Cremonensis Cronica*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum* t. XXXI, Hannoverae 1903.
- Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an 1260, Assisii an. 1279 atque Parisiis an 1292. (editio critica et synoptica)*, ed. M. Bihl, AFH, a. et t. XXXIV, 1941.
- The Writings of St. Francis of Assisi, Translated from the Critical Latin Edition*, ed. by Fr. Kajetan Esser, *Die opuskula des hl. Franziskus von Assisi. Neue textkritische Edition*, Grottaferrata (Romae) 1976.
- Thomas de Eccleston, *De Adventu Fratrum Minorum in Angliam*, ed. J.S. Brewer, *Monumenta Franciscana*, vol. 1, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, London 1858.
- Thomas de Eccleston, *Thomas of Eccleston's „The Friars and How They Came to England”*, trans. ed. F. Cuthbert, London 1903.
- Thomas de Pavia, *A Dialogue on the Deeds of some holy Friars Minor (Dialogus de gestis sanctorum fratrum minorum)*, ed. F. M. Delorme, trans. C. Murray, *Bibliotheca franciscana ascetica medii aevi*, vol. V, Quaracchi 1923.
- Tomasz z Akwinu, *Suma Teologiczna*, wyd. St. Piotrowicz, London 1946.
- Tomasz z Celano, *Traktat o cudach świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgodą, B. Tuszevska, K. Kościelniak, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.

- Tomasz z Celano, *Życiorys drugi świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Tomasz z Celano, *Życiorys pierwszy świętego Franciszka z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Tomasz z Celano, *Żywot świętej Klary z Asyżu*, tłum. C.T. Niezgoda, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Traditio Crucis ad iter Jerosolimitanum. Ex registro Guillelmi Ferandi notarii Massiliensis*, ed. Ch. Kohler, *Documents inédits concernant l'Orient Latin et les croisades (XII–XIV siècle)*, *Revue de l'Orient latin*, t. VII, Paris 1899.
- Urban IV, *Les registres d'Urbain IV (1261–1264); Recueil des bulles de ce Pape; publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican*, par M.J. Giraud, t. I, Paris 1901.
- Usama ibn Munkidh, *Kitab al l'tibar. Księga pouczających przykładów, dzieło Usamy ibn Munkidha, tj. Mujjada ad-Daula abu Muzaffara Usamy ibn Murszi-da ibn Ali ibn Mukallada ibn Nasra ibn Munkidha asz-Szajzari*, tłum. J. Bielawski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, trans./ed. R. Bedrosian, Long Branch 2007.
- Vincentius Bellovacensis, *Memoriale omnium temporum*, ed. O. Holder-Egger, *MGH Scriptorum*, t. XXIV, Leipzig 1925.
- Wilhelm Rubruk, *Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli. Anno gratie 1253 ad partes orientales, The Text and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. by C.R. Beazley, London 1904.
- Wilhelm Rubruk, *Itinerarium Willelmi de Rubruk*, ed. F. Michel, T. Wright, [w:] *Recueil de voyages et de mémoires, publié par la Société de Géographie*, t. IV, Paris 1839.
- Zbiór asyjski. Wydarzenia z życia świętego Franciszka opowiedziane przez jego pierwszych towarzyszy*, tłum. wpraw. P.J. Nowak, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.

Opracowania

- Addison J.T., *The Medieval Missionary. A Study of the Conversion of Northern Europe A.D. 500–1300*, „Studies in The World Mission of Christianity”, № 11, 1936.
- Aerts P.C., *Les Franciscains au pays de Jésus*, [b.m.], 1932.
- Allshorn L. *Stupor Mundi. The Life & Times of Frederick II Emperor Of The Romans King Of Sicily And Jerusalem 1194–1250*, London 1912.
- Andrea G.F. d', *Il Regno di Napoli e la Custodia di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983.
- Arce A., *De origine Custodiae Terrae Sanctae*, [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. III, por. A. Arce, Jerusalem 1974.
- Arce A., *Origenes de la Custodia de Terra Santa siglo XIV*, [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. IV, por. A. Arce, Jerusalem 1982.
- Arce A., *The Custody of the Holy Land*, [w:] *Miscelánea de Tierra Santa*, t. III, por. A. Arce, Jerusalem 1974.

- Archer T.A., Kingsford Ch.L., *The Crusades. The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, New York [b.d.]
- Arjomand S.A., *Transformation of the Islamicate Civilization: A Turning-point in the Thirteenth Century*, „Medieval Encounters” 10, 1–3, 2004.
- Ashtor E., *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983.
- Atiya A.S., *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington 1962.
- Atiya A.S., *Historia Kościołów Wschodnich*, Warszawa 1978.
- Atiya A.S., *The Crusade of Nicopolis*, London 1978.
- Attiya H.M., *Knowledge of Arabic in the Crusader States in the twelfth and thirteenth centuries*, „Journal of Medieval History”, vol. 25, 1999.
- Bachrach D.S., *The organisation of military religion in the armies of King Edward I of England (1272–1307)*, „Journal of Medieval History”, vol. 29, 2003.
- Bagatti B., *S. Pietro nei monumenti di Palestina*, Studia Orientalia Christiana, Collectanea, N° 5°, Cairo 1960.
- Bagatti B., *Scrittori francescani di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983.
- Bajowski J., *Św. Franciszek z Asyżu — nowość misyjnej drogi*, „W nurcie franciszkańskim”, t. 8, Kraków 1999.
- Balard M., *Laciński Wschód XI–XV wiek*, Kraków 2010.
- Baldi P., *La questione dei Luoghi Santi in generale*, Torino 1919.
- Baldwin M.W., *Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Barcena E., *La Spagna in Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983.
- Baszkievicz J., *Historia Francji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Beaufreton M., *Saint François d'Assise*, Paris 1925.
- Bejczy I., *Tolerantia: A Medieval Concept*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 58, N° 3, 1997.
- Bellorini T., *The Franciscans in Egypt*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919.
- Béraud S., *Présence des Franciscains de Terre Sainte à Chypre. Panorama historique (de 1217 à nos jours)*, Studia Orientalia Christiana. Collectanea 22, Cairo-Jerusalem 1989.
- Berger D., *Mission to the Jews and Jewish-Christian Contacts in the Polemical Literature of the High Middle Ages*, „The American Historical Review”, vol. 91, N° 3, 1986.
- Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, a cura di G. Golubovich, t. I–V, Quaracchi 1906–1927.
- Bieniek A., *Bezwzględni zabójcy czy typowy produkt epoki? Czarna legenda muzułmańskiej sekty asasynów w XII wieku w świetle dzieła Ibn al-Aṭīra*, [w:] *Portolana, Studia Mediterranea*, vol. 2, *Religie świata śródziemnomorskiego*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, Kraków 2006.

- Bihl M., *De „Legenda versificata” sancti Francisci auctore Henrico Abrincensi*, AFH a. et t. XXII, 1929.
- Bihl M., *De S. Francisci legenda ad usum chori auctore fr. Thoma Celanensi iuxta novum codicem senensem*, AFH, a. et t. XXVI, 1933.
- Bird J., *Crusade and Conversion after the Fourth Lateran Council (1215): Oliver of Padernborn's and James of Vitry's Missions to Muslims Reconsidered*, „Essays in Medieval Studies” 21, 2004.
- Bischoff B., *The Study of Foreign Languages in the Middle Ages*, „Speculum”, vol. 36, N° 2, 1961.
- Bissoli G., *La Repubblica di Venezia e la Custodia di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983.
- Bloss A.C., *Heroines of The Crusades*, Auburn 1857.
- Boisard M.A., *On the Probable Influence of Islam on Western Public and International Law*, „International Journal of Middle East Studies”, vol. 11, N° 4, 1980.
- Brefeld J., *A Guidebook for the Jerusalem Pilgrimage in the Late Middle Ages: A Case for Computer Aided Textual Criticism*, Verloren 1994.
- Brlak C., *De Custode Terrae Sanctae in legislatione Ordinis Fratrum Minorum, (studium historico-iuridicum)*, Hierosolymis 1958.
- Bromiley G.N., *Philippe de Novare: Another Epic Historian?*, „Neophilologus” 82, 1998.
- Brown D.A., *The Alleluia. A Thirteenth Century Peace Movement*, AFH, a. et t. 81, 1988.
- Brown R.A., *Historia Normanów*, Gdańsk 1996.
- Buckley J.M., *The Problematical Octogenarianism of John of Brienne*, „Speculum”, vol. 32, N° 2, 1957.
- Bughetti B., *Analecta De S. Francisco Assisiensi saeculo XIV ante medium collecta (e cod. Florentino C.9.2878)*, AFH, a. et t. XX, 1927.
- Burke M., Lorenzetti A., *The „Martyrdom of the Franciscans” by Ambrogio Lorenzetti*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte”, 65 Bd., H. 4, 2002.
- Burkiewicz Ł., *Na styku chrześcijaństwa i islamu. Krucjaty i Cypr w latach 1191–1291*, Kraków 2008.
- Burkiewicz Ł., *Polityka wschodnia Fryderyka II Hohenstaufa ze szczególnym uwzględnieniem jego stosunku do królestwa Cypru (w świetle Kroniki Filipa z Novary)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCLXXXIV, Prace Historyczne 133, 2006.
- Burkitt F.C., *The Study of the Sources of the Life of S. Francis*, [w:] *St. Francis of Assisi: 1226–1926: Essays in Commemoration With a Preface by Professor Paul Sabatier*, ed. Walter Seton, London 1926.
- Burns R.I., *Christian-Islamic Confrontation in the West: The Thirteenth-Century Dream of Conversion*, „The American Historical Review”, vol. 76, N° 5, 1971.
- Busk W., *Mediaeval Popes, Emperors, Kings and Crusaders or Germany, Italy and Palestine From A.D. 1125 to A.D. 1268*, vol. III, London 1856.

- Byrne E.H., *Genoese Trade with Syria in the Twelfth Century*, „The American Historical Review”, vol. 25, N° 2, 1920.
- Callebaut P.A., *Autour de la rencontre à Florence de S. François et du Cardinal Hugolin (en été 1217)*, AFH, a. et t. XIX, 1926.
- Carasco B. da, *L'Opera de Francescani di Terra Santa*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919.
- Cardini F., *Europa a Islam. Historia nieporozumienia*, Kraków 2006.
- Chérance L. de, *Saint François d'Assise (1182–1226)*, Paris 1892.
- Civezza M. da, *Storia universale delle missioni francescane*, vol. I–II, Roma 1857–1858.
- Classen A., *Die Heidin: A Late-medieval experiment in Cultural Rapprochement Between Christians and Saracens*, „Medieval Encounters” 11, 1–2, 2005.
- Colker M.L., *A Mediaeval Pilgrim's Guide*, [w:] *Classical, Medieval and Renaissance Studies in Honour of Berthold Louis Ullman*, ed. Ch. Henderson Jr., Roma 1964.
- Conder C.R., *The Latin Kingdom of Jerusalem. 1099 to 1291 A.D.*, London 1897.
- Costa F.S.R. da, „*Deus o quer!.. Mas... e Francisco? Os Franciscanos e a pregação das cruzadas*”, <http://222.itf.org.br/index.php?pg=artigoscruzada>, 15.04.2010.
- Cowe S.P. *The Armenians in the era of the crusades 1050–1350*, [w:] *The Cambridge History of Christianity*, vol. V, *Eastern Christianity*, ed. M. Angold, Cambridge 2008.
- Crawford R.W., *William of Tyre and the Maronites*, „Speculum”, vol. 30, N° 2, 1955.
- Crépon P., *Religie a wojna*, Gdańsk 1994.
- Cresi D., *Statistica dell'Ordine Minoritico all anno 1282*, AFH a. et t. 56, 1963.
- Cuthbert F., *Saint Francis and Poverty*, London 1910.
- Czortek A., *Fрати Minori e Società Cittadina a Sansepolcro fra i secoli XIII e XIV*, AFH, a. 93, 2000.
- Daniel N., *Crusade Propaganda*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, t.VI, Madison 1989.
- Daniel N., *The Legal and Political Theory of the Crusade*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. VI, Madison 1989.
- De Sandoli S., *Il primo convento francescano in Gerusalemme (1230–1244)*, Gerusalemme 1983.
- De Sandoli S., *Itinera hierosolymitana cruce signatorum (saec. XII–XIII)*, vol. IV, *Tempore Regni Latii Extremo (1245–1291)*, Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior, N. 24, Jerusalem 1980.
- De Sandoli S., *Le fonti storiche del sec. XIII sulla presenza francescana nella provincia di Terra Santa*, „Acta Custodiae Terrae Sanctae”, a. XXXIX, n. 1, 1994.
- De Sandoli S., *The Peaceful Liberation of the Holy Places in the XIV Century*, Studia Orientalia Christiana, Monographie, N° 3, Cairo 1990.
- Delaborde H.-F., *Lettre des chrétiens de Terre Sainte a Charles d'Anjou (22 Avril 1260)*, *Revue de l'Orient latin*, t. II, Paris 1894.
- Delaruelle E., *Deux guides de Terre Sainte aux XIVe et XVe siècles*, [w:] *La piété populaire au moyen âge*, ed. E. Delaruelle, Torino 1975.

- Delehaye H., *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography*, Notre Dame 1961.
- Desbonnets T., *La „Legenda trium sociorum”*, *Edition critique*, AFH, a. et t. 67, 1974.
- Di Fonzo L., Odoardi G., Pompei A., *Los frailes menores conventuales. Historia y Vida: 1209–1976*, FALC. Federación Cinventuales de America Latina 2002.
- Di Fonzo W., *Bracia Mniejsi. Znaczenie nazwy i stosowanie jej w historii od 1209 do dziś*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988.
- Di Fonzo W., *Franciszkanie. Konwentualni, Obserwanci i reformy mniejsze w okresie średniowiecza, 1209–1517*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988.
- Di Fonzo W., *Św. Franciszek z Asyżu (1182–1226). Zarys biograficzny, duch i osobowość*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988.
- Dodu G., *Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de Jérusalem 1099–1291*, Paris 1894.
- Domenichelli T., *I Frati minori e la Terra Santa Discussioni*, Livorno 1890.
- Du Cange, *Les familles d'Outre-mer*, pub. par M.E.-G. Rey, Paris 1869.
- Durigon N., *L'„Instituzione” dei Missionari nell'Ordine dei Frati Minori. (Studio storico-giuridico)*, *Studia Orientalia Christiana, Collectanea*, N° 4, 1959.
- Edbury P., *The Crusader States*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, ed. D. Abulafia, vol. V, Cambridge 2006.
- Ehrlich M., *Crusaders' castles — the fourth generation: reflections on Frankish castle-building policy during the 13th century*, „*Journal of Medieval History*”, vol. 29, 2, 2003.
- Ellenblum R., *Colonization Activities in the Frankish East: The Example of Castellum Reis (Mi'ilya)*, „*English Historical Review*”, CXI, 1996.
- Emerton E., *Fra Salimbene and the Franciscan Ideal*, „*The Harvard Theological Review*”, vol. 8, N° 4, 1915.
- Esser K., *Melius catholice observemus. Objaśnienia Reguły w świetle pism i wypowiedzi św. Franciszka*, [w:] L. Hardick, J. Terschläsen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988.
- Eubel C., *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s.r.e. cardinalium ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 ad annum 1431 perducta*, t. 1, Monasterii 1913.
- Fedalto G., *La chiesa latina in Oriente*, vol. 1–3, Verona 1981.
- Fedele B., *Missionari francescani. Sintesi storica bio-bibliografica con Sommario Geografico-Cronologico*, Aquila 1966.
- Felczak W., *Historia Węgier*, Wrocław–Kraków–Warszawa–Gdańsk 1983.
- Felder H., *Geschichte der Wissenschaftlichen Studien im Franziskanerorden bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts*, Freiburg im Breisgau 1904.
- Fisher-Wollpert R., *Leksykon papieży*, Kraków 1990.
- Fonnesberg-Schmidt I., *Papieży i krucjaty bałtyckie 1147–1254*, Warszawa 2009.

- Forey A., *The military orders and the conversion of Muslims in the twelfth and thirteenth centuries*, „Journal of Medieval History”, 28, 2002.
- Forey A., *Zakony rycerskie 1120–1312*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000.
- Fracinet Ch., *Les rois de Jérusalem et de Chypre de la maison de Lusignan*, Fontenay-le-Comte 1900.
- Fussenegger G., *Definitiones capituli generalis argentinae celebrati anno 1282*, AFH, a. et t. XXVI, 1933.
- Gemelli A., *Franciszkanizm*. Warszawa 1988.
- Georges E., *Jean de Brienne, empereur de Constantinople et roi de Jérusalem*, Troyes 1858.
- Golubovich G., *San Francesco e i Francescani in Damiata (5 nov. — 2 febb. 1220)*, „Studi Francescani”, t. XIII, 1926.
- Golubovich G., *Serie cronologica dei reverendissimi superiori di Terre Santa ossia dei provinciali custodi e presidenti della medesima già commissari apostolici dell'oriente e sino al 1847 in officio di gran maestri del s. militare ordine del SS. Sepolcro attuali prelati mitrati, provinciali e custodi di T.S. guardiani del s. Monte Sion e del SS. Sepolcro di N.S.G.C. ecc.*, Nuova Serie, Gerusalemme 1898.
- Golubovich G., *Viaggi di S. Francesco in Oriente. Dissertazione lette nella solenne Accademia tenuta nel Collegio internazionale di S. Antonio in Roma il 5 Gennaio 1919*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919.
- Goodich M., *The Politics of Canonization in the Thirteenth Century: Lay and Mendicant Saints*, „Church History”, vol. 44, № 3, 1975.
- Governanti G., *I Francescani in Acri*, Gerusalemme 1958.
- Gratien P., *Histoire de la Fondation & de l'Évolution de l'Ordre des Frères Mineurs au XIIIe siècle*, Paris 1928.
- Grey G.Z., *The Children's Crusade. An Episode of the Thirteenth Century*, Boston–New York 1898.
- Guettée D.D., *The Papacy; Its Historic Origin and Primitive Relations with the Eastern Churches*, New York 1866.
- Guizot M., *Saint Louis and Calvin*, London New York 1890.
- Guzzo C., *Il Libro d'Oro dei Francescani di Terra Santa*, Venezia 1939.
- Hardick L., *Zarys historyczny i przestrzeganie Reguły w pierwszych latach*, [w:] L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988.
- Harris J., *Bizancjum i wyprawy krzyżowe*, Warszawa 2005.
- Haskins C.H., *Science at the Court of the Emperor Frederick II*, „The American Historical Review”, vol. 27, № 4, 1922.
- Hauziński J., *Bliski Wschód i Azja Środkowa od końca XII do połowy XV w.*, [w:] *Wielka Historia Świata*, t. V, *Późne średniowiecze*, pod red. K. Baczkowskiego, Kraków 2005.
- Hauziński J., *Imperator „końca świata”. Fryderyk II Hohenstauf (1194–1250)*, Gdańsk 2000.

- Hauziński J., *Muzułmańska sekta asasyków w europejskim piśmiennictwie wieków średnich*, Poznań 1978.
- Hazlitt W.C., *History of the Venetian Republic: Her Rise, Her Greatness And Civilization*, vol. II, London 1860.
- Hitti P.K., *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969.
- Hitti P.K., *History of Syria including Lebanon and Palestine*, New York 1951.
- Hitti P.K., *The Impact of the Crusades on Moslem Lands*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Holmes U.T., *Life among the Europeans in Palestine and Syria in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. IV, Madison 1977.
- Holt P.M., *Bliski Wschód od wypraw krzyżowych do 1517 roku*, Warszawa 1993.
- House A., *Święty Franciszek z Asyżu*, Warszawa 2002.
- Housley N., *Ruch krucjatowy 1274–1700*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Riley-Smitha, Warszawa 2000.
- Housley N., *The Crusades and Islam*, „Medieval Encounters” 13, 2007.
- Housley N., *The Thirteenth-century Crusades in the Mediterranean*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, ed. D. Abulafia, vol. V, Cambridge 2006.
- Hyde J.K., *Navigation in the Eastern Mediterranean in the 14th and 15th centuries according to Italian pilgrims' books*, [w:] *Papers in Italian Archaeology*, vol. I, The Lancaster Seminar, vol. 41 (II), 1978.
- Iriarte L., *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998.
- Irwin R., *Islam a ruch krucjatowy 1096–1699*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Riley-Smitha, Warszawa 2000.
- Issa A.O., *Les minorités chrétiennes de Palestine à travers les siècles. Etude historico-juridique et developpement moderne international*, Jerusalem 1977.
- Jackson P., *The Crisis in the Holy Land in 1260*, „The English Historical Review”, vol. 95, N° 376, 1980.
- Jameson A., *Legends of The Monastic Orders as Represented in the Fine Arts*, London 1852.
- Jennings A.C., *The Mediaeval Church and The Papacy*, London 1909.
- Jones C.M., *The Conventional Saracen of the Songs of Geste*, „Speculum”, vol. 17, N° 2, 1942.
- Jordan W.C., *The representation of the crusades in the songs attributed to Thibaud, Count Palatine of Champagne*, „Journal of Medieval History”, vol. 25, N° 1, 1999.
- Jørgensen J., *Saint Francis of Assisi. A Biography*, New York–London 1926.
- Kafel S., *Wprowadzenie do Żywotu większego św. Franciszka z Asyżu*, [w:] *Źródła Franciszkańskie*, pod red. R. Prejsa i Z. Kijasa, Kraków 2005.
- Kamar E., *Project de Raymond Lull De Acquisitione Terrae Sanctae (Introduction et édition critique du texte)*, *Studia Orientalia Christiana, Collectanea*: N° 6°. Studi — Documenti — Bibliografia, Cairo 1961.
- Kedar B.Z., *Crusade and Mission. European Approaches toward the Muslims*, Princeton 1984.

- Kington T.L., *History of Frederic the Second Emperor of the Romans*, vol. I, Cambridge London 1862.
- Kinney E.B., *St. Francis of Assisi; His Life and Times*, [maszynopis].
- Klimas N.S., *The history of the Archive of the Custody of the Holy Land in Jerusalem*, tekst opublikowany w sieci 12.05.2008, www.custodia.fr.
- Kohler Ch., *Mélanges pour servir à l'histoire de l'Orient latin et des croisades*, fasc. 1, Paris 1900.
- Köhler W., *Emperor Frederick II., The Hohenstaufe*, „The American Journal of Theology”, vol. 7, N° 2, 1903.
- Kościelniak K., *Grecy i Arabowie. Historia Kościoła melkickiego (katolickiego) na ziemiach zdobytych przez muzułmanów (634–1516)*, Kraków 2004.
- Kracik J., *Relikwie*, Kraków 2002.
- Kritzcek J., *Moslem-Christian Understanding in Mediaeval Times: A Review Article*, „Comparative Studies in Society and History”, vol. 4, N° 3, 1962.
- La Custodia Francescana di Terra Santa. Ieri e oggi*, Roma 1925.
- La Monte J.L., *Some Problems in Crusading Historiography*, „Speculum”, vol. 15, N° 1, 1940.
- Lagarde A., *The Latin Church in The Middle Ages*, New York 1915.
- Lamonte J.L., *The Lords of Caesarea in the Period of the Crusades*, „Speculum”, vol. 22, N° 2, 1947.
- Lane F.C., *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934.
- Langlois Ch.-V., *Saint Louis, Philippe le Bel les derniers Capétiens directs (1226–1328)*, Paris 1978.
- Lasker D.J., *The Impact of the Crusades on the Jewish-Christian Debate*, „Jewish History”, vol. 13, N° 2, 1999.
- Laurent F., *La Papauté et l'Empire*, Paris 1860.
- Le Goff J., *Święty Franciszek z Asyżu*, Warszawa 2001.
- Le Goff J., *Święty Ludwik*, Warszawa 2001.
- Lemmens L., *De Sancto Francisco Christum praedicante coram sultano Aegypti*, AFH, a. et t. XIX, 1926.
- Lemmens L., *Die Franziskaner in hl. Lande I. Tiel, Die Franziskaner auf dem Sion (1336–1551)*, Münster in. Westf. 1919.
- Lerner R.E., *A Collection of Sermons Given in Paris C. 1267, Including a New Text by Saint Bonaventura on the Life of Saint Francis*, „Speculum”, vol. 49, N° 3, 1974.
- Lippens H., *De Litteris Confraternitatis apud fratres minores ad ordinis initio ad annum usque 1517*, AFH, a. et t. XXXII, 1939.
- Little L.K., *Saint Louis' Involvement with the Friars*, „Church History”, vol. 33, N° 2, 1964.
- Lloyd S., *Ruch Krucjatowy 1096–1274*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000.
- Loche G., *L'uso della Bibbia e di altre fonti nella trecentesca Descriptio Terre Sanctae do fra Giovanni di Fedanzola de Perugia*, „Studium Biblicum Franciscanum”, L.A. 54, 2004.

- Longpré E., *La Chapelle de la passion des cordeliers de Troyes*, AFH, a. et t. XXVII, 1934.
- Lower M., *The burning at Mont-Aime: Thibaut of Champagne's preparations for the Barons' Crusade of 1239*, „Journal of Medieval History” 29, 2003.
- Lubecki S., *List Rogera Bacona do papieża Klemensa IV o zamiarach napisania encyklopedii nauk*, „W nurcie franciszkańskim” 7, 1998.
- Luttrell A., *Englishwomen as Pilgrims to Jerusalem: Isolda Parewastell 1365*, [w:] *Equally in God's Image. Women in the Middle Ages*, ed. J. Bolton-Halloway, C.S. Wright, J. Bechtold, New York 1990.
- Lyman J.R., *Heresiology: The invention of „heresy” and „schism”*, [w:] *Cambridge History of Christianity*, vol. 2, ed. A. Casiday, F.W. Norris, Cambridge 2007.
- Lyons M.C., Jackson D.E.P., *Saladyn*, Warszawa 2006.
- Macdonell A., *Sons of Francis*, London 1902.
- Mack M., *The Italian quarters of Frankish Tyre: mapping a medieval city*, „Journal of Medieval History” 33, 2007.
- MacLear G.F., *A History of Christian Missions During the Middle Ages*, Cambridge 1863.
- Magliano P. de, *Geschichte des heil. Franziskus und der Franziskaner*, I Bd., *Von St. Franziskus bis St. Bonaventura (1181–1274)*, München 1883.
- Mahé J.-P., *Kościół armeński w latach 611–1066*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vaucheza, M. Venarda, t. 4, Warszawa 1999.
- Maier Ch.T., *Crusade and rethoric against the Muslim colony of Lucera: Eudes of Châteauroux's Sermones de Rebellionem Sarracenorum Lucherie in Apulia*, „Journal of Medieval History” 21, 1995.
- Maier Ch.T., *Preaching the Crusades. Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*, Cambridge studies in medieval life and thought. 4th Series, 28, Cambridge 1998.
- Mancini I., *Cenni storici sulla Custodia di Terra Santa*, [w:] *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, a cura di M. Piccirillo, Roma 1983.
- Manselli R., *Pierwsze stulecie historii franciszkanów*, Kraków 2006.
- Manselli R., *Św. Franciszek i jego towarzysze*, Kraków 2009.
- Manselli R., *Święty Franciszek z Asyżu*, Niepokalanów 1997.
- Manselli R., *Święty Franciszek z Asyżu. Editio maior*, Kraków 2006.
- Mas Latrie L. de, *Les patriarches latins d'Antioche*, *Revue de l'Orient latin*, t. II, Paris 1894.
- Mas Latrie L. de, *Les patriarches latins de Jérusalem*, *Revue de l'Orient latin*, t. I, Paris 1893.
- Mas Latrie M.L. de, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, vol. I–III, Paris 1851–55.
- Matanić A., *Bulla missionaria „Cum hora iam undecima” eiusque iuridicum „Directorium apparatus”*, AFH, a. et t. L, 1957.

- Mathis B., *Die Privilegien des Franziskanerordens bis zum Konzil von Vienne (1311)*, Paderborn 1928.
- Maycock A.L., *The Inquisition. From Its Establishment to the Great Schism*, New York–London 1927.
- Mayer H.E., *Das Pontifikale von Tyrus und die Krönung der Lateinischen Könige von Jerusalem: Zugleich ein Beitrag zur Forschung über Herrschaftszeichen und Staatsymbolik*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 21, 1967.
- Mayer H.E., *Historia wypraw krzyżowych*, Kraków 2008.
- Mayer H.E., *The Latin East 1098–1205*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, ed. by D. Luscombe, J. Riley-Smith, vol. IV, p. II, Cambridge 2004.
- Mayo P.C., *The Crusaders under the Palm: Allegorical Plants and Cosmic Kingship in the „Liber Floridus”*, „Dumbarton Oaks Papers”, vol. 27, 1973.
- Mazurek D., *Św. Franciszek z Asyżu a misje wśród niewiernych*, „W nurcie franciszkańskim”, 8, 1999.
- McNeal E.H., Robert Lee Wolff, *The Fourth Crusade*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton, vol. II, Madison 1969.
- McNeill J.T., *Asceticism versus Militarism in the Middle Ages*, „Church History”, vol. 5, N° 1, 1936.
- Melville M., *Dzieje Templariuszy*, Warszawa 1991.
- Menocal M.R., *Ozdoba świata. Jak muzułmanie, żydzi i chrześcijanie tworzyli kulturę tolerancji w średniowiecznej Hiszpanii*, Kraków 2006.
- Mertens A., *Latin Emperors in Constantinople (1204–1261) and Latin Kings in Acre (1191–1291)*, Jerusalem [b.d.]
- Micheau F., *Eastern Christianities (eleventh to fourteenth century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites*, [w:] *The Cambridge History of Christianity*, vol. V, *Eastern Christianity*, ed. M. Angold, Cambridge 2008.
- Militzer K., *Historia zakonu krzyżackiego*, Kraków 2007.
- Mills Ch., *The History of The Crusades for the Recovery And Possession of the Holy Land*, vol. II, London 1822.
- Minois G., *Kościół i nauka. Dzieje pewnego nieporozumienia. Od Augustyna do Galileusza*, Warszawa 1995.
- Minois G., *Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej*, Warszawa 1998.
- Molin K., *The non-military functions of crusader fortifications, 1187–circa 1380*, „Journal of Medieval History”, vol. 23, N° 4, 1997.
- Montoro G.M., *S. Francisco y sus hijos en Acre*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919.
- Montorsi G., *Św. Franciszek z Asyżu w świetle pism i pierwszych biografii*, Kraków 1990.
- Moorman J., *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*, Oxford 1968.
- Moosa M., *The Relation of the Maronites of Lebanon to the Mardaites and Al-Jarājima*, „Speculum”, vol. 44, N° 4, 1969.

- Morin F., *Saint François d'Assise et les Franciscains*, Paris 1853.
- Mruk W., *Czternastowieczne przewodniki po Ziemi Świętej związane ze środowiskiem franciszkanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, MCCXLVIII, Prace Historyczne, s. 128, 2001.
- Mruk W., *Przemiany etniczno-kulturowe społeczności krzyżowców w Lewancie w XII i XIII w.*, [w:] *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*, pod red. M. Salomona i J. Strzelczyka, Kraków 2010.
- Mruk W., *Ziemia Święta w oczach rabina Izaaka Chelo (XIV wiek)*, [w:] *Portolana, Studia Mediterranea*, vol. 2, *Religie świata śródziemnomorskiego*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, Kraków 2006.
- Munir F.Z., *Sultan al-Malik Muhammad al-Kamil and Saint Francis: interreligious dialogue and meeting at Damietta*, „Journal of Islamic Law and Culture”, vol. 10, № 3, 2008.
- Munro D.C., *The Children's Crusade*, „The American Historical Review”, vol. 19, № 3, 1914.
- Munro D.C., *The Western Attitude toward Islam during the Period of the Crusades*, „Speculum”, vol. 6, № 3, 1931.
- Murre-van den Berg H., *Syriac Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007.
- Nader M., *Urban Muslims, Latin Laws, and Legal Institutions in the Kingdom of Jerusalem*, „Medieval Encounters” 13, 2007.
- Nazzaro G., *La presenza francescana in Terra Santa*, Gerusalemme 1994.
- Neale J.M., *A History of the Holy Eastern Church. The Patriarchate of Antioch*, London 1873.
- Neale J.M., *Medieval Preachers and Medieval Preaching*, London 1856.
- Nichols S.G. Jr., *The Interaction of Life and Literature in the Peregrinationes ad Loca Sancta and the Chansons de Geste*, „Speculum”, vol. 44, № 1, 1969.
- Nichols S.G., *Poetic Places and Real Spaces: Anthropology of Space in Crusade Literature*, „Yale French Studies”, № 95, *Rereading Allegory: Essays in Memory of Daniel Poirion*, 1999.
- Niezgoda C., *Naśladowcy św. Franciszka*, Teologia i życie IV, Kraków 1995.
- Nowell Ch.E., *The Old Man of the Mountain*, „Speculum”, vol. 22, № 4, 1947.
- O'Callaghan J.F., *A History of Medieval Spain*, Ithaca and London 1975.
- Ochman J., *Średniowieczna filozofia żydowska*, Kraków 1995.
- Odoardi G., *La custodia francescana di Terra Santa nel VI centenario della sua costituzione (1341–1942)*, „Miscellanea Francescana”, vol. 118, 1946.
- Odoardi J., *Bracia Mniejsi Konwentualni. Geneza i ewolucja od w. XIII do 1517 oraz historia nowożytna (1517–1976)*, [w:] W. Di Fonzo, J. Odoardi, A. Pompei, *Bracia Mniejsi Konwentualni*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 1, Niepokalanów 1988.
- Painter S., *The Crusade of Theobald of Champagne and Richard of Cornwall, 1239–1241*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. II, Madison 1969.
- Pandzić B., *Historia missionum ordinis fratrum minorum*, vol. IV, *Regiones Proximi Orientis et Paeninsulae Balcanicae*, Romae 1974.

- Pantarella C., *I Francescani a Costantinopoli. Gli affreschi con le storie di S. Francesco d'Assisi alla Kalenderhane Camii*, *Studia Orientalia Christiana*. Collectanea 23. Studia — Documenta, Cairo 1990.
- Pardue B., *Francis of Assisi Among the Saracens: Orthodox Pacifism in the Middle Ages*, [maszynopis].
- Parisse M., *Pielgrzymi i krzyżowcy w Ziemi Świętej w XII wieku*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vauchez, M. Venarda, t. 5, Warszawa 2001.
- Patterson R.B., *The Early Existence of the Funda and Catena in the Twelfth-Century Latin Kingdom of Jerusalem*, „*Speculum*”, vol. 39, N° 3, 1964.
- Paul F., *Les Frères-Mineurs en Syrie*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919.
- Paulus N., *Indulgences as a Social Factor in the Middle Ages*, New York 1921.
- Pernoud R., *Kobieta w czasach wypraw krzyżowych*, Gdańsk 1996.
- Peters F.E., *Jerusalem. The Holy City in the Eyes of Chroniclers, Visitors, Pilgrims and Prophets from the Days of Abraham to the Beginnings of Modern Times*, Princeton 1985.
- Phillips J., *Łaciński Wschód 1098–1291*, [w:] *Historia krucjat*, pod red. J. Rileya-Smitha, Warszawa 2000.
- Piazzi A.M., *Historia wyboru papieży*, Kraków 2004.
- Pitke G.E., *St. Francis of Assisi in Church and State*. Chicago, Faculty of Divinity School. [Maszynopis rozprawy].
- Powell J.M., *Church And Crusade: Frederick II and Louis IX*, „*The Catholic Historical Review*”, vol. XCIII, N° 2, 2007.
- Powell J.M., *St. Francis of Assisi's Way of Peace*, „*Medieval Encounters*” 13, 2007.
- Prawer J., *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, t. I–II, Paris 1975.
- Prawer J., *Social Classes in the Latin Kingdom: the Franks*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Prawer J., *Social Classes in the Crusader States: the Minorities*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Prawer J., *The Settlement of the Latins in Jerusalem*, „*Speculum*”, vol. 27, N° 4, 1952.
- Proctor M., *History of the Crusades: Their Rise, Progress and Results*, Philadelphia 1856.
- Queller D.E., *Thirteenth-Century Diplomatic Envoys: Nuncii and Procuratores*, „*Speculum*”, vol. 35, N° 2, 1960.
- Quirini-Popławska D., *Funkcja polityczno-propagandowa podarunków w późnym średniowieczu i renesansie*, [w:] *Portolana. Studia Mediterranea*, pod red. D. Quirini-Popławskiej, vol. 3, *Przeływ idei, ludzi i rzeczy w świecie śródziemnomorskim*, Kraków 2007.
- Raumer von F., *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit*, III bd., Leipzig 1824.
- Renan E., *Studies in Religious History*, London 1886.
- Rey E., *Les dignitaires de la principauté d'Antioche. Grands-officiers et patriarches (XI–XIII siècle)*, *Revue de l'Orient latin*, t. VIII, Paris 1900–1901.

- Richard J., *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe–XVe siècles)*, Collection de l'école française de Rome 33, Roma 1998.
- Richard J., *La papauté et les missions catholiques en Orient au moyen âge*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire”, t. 58, 1941.
- Richard J., *The Political and Ecclesiastical Organization of the Crusader States*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Richard J., *Un partage de seigneurie entre Francs et Mamelouks: les «Casaus de Sur»*, „Syria”, t. 30, fasc. 1–2, 1953.
- Rigg A.G., *The Lament of the Friars of the Sack*, „Speculum”, vol. 55, N° 1, 1980.
- Riley-Smith J., *Mentalność krzyżowców na Wschodzie 1095–1300*, [w:] *Historia krucjaty*, pod red. J. Riley-Smitha, Warszawa 2000.
- Riley-Smith J., *The Motives of the Earliest Crusaders and the Settlement of Latin Palestine, 1095–1100*, „The English Historical Review”, vol. 98, N° 389, 1983.
- Robbert L.B., *Venice and the Crusades*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Robertson D.W. Jr., *Frequency of Preaching in Thirteenth-Century England*, „Speculum”, vol. 24, N° 3, 1949.
- Robson M., *The Franciscans in the Middle Ages*, Woodbridge 2006.
- Röchricht R., *Syria sacra*, [w:] *Zeitschrift de Deutachen Palaestina-Vereins*, heraus. H. Guthe, Bd. X, Leipzig 1887.
- Roncaglia M., *St. Francis of Assisi and the Middle East*, Cairo 1957.
- Rose S., *Islam Versus Christendom: The Naval Dimension, 1000–1600*, „The Journal of Military History”, vol. 63, N° 3, 1999.
- Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. I–III, Warszawa 1988.
- Runciman S., *Nieszpory sycylijskie. Dzieje świata śródziemnomorskiego w drugiej połowie XIII w.*, Katowice 2007.
- Rusconi R., *Brat Franciszek i jego pisma*, [w:] *Pisma św. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie*, Kraków 2009.
- Russell J.C., *The Population of the Crusader States*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. V, Madison 1985.
- Russell M., *Palestine or The Holy Land from the Earliest Period to The Present Time*, Edinburgh 1831.
- Ryan J.D., *Missionary Saints of the High Middle Ages: Martyrdom, Popular Veneration, and Canonization*, „The Catholic Historical Review”, vol. XC, N° 1, 2004.
- Ryan J.D., *Preaching Christianity Along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar „Middle Kingdom” in the Fourteenth Century*, „Journal of Early Modern History”, vol. 2, N° 4, 1998.
- Sabatier P., *Life of St. Francis of Assisi*, New York 1894.
- Salibi K.S., *The Maronites of Lebanon Under Frankish And Mamluk Rule (1099–1516)*, „Arabica” IV, 1957.
- Salter G.E., *Sources for the Biography of St. Francis of Assisi*, „Speculum”, vol. 5, N° 4, 1930.
- Salvatorelli L., *The Life of St. Francis of Assisi*, New York–London 1928.

- Savage H.L., *Pilgrimages and Pilgrims Shrines in Palestine and Syria after 1095*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. IV, Madison 1976.
- Scalia G., *Salimbene de Adam Cronica, Nota bio-bibliografica*, Bari 1996.
- Scheffer-Boichorst P., *Kleinere Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Mittheilungen des instituts für oesterreichische Geschichtsforschung*, IX Bd., Innsbruck 1888.
- Schein S., *Gesta Dei per Mongolos 1300. The Genesis of a Non-Event*, „The English Historical Review”, vol. 94, N° 373, 1979.
- Sepinski A., *Conspectus Missionum Ordinis Fratrum Minorum*, Romae 1957.
- Setton K.M., *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976.
- Shedd, W.A., *Islam and the Oriental Churches*, Philadelphia 1904.
- Sobrino R.M., *Histoire de la Terre Sainte*, t. II, Paris 1857.
- Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII w.*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1993.
- Stadler H., *Leksykon papieży i soborów*, Warszawa 1992.
- Stevenson W.B., *The Crusaders in the East. A brief History of the Wars of Islam with the Latins in Syria During the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Cambridge 1907.
- Stopka K., *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego*, t. 96, Kraków 2002.
- Strzelczyk J., *Mongolowie a Europa. Stolica apostolska wobec problemu mongolskiego do połowy XIII wieku*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII w.*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1993.
- Sybel H. von, *The History and Literature of the Crusades*, London 1861.
- Szyszkowski W., *Wenecja. Dzieje Republiki 726–1797*, Toruń 1994.
- Terschlüsen J., *Regula franciszkańska w świetle prawomocnych orzeczeń papieskich*, [w:] L. Hardick, J. Terschlüsen, K. Esser, *Franciszkańska Regula życia*, Biblioteka Instytutu Franciszkańskiego 2, Niepokalanów 1988.
- Thomas D., *Arab Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007.
- Thomson W.R., *The Image of Mendicants in the Chronicles of Matthew Paris*, AFH, a. et t. 70, 1977.
- Throop P.A., *Criticism of Papal Crusade Policy in Old French and Provençal*, „Speculum”, vol. 13, N° 4, 1938.
- Throop S., *Combat and Conversion: Interfaith Dialogue in Twelfth-Century Crusading Narratives*, „Medieval Encounters”, 13, 2007.
- Timbie J.A., *Coptic Christianity*, [w:] *Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. K. Parry, Oxford 2007.
- Tolan J., *The Friar and the Sultan: Francis of Assisi's Mission to Egypt*, „European Review”, vol. 16, N° 1, 2008.
- Tolan J.V., *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002.

- Troupeau G., *Kościół i chrześcijaństwo na obszarze Wschodu muzułmańskiego*, [w:] *Historia chrześcijaństwa*, pod red. J.-M. Mayera, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, t. 4, Warszawa 1999.
- Van Cleve T.C., *The Crusade of Frederick II*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. II, Madison 1969.
- Van Cleve T.C., *The Fifth Crusade*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. II, Madison 1969.
- Van Ortoy F., *S. François d'Assise et son voyage en Orient*, „*Analecta Bollandiana*”, t. 31, 1912.
- Vigiani D., *I Luoghi Santi e i Francescani*, [w:] *S. Francesco d'Assisi e la Terra Santa. Nel VII centenario dal suo viaggio in Oriente 1219–1919*, Gerusalemme 1919.
- Wadding L., *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno S.T. Lectore Jubilato et Ordinis Chronologo*, t. I–V, ed. Joseph Maria Fonseca ab Ebor, Quaracchi 1931.
- Waley D.P., *Papal Armies in the Thirteenth Century*, „*The English Historical Review*”, vol. 72, № 282, 1957.
- Walz A.M., *Compendium historiae ordinis praedicatorum*, Romae 1930.
- Waśko A., *Anglia i Francja od połowy XIII w. do połowy XV w.*, [w:] *Wielka Historia Świata*, t. V, *Późne średniowiecze*, pod red. K. Baczkowskiego, Kraków 2005.
- Watt J.A., *The Papacy*, [w:] *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, ed. D. Abulafia, Cambridge 2006.
- Wolff R.L., *Romania: The Latin Empire of Constantinople*, „*Speculum*”, vol. 23, № 1, 1948.
- Zacour N.P., *The Children's Crusade*, [w:] *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, vol. II.
- Zajac A., *Święty Franciszek*, Kraków 2004.

SPIS MAP I TABLIC

Ziemia Święta u progu XIII wieku	s. 33
Władcy Jerozolimy i ich związki rodzinne	s. 35
Książęta Antiochii i ich związki rodzinne	s. 37
Ajjubidzi i mamelucy w XIII wieku	s. 39
Domy franciszkańskie w Ziemi Świętej w XIII wieku	s. 133

INDEKS OSÓB

Stosowane skróty: abp — arcybiskup, bibl. — postać biblijna, bp — biskup, c. — córka, ces. — cesarz, k. — król/królowa, ks. — książę, m. — mąż, pap. — papież, patr. — patriarcha, s. — syn, ż. — żona

- Abaka 57
Abraham, bibl. 16
Abulafia D. 34, 47
Achilles, brat 160
Adam de Marisco (de Marsh) 15, 157,
170, 194–195
Adam z Bremy 185
Adam z Oksfordu 187
Addison J.T. 90, 166
Aerts P.C. 86, 90, 97, 105, 107, 122, 129,
131, 134–135
Agni Tomasz 53
Ajjub 39
Ajjubidzi, ród 31, 36, 41, 44–47, 50–51,
70, 74, 102, 149
Al-Adil Abu Bakr 39, 44
Al-Adil Sajf ad-Din 31, 36, 39, 157
Al-Adil Salamisz 39, 57
Al-Afdal Ali 36, 39
Al-Aszraf Chalil 39, 59
Al-Aszraf Musa 32, 39, 50
Al-Aziz Musa 39, 149
Al-Aziz Usman 39
Al-Hakim 68, 73
Al-Malik al-Kamil Muhammad 10, 31,
36, 38–42, 44, 50, 96, 98, 100–105,
109–110, 112–113, 149, 157, 183–184,
204, 215,
Al-Mansur Ali 39
Al-Mansur Kalawun al-Alfi 39, 57–59,
163–164
Al-Mansur Muhammad 39
Al-Mu'azzam Isa 31, 39, 41–42, 44
Al-Mu'azzam Turan Szah 39, 49–51
Al-Mu'izz Ajbak 39
Al-Munghis Umar 39
Al-Muzaffar Kutuz 39
Albert z Pizy 25
Albert z Rizato 79, 131, 153
Albert ze Stade 184–186
Albricius 141
Aleksander IV, pap. 128, 130, 135, 171,
174, 180
Aleksander z Hales 204
Alfons X Mądry kr. Kastylii 160
Alfons z Poitiers 161
Alicja armeńska ż. Rajmunda 37
Alicja z Szampanii 37
Alicja ż. Gwidona I z Embriaco 37
Alicja, c. Henryka z Szampanii 35, 46, 48
Allshorn L. 42–43
Amalryk I, kr. Jerozolimy 31, 35
Amalryk II kr. Jerozolimy, Lusignan 31,
35
Amalryk mały król Jerozolimy 190
Ambrożkiewicz K. 14
Ambroży 65
An-Nasir Dawud 39, 44–45, 47, 132
An-Nasir Jusuf 39, 50–52
An-Nasir Muhammad 215
Anaksagoras 203
Andrea G.F. d' 156
Andres Nikolasson 171, 197
Andrzej kr. Wegier 34, 38
Andrzej z Akkki 141, 192
Andrzej z Bolonii 138
Angold M. 67, 71
Anioł z Clareno 106

- Anioł z Pizy 24
Anna c. Fryderyka II 169
Anonim z Erfurtu 187–188
Anonim z Perugii 86–87
Antoni z Padwy 24–25
Antoni z Santarem 174
Arce A. 90, 127
Archer T.A. 52–54, 57, 59
Argun ilchan 81
Arjomand S.A. 148
Arlott z Prato 29
Arnulf z Roches 69
Artukidzi, ród 36
Arystoteles 203
As-Sa'id Baraka Chan 39, 57
As-Salih Ajjub 39, 44–50
As-Salih Isma'il 32, 39, 45–46, 157
Ashtor E. 9, 70, 85
Atiya A.S. 9, 21, 34, 42–43, 70–74, 81, 88, 102, 175
Atiya H.M. 61, 63, 103
Augustyn św. 16
Auvray L. 43
Az-Zahir Bajbars 39, 50–51, 53–58, 63, 66, 130–131, 135, 161, 163, 191
Az-Zahir Ghazi 39
- Baczkowski K. 32, 48
Bagatti B. 198
Balard M. 9, 13, 31–32, 34, 36, 38, 40–45, 47–52, 54–59, 61–65, 67–72, 76–77, 80, 82, 111–112, 148, 157–158, 189, 198–199, 201
Baldi P. 42
Baldwin brat 186
Baldwin I kr. Jerozolimy, 62, 68, 76
Baldwin II ces. łaciński 169, 213
Baldwin III kr. Jerozolimy 69
Baldwin M.W. 90, 92, 115–116, 121, 132, 149, 156, 157, 165, 168, 170, 195
Baldwin z Ibelinu 58
Balian z Sydonu 192
Balme F. 177
Banach A. 17
Bar Sauma 81
Barbaro brat 96–98
Barcena E. 48
Barsabaj Aszraf 163
Bartłomiej Anglik 193–194
Bartłomiej brat 165
Bartłomiej z Cremony 143, 158
Bartłomiej z Pizy 96–97, 106, 125, 130–131, 135, 137
Bartłomiej ze Sieny 138
Baszkiewicz J. 203
Beaufreton M. 20, 89, 91, 106–107, 110, 114, 166
Beazley C.R. 143
Bechtold J. 175
Bedrosian R. 50, 157
Bejczy I. 63
Bela IV kr. Węgier 48
Bellorini T. 87, 99
Benedykt Polak 158
Benedykt z Alignano 15, 196–197
Benedykt z Arezzo 95, 114, 131, 136–137, 168, 204
Béraud S. 12, 107, 156
Bernard Bafulo 141
Bernard J.H. 9
Bernard z Clairvaux 111, 147
Bernard z Quintavalle 20, 191
Bernard z Walencji 68
Bernardone Piotr 19, 20, 85
Bernat d'Esclot 58
Berthold z Regensburga 160
Bianka Lancia z Loreto 58
Bielawski J. 62
Bieniek A. 52
Bihl M. 15, 103, 122–123, 180
Bird J. 89, 92, 111–112
Bischoff B. 92, 170
Bissoli G. 49
Blake R.P. 50
Bloch E. 16
Bloss A.C. 31, 56
Boemund I ks. Antiochii 75
Boemund III ks. Antiochii 37
Boemund IV ks. Antiochii 31, 34–35, 37, 55, 67, 78–79, 154
Boemund V ks. Antiochii 35, 37, 52–53, 79, 172

- Boemund VI ks. Antiochii 37, 56
Boemund VII ks. Antiochii 37, 52–53,
56–58
Boisard M.A. 61, 208
Bolton-Halloway J. 175
Bonagracja z San Giovanni 28–29, 172
Bonawentura z Bangoregio 15, 27–28, 87,
97–98, 100–105, 108–110, 121–122,
152, 161–162, 179, 182–184, 191, 204
Bonifacy VIII pap. 30, 206
Bonnin T. 158
Brefeld J. 207
Brewer J.S. 15, 187, 194, 201
Bridges J.H. 200–201, 203
Bromiley G.N. 43
Brown D.A. 112
Brown R.A. 66
Buchon J.A.C. 55, 58
Buckley J.M. 32
Bughetti B. 23
Burke M. 98
Burkiewicz Ł. 36, 38, 40–41, 43, 46–51,
53–60, 189
Burkitt F.C. 26–27
Burns R.I. 87–89, 111, 148, 167, 170, 202
Busk W. 34, 40, 42, 149
Byrne E.H. 64
- Callebaut A.* 15, 22, 94
Carasco B. da 105
Cardini F. 47, 65, 99, 150, 202
Casiday A. 74
Cattani Piotr 20, 23, 96, 106, 107, 141
Celestyn III pap. 89
Celestyn V pap. 29–30
Cezary ze Spiru 23, 94, 106, 110, 113,
166, 180, 186–187
Chabot J.B. 64
Chérance L. 19–22, 85–86, 94, 96–98,
106
Chorezmijczycy 46–47, 69, 132, 154, 170
Chrystus, bibl. 16, 17, 72, 99, 101, 107–
109, 112, 115, 123, 132, 152, 175–176,
195, 197, 209, 213
Cirelli Antonio 174–176
- Civezza M. da* 12, 87, 129–132, 135–137,
158, 166–167
Classen A. 111
Colker M.L. 207
Collin brat 141
Conder C.R. 31–32, 34, 38, 61, 64–67,
71–73, 82, 149
Costa F.S.R. da 151
Cowe S.P. 71–72
Crawford R.W. 72
Crépon P. 42
Cresi D. 124, 126
Cuthbert F. 12, 125–126
Cyryl II patr. Aleksandrii 73
Cyryl III patr. Aleksandrii 74
Daniel N. 10, 113, 148, 175
Dawid patr. Antiochii 79, 157
- De Sandoli S.* 11, 97, 119, 122, 126–127,
129–132, 134–135, 141, 150, 163, 167,
171, 184–186, 196–197, 205–206
De Wailly 16
Delaborde H.-F. 51, 143
Delaruelle E. 207
Delehaye H. 179
Delisle L. 16
Delorme F.M. 23
Denifle P.H. 123
Deustesalvet (Diotisalvi) z Florencji brat
153
Di Fonzo W. 19–21, 23–27, 29–30,
90–91, 97–98, 110, 116, 119, 124, 136,
139–140, 148–149, 158, 168, 209
Dionizy patr. Antiochii 71
Dodu G. 40, 53, 55, 57, 65, 76–77
Domenichelli T. 90, 127
Dominik z Aragonii 142, 157, 169
Du Cange 172
Durigon N. 13, 87, 90, 209
Dżalal ad-Din 44
- Edbury P.* 47, 51, 63
Edward I kr. Anglii 56, 162, 164, 176
Egidiusz bp Tyru 159
Ehrenfeuchter E. 190
Ehrle F. 123

- Ehrlich M.* 55, 189
Eliasz z Cortony 23–25, 90, 92–96, 98, 106, 110, 113, 120, 126–127, 166–167, 169, 186
Ellenblum R. 63
 Elżbieta ż. Konrada I Sztaufa 35
Emerton E. 191–192
 Engelbert abp Kolonii 65
 Ernoul 98–99, 108
Esser K. 20, 22–24, 114, 116, 124, 136, 139, 209
Eubel C. 28–29, 91, 129, 153, 164, 172
 Eutymiusz I patr. Antiochii 79, 157
- Fakhr ad-Din al-Farisi 49, 99
 Faris ad-Din Aktaj al-Dżamadar 50
 Fatymidzi, ród 70, 73
Fedalto G. 9, 75, 93–95, 131
Fedele B. 13, 34, 87, 90, 114, 116, 129, 131, 134, 173–174, 176
Felczak W. 48
Felder H. 134
 Fidenzio z Padwy 15–17, 65, 130, 135, 138–139, 143, 162–163, 173–174, 198–200
 Filangieri Ryszard 44
 Filip de Anisio z Le Puy, 143, 172, 174
 Filip de Busseris z Savony 205–206
 Filip IV kr. Francji 165
 Filip s. Boemunda IV 37
 Filip z Montfortu 37, 52–53
 Fisher-Wollpert R. 162, 164, 169
Fonnesberg-Schmidt I. 94, 149, 168
Forey A. 65, 77, 82, 100, 196, 202
Fracinet Ch. 31, 46, 48, 52–53
 Franciszek z Asyżu św. 10, 12–15, 17–30, 85–117, 119, 121, 126–127, 129–130, 132, 136, 140–141, 167, 175, 179, 180–184, 186, 192, 195, 204, 209, 210–212, 215
 Franciszek ze Spoleto 143, 175
 Fryderyk II Sztauf 25, 35, 38, 40–47, 52, 58, 77, 93, 102, 127, 131–132, 136, 148–149, 155, 166, 169, 185, 188, 190
Frye R.N. 50
 Fulcher z Chartres 62, 64
- Fulko de Flasanis 165
 Fulko z Neuilly 147
Fussenegger G. 15, 122, 140, 173
- Gaufredi Rajmund 29, 30
 Gelebert kustosz 128, 140, 164
Gemelli A. 21, 24, 27, 158, 200, 209, 211
 Genueńczycy 53–54, 64, 92
Georges E. 31, 34, 38, 40, 86, 137
 Gerald z Valence 42–43
 Gerard mnich z Saint Quentin-en-I'lle 169
 Gerard z Borgo San Domino 27
 Gerold z Lozanny 75
 Giovannino de Ollis z Parmy 139, 172–173
Giraud M.J. 159
Glodek M. 48
Gniecki Cz. 120, 180–183
 Godfryd brat 152
Golubovich H. 10–11, 16–17, 30, 87, 90, 93, 95–97, 99, 105–106, 114, 120, 122–132, 134–142, 144, 148–157, 159–172, 174, 176, 180, 182, 185, 189, 191, 193–194, 196, 198, 201, 205, 207–208, 211
 Gormond z Picquigny 64
Governanti G. 92–93, 128–130, 135
Gratien P. 12, 20, 22, 107
 Gray G.Z. 32, 88
 Grzegorz IX pap. 22–25, 41, 44, 56, 81–82, 94, 96, 108, 119, 127–128, 142, 148–150, 152, 162–163, 166–168, 180, 184, 198
 Grzegorz X pap. 162
 Grzegorz z Neapolu 22, 96
Guettée D.D. 78
 Guillaume de Saint-Pathus 134, 143
Guthe H. 125
Guzzo C. 22, 90, 97–98, 107, 174
 Gwidon bp Asyżu 20–21
 Gwidon Burgundczyk 140, 164
 Gwidon de Adam 191
 Gwidon z Embriaco 37
 Gwidon z Gibeletu 164
- Hadrian V pap. 164

- Hagenmeyer H.* 62
Hardick L. 20–27, 116, 136, 209
Harris J. 67–68
Hauziński J. 32, 36, 38, 41–44, 47, 50–52, 54–57, 59, 169
Haymon z Faversham 24–25, 126
Hazlitt W.C. 52, 64
Hegesipp 203
Helwiza Lusignan, c. Amalryka I 37
Henderson Ch. Jr. 207
Henryk abp Nazaretu 159
Henryk bp Linköping 128
Henryk brat 141
Henryk de Burforde 153
Henryk I kr. Cypru 35, 37, 48, 52–53
Henryk I kr. Jerozolimy 35, 37, 58–59, 140, 164
Henryk III kr. Anglii 45, 48, 159, 195,
Henryk z Antiochii 35, 37, 53
Henryk z Avranches 103, 110
Henryk z Dżubajlu 53
Henryk z Pizy 137, 144
Henryk z Szampanii 35, 37, 185
Herakliusz ces. 72
Hermann von Salza 40–41, 148
Hetum I kr. Armenii 52, 54, 134
Hetumidzi ród 71
Hewlett H.G. 42
Hieronim św. 193
Hieronim z Ascoli 28
Hitti P.K. 62, 63, 65–66
Holder-Egger O. 14, 143, 150, 187, 192
Holmes U.T. 61, 66, 75, 127
Holt P.M. 31–32, 36, 38, 41, 43–44, 46–47, 50–51, 57, 72, 157
Honoriusz III pap. 23, 30, 34, 38, 40, 89, 94, 96, 106, 113, 116, 165
Honoriusz IV pap. 28
House A. 87, 90–92, 94, 96, 98, 102, 104–105, 136
Housley N. 32, 34, 56, 63, 154, 158
Hugo da Fonte 165
Hugo z Turenne 155
Hugolin z Segni zob. Grzegorz IX
Hugon bp Gibeletu 164
Hugon I kr. Jerozolimy (III kr. Cypru) 34–35, 53–58
Hugon II kr. Cypru 52–53
Hugon IV ks. Burgundii 44
Hugon z Brienne s. Waltera z Brienne i Marii 35, 53
Hugon z Lusignan, I kr. Cypru, m. Alicji 35
Huillard-Bréholles J.-L.-A. 44
Hulagu-chan 50
Hyde J.K. 98

Ibas bp Edessy 74
Idzi brat 20, 89, 93, 204
Ignatios (Ignacy) II patr. Antiochii 71, 81
Illuminat z Rieti 96, 98–103, 110, 113, 141
Innocenty III pap. 21, 32, 34, 38, 79, 81, 86–87, 112, 172
Innocenty IV pap. 26, 47, 75, 79, 142, 156–157, 159, 169
Innocenty V pap. 164
Iriarte L. 10, 12, 19–30, 86–87, 89–91, 93–96, 106, 114, 116, 119–122, 124, 126, 136–137, 139–140, 144, 166
Irwin R. 42, 51, 58, 60
Izaak II Angelos 69
Izabela armeńska, ż. Filipa s. Boemunda IV 37
Izabela c. Amalryka I kr. Jerozolimy 31, 35, 55
Izabela c. Jana II z Ibelinu 56
Izabela cypryjska ż. Henryka z Antiochii 35, 37
Izabela z Ibelinu ż. Hugona I kr. Jerozolimy 35, 37
Izabela/Joanna c. Jana z Brienne i Marii, ż. Fryderyka II 35, 40, 43, 46
Izz ad-Din Ajbak 50

Jackson D.E.P. 69
Jackson P. 47, 51–53, 158
Jaffé Ph. 16, 160
Jakub Baradeusz 70
Jakub de Ulziano 105

- Jakub de Vitry, 16, 21, 62–63, 65–66, 70–73, 78, 82, 89–91, 99–100, 104–105, 108, 111, 125, 141, 149, 166, 181, 208
- Jakub I kr. Aragonii 55
- Jakub II kr. Majoriki, s. Jakuba I kr. Aragonii 170
- Jakub minister prowincji *Terrae Sanctae* 138
- Jakub Panizzari 142
- Jakub Pantaleon zob. Urban V
- Jakub z Antiochii 134, 140, 164
- Jakub z Le Puy 143, 172, 174, 189
- Jan (Juan) de Calahorra 10, 132, 143, 158, 172, 174–176
- Jan Anglik *de Cantia* 159
- Jan brat 165
- Jan de Canter 160
- Jan de Tulbia, 36, 38, 105
- Jan di Piano Carpini 24, 158, 191
- Jan Elemosina, 129
- Jan I kr. Jerozolimy 35, 37, 58
- Jan II z Ibelinu 56
- Jan IV Oksita 68,
- Jan V patr. Antiochii 76
- Jan VI patr. Aleksandrii 74
- Jan VIII patr. Jerozolimy 69
- Jan XXI pap. 164, 170
- Jan z Aleppo 71
- Jan z Antiochii 143
- Jan z Arsufu 48, 51–53
- Jan z Brienne 31–32, 34–36, 38, 40, 88, 105, 136–137
- Jan z Gorze 104
- Jan z Ibelinu 43–44
- Jan z Limoges 155
- Jan z Parmy 26–27, 130–131, 138
- Jean de Joinville 48–52, 55, 66
- Jennings A.C.* 162
- Jeremiasz patr. 73
- Jeremiasz z Geniu 143, 172, 174
- Joachim z Fiore 27, 48
- Jordan W.C.* 44
- Jordan z Jano 14, 22–23, 25, 90–92, 94, 96, 99, 103, 106–108, 116, 136, 141, 159, 166, 180, 186, 193
- Jörgensen J.* 22, 85–86, 113, 117
- Joscelin abp Cezarei 159
- Jourdain* 16
- Józef Flawiusz 190, 203
- Julian ze Spiry 87, 104, 108, 181–182
- Justynian I ces. 73
- Kafel S.* 15, 108, 182
- Kajkawus I 36
- Kamal-ad-Din 34, 36, 42, 46, 150
- Kamar E.* 170–171
- Karol Andegaweński 54, 57–58
- Karol Wielki 111
- Kedar B.Z.* 82, 88, 107–109, 111–112
- Kijas Z.* 14–15, 86–87, 90, 96, 98, 101, 103–104, 108, 181–182
- Kingsford Ch.L.* 52–54, 57, 59
- Kington T.L.* 34, 36, 40, 42
- Kirakos Ganjakec'y 50, 71
- Klara św. 106
- Klemens IV pap. 161–162, 200, 203, 206
- Klimas N.S.* 10
- Kohler Ch.* 47, 64, 143, 165
- Köhler W.* 42–43
- Konrad I Szttauf 35, 43, 46, 48, 51–52, 54, 190
- Konrad III ces. 190
- Konrad z Halle 143, 174, 189
- Konrad z Montferratu 31, 35
- Konrad ze Szwabii 19
- Konradyn Szttauf s. Konrada I 35, 52–54
- Konstancja c. Manfreda, ż Piotra Aragońskiego 58
- Konstantyn 68, 79
- Konstantyn I katolikos 72
- Konstantyn IX Monomach ces. 68
- Konstantyn VIII ces. 68
- Kościelniak K.* 67–70, 75–80, 87, 131, 156–158, 181
- Kracik J.* 169
- Krascenty z Jesi 26, 180
- Krzysztof de Capite 161, 167
- Kutuz 51
- Lagarde A.* 32, 42, 56
- Lamonte J.L.* 32, 43–45
- Lane F.C.* 106

- Langlois Ch.-V.* 48–51, 55
Langlois M.E. 119
Lappenberg I.M. 154, 184–185
Laurent F. 42
Laurent J.C.M. 132
Le Goff J. 21, 48–50, 85, 87–89, 97, 116, 154, 158, 169, 183
Lemmens L. 99, 186
Leon brat 204
Leon III kr. Armenii 57
Leonard brat 96
Leopold ks. austriacki 34
Lerner R.E. 100, 183–184
Little A.G. 124, 139
Little L.K. 134, 148
Lloyd S. 34, 148, 152
Loche G. 207
Longpré E. 10
Lorenzetti A. 98
Lotaryńcy 66
Lower M. 44, 152
Luard H.R. 16, 142, 160
Lubecki S. 201
Lucjana z Segni ż. Boemunda V 37, 52, 172
Ludwik IX kr. Francji 48–49, 51–52, 54–55, 129, 134–135, 143, 150, 155, 158–160, 169, 184–185, 188–189, 191, 194, 196, 202–203
Ludwik VII kr. Francji 190
Lukan 203
Luscombe D. 62
Lutgarda 62, 65, 82
Luttrell A. 175
Lyman J.R. 74
Lyons M.C. 69

Lazarz bibl. 193
Lucja, ż. Najrota z Toucy 37
Lukasz z Apulii (Luca di Puglia) 94–95

Macdonell A. 20, 25, 90, 191
Macioszek M. 103–104
Mack M. 64
MacLear G.F. 98, 170
Magliano P. de 25, 90, 94, 96, 98

Mahé J.-P. 71
Mahomet 103, 109–110, 175, 190, 205
Maier Ch.T. 10, 13, 34, 48, 101, 104, 113, 147–156, 158–166, 170, 177
Malik Naser Muhammad 163
Małgorzata z Beaumont ż. Boemunda VII 37
Manasserio brat 142, 168
Mancini I. 12, 22, 93, 112
Manfred s. Fryderyka II 35, 58
Manselli R. 12, 19–30, 85–87, 89–90, 93–94, 96, 99, 103, 105, 108, 112–113, 126–127, 179–180, 183
Mansi J.D. 78, 154
Manuel I ces. 69
Mar Jaballah III patr. 81
Marcin IV pap. 28
Marek św. 73, 81
Maria c. Melisandy i Boemunda IV 55
Maria Kommena 35
Maria z Antiochii 35, 56
Maria ż. Filipa z Montfortu 37
Maria ż. Mikołaja z Saint-Omer 37
Maria ż. Waltera z Brienne 35, 53
Maria, c. Izabeli i Konrada z Montferratu 31, 35, 40
Marian z Florencji 96–97, 141
Maro (Maron) 72
Marsylczycy 64
Mas Latrie M. L. de 9, 75, 98, 139–140, 164, 177
Masztalerz M. 101
Matanić A. 168, 169, 171
Mateusz bp Famagusty 164
Mateusz brat 141
Mateusz Paris 16, 80–81, 127, 142, 150, 153–154, 166, 168
Mateusz wikariusz prowincji *Terrae Sanctae* 139
Mateusz z Aquasparty 29, 123
Mateusz z Narnii 22, 96
Mathis B. 167–168, 210
Maurycy z Bergen 135, 171, 197
Maycock A.L. 26, 174
Mayer H.E. 9, 32, 34, 36, 38, 40–49, 55, 62, 69–70, 72, 76–77, 102, 105

- Mayer J.-M.* 67, 71
Mazurek D. 21, 90, 112, 114
McNeal E.H. 148
McNeill J.T. 112
Melisanda c. Amalryka II 35, 37, 55
Melisanda ż. Baldwina III kr Jerozolimy 69
Melville M. 59, 65
Mencherini P.S. 174
Menkon 16, 155
Menocal M.R. 88
Mertens A. 31, 51, 55, 57–60, 75, 89, 91, 134, 154, 168, 174, 176, 189
Michał Paleolog 138
Michał brat 141
Michał Syryjczyk 64–65, 68, 71, 76–77, 80
Micheau F. 67–75, 78, 80–81
Michel F. 143
Migne J.P. 72
Mikołaj IV pap. 59, 164, 173, 198
Mikołaj III pap. 28, 134, 138, 164, 173,
Mikołaj IV pap. 30, 81, 165
Mikołaj Pappini 137
Mikołaj z Saint Omer 37
Militzer K. 77
Mills Ch. 31, 42, 49, 56–57, 59
Minois G. 88, 111–113, 152, 175, 195, 200–202
Mojżesz bibl. 193
Molin K. 41, 47, 54, 196–197
Molinier A. 161
Mongołowie 44, 50–51, 56, 68, 72
Montoro G.M. 91, 126, 128, 164
Montorsi G. 112
Moorman J. 12, 20–30, 95, 107, 114, 116, 119–120, 122, 126, 137, 158, 195
Moosa M. 72
Morin F. 86, 98
Mruk W. 9, 62, 82, 207–208
Munir F.Z. 99, 108, 113
Munro D.C. 88, 111–112
Murray C. 23
Murre-van den Berg H. 70
Najrot z Toucy 37
Nannes z Arezzo 114, 136–137
Nazzaro G. 12, 122
Neale J.M. 67, 75, 182
Nersessian V.N. 71–72
Nestoriusz patr. 74
Neumann W.A. 205
Nichols S.G. Jr. 206
Nicolas Glassberger 90, 143, 172, 174–175
Niezgoda C.T. 15, 86–87, 92, 97, 181
Norel J. 181–182
Normanowie 66, 111
Norris F.W. 74
Nowak P.J. 90
Nowell Ch.E. 52
Nur ad-Din 190
O'Callaghan J.F. 82
Ochman J. 82
Odo de Châteauroux 48
Odoardi G. 19, 21–24, 26, 28–29, 91, 116, 126, 175, 209
Oktawian August 190
Oliger L. 101, 204
Olivier Scholastyk z Kolonii (z Paderborn) 34, 65, 112, 148
Onufry z Toronu 35
Opizon z Fieschi 75, 79
Orgillosa z Harencu 37
Orozjusz 203
Otton III ces. 104
Pacyfik brat 190
Painter S. 44–46
Pandžić B. 13, 22, 97, 122, 126, 128–129, 131–132, 134–135, 137, 174, 176
Pantanella C. 95
Paolino z Mediolanu 165
Pardue B. 98, 108, 111–113
Parenti Jan 24–25, 144
Parisse M. 67, 69, 75–76
Parry K. 67, 70–71, 73
Paschalis brat 142
Patlagean E. 71
Patterson R.B. 63

- Paul F.* 97, 129, 131, 137
Paulus N. 151
Paweł de'Conti di Segni 172
Paweł z Marchii 140
Pelagiusz z Albano 36, 38, 40, 99, 108, 111
Peltier A.C. 121, 152
Pernoud R. 47–48, 51–52, 59, 169
Peters F.E. 175
Philippus de Busseriis 205, 207
Phillips J. 40, 43, 52, 61, 63–65
Piazzoni A.M. 161–162
Piccirillo M. 12, 48–49, 156, 196
Piccolomini, rodzina 138
Pietri Ch. 67, 71
Pietri L. 67, 71
Piotr Bardulio 165, 173
Piotr bp Gibeletu 164
Piotr de Boreth 141
Piotr de Philisthim 152
Piotr I z Angoulême 78–79
Piotr kr. Aragonii 58
Piotr św. 75, 198, 209
Piotr z Fossombrone 29
Piotr z Maceraty 29
Piotrowicz St. 9
Pizańczycy 64, 92
Placencja Embriaco ż. Boemunda IV 37
Placencja z Antiochii 35
Placencja ż. Henryka I kr. Cypru 37, 52–53
Pliniusz 203
Pompei A. 19, 21, 23, 91
Powell J.M. 34, 36, 38, 40, 44, 48–49, 56, 112–113, 195
Praver J. 34, 36, 38, 40, 42–43, 45–47, 49, 51–52, 54, 56–57, 61–66, 72, 75, 80, 82
Prejs R. 14–15, 86–87, 90, 96, 98, 101, 103–104, 108, 181–182
Proctor M. 43
Proteriusz patr. Aleksandrii 73
Prowansalczycy 66
Queller D.E. 150
Quirini-Popławska D. 17, 52, 82, 104
Radulf brat 142, 159
Radulf z Soissons 35, 46, 48
Rainer brat 141, 153
Rajmund Marti 170
Rajmund Pennafort 170
Rajmund Ruben 37
Rajmund s. Boemunda III 37
Rajmund s. Boemunda IV 37
Rajnald Bagiacci 159
Ralph Niger 111
Ramon Lull 170–171
Ramon Muntaner 55
Raumer F. von 40–41, 43, 127, 149
Raynaud G. 31
Renan E. 20
Renold brat 155
Rey E. 131
Rey M.E.-G. 172
Richard J. 9, 13, 31, 46, 51, 53, 57, 63–65, 67–69, 72–73, 75–81, 98, 111, 149, 157–158, 167–168, 171, 173
Ricoldo de Monte Crucis 132
Riley-Smith J. 9, 36, 40, 42, 56, 61–62, 65, 152
Rishanger Wilhelm 16, 54, 56, 76, 162
Robbert L.B. 65, 77
Robert d'Anjou 215
Robert de Atrebatu 159
Robert de Collevil 152
Robert Grosseteste 194
Robert z Courçon 36
Robert z Tornam 187
Robertson D.W. Jr. 147–148
Robson M. 12, 20–25, 27–29, 116, 126, 128–132, 134–135, 137, 142, 144, 148–149, 156, 158, 166, 168, 173, 184, 196
Roger Bacon 15, 171, 200–204
Roger de Lewes 151
Roger de Wendower 42–43
Roger z San Severino 57
Röhricht R. 21, 31, 34, 36, 38, 62, 65, 125, 128, 164,
Roman brat 155
Roncaglia M. 11, 14, 124–126, 128–132, 134–135, 138–143, 154, 174–176, 214

- Rose S.* 52
Rubenidzi, ród 71
Rudolf Habsburg 190
Rudolf z Mérencourt 75
Runciman S. 9, 31, 42–61, 63, 65–66, 71, 105, 122, 129, 163, 189
Russell J.C. 127
Russell M. 42, 44, 49, 59
Ryan J.D. 29, 51, 158, 167
Rymer T. 159
Ryszard z Ingworth 142, 144, 187
Ryszard z Kornwalii 45, 194
Ryszard z Maryslii 174
Ryszard z San Germano 132

Sabatier P. 12, 86–88, 90–91, 97–98, 102
Sabattino, brat 96
Saladyn 31, 36, 38–39, 41, 45, 69, 73, 76, 85, 184, 190–191
Salamon M. 62
Salibi K.S. 72
Salimbene de Adam 14, 93, 137–142, 144, 153, 173, 191–193, 196
Sallustiusz 203
Salter G.E. 179–182, 186–187
Salvatorelli L. 12, 20, 22, 85, 106, 175
Sancia Aragońska 215
Sanderson R. 159
Savage H.L. 98
Sbarella J.H. 15–16, 24–26, 28, 30, 93–94, 116, 120, 127, 130, 134–135, 142, 150–153, 155–156, 159, 161–162, 164–172, 174
Scalia G. 191–192
Scheffer-Boichorst P. 141, 160
Schein S. 51, 56
Schmeidler B. 191
Seldzucy 36, 44, 69
Seneka 203
Sepinski A. 87, 90, 125, 157
Seton W. 26
Setton K.M. 9, 10, 40, 44, 51, 61–63, 65, 90, 98, 113, 127, 148
Sewer patr. Antiochii 70
Sicard z Cremony 191–192
Sobрино R.M. 98

Sroka S. 17
Stadler H. 160–161, 172
Stevenson J. 16, 162
Stevenson W.B. 9, 31–32, 34, 36, 38, 40–44, 46–52, 54–60, 65, 88
Stone E.N. 65
Stopka K. 17, 71–72, 78, 81, 142, 157, 169
Storm G. 197
Strzelczyk J. 62, 157–158
Sunkur al-Aszkar 57
Swetoniusz 190
Sybel H. von 99
Sybilla armeńska, ż. Boemunda VI 37, 52, 56
Sybilla ż. Boemunda III 37
Symeon II Abū Hayb patr Antiochii 67, 79
Symeon II patr. Jerozolimy 69
Szadzár ad-Durr ż. As-Saliha Ajjuba 50
Sztaufowie ród 43, 58, 64
Szymon de Montfort 194
Szymon z Alvernii 143, 204
Szymon z Cyreny bibl. 132
Szyszkowski W. 65

Tafel G.L.Fr. 64
Tankredi Anioł 19
Teobald Visconti zob. Grzgorz X
Teodor brat 165
Teodora ż. Boemunda III 37
Teodoryk abp Rawenny 153
Terschlüsen J. 20, 22, 24, 27–28
Thomas D. 67, 70
Thomas G.M. 64
Thomas Riley H. 16
Thomson W.R. 60, 83, 148
Throop P.A. 40, 198
Throop S. 111
Thumser M. 161
Timbie J.A. 73
Tolan J. 87, 99–100, 108
Tomassetti A. 149
Tomasz brat 138
Tomasz de Eccleston 15, 120, 142, 144, 153, 162, 187

- Tomasz z Akwinu 9
Tomasz z Capui 40, 75
Tomasz z Celano 15, 20–22, 26, 87, 94,
96–100, 102–103, 105–108, 112–113,
120–121, 127, 179–184, 186, 191, 204
Tomasz z Pawii 23
Tomasz z Tusci 190
Troupeau G. 67, 70–73
Tuszevska B. 87, 181
Tybald, kr. Nawarry 44–45, 151, 196
Tymoteusz Ailuros 73
- Urban IV pap. 82, 159–161, 172
Urban V pap. (Jakub Pantaleon) 75–76
Usama ibn Munkidh 62, 66
- Van Ortoy F.* 87, 94, 106–107
Vauche A. 67, 71
Venard M. 67, 71
Vigiani D. 107
Vito z Cortony 114, 137
- Wadding L.* 12, 98, 125, 127, 129–131,
135–137, 140, 143, 149, 153–154,
156–158, 160–165, 169, 171–172,
174–175, 184
Waley D.P. 34
Walter brat 142
Walter Map 111
Walter z Brienne 20, 35, 53, 86
Walz A.M. 176–177
Wardan Arewelc'y 156
Wartan mistrz 142, 157
Waško A. 48
Watt J.A. 34, 42
Wawrzyniec brat 160
Wawrzyniec z Orty 156, 158
Wawrzyniec z Portugalii 158
Weiland L. 16
Wenecjanie 54, 57, 59, 64, 92
Wilhelm bp. Tortosy 135, 172
Wilhelm de Cordelle 151–152
Wilhelm de Monteills 161
Wilhelm Ferandi 165
Wilhelm Rubruk 128, 138, 142–143, 158
Wilhelm z Falguières 29
Wilhelm z Nottingham 157, 170, 194
Wilhelm z Trypolisu 164
Wilhelm z Tyru 72, 80, 151, 158, 190
William de Hedley 162
Williams G. 67
Willibrand brat 155
Wincenty z Beauvais 150, 186
Wincenty z Burgundii 124, 139
Włodarczyk T. 200–203
Wolff R.L. 148
Wright C.S. 175
Wright T. 143
Wykes Tomasz 160, 162
- Zajac A.* 19–20, 86–87, 93, 97, 112
Zankidzi, ród 36
Zanni Jan Chrzciel 169

